

Узо 2
Н-119
58K2

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси

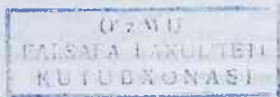
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси
ҳузуридаги Фан ва технологияларни
ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитаси

Қиёмиддин Назаров

АКСИОЛОГИЯ

(Қадриятлар фалсафаси)

Тажрибавий қўлланма

«Akademiya»

Тошкент-2011

УДК: 1(575.1)

ББК 87я7

Назаров, Қиёмиддин Нормирзаевич

Аксиология (Қадриятлар фалсафаси) : тажрибавий қўлланма / Қ. Н. Назаров; масъул муҳаррир Х. О. Шайхова; ЎзР Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитаси. - Т.: Akademiya, 2011 й. 384-б

ISBN 978-9943-368-25-5

УДК: 1(575.1)

ББК 87я7

Масъул муҳаррир: ф.ф.д., проф. Х. О. Шайхова

Такризчилар: п.ф.д., проф. М. Қ. Куронов

с.ф.д., проф. А. С. Холбеков

Мустақиллик йилларида ҳаётнинг барча соҳалари каби таълим тизимида ҳам туб ўзгаришлар рўй берди. Қўллаб янги ва замонавий билим йўналишлари ижтимоий фанларнинг таркибий қисмига айланди. Қадриятлар туғрисидаги фан – Аксиология ана шундай, яқиндан бошлаб ўрганилаётган илм соҳаларидан бири. Қўлиниздаги китобда ушбу фаннинг қонун ва категориялари, “Қадрият” тушунчаси, унинг шакллари ва намоён бўлиш хусусиятлари, қадриятларнинг инсон ҳаёти ва жамият тараққиёти учун аҳамияти, қадриятлар тизими ва унинг амалиёти, мустақиллик даврида бу соҳада рўй бераётган янгиланиш ва ўзгаришларнинг мазмун-моҳияти билан боғлиқ масалалар ўз ифодасини топган.

Қўлланма Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимидаги фалсафа, маънавият, миллий истиқлол ғояси ва ҳуқуқ асослари бўйича Давлат таълим стандартлари асосида тайёрланган. Миллий истиқлол ғояси бўйича янги ўқув адабиётларини яратшни мувофиқлаштирувчи эксперт комиссияси томонидан нашрга тавсия этилган.

Китоб қадриятшунослик бўйича мутахассислар, ўқитувчилар, шу соҳа билан қизиқувчи тадқиқотчи ва изланувчилар, бакалавр ва магистрлар учун мўлжалланган. Мазкур йўналишдаги дастлабки тажрибалардан бири бўлгани учун китоб ҳақидаги фикр-мулоҳазаларингизни қуйидаги манзилларга юборишингизни сўраймиз:

Тошкент шаҳри, Ўзбекистон шохкўчаси 45 уй, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси. Телефон: 239-89-00; Тошкент шаҳри, “Ешлар шаҳарчаси”, ЎзМУ Фалсафа факультети. Телефон: 246-67-72.

Ўириш

Қадриятлар муаммоси фалсафий билимлар ривожидавомида такрор ва такрор мурожаат қилиб туриладиган азалий мавзулардан биридир. Бу мавзу, айниқса, тарихда туб бурилишлар рўй бераётган, жамият ривожидан бир босқичдан бошқасига ўтаётган, ижтимоий-сиёсий тартиблар, кишилар кўникиб қолган мезонлар ўзгариб бораётган даврларда ниҳоятда долзарб муаммога айланади. Бундай даврларда жамият аъзоларининг қадриятларга муносабати, улар билан боғлиқ мақсад ва идеаллари, қараш ва тасаввурлари ҳам ўзгариб кетади. Жамиятда эски тизим ва унга асосланган ижтимоий, сиёсий ва маънавий мезонлар ўрнига янги қадриятлар тизимига эҳтиёж туғилади, уни шакллантириш заруратга айланади.

XX аср охирида собиқ Иттифоқнинг барҳам топиши ва Ўзбекистоннинг мустақилликни қўлга киритиши ана шундай давр бошланганини яққол кўрсатди. Бу эса қуйидаги хулосанинг тарихий жараёнлар натижасида исботланган ҳаёт ҳақиқати эканидан далолат беради: «Жамият ҳаётида шундай даврлар бўладики, ўз умрини яшаб бўлган эски тузум қонун-қоидаларини янгича асосда ўзгартириш, барча соҳаларда кенг қўламли ислохотларни амалга ошириш зарурати энг муҳим эҳтиёж, керак бўлса, ҳаёт-мамот масаласи сифатида кун тартибига чиқади».¹

Истиклол йилларида халқимиз ҳаётида муҳим ўзгаришлар рўй берди, давлат ва жамият қурилишида туб ислохотлар амалга оширилди. Умуминсоний қадриятларга асосланган ҳаёт қуриш, ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш, жаҳон ци-

¹ Қаримов И.А. Юсак маънавият — енгилмас куч. —Т.: Маънавият, 2008. 102-бет.

билизацияси андазаларига мос келадиган қадриятлар тизимини шакллантириш ушбу жараённинг таркибий қисмига айланди.

Айнан ана шу даврда мамлакатимизда қадриятлар ва инсон қадр масаласига алоҳида эътибор қаратила бошланди. Президент Ислам Каримов раҳбарлигида умуминсоний ва миллий қадриятлар уйғунлигига таянадиган янги ҳаёт, янги жамият қуришга киришилди. Бир-бири билан уйғун ва узвий алоқадор бўлган бундай жараёнлар умуминсоний ва миллий қадриятлар устуворлигини таъминлаш ҳамда инсон қадрини оширишда муҳим аҳамият касб этади. Бу борада аҳоли, айниқса, ёшлар орасида ўтказилаётган ташвиқотлар, чора-тадбирларни амалга оширишда уларни истиқлол манфаатлари йўлида бирлаштирадиган, ўзаро ҳамжиҳатлигини таъминлайдиган тамойилларга алоҳида эътибор бериш муҳим аҳамиятга эга.

Шу билан бирга, қадриятшунослик масалаларини ўрганиш мамлакатимизда умуминсоний маданиятнинг ютуқлари, жаҳон ва Шарқ халқларига хос урф-одат ва анъаналар, ўтмишимизнинг бой мероси, юксак ахлоқий талаблар, турли фикр ва қарашлар ранг-баранглиги ҳамда уларнинг истиқлолни мустаҳкамлаш ва қадриятларнинг янги тизими мустаҳкамланиши билан боғлиқ мавзуларни чуқур ўзлаштириш учун кенг имкониятлар яратади.

Қадриятшунослик мавзусига бағишланган илмий-назарий манбаларни ва Ўзбекистонда янги қадриятлар тизими шаклланиши амалиётини Президентимиз асарлари асосида ўрганиш бу йўналишдаги устувор хусусиятларини англаш имконини ҳам беради. Бу ўринда ҳозирги даврда қадриятларни барқарорлаштириш амалиётининг ўзига хос хусусиятларини бугунги дунё воқеликлари ва мамлакатимиз ҳаётига доир мисоллар асосида таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Бундан ташқари, «Қадриятлар» тушунчасини қадриятшуносликнинг махсус категорияси сифатида ўрганиш ижтимоий-фалсафий билимлар тизими ва илмий-аксиологик

муаммоларни ҳал қилиш борасидаги тадқиқотлар мазмуни кенгайишига хизмат қилади. Бу эса ушбу фанни ўрганаётган ёшлар тафакқури ва дунёқарашининг замонавий билимлар билан янада бойишига ёрдам бериши шубҳасиз.

Глобаллашув жараёнлари кучайиб бораётган ҳозирги даврда жамиятнинг ижтимоий тузилиши, инсоният ҳаёти ва фаолиятининг кўп қирралиги билан қадрият шакллари-нинг узвий алоқадорлигини ўрганиш уларни барқарор қилиш амалиётининг хусусий жиҳатлари ва қадриятлар билан боғлиқ кундалик ўзгаришларнигина эмас, балки бу жараёнларнинг умумий қонуниятларини ҳам билиб олиш имконини беради.

Шу маънода, халқимизнинг мустақил тараққиёт йўли учун танлаб олинган ривожланиш моделини амалга ошириш жараёнида айнан қадриятлар омилига ниҳоятда катта аҳамият берилаётгани бежиз эмас.

Бу эса, ўз навбатида, юртимизда мустақилликка асосланган, умуминсоний қадриятлар устуворлиги таъминланган, пировард натижада халқимизнинг азалий орзу-умиди бўлган ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш, халқимизнинг келажаги учун суянч ва таянч бўладиган комил инсонларни вояга етказиш имконини яратади. “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” бу йўналишда ҳам янги босқични бошлаб берди.

Ушбу қўлланмада ана шу жараёнларнинг мазмун-моҳияти қадриятшуносликнинг баҳс мавзулари ва мазкур фаннинг долзарб масалаларини ўрганиш асосида таҳлил қилинган.

I боб. Қадриятшуносликнинг фалсафий-тарихий асослари ва долзарб масалалари

Хар қандай фан каби “Қадриятшунослик” фани ҳам ўзининг тарихий илдизлари, ижтимоий-фалсафий асосларига эга. Аслида қадриятлар ва улар билан боғлиқ мавзулар инсоннинг ўзи каби олис тарихий жараёнларнинг таркибий қисми, жамиятнинг пайдо бўлиши билан шакллана бошлаган ижтимоий воқеликнинг ўзига хос феноменидир.

Хар бир тарихий босқич, инсоният ҳаётининг ҳар қандай даври ўзига хос қадрият ва қадриятлар тизимига эга бўлиши, бу омилнинг давлат ва миллатлар тарихи ҳамда тақдирида улкан аҳамиятга эга эканлиги тараққиётнинг умумий қонуниятидир.

Ушбу қонуният ўтмишда ҳам, ҳозирги замонда ҳам алломалар ва мутафаккирлар, олимлар ва мутахассисларнинг диққатини ўзига тортиб келмоқда. Бу борада кўплаб таълимот ва назариялар яратилган, хилма-хил қараш ва ёндашувлар шаклланган.

Мазкур йўналишда тўпланган билимларни ўзлаштириш, аксиологиянинг бутунги кундаги долзарб масалаларини ҳар томонлама кенг ва чуқур ўрганиш замонавий дунёқараш ва илмий тафаккурни шакллантиришга ёрдам беради.

1-мавзу. “Қадриятшунослик” фанининг баҳс мавзулари, жамиятдаги ўрни ва аҳамияти

Қадриятлар фалсафасининг мавзулари ва ўзига хос муаммолари кўп. Уларни ҳар томонлама ўрганиш бу фан тўғрисида чуқур билим олиш имконини беради. Аввало, таъкидлаш лозимки, қадриятларнинг инсон ҳаёти ва жамият тараққиёти учун муҳим аҳамиятга эга экани азалдан маълум. Ушбу масала кўплаб аллома ва мутафаккирларнинг диққат марказида бўлган. Илм-фан тарихида мазкур масала юзаси

дан турлича қараш ва ёндашувлар илгари сурилган. Бу бо-
рада XX асрнинг атоқли олимларидан бири Альберт Эйн-
штейнга нисбат бериладиган: “Агар одам зоти сайёрамизда
яшаган энг қадимги даврдан бошлаб фойда ва манфаат ўрнига
қадр ва қадриятни устувор деб билганида, Ер юзининг
ҳозирги манзараси бутунлай бошқача бўлган, инсониятни
экологик бўҳронлар, уруш хавфи ва маънавий таназзул каби
умумбашарий муаммолар чўлгаб олмаган бўлар эди”, деган
фикрда айни тарих ҳақиқати ифодаланган.

Зеро, қадриятлар ва инсон қадри жамият ҳаётида ус-
тувор тушунчаларга айланаётган ҳозирги даврга етгуни-
га қадар одамзот наслининг кўплаб авлодлари бу ёруғ олам-
га келиб кетди. Бугунги кунда бутун дунёда қадр ва қад-
риятлар тўғрисидаги фан — аксиология, яъни қадрият-
шунослик ҳам фойда, ҳам қиймат тўғрисидаги иқтисоди-
ёт фанлари каби ижтимоий аҳамият касб этаётганининг
сабабларидан бири ҳам ана шунда.

Қадриятлар мавзусининг тарихи узоқ ва ниҳоятда иб-
ратли. Ушбу китобнинг I боби 1- ва 2-мавузуларида бу бо-
рада алоҳида фикр юритилган. Таъкидлаш лозимки, ушбу
масалани ўрганиш нафақат назарий, балки амалий жи-
ҳатдан ҳам фойдадан ҳоли эмас. Гап уни холисона таҳлил
қилиш, тарихдан тўғри хулосалар чиқариш, ҳаёт учун
сабоқ олишдадир.

Бугунги кунга келиб, қадриятлар билан боғлиқ маса-
лалар кўлами кенгайди, бу йўналишда хилма-хил оқим-
лар, қарашлар пайдо бўлди. Аксиология ўзининг баҳс мав-
зулари, тушунча ва категорияларига эга бўлган фалса-
фий билимларнинг муайян соҳасига айланди.

«Қадриятшунослик» атамаси. Қадриятлар фалсафаси-
нинг тарихи узоқ бўлса-да, бу йўналишдаги фан — аксио-
логия ўтган асрнинг ўрталарида шаклланди. “Аксиология”
атамаси илмий билимлар соҳасига ўтган асрнинг иккинчи
ярмида немис қадриятшуноси Э.Гартман ва француз оли-
ми П.Лапи томонидан киритилган. Фарбда бу атама грекча
«ахио» (қадрият) ва «logos» (фан, таълимот) тушунчалари-
га асосланади. Аксиологияни қадриятлар тўғрисидаги фан

ёки тўғридан-тўғри қадриятшунослик деб аташ мумкин. Ҳар бир фанга ўз номини берган таянч тушунчалар бўлгани каби «қадрият» тушунчаси «қадриятшунослик» атамаси учун асос ролини бажаради.

Муайян фанни илмий билимларнинг махсус соҳаси сифатида қараш унга хос мавзулар, тушунчалар, категориялар, қонунлар борлигини эътироф этишни заруратга айлантиради. Аксиологияни ижтимоий-фалсафий билимларнинг махсус соҳаси сифатида қараш ҳам бундан истисно эмас. Унда ҳам бу соҳадаги фанларга хос бўлган ҳамма хусусиятларни кузатиш мумкин.

Қадриятшунослик аксиологик онг, қадрлаш туйғуси, қадриятли ёндашув ва бошқалар асосида тўпланган қадриятлар тўғрисидаги билимлар мажмуидир. Тўғри, ушбу билимлар эндигина муайян фан даражасига етган илмий тизим сифатида, яхлит ҳолатда, махсус қўлланма ёки дарсликлар тарзида чоп этиш учун етарли бўлди, холос. Аммо бу масаланинг моҳиятини ўзгартирмайди.

Қолаверса, «Маданиятшунослик», «Социология» каби билим соҳаларининг махсус фанлар сифатида эътироф этилганига ва уларнинг мамлакатимиздаги ижтимоий фанлар тизимида ўз ўрнига эга бўлганига ҳам кўп бўлгани йўқ. «Аксиология» ибораси энди кўпчиликка таниш бўлиб қолди, бу соҳадаги билимлар илгаригига қараганда анча кўпайди. Ушбу йўналишда тадқиқотлар ва изланишларнинг сони ортиб бормоқда, фаннинг ўзи эса баъзи олий ўқув юртларида ўқитила бошланди.

Мутахассислар орасида қадриятлар тўғрисидаги билимларга нисбатан турли муносабатни кузатиш мумкин. Бу муносабат шу соҳада қўлланиладиган атамаларда ҳам намоён бўлмоқда. «Аксиология», «Қадриятшунослик», «Қадриятлар фалсафаси», «Қадриятлар назарияси» каби атамаларда хилма-хил маъно ва мазмун ифодаланади. Масалан, «Аксиология» ва «Қадриятшунослик» атамалари муайян фан соҳаси ёки билимлар тизимини ифодалайди ва бир хил маънони англатади. «Қадриятлар фалсафаси» эса қадр ва қадриятлар билан боғлиқ фалсафий йўна

лишни билдиради. «Қадриятлар назарияси» кўпроқ собиқ Иттифоқ даврида ишлатилган атама бўлиб, у қадриятлар соҳасидаги билимларни фалсафанинг ниҳоятда муъжаз қисми сифатида эътироф этишни англатар, ammo бунда алоҳида фан соҳаси тўғрисида гап бормас эди. Аксиология кўпроқ буржуа фани сифатида танқид қилинар, унинг мавзуларини кенг тарғиб қилишга изн берилмас эди.

Қадриятшуносликнинг собиқ Иттифоқдаги тақдири. Аксиология Иттифоқ ҳаётининг аввал бошиданоқ тақиқлангани оқибатида собиқ СССРда 1960 йилларгача аксиологик тадқиқотлар олиб борилмади.

Ўтган асрнинг 60-йилларига келиб қадриятлар муаммосининг баъзи жиҳатлари айрим мутахассислар томонидан таҳлил қилина бошлаган бўлса-да, у 90-йилларгача ҳатто фалсафий қўлланма ва дарсликларда ҳам алоҳида мавзу сифатида ўз ўрнини топмади.

Собиқ Иттифоқ фалсафасининг таркибий қисмига кирмаганлиги, мавзуларининг жуда кам тадқиқ қилингани ва етарли аҳамият берилмаганидан аксиология ўша даврда махсус фалсафий билимлар соҳасига айлана олмади. Хуллас, якка мафкура ҳукмронлиги аксиологияни алоҳида фанга айланишига йўл қўймади.

“Аксиология” ёки “Қадриятшунослик” номи билан собиқ Иттифоқда бирорта ҳам дарслик ёки ўқув қўлланмаси чоп этилмаган. Ҳатто университетларнинг файласуф, жамиятшунос, тарихчи ва ижтимоий мутахассислар тайёрлайдиган гуманитар фанлар бўлимларида ҳам аксиология бўйича махсус курслар ўқитилмаган.

Мавзуга алоқадор бўлган ва онда-сонда учрайдиган тадқиқот, диссертация, рисола ҳамда китобларда ҳам аксиология иборасига урғу берилмас, масала кўпроқ “қадриятлар назарияси” деб аталадиган кичик илмий йўналишга тааллуқли, деб қаралар эди.

Умуман олганда, собиқ Иттифоқ давридаги қадриятлар мавзусига бевосита тегишли асарларда ҳам аксиологиянинг жуда кўп муҳим масалалари таҳлилини топа олмаймиз. Масалан, аксиологик қонунлар, аксиологик

жараёнлар диалектикаси, аксиологик профилактика, аксиологик прогноз, аксиологик экспертиза, аксиологик баҳолаш, аксиологик зиддият қонуни ва ҳоказо. Айниқс тарихнинг бурилиш даврларида, энг муҳим аксиологик муаммолардан бирига айланадиган кадриятлар тизимининг ўзгариши, кадриятларнинг кадрсизланиши ва қайта баҳолалиши каби масалалар ҳам собиқ Иттифоқда жуда катта ўрганилгани ниҳоятда ачинарли ҳол.

Мустақиллик ва аксиология ривожини бир-бири билан ўзаро боғлиқ уйғун жараёндир. Чунки, мамлакатимизнинг истиқлол йўлига ўтиши бу борада ҳам туб бурилиш учун кенг имкониятлар яратди. Бугунги кунда кадриятлар мавзусининг республикамиздаги тақдиридан мамнун бўлиш мумкин. Бунда собиқ Иттифоқдаги мавзуга муносабатдан бутунлай фарқ қиладиган ўзига хос жиҳатлар яққол намоён бўлмоқда.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, собиқ Иттифоқ ҳудудидаги бошқа бирорта давлатда кадриятлар мавзусига бизнинг мамлакатимиздагидек муносабатни кузатиш қийин. Аввало, бу масалага Президентимиз Ислом Каримов жуда катта эътибор бермоқда. Юртбошимизнинг асарларида мавзунинг кўплаб қирралари теран таҳлил қилинган, унинг илмий, назарий ва амалий жиҳатлари очиб берилган. Бу борада, айниқса, мустақилликни мустаҳкамлашда кадриятлар омилидан фойдаланиш, маънавий тараққиётимизнинг кадриятларга асосланган мезонлари, ислохотларнинг янги кадриятлар тизимига олиб келиши, ижтимоий ўзгаришларнинг умуминсоний кадриятларни барқарор қилиш томон йўналтирилганлиги каби масалалар муҳим аҳамият касб этади.

Мустақилликни мустаҳкамлаш, Ўзбекистонда умуминсоний кадриятларга асосланган янги демократик давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини барпо этиш жараёнида кадриятлар мавзусини долзарблаштириб юборди. Бу борада кадриятларни қайта баҳолаш, азалий шарқона миллий кадриятларни тиклаш, уларни асраб-авайлаш ва келажак авлодларга мерос қолдириш, ислохот ва ўзгариш

ришларнинг қадриятли мезонларини аниқлаш, мазкур жараён билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишнинг умуминсоний мезонларига мос усулларини қўллаш каби масалалар пайдо бўлди. Уларни илмий-амалий жиҳатдан ҳал қилиш зарурати қадриятшуносликнинг кўплаб мавзуларини мутахассислар ва тадқиқотчилар учун долзарб ва зифага айлантирди.

Мустақиллик янги қадриятлар тизимини тақозо қилади. Ана шу зарурият қадриятларни қайта баҳолаш, юртимизда шарқона азалий қадриятлар ва умуминсоний жиҳатлар акс этган ҳаёт тарзини шакллантириш жараёни билан уйғунлашиб кетди. Ушбу ҳол ижод аҳли, мутахассислар ва тадқиқотчилар учун изланишлар манбаи бўлди. Бу борада мақола, рисола ва китоблар ёзилмоқда, диссертациялар ҳимоя қилинмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, у ёки бу фан соҳаси ҳақида фикр юритилганида, унинг вужудга келишида қайси мамлакат ёки ҳудуд муҳим роль ўйнагани ёхуд фаннинг номи ғалатироқ эшитилиши асосий мезон сифатида қаралмаслиги лозим. Гап фаннинг дастлаб қаерда пайдо бўлгани, унинг номини ким биринчи бўлиб ишлатгани ёки муайян мамлакатда шу соҳада илк бора кимнинг тадқиқотлар олиб боргани тўғрисида эмас. Балки масала ана шу фаннинг аҳамияти, замона талабларига жавоб бериши, даврнинг муаммоларини ечишда бирор-бир соҳада қўл келиши, жамиятга фойдаси тегиши мумкинлиги тўғрисидадир. Аксиологиянинг жамиятимизда қадриятларни қайта баҳолаш жараёни бораётган ҳозирги даврнинг қонуниятларини тушуниб олишдаги аҳамияти тўғрисида ҳам ана шундай дейиш мумкин.

Қадриятлар фалсафасини ўрганишнинг муҳимлиги. Ҳозирги глобаллашув даврида бутун дунёда муҳим ўзгаришлар, улкан аҳамиятга молик жараёнлар рўй бермоқда, туб бурилишлар амалга ошмоқда. XX аср охирида собиқ Иттифоқнинг барҳам топиши ва Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши бунга яққол кўрсатиб турибди. Бугунги кунга келиб мустақил тараққиёт йўлидан бораёт-

ган мамлакатимизда истиқлолга асосланган янги кадриялар тизими вужудга келиши ва такомиллашуви билан боғлиқ ниҳоятда серқирра жараён давом этмоқда.

Шу маънода, ҳозирги давр — собиқ Иттифоққа хитизим ўтмишга айланган, жамиятимиз аъзоларининг яқин ўтмиш кадриятлар мезони тўғрисидаги дунёқараши ўзгаришган, янги кадриятлар тизими қатор ўзгаришлар орқали турли жараёнлар орасидан ўзига йўл очиб олган давр. Бу даврда нафақат кадриятларга муносабат, балки умргузаронликнинг асосий омиллари — маънавий-ахлоқий мезонлар, мақсадлар, идеаллар, улар билан боғлиқ эҳтиёжлар, талаблар, кизиқишлар, интилишлар ва амалий фаолият йўналишлари ўзгарди.

Бугунги кунда тарихнинг қисқа даврида бундай турли ўзгаришлар жараёни рўй бериши натижасида юзага келиётган масалалар ва уларнинг кадриятлар фалсафаси билан боғлиқ жиҳатларини ўрганиш муҳим аҳамият каслётмоқда. Ана шу масалаларнинг барчаси ҳозирги даврда мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини барпо этиш борасидаги долзарб вазифалар билан уйғунлашиб кетмоқда. Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистонда рўй бераётган умумий синологик ўзгариш — жамият ҳаётининг барча соҳаларида дахлдор бўлган янги кадриятлар тизими шаклланиши ва такомиллашуви жараёнининг умумий қонуниятлари ҳам хусусий жиҳатларини таҳлил қилишни муҳим илмий-таърихий вазифалардан бирига айланганидан далолат беради.

Бундан ташқари, бугунги кунда ирқи, миллати, ижтимоий келиб чиқиши, мавқеи, эътиқоди ва маслагидан қатъий назар, она-Ер сайёрасидаги барча кишиларнинг ҳамжиҳатлигини таъминлайдиган, умуминсоният аҳамият каслётган молик замонавий муаммоларни ҳал қилишда турли миллатлар, халқлар, ижтимоий қатламлар ва қавмлар ҳамжиҳатлигига асос бўладиган, умуминсоний кадриятларнинг устуворлиги таъминланган тизим шаклланиши қарор топишига эҳтиёж кучайиб бормоқда. Бу эса дунянинг барча минтақалари, давлатлари ва турли ҳудуд

рига хос бўлган ранг-барангликнинг диалектик бирлигига асосланган, умумбашарий аҳамиятга молик қадриятларнинг устуворлигини таъминлаш йўллари, омиллари ва бу борадаги долзарб вазифаларни самарали амалга ошириш усулларини илмий изоҳлашни заруратга айлантиради.

Масаланинг бундай қўйилиши собиқ Иттифоқ қадриятлар тизимининг ҳозирги замон талабларига жавоб бера олмай қолиши ва тубдан ўзгариши сабабларини, бу жараёндаги инкор ва янгиланиш диалектикасини изоҳлаб берадиган тадқиқотларга эҳтиёжни кучайтириши табиий. Ўзбекистон мустақил ривожланаётган ҳозирги даврда республикамизда умуминсоний, миллий ва шахсий қадриятларнинг диалектик уйғунлигини таъминлаш, умумбашарий қадриятларни барқарор қилиш амалиёти жараёнида иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий, маънавий ва мафкуравий омилларнинг аҳамиятини ўрганиш, уларнинг таъсирчанлигини ошириш усулларини излаб топиш ҳам долзарб вазифалардан бирига айланди.

Ҳозирги глобаллашув ва мафкуравий таҳдидлар турли-туманлашиб бораётган даврда республикамизда ўтмиш ҳамда тарихий қадриятларга тўғри муносабатни шакллантириш, миллий, маънавий қадриятларни асраб-авайлаш ва бойитишга асосланган замонавий тафаккурни тарбиялашда қадриятлар омилининг аҳамиятини ошириш усуллари ва илғор тажрибаларни аниқлаш, уларни такомиллаштириш имкониятларини янада кенгайтиришга эҳтиёж кучайиб бормоқда.

Бу борада фалсафий билимларнинг махсус соҳаси бўлган “Аксиология”нинг долзарб муаммоларини замонавий нуқтаи назардан таҳлил қилиш зарурияти ҳам бор. Зеро, Фарбда кенг тарқалган ва асосан қадриятлар мавзусининг таҳлили билан шуғулланадиган бу фаннинг ютуқларидан фойдаланиш, ўз навбатида, республикамиз истиқлолининг истиқболига хизмат қилиши табиий. Аксиология ривожланган Фарб мамлакатларида ҳам қадриятлар тизими ўзгаришларининг ижтимоий тараққиёт билан боғлиқлиги муаммоси жуда кам таҳлил қилингани ҳам ушбу масаланинг аҳамиятини намоён қилади.

Қадриятлар билан боғлиқ масалалар бевосита "Аксиология"нинг баҳс мавзуси сифатида қаралмаса, уларнинг ечишнинг илмий асосланган йўлларини топиш қийин. Бу мавзуга фақат «Фалсафа», «Этика» ёки «Эстетика» фанлари нуқтаи назаридан қараш етарли эмас. Демак, дунёвий фан бўлган «Аксиология» масалалари билан шугулланиш зарурияти республикамизнинг жаҳон цивилизациясига ва илғор мамлакатлар сафига қўшилиш борасидаги ҳаракатлари кўзгусида янада долзарблашади.

Қадриятшунослик фани мавзулари қадриятлар ҳақидаги ўзига хос яхлит тизимни ташкил қилади. Бу фан доирасида, асосан, қадриятлар, уларнинг намоён бўлиш шакллари, қадрлаш ҳисси, қадрлаш туйғуси, реалликка қадриятли муносабат ва аксиологик ёндашув, ижтимоий тараққиёт жараёнида қадриятлар соҳасидаги ўзгаришлар, қадрлаш ва қадрсизланиш муаммолари, тарихни аксиологик тушуниш, қадрият тизимларининг амал қилиш қонуниятлари ва хусусиятлари тўғрисидаги масалалар ўрганилади.

Аксиология қадриятларга, аввало, умумий категория сифатида қарайди. Бунда қадриятлар реалликнинг намоён бўлиш шакллари, воқеликдаги нарса, ҳодиса ва жараёнлар, оламда рўй бераётган ўзгаришлар, инсоният, жамият, одамлар, уларнинг ҳаёти, фаолиятининг ижтимоий субъектлар учун аҳамияти ва қадрини англатадиган умум аксиологик категория сифатида талқин қилинади. Шу билан бирга, ушбу фан доирасида қадриятларнинг моҳияти, мазмуни, объектив асослари, субъектив англаб олиниши, тузилиши, намоён бўлиш шакллари ҳам ўрганилади. Гарчанд қадриятлар категорияси кўпроқ умумийликни англатсада, унда хусусийлик ва алоҳидалик ҳам намоён бўлади. Аксиология ана шу умумийлик, хусусийлик ва алоҳидаликнинг қадриятларда намоён бўлишини билишнинг анализ, синтез, таққослаш, умумлаштириш, абстрактлилик ва конкретлилик усуллари асосида ўрганади. Шу тариқа умумий, хусусий ҳамда алоҳида қадрият шакллари тавсифланади, улар орасидаги боғлиқлик, ўхшашлик ва фарқлар аниқланади. Қадрият шаклларининг е

моён бўлишидаги ўзаро алоқадорлик ва диалектик боғлиқлик, бунинг ифодаси бўлган қадрият тизимларининг вужудга келиши, амал қилиши, барқарор ва беқарор ҳолатлари, ўзгаришлари каби масалалар ҳам аксиология доирасида ўрганилади.

Қадриятлар соҳасидаги ўзгаришларнинг ижтимоий тараққиётга боғлиқлиги, бу боғлиқликнинг ривожланиш босқичлари, цивилизациялар ҳаётининг муайян даврларида ўзига хос ҳолда намоён бўлишини ўрганиш ҳам аксиологиянинг асосий мавзулари қаторига киради. Бунда асосий эътибор тарих ва тараққиётни аксиологик тушунишга қаратилади. Тарихни материалистик, идеалистик, метафизик, политологик, культурологик тушуниш усуллари борлиги кўпчилик мутахассисларга маълум. Собиқ Иттифоқ даврида тарихни материалистик тушунишга асосий эътибор қаратилар, идеалистик, теологик, метафизик талқин ва ёндашувлар танқид қилинар эди. Тарихнинг сиёсий маъно-мазмунуни, уни маданиятшунослик нуқтаи назаридан тушуниш яқиндан бошлаб кенг эътироф этила бошланди. Аммо тарихни аксиологик тушуниш тўғрисида тадқиқотлар йўқ ҳисоби, бу борада эндигина дастлабки қадамлар қўйилмоқда.

Аксиология қадрият ва қадриятлар тизимларининг жамият ҳамда инсон ҳаёти учун аҳамиятини, уларнинг ижтимоий функцияларини ҳам ўрганеди. Маълумки, қадриятлар жамият ва инсон фаолиятига ўзига хос таъсир кўрсатади. Улар гоҳида идеал сифатида кишиларни омилкор фаолиятга ундаса, гоҳида маънавий мезон, ахлоқий талаб сифатида одамларнинг хатти-ҳаракати ва турмуш тарзини, интилиш ва эҳтиёжларини белгилайди, фаолиятини бошқариб, йўлга солиб туради. Бунда қадриятларнинг регулятив функцияси ва маънавий мезон сифатидаги аҳамияти яққол намоён бўлади.

Муайян қадриятларни барқарор қилиш бутун халқ, миллат, давлат ёки қавмларни бир муддат ёки узоқ вақтга қадар аниқ мақсадлар йўлида бирлаштиради, улар фаолиятининг йўналишини белгилайди. Масалан, ҳозирги даврда мустақиллик ва уни мустаҳкамлаш республика-

миз ҳукумати, аҳолиси, ундаги миллат ва ижтимоий субъектларнинг фаолиятини белгилаб турган асосий мезондир. Аксиология ана шундай жараёнларнинг умумий жиҳатлари ва ўзига хос хусусиятларини ҳам ўрганади. Бунда кадриятларни қайта баҳолаш, кадрлаш меъёрлари, кадрият мўлжаллари, кадрсизланиш даражалари билан боғлиқ муаммоларни илмий ўрганиш ниҳоятда катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Жаҳон харитасида рўй бераётган ўзгаришлар, соби Иттифоқнинг тарқалиб кетиши, унга хос кадриятлар тизимининг ўтмишга айланиши, Ўзбекистонда мустақилликка асосланадиган кадриятлар тизимини шакллантириш имконият ва эҳтиёжлари кадриятшунослик борасидаги янги янги изланишлар учун асос бўлмоқда. Бу жараённинг умумаксиологик қонуниятлари, минтақавий жиҳатлари в республикага хос хусусиятларини илмий таҳлил қилиш муҳим аксиологик вазифага айланмоқда. Жамиятимизда умуминсоний кадриятларга содиқлик руҳини тарбиялаш миллий кадриятларни тиклаш, авайлаб-асраш, инсон кадрлари, ҳақ-ҳуқуқлари ва манфаатларининг устуворлигини таъминлаш борасидаги вазифалар ҳам муҳим масалалар қаторига киради.

Кадриятшуносликнинг бошқа фанлар билан алоқаси муҳим масалалардан бири бўлиб, уни ўрганиш мазкур фанни ўзлаштириш учун алоҳида аҳамият касб этади. Бу соҳада фалсафа, маънавиятшунослик, маданиятшунослик, ахлоқшунослик, нафосатшунослик, ҳуқуқшунослик каби фанлар ютуқларидан фойдаланиш фаннинг аҳамиятини янада оширади. Фалсафа билан алоқадорлик кадриятшунослик учун муҳим бўлган фалсафий масалалар мазмуномоҳиятини чуқурроқ билиб олишга ёрдам беради. Бу борада аксиологик онг, кадриятли ёндашув, кадрлаш турмуши, кадрлаш мезонлари билан боғлиқ мавзуларга доир фалсафий жиҳатларга эътибор қаратилади. Кадриятларнинг кадрланиши ва кадрсизланиши муаммоларининг фалсафа билан боғлиқ жиҳатлари, кадриятлар тизими ўзгаришининг тафаккур ва дунёқарашга алоқадор масалалари оидинлаштирилади.

Маънавиятшунослик мавзуларини чуқур ўрганиш ҳам қадриятшунослик фанини ўзлаштириш учун муҳим аҳамият касб этади. Бу борада, айниқса, моддий ва маънавий қадриятларнинг ўзаро алоқаси, уларнинг мазмун-моҳияти ва намоён бўлиш хусусиятлари тўғрисидаги билимларни ўзлаштиришга алоҳида эътибор қаратилади. Юқорида қайд этилган фанлар билан қадриятшуносликнинг алоқадорлиги тўғрисида ҳам шундай фикрларни қайд этиш мумкин. Буларга қадриятшуносликдаги замонавий йўналишлар ва турли қадрият назарияларини илмий тавсифлаш, уларнинг илмий ва амалий аҳамиятини кўрсатиш вазибалари ҳам қўшилишини ҳисобга олсак, масаланинг муҳимлиги янада ойдинлашади. Бу борада олиб борилаётган илмий изланишлардаги ҳар бир ижодий ва ижобий натижа аксиология ривожига ёрдам беради, унга ҳос мавзуларни изоҳлаш, муаммоларни баҳоли қудрат ечиш имкониятини яратади.

Маълумки, муайян фаннинг жамоатчилик томонидан билимларнинг махсус соҳаси сифатида эътироф этилиши бир-икки йилда бўладиган иш эмас, балки узоқ давом этадиган жараёнدير. У, аввало, илмнинг шу соҳаси билан шуғулланадиган мутахассисларнинг изланиш ва тадқиқотларида намоён бўлади. Сўнгра ушбу соҳага оид билимлар тўпланади, сайқалланади, улар аста-секин кенг жамоатчилик орасига кириб боради. Қадриятшунослик ҳам ана шундай ҳолатни бошидан кечирмоқда: ҳозирча бизнинг адабиётимизда қадрият, унинг инсон ва жамият ҳаётидаги аҳамиятига кўпроқ эътибор берилмоқда, мавзунинг ўзи эса фалсафанинг муҳим масаласи сифатида қаралмоқда.

Бугунги кунга келиб, қадриятлар ибораси ниҳоятда машҳур бўлиб кетди. Аммо, алоҳида таъкидлаш керакки, кейинги йилларда қадрият иборасини жуда кенг маънода ишлатиш, айниқса, маданий-маънавий ҳодисалар, урф-одатлар, анъаналар ва бошқаларга нисбатан бу тушунчани умумий атама сифатида қўллаш ҳоллари кўп учрамоқда. Кундалик мулоқотда қадри бор нарса, воқеа, ҳодиса, хусусият ва бошқаларга нисбатан қадрият иборасини

қўллашга кўпчилик кўникиб қолди. Аммо айнан ана шу маънони илмий адабиётларга кўчиб қолаётгани кишини ажалантиради. Негаки, ўзбек тилида ҳар бир сўз, атама в тушунчанинг ўз ўрни, мазмуни, моҳияти, «юки» бор. У ёқбу тушунчадан ана шу мазмунга сифмайдиган кўламни тўлаб қилиш, унга ўз юкидан кўра кўпроқ юк ортишнинг кўраги йўқ. Анъана ёки урф-одатни ўз номи билан аташ, уларни бошқа тушунчалар билан аралаштирмаган маъқул. «Қадрият» тушунчасининг оммалашиб, машхур бўлиб кетгак жуда яхши. Аммо уни янада кенгроқ маънода ишлатиш интилиш мазкур тушунчанинг мазмунини хиралаштирад унинг моҳиятини ифодалайдиган сифат чегарасини саробга айлантириб қўяди, қадрини туширади.

Хуллас, кейинги йилларда қадриятлар билан боғлиқ масалалар ниҳоятда долзарб мавзулардан бирига айланди. Бир қанча китоб, рисола, тадқиқот ва диссертацияларда бу мавзунинг кўплаб жиҳатлари таҳлил қилина бошланди. Аммо ушбу мавзуда манбалар кўпайиб бораётгани, турли рисола ва мақолалар чоп этилаётганига қарамасдан, ҳали ҳам соф аксиологик тадқиқотлар кам эканлигини қайд этиш лозим.

Мавзуга алоқадор масалаларни бевосита «Аксиология эмас, кўпроқ ижтимоий фанларнинг бошқа соҳалари нуктаи назаридан таҳлил қилиш ҳолатлари учрамоқда. Шун билан бирга, мавжуд манбаларни ўрганиш, бир томондан, мавзуни тадқиқ қилиш борасида қатор илмий ишла амалга оширилганини қайд этиш, иккинчидан эса, бу фаннинг кам таҳлил қилинган ва етарлича ўрганилмаган жиҳатларига эътибор қаратиш имконини беради.

Ушбу китоб бу борадаги илк уринишлардан бири, холми Эндигина бошланаётган мазкур жараён қадриятшунослик соҳасидаги тадқиқотлар доирасини кенгайтириш, мавзунинг турли қирраларини илмий, назарий ва амалий жиҳатдан яна кенгроқ таҳлил қилишни заруриятга айланганидан далол беради. Қадриятлар билан боғлиқ йўналишда олиб борилётган бугунги изланиш ва тадқиқотлар аксиологиянинг кўпчилиги қирраларини кашф этишга, уларни теран таҳлил қилиш кенг имконият яратади, дея умид қилиш мумкин.

2-мавзу. Қадриятлар мавзусининг фалсафий- тарихий таҳлили

Ҳозирги даврда «Қадрият» категорияси, «Қадриятлар тизими» тушунчаси ва уларнинг асосий шакллари ҳамда намоён бўлиш хусусиятларини илмий таҳлил қилишнинг тарихий, замонавий, фалсафий-аксиологик ва бошқа жиҳатлари бор. Бу жиҳатларни тадқиқ этиш – қадриятшуносликнинг тарихий илдизлари ва бу борада эришилган ютуқларни илмий ўрганиш қадрият ва уни намоён бўлиш шакллари билан боғлиқ муаммоларни аниқлаш ҳамда мавзунинг кам тадқиқ этилган қирраларига янада кўпроқ эътибор бериш имконини яратади.

Қадриятларнинг моҳияти, мазмуни, намоён бўлиш шакллари билан борлиқ муаммоларининг таҳлили узок тарихга эга. Кишилар қадим замонлардан оқ ўзларини ўраб турган олам, ундаги нарса ва ҳодисалар, одамлар ўртасидаги муносабатларга баҳо берганлар, уларнинг қадри ва қиммати тўғрисида фикр юритганлар. Замонлар ўтиши, жамият ривожидан давомида бу борадаги муаммолар кўпайган, уларни ҳал қилишнинг аҳамияти ортаверган. Қадриятлар мавзуси кўпгина илоҳий, илмий ва сиёсий дунёқарашларнинг асосида ётган, уларнинг ўзагини, асосий қисмини ташкил қилган, фалсафий оқимлар ва буюк мутафаккирлар ҳам бу мавзунини четлаб ўтмаган.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, ушбу мавзуга бағишланган Ғарб, Россия ва собиқ Иттифоқнинг минтақамиздан бошқа ҳудудларида яшайдиган олим ҳамда мутахассисларига тегишли китоб ва рисоаларда гап асосан Европа мутафаккир ва олимлари мероси, уларнинг қадриятшуносликка қўшган ҳиссаси тўғрисида боради. Бунда асосан Сократ, Платон, Аристотель, Гераклит, Демокрит, Левкипп, Ф.Аквинский, Т.Мор, Б. Спиноза, Ж.Ж.Руссо, А.Сен-Симон, Ш.Фурье, Р.Оуэн, А.Тюрго, Ж.Кондорсе, И.Кант, Г.Ф.Гегель, Л.Фейербах, М.Шелер, Н.Гартман, В.Виндельбанд, Г.Риккерт, Ф.Ницше, З.Фрейд, У.Джеймс, Ж.Дьюи, М.Вебер, Р.Перри, А.Тойнби, Н.Бердяев, П.Сорокин, Э.Дюрк-

гейм, Т.Парсонс, И.Конрад, А.Камю, У.Ростоу, Р.Даредорф ва бошқаларнинг номлари тилга олинади. Биз ҳам уш мутафаккир, олим ва файласуфларнинг карашлари, х лоса ва мулоҳазаларидан ижодий фойдаландик, иш дав мида уларнинг асарларига мурожаат қилдик. Уларнинг фа даги ўрни, асарларининг аҳамияти катта, «софизм», «не платонизм», «неокантчилик», «марксизм», «прагматизм», «неопозитивизм», «экзистенциализм», «табий психол гизм», «маданий-тарихий релятивизм», «индуриал жа мият», «постиндуриал жамият», «цивилизациялар те раққиети» каби оқим ва таълимотлар ана шу олим ҳам файласуфлар номи билан боғланган. Юқоридаги олимлар нинг қадриятшуносликка қўшган ҳиссаси, хизматлари кў биз уларнинг замонавий аксиология учун қадр-қимматин инкор этмаймиз. Бу ўринда мазкур илм йўналишини: шаклланиши ва ривожига беқиёс ҳисса қўшган Шарк, ху сусан, юртимизда яшаб ижод этган аллома-мутафаккир лар хизматини алоҳида таъкидламоқчимиз.

Дарҳақиқат, мустақил Ўзбекистоннинг замонавий фан ҳам ўзининг узоқ ва шонли тарихига эга, унинг анъанала ри олис ўтмиш, асрлар қаъридан бошланади. Ўрта Оси олимларининг жаҳон фани хазинасига қўшган ҳиссаси не ҳоятда улкан, уларнинг номлари ҳамда дунё фани ва ма даниятига қўшган ҳиссасини санаб ўтишнинг ўзиёқ ха қандай кишини лол қолдиради.

Китобнинг ушбу қисмида юртимиз ўтмишида қадрият лар муаммоси қандай аҳамият касб этгани ва илм аҳли т монидан қай тариқа ёритилганини қисқача таҳлил қилами. Биз учун энг асосий мақсад — тарихий тадқиқот эмас, бал масалани қадриятшунослик билан боғлиқ тарзда қўйилиш ва таҳлил қилинишидир. Бу борадаги интилиш «Осиёцев ризм» тарзида эмас, балки авлод ва аждодларимиз яратг «қадриятлар тарихини» жаҳон маданиятининг таркиби қисми ва улуг цивилизациямиз маданиятининг ажралм бўлаги сифатида холисона ўрганишга ҳаракат қилишдир.

Қадриятлар муаммосининг фалсафий-тарихий таҳл ли, аввало, нақллар, ривоят, афсона, ҳикоят, досто

ларга, яъни, халқ оғзаки ижоди намуналарига бориб тақалади. Халқ оғзаки ижодида кўпроқ умумбашарий ва умуминсоний қадриятларга эътибор берилган, уларнинг моҳияти, мазмуни турлича талқин қилинган. Ўзбек халқ достони «Алпомиш»да муҳаббат ва дўстлик, Тўмарис ва Широқ тўғрисидаги афсоналарда ватанпарварлик, халқ ва юрт озодлиги учун фидойилик, Ҳотами Той ҳақидаги эртақларда қўли очиклик, бағрикенглик, ҳокисорлик, «Кунтуғмиш»да оила ва фарзандга муҳаббат руҳи бадий тасвирланган. Қадимги одамлар борлиқ тўғрисида ўйланганларида, афсона, ҳикоят ёки дostonлар сўйлаганларида оламнинг қадри, унинг ботиний чексизлиги, буюклиги, коинот ва одамзот алоқалари, инсон умри, унинг маъноси, мазмуни, мақсади, ботирлик, оқиллик, ҳокисорлик, яхшилик, вафодорлик, ватанпарварлик каби қадриятларга изоҳ берганлар, аҳамиятини турлича талқин қилганлар, ҳатто уларнинг айримларини илоҳийлаштирганлар.

Қадриятлар мавзуси диний дунёқарашлар ва уларнинг энг қадимги шаклларида ҳам ўз аксини топган. Ҳар бир дин ўзига хос илоҳий қадриятлар тизимига эга. Улар бири-бирдан ана шу қадриятлар тизими билан ҳам фарқланади. Ҳозирги замондаги миллий ва жаҳон динларининг асосий китоблари «Қуръон», «Таврот», «Инжил», «Веда», «Упанишад» ва бошқаларда муайян илоҳий қадрият тизими ўз ифодасини топган. Динларнинг тарихий шакллари такомиллашиб борган сари улардаги қадриятлар тизими ҳам янги-янги қирраларини намоён қилиб бораверган.

Аждодларимизнинг қадимги китоби «Авесто» диний-фалсафий меросимизнинг энг ёрқин намунаси, қадимги халқларимиз умуминсоний қадриятлари моҳияти ва аҳамияти ёритиб берилган асардир. Маълумотларга кўра, китоб бир неча авлодлар томонидан яратилган. «Авесто» зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлганидан, унда бу диннинг қадриятлар тизими ўз ифодасини топган. Шу билан бирга, китобда умуминсоний қадриятларга, уларнинг инсон маънавияти ва амалий фаолияти учун аҳамиятига катта ўрин берилган. Асарда яхшилик, ёруғлик, баркамол-

лик, ҳурфикрлилик тимсоли бўлган афсонавий худо Аҳрамазда қиёфасида яққол намоён бўлади. Китоб муаллиларидан бири Заратуштра /Зардушт/ фикрича, одамлар яхшилик, ёруғлик кучларига эргашиши, яхшиликни ёмоликдан, адолатни ҳақсизликдан фарқлаб олиши, ҳаёдавомида Ахурамазда томонида бўлиши лозим. Инсонни бу жараёндаги қадри эса, яхшиликнинг ғалабаси учун қарашда бефарқ турмаслигида, яшаш тарзида, маънавий қиёфасида, ижтимоий фаолиятида, «тўғри сўз» ва «яхши иш»ида ўз ифодасини топади. Ана шундай фазилатлар эга бўлган кишигина ёмонлик устидан ғалаба қилиш, яхшилик уруғини сочишига кўмаклашиши, яхши ном қоздириши, бошқаларнинг таҳсини ва миннатдорчилигига сазовор бўлиши мумкин.

«Авесто»да юртимиз заминида яшаган халқларнинг илмомангача бўлган даврдаги табиий-илмий, айниқса, ахлоқий фикрларнинг ривожланиши тарихига оид гоёта қизиқманбалар борлигини И.М.Мўминов ҳам алоҳида таъкидлаган. Китобда маънавий, ахлоқий қадриятларнинг таъбирланиши Ю.Жумабоев ва Т.Каримовлар томонидан таъкид қилинган. Бу эса бу борадаги таҳлилиминизни қисқартириб бўлишига имкон яратади.

Қадриятлар мавзуси «Мани даври» /милоднинг III-асри, асосчиси Мани 216-276 йилларда яшаган/ фалсафий-илоҳий таълимотида ҳам яққол ифодаланган. Маънавий фикрича, икки дунё — «зулмат ва зиё дунёси» мавжуд. Биринчисида адолатсизлик, зулм, зўравонлик ҳукм суради, иккинчиси абадий, емирилмайдиган, доимий қадриятлар дунёсидир. Мани таълимотида зардуштийлик, буддизм, иудаизм ва христианликнинг асосий қадриятлар жамланган, уларнинг умумий тизими мифология, фалсафа, космогония, алхимия, астрономия ва бошқа ижтимоий-табиий билим соҳалари билан боғлиқликда баён қилинган. Қадриятлар мавзусининг «излари» VI асрда яшаган Маздак /531 йилда қатл қилинган/ таълимотида, халқимиз маданиятида катта аҳамиятга молик бўлган Урханисей ёзма ёдгорликларида ҳам яққол кўзга ташланади.

туради. Афсуски, кейинги асрлардаги босқинлар ва мустамлакачилик натижасида бу излар хиралашиб қолган, уларни излаб топиш қийинлашган.

Ислом дини ва қадриятлари. Осиёда қадриятлар тўғрисидаги қарашлар ривожидида VIII-XII асрлар катта аҳамиятга эга. Бу даврда араб истилоси амалга оширилган, ислом расмий ҳукмрон динга айланган, ижтимоий-сиёсий ҳаётда муайян тинчлик ҳукм сураётган эди.

Ислом дини Осиёда фақат арабларнинг дини бўлиб қолмади, у туркзабон халқларнинг ҳам умумий динига айланди. Алоҳида эътироф этиш керакки, ислом, унинг асосий қомуси — «Қуръон»да таърифлаб берилган илоҳий қадриятлар мамлакатимиз халқлари тарихи, маданияти ва маънавиятига ниҳоятда катта таъсир кўрсатди. Бу таъсирни турлича баҳолаш, таҳлил қилиш мумкин, аммо унинг ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам муайян аҳамиятга молик эканлигини инкор қилишнинг иложи йўқ. Юртимиз заминида милоднинг VIII асридан кейин яшаган ҳар бир мутафаккир, олим, шоиру аллома ижодида исломнинг илоҳий қадриятлари таъсири яққол сезилиб туради. Шу билан бирга, исломнинг юртимиз ҳудудида тарқалиши ва араб истилоси даврида кўпгина миллий қадриятларимиз йўқотиб юборилганини алоҳида қайд қилмоқ керак. Бу ҳақда Абу Райҳон Беруний «Осорул боқия» («Қадимдан қолган ёдгорликлар») асарида афсус билан ёзган.

Яна шуни таъкидлаш керакки, юртимиз халқлари цивилизацияси қадриятлари аҳли исломга ва араблар дунёси маданияти ривожига ҳам катта таъсир кўрсатгани шубҳасиз. Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек каби мутафаккир олимлар, ал Бухорий, ат Термизий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд каби илоҳиёт илмининг забардаст алломалари, Лутфий, Юсуф Хос Хожиб, Навоий, Бобир, Бедил, Машраб каби зотларнинг исломга, унинг замона зайллари орасидан ўтиши жараёнига таъсирлари тўғрисида махсус тадқиқотлар олиб бориш мумкин.

Замонавий ислом илоҳиётчилари ал Бухорий асар-
рини «Қуръон»дан кейинги муқаддас китоблар сифати
тан олаётганлари, ал Бухорий, ат Термизий ва Баҳоу-
дин Нақшбанд қабрларини муқаддас саждагоҳлар сиф-
тида тавоф қилишлари бежиз эмас!

Ислом дини юртимизда ҳукмрон бўлганидан кейин
даврларда ички урушларни барҳам топтиришга ҳарак-
қилинди, ижтимоий ҳаётда эса нисбатан барқарорли-
бўлишига эришилди. Бу нисбий мўътадиллик даврида м-
даний ривожланиш, илм-фан ҳамда адабиёт тараққиё-
учун имконият очилди. Буюк мутафаккир Муҳаммад Му-
ал Хоразмий ўша даврда яшади. У ҳалифа ал-Маъму-
ташқил қилган академия — «Байтул хикма»да катта ма-
кега эга бўлган. Унинг ушбу академия олимлари билан ил-
мий баҳсларда илгари сурган ғояларида, яратган асарла-
рида ҳаёт фалсафасида қадриятларнинг умуминсоний т-
монлари изоҳланган, дейиш мумкин.

Хоразмий «Олимнинг қадри ўтмишдошлари фикрларин
келажакка ҳокисор етказиб беришда!», деб ҳисоблар эди.
Мутафаккир қуйидагича ёзади: «Ўтмиш даврларда ўтган
олимлар фаннинг турли тармоқлари... соҳасида асарла-
ёзиш билан ўзларидан кейин келадиганларни назарда т-
тардилар... Улардан бири ўзидан аввалгилардан қолган
ишларни амалга оширишда бошқалардан ўзиб кетади, у
ўзидан кейин келувчиларга мерос қолдиради, бошқаси ўз-
дан аввалгиларнинг асарларини шарҳлайди, бу билан к-
йинчиликларни осонлаштиради... ўзидан аввалгилар ҳақи-
яхши фикрда бўлади, такаббурлик қилмайди ва ўзи қил-
ган ишидан мағрурланмайди¹. Бу сўзлар бутун Шарқ оли-
лари учун умумий талаб ва ахлоқий камолот мезони, ул-
маънавий қиёфасининг устувор хусусияти сифатида
моён бўлади.

Шарқ маданияти тарихида муҳим ўрин тутган алло
Абу Наср Форобий /873-950/ ҳам қадриятларга катта эъ-
бор берган. Форобийнинг қадриятлар туғрисидаги фи-

¹ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. - Т.: Фан, 1983. 59-бет.

ларини «Мадина ал-фозила» таълимотида яққол кузатиш мумкин. Бу таълимот «Фозил одамлар шаҳри» китобида тўла ифодасини топган. Қомусий олим сифатида Форобий фозил жамият тўғрисидаги таълимотида юксак ғоялар, адолатли ижтимоий муносабатлар қарор топган даврда вужудга келадиган маънавий-ахлоқий қадриятларнинг умумий тизимини изоҳлаб берган. Форобий бундай жамиятда диний қадриятлар ҳам муайян аҳамиятга эга бўлишини, унда калом /теология/ ва фикр /ҳуқуқшунослик/ вакиллари кишиларнинг маънавий-ахлоқий камолоти учун жавоб берадиган соҳаларни бошқаришлари, ижтимоий муносабатларнинг асосий соҳалари эса донишманд-ҳукмдорлар томонидан бошқариб борилишини таъкидлайди. Мутафаккир диний қарашлар ғоявий соҳада энг асосий аҳамият касб этган ўша даврда, нафақат Аллоҳ ғоясини, балки инсон, жамият ва илму фан қадриятларини фалсафий билимларнинг асосий мавзуларидан бири сифатида қарай олган дастлабки Шарқ файласуфларидан биридир.

Форобий «Фозил одамлар шаҳри» ҳамда «Бахт-саодатга эришув ҳақида» асарларида ўзаро ёрдам ва бирлашув асосида вужудга келадиган инсон жамоаси, ҳамкорлик, илм ва яхши ахлоқ асосий жиҳатларини ташкил қилиши лозим бўлган ижтимоий муносабатлар, кишиларни бахт-саодатга элтувчи давлат, етук ҳислатларга эга бўлган ва фуқаро томонидан сайланадиган бошқарувчиларга эга бўладиган жамият тўғрисидаги фикрларни қайд этади. Унинг асосий орзуси ва мақсади энг буюк маънавий-ахлоқий қадриятлар, илм-фан қадри баланд бўлган жамиятдир.

Қадриятлар мавзусини Абу Райҳон Беруний /973-1048/ ҳам четлаб ўтмаган. Беруний қомусий олим сифатида қадриятлар табиатини жуда яхши ўрганган. Маънавий қадриятларнинг вужудга келиши, Беруний фикрича, ижтимоий муносабатлар, кишиларнинг яшаш тарзи, моддий эҳтиёжлари, қизиқишлари, манфаатлари, талаблари ва мақсадлари билан узвий боғланган.

Масалан, кишилар ўртасидаги ҳамкорлик одамларни бирлашиш эҳтиёжлари кўплиги, ҳимоя қилиш қуролла-

ри камлиги ва душманлардан ўзини ҳимоя қилиш зарури туфайли вужудга келган.

Беруний инсон энг асосий қадриятлардан биридир, факкур эса уни бошқа жонзотлардан ажратиб туради маънавий омилдир, деб ҳисоблаган. У маънавий қадриятлар тизимини ўзига хос тарзда ифодалайди, яъни ялва ёмон хулқларга ажратади. Унинг фикрича, яхши хулқларга — ростгўйлик, одиллик, оқиллик, мардлик, ботлик ва мурувватлилик каби қадрли хусусиятлар, ёл хулқларга эса ёлғончилик, золимлик, қаллоблик, ўғлик, ҳийлагарлик, номардлик каби жиҳатлар мансуб.

Шарқнинг кўпгина маърифатпарвар мутафаккирлари каби Беруний ҳам одамзотни оламдаги ҳамма жонзотлардан устун кўяди. Унингча, “инсон зоти барча ҳайвонлардан юқори туради, ер юзини обод этиши ва уни бошқариши учун инсонга ақл-заковат кучи ҳадя этилган. Мутафаккир «Ҳиндистон» асарида ҳиндлар турмуши тадқиқ этар экан, миллий қадриятлар, урф-одатлар, ананалар, маросимларнинг аҳамиятини, уларнинг турмуш туманлигини таъкидлайди. Инсон учун асосий қадриятлардан бўлган жамоа ва тилнинг вужудга келишини одамларнинг бирлашишга бўлган эҳтиёжидан келиб чиққан, изоҳлайди. Беруний ҳунар, савдо-сотик, мамлакатлар маданий алоқаларни кучайтириш, ижтимоий ҳаётда ишқанни ривожлантириш, унинг аҳамиятини ошириш рафдори эди. Шу билан бирга, у араб босқинчилигининг уларнинг юртимиз маданий ёдгорликларини йўқотиш ҳасидаги сиёсатини қоралайди, маданий тараққиётда исраиликнинг зарурий эканлигини таъкидлайди.

Қадриятлар муаммоси Абу Али ибн Синонинг /1037/ ҳам диққат марказида турган. Олим асарлари катта қисми фалсафа муаммоларига бағишланган бўлса ҳам, афсуски, уларнинг кўпчилиги, масалан, 20 жил иборат «Адолат» фалсафий энциклопедияси, «Шарқ сафаси», «Яхши иш ва гуноҳ» асарлари бизгача етиб келмаган. Қадриятлар муаммоси ибн Синонинг “Рисола тайр” (“Қушлар тили”), “Донишнома”, “Соломон ва

сол” каби бизгача етиб келган асарларида ҳам ўз ифода-сини топган. Унинг назарида, ўз ибтидосини Аллоҳдан олган борлиқ ва табиат инсонни ўраб турувчи абадий макондир. Шу жиҳатдан унинг қадри беқиёс, инсон эса ҳамма бойликларни табиатдан олади, ундан ўзига даво топади.

Ибн Сино инсон, унинг ўз-ўзини идора қилиш ҳақидаги фанлар /инсоншунослик/ аҳамиятини ҳам тўғри таъкидлайди. Афсуски, Шарқ фалсафасида асосий мавзулардан бири бўлган бу йўналишдаги фанларга собиқ Иттифоқ даврида етарли эътибор берилмади. Ҳолбуки, бу борада яхлит “Инсоншунослик” фанини яратиш имкони мавжуд эди.

Ибн Сино маънавий-ахлоқий қадриятларнинг аҳамиятига ҳам катта эътибор берган. Унинг фикрича, одамзот қадри бошқалар билан ҳамкорлиги, яхши ахлоқий фазилатларга эга бўлиш учун интилиши, донолиги, бошқаларга яхшилик қила олишидадир. Файласуф назарида, яхшилик роҳат-фароғат ва лаззатланишга олиб келиши, ёмонлик эса азобланиш ва уқубатга олиб бориши билан тавсифланади. Ибн Сино «Ахлоқ илми ҳақида рисола»сида «иффат», «шижоат», «ҳикмат», «адолат», «саҳийлик» каби инсоний-маънавий қадриятларни таърифлайди.

Тасаввуф қадриятлари. Қадриятлар мавзусининг фалсафий-тарихий таҳлилини маданий ривожланишда катта мавқега эга бўлган «тасаввуф» оқимининг асосий намоёндалари қарашларисиз тасаввур қилиш қийин. Тасаввуф ғоят мураккаб ва серқирра диний-фалсафий оқим бўлиб, унда исломнинг илоҳий қадриятлар тизими янги замонга мослаштирилган, замонавий нуқтаи назардан изоҳлаб берилган. Тасаввуфнинг қадриятлар тизимида энг асосий ўринни Аллоҳ, у билан боғлиқ илоҳий қадриятлар, шариат, тариқат, ҳақиқат ва маърифат ғоялари эгаллайди. Лекин тасаввуф фалсафасини фақатгина ана шу жиҳатлар билан таърифлашнинг ўзи етарли эмас. Бу борада исломшунос олимларнинг асарлари кўп. Бироқ ханузгача тасаввуф таълимоти батамом ўрганилган ва унинг тарихи, дунёқараши хусусида аниқ, яхлит хулосалар чиқарилган, деб айта олмаймиз.

Ушбу фикрни нафақат тасаввуф, балки умуман ислом тўғрисида, бу диннинг умуммиллий, миллий ва маънавий қадриятларимиз ривожига қўшган ҳиссаси тўғрисида хат айтиш мумкин. Муаммонинг бу томони қадриятшунослар нуктаи назаридан тадқиқ қилинмаган, бунга умумий цивилизациямизга мансуб исломдан олдинги қадриятлар тизими билан, ислом ҳукмрон бўлган даврдаги қадриятлар тизими ўртасидаги диалектик инкор ва ворислик масалалари қўшилишини ҳисобга олсак, масала махсус илмий тадқиқот талаб қилиши янада ойдинлашади.

Биз тасаввуф оқимига таъриф бермоқчи, унинг Шарқ маданиятидаги ўрнини белгиламоқчи эмасмиз. Аммо маданиятнинг тарихи нуктаи назаридан қуйидаги мулоҳазани баён қилмоқчимиз. Қадриятлар муаммосининг юртимиз ўтмишига тегишли фалсафий-тарихий таҳлили Хоразми Фиробий, Беруний, ибн Синолар мероси билангина чекланиб қолмайди. Уни ал Бухорий, ат Термизий, Намиддин Кубро, Абдулла Ансорий, Аҳмад Яссавий, Бахууддин Нақшбанд каби забардаст намоёндалар таълимотига тўғридан-тўғри алоқаси бор.

Шу билан бирга, жаҳон маданиятига бебаҳо дурдонлар қўшган Юсуф Хос Ҳожиб, Носир Хисрав, Саъд Санойи, Амир Ҳусрав Деҳлавий, Фариуддин Аттоҳи Фозил, Саъдий, Жомий, Навоий каби алломаларнинг борадаги қарашларини тилга олмай бўладими? Уларнинг бутун жаҳонга машҳур бўлган «Қутадғу билик», «Саъдатнома», «Гулистон», «Бўстон», «Баҳористон», «Ҳамса», «Маҳбуб-ул қулуб» каби маънавий қадриятларимизнинг тамал тошларини қўйган асарларнинг ҳар биридаги қадриятлар мавзуси масаласига алоҳида тадқиқотларни баён қилиш мумкин. Ўтмиш маданиятининг хассос намоёндалари Мансур Ҳаллож, Боязид Бистомий, Имомиддин Навоий, Бобораҳим Машрабларнинг дунёвий, маънавий ахлоқий қадриятларга муносабати, бу борадаги бутун Шарқ халқлари орасида машҳур бўлган қарашлари тўғрисида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин.

Юқорида номлари тилга олинган асарларда халқимизнинг маънавий-ахлоқий қадриятлари теран ифодаланган.

бу китоблар маданиятимизнинг улкан бойлигидир. Бу каби ашъорлар яратиш юртимиз тарихида асло тўхтаб қолган эмас, бу борада Аҳмад Донишнинг «Ўғилларга насиҳат» /XIX аср охири/, Абдулла Авлониининг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» /XX аср бошлари/ асарларини эслаш кифоя. Бу икки асар ҳам шу соҳадаги ўнлаб китоблар сирасига киради.

Мўғуллар истилосидан олдинги давр тафаккурининг энг асосий намоёндаларидан бири Аҳмад Яссавий /1105-1166/ маънавий-ахлоқий қадриятларнинг ўша замонга мос келадиган тизимини яратган, уларнинг намоён бўлиши ва амал қилиш шартларини ислом дини нуқтаи назаридан таърифлаб берган. Аҳмад Яссавий «Девони ҳикмат» мажмуасида маънавий қадриятларнинг асосий шакллари — поклик, ҳаё, бардош ва сабр-қаноат, чидам, хушхулқлик, беозорлик, ҳокисорлик каби ҳислатларга таъриф берган. Собиқ Иттифок даврида Яссавий қарашлари ва унинг фалсафаси кўпроқ « ... диний-мистик адабиётнинг намунаси сифатида реакцион роль ўйнади, ... меҳнаткашлар оммасини муҳтожлик ва ҳуқуқсизликка кўникишга, эксплуататорларга тобе бўлишга чақирган» каби турли баҳоларга сазовор бўлган. Бу баҳода, бир томондан, синфийлик ва партиявийлик устун бўлган мафкура таъсирини кузатиш, иккинчи томондан, Яссавий тариқати Шарқ халқлари орасида кенг тарқалгани, маданий меросимизга жуда катта таъсир кўрсатганини эътироф этмасликни кўриш мумкин.

Бизнингча, Яссавий таълимоти ва ўша даврнинг маънавий қадриятлари мўғул истилосидан озодликка эришиш, мустақил давлат ўрнатиш, унда одилона сиёсат юритишдаги асосий ва етакчи ғоялардан бири воситасини ўтаган. Бундан ташқари, бу таълимот мўғуллар истилосидан олдинги давр қадриятларини ундан кейинги давр билан боғлайдиган маънавий ҳалқалардан бири бўлган.

Қадриятлар муаммоси таҳлилида нақшбандия тариқати, Баҳоуддин Нақшбанд /1388 йилда вафот этган/, Хўжа Аҳрор /1409-1492/ ва Хусайн Воиз Кошифий каби алломалар илгари сурган ғоя ва қарашларнинг ҳам ўз

ўрни бор. Нақшбандия тариқати Шарқда кенг ёйилган. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа муттафаккирлар ҳам унга чуқур ҳурмат билан қараганлар. Навоий «Ҳожа Баҳоуддин Нақшбанд» номли асар ҳам ёзган. Нақшбандийликнинг вужудга келишида Яссавий таълимотининг таъсири сезилиб туради. Нақшбандлик тариқати ўзининг ҳаётбахшлиги, ахлоқий ғояларининг теранлиги, меҳнат ва амалий фаолиятга нисбатан муносабати, фуқаро орзу-умидларини тўла акс эттиргани билан бошқа оқимлардан фарқ қилади.

Нақшбандияда Аллоҳ висолига етиш учун дунёдан ва кечиш ёки тарки дунё қилиш эмас, балки «Қўл ишда, кўнгли Аллоҳда» бўлмоғи, поклик, ҳаё, камтаринлик қомили ва соннинг асосий фазилатлари бўлиши лозимлиги уқтирилган. Нақшбандия таълимотидаги камтаринлик, саҳийлик, бағрикенглик, меҳр-шафқат, ҳайри-эҳсон, ўзаро ёрдам, дўстлик ва биродарлик, тенглик ва тотувлик, софдиллик, меҳнатсеварлик, поклик, одиллик ва билимдонлик қадамлар ғоялар ўз мазмун-моҳияти билан умуминсоний характерга эга бўлиб, назарий ва амалий аҳамияти билан бугунги кунда ҳам юксак эътироф этилмоқда.

Дунёвий қадриятлар. Қадриятшуносликнинг фалсафий тарихий талқинида дунёвий қадриятлар ҳам муҳим ўрн эгаллайди. Бу борада «Авесто»да илк ўрта асрлар фалсафаси, Хоразмий, Форобий, Беруний, ибн Синолар яшagan даврда ҳам бой маънавий мерос яратилган. Амир Темур ва темурийлар даврида мазкур масалага, айниқаслоҳида эътибор қаратилган. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрдаги сиёсий қадриятларни Амир Темур ўзига хос таъқинда, умумбашарий қадриятларнинг илмий таҳлили Муҳаммад Тарагай Улуғбек, «Улуғбек академияси» қадамларини тутди. Подшоҳлар, ҳукмдор ва сиёсий арбобларнинг ахлоқ-одоб талаблари, давлат ва сиёсат юритиш сабаблари баён қилинган «Темур тузуклари»да ижтимоий сиёсий қадриятларга катта аҳамият берилган. Асар Шарқ

Алишер Навоий. Ҳожа Баҳоуддин Нақшбанд. // «Шарқ юлдузи». 1993. №5-6. 173-175-б.

Ғарбда машҳур бўлган, кўп марта чоп этилган. Унда сиёсатдоннинг ахлоқи, юриш-туриши, сиёсат бобидаги фаолияти, халқ, қўшин, уламолар, аркони давлат ва бошқаларга муносабати учун асосий мезон бўладиган сиёсий қадриятлар ўша замон нуқтаи назаридан баён қилинган. Амир Темурнинг тарихимиздаги ўрни ва мамлакатни озод қилишдаги хизмати катта. Уни моҳир давлат арбоби, тажрибали сиёсатдон сифатидаги ўғит ва насиҳатлари кейинги давр сиёсий арбоблари, аҳли фозиллар учун дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Умумбашарай қадриятлар таҳлилида Улуғбекнинг фикр ва кашфиётлари ҳам ўзига хос ўрин тутди. У ўз атрофига Қозизода Румий, Али Қушчи каби ўнлаб мутафаккирларни тўплади, улар билан бирга умумбашарий қадриятлар, коинот сирлари, унда рўй бераётган жараёнлар аҳамиятини ўрганиш борасида ўз замонасидан илгарилаб кетди. Сирасини айтганда, улар нафақат умумбашарий қадриятларни тадқиқ этдилар, балки илм-маърифат, ҳақиқат, зиёлилик, фозиллик каби умуминсоний қадриятларнинг турли хусусиятларини изоҳлаб бердилар. Улуғбек бошчилик қилган олимлар фаолияти фақат коинот сирларини тадқиқ қилиш билан чегараланиб қолмади. Афсуски, ҳозирги даврда кўпчилик бу фаолиятни фақат “Зижи Кўрагоний» асари билан боғлиқ, деб ўйлайди. Аслида Улуғбек академиясининг фаолияти ўрта асрлар илмий ҳурфикрлилигининг яққол намуналаридан биридир, академия олимлари эса коинот ва юлдузларни инсон учун абадий макон бўлган оламнинг башарий қадриятлари сифатида тушунганлар ва тадқиқ қилганлар.

Юргимиз маданиятида ўчмас из қолдирган буюк мутафаккир Алишер Навоий /1441-1501/ ўзининг «Ҳамса», «Тухфат-ул аброр», «Маҳбуб-ул қулуб», “Ҳадейин улмаоний” ва бошқа асарларида қадриятлар масаласига катта эътибор берган.

Алишер Навоий ўша даврда тарғиб қилинадиган инсоннинг маънавий қиёфаси унинг тақводорлиги ва тоат-ибодатлари билан белгиланади, деган қарашни эътироф

этади. Шунингдек, инсоннинг кифасини унинг маънавий-ахлоқий қадриятлари ва яхши ишлари безайди, деген фикрни ҳам илгари суради. Навоий томонидан изоҳланг қадриятлар тизими ҳам мазкур қарашларга асосланад илоҳий, табиий ҳамда инсоний қадриятларнинг бир бўлиги сифатида талқин этилади. Бунда абадий илоҳий /Аллоҳ/, унинг энг серқирра ва сермазмун намоён бўлиши — коинот ва табиат, бу зоҳирийликнинг «гултож» бўлган инсон диалектик алоқадорликда намоён бўлади. Бунда одамзот эришиши лозим бўлган мақсад нафакат Аллоҳ жамоли, балки бахтли ҳаётга эришиш ва комил инсон бўлиб вояга етишишдир.

Навоийнинг жамият тўғрисидаги қарашларида умумий тартиб қадриятлар тизими ўз ифодасини топган, комил инсон таълимотида эса энг етуқ инсон кифасига хос бўладиган шахсий қадриятлар тизими таърифланган. Бунда ана шу илоҳий қадриятлар тизимининг адоқадорлиги яққол кўриниб туради.

Алишер Навоий вафотидан беш-олти йил ўтар-ўтмас Мовароуннаҳрда қарийб юз йил ҳукмронлик қилган темурлар сулоласи давлати таназзулга учради. Унинг ўрнига Шайбонийхон давлати тузилди. Орадан кўп ўтмай, Шайбонийхон вафотидан кейин бу ердаги марказлашган давлат парчаланиб кетди. Аввал Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги, сўнгра Кўқон хонлиги вужудга келди. Амирлик ва хонликлар даври қадриятлари таҳлилида муайян ўзига хос намоён бўлади. Уч юз йилдан ошиқроқ даврни ўз ичига олиб бу жараён амирлик ва хонликлар, турли сулолалар, урушлар ўртасидаги урушлар, тинимсиз зиддиятлар орқали кечиди. Бу эса ўша давр жамияти ҳаётини муайян даражада издан чиқарди, халқ турмуши ва ҳаётида турли салбий ҳолатлар салар вужудга келишига сабаб бўлди, келажакка ишқор руҳи сусайди, тушкунлик кайфияти кучайди.

Кези келганда шунини алоҳида таъкидлаш керакки, кўп вақтда айнан ана шу даврга келиб илоҳиёт илми ҳам бир қадар таназзул даврини бошдан кечирди. Унинг қадриятлар тизимининг янги замонга мос қирраларини очиб берадиган, шон-шухрати, илоҳиёт илмидаги қарашлар бутун ислом дунёсига тарқалган ал Бухорий, ат Терм

зий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд каби илоҳиёт илмининг забардаст, теран фикр эгалари билан генглашадиган мутафаккирларни бу давр тарихидан топиш қийин. Шундай бўлса-да, ижтимоий тараққиёт тўхтаб қолгани, қадриятлар амалиёти ўз таъсирини бутунлай йўқотгани йўқ, албатта.

Бу даврда Сайид Насафий, Юсуф Қорабоғий, Хувайдо, Мирзо Бедил каби мутафаккирлар ижод қилдилар. Ҳассос шоир ва мутафаккир Бобораҳим Машраб /1657-1711/ ана шу даврда яшади. Замонасининг кўпгина илғор намоёндалари қатори Машраб ҳам исломнинг қадриятлар тизими ва Аллоҳ ғоясини инкор этмайди. Аммо ғоявий устозлари Боязид Бистомий, Мансур Халлож ва Имомиддин Насимийлар изидан боргани боис, у қатор умуминсоний қадриятларни, уларнинг ўрни ва аҳамиятини ўзига хос талқин қилади. Бу ўзига хослик ислом пайдо бўлганидан кейин минг йил ўтиши, ҳаётда турли ўзгаришлар бўлишига қарамасдан, баъзи дин арбоблари ва руҳонийларни ислом қадриятлари тизимидан эскича, ўз манфаатлари йўлида фойдаланишларига нисбатан танқидий муносабат тарзида намоён бўлади.

Машраб кўпчилик ўрганиб қолган маънавий қолипларга сизмайдиған мураккаб зотдир. Унинг қаландарлигида — олам сирларидан бохабар файласуф, исёнкорлигида — ислом қадриятларининг зукко билимдони, содда яшаш тарзида — халққа доноларча яқинликни кузатиш мумкин. «Ўзининг бутун умрини ҳақиқатга етишиш йўлида... сарфланган Машрабнинг бевафо оламда маънавий тубанлик, разолат, ақлий нажосатга ботган инсонларга — подшодан тортиб қозигача, сохта олу вафосиз обидгача, ўғридан тортиб нобоп деҳқонгача бўлган нафрат-ғазаби, Ҳақ ишқи йўлидаги собит имони, одилпарвар ва одампарварлиги, эл-улус умидларининг ифодаси янглиғ тобора мажозийлашиб, афсонавийлашиб борган».

Қаландарлик Машраб учун асосий қадрият эмас, балки адолатсизлик, зўравонлик, мунофиқлик, алдамчилик

за ёмонликнинг кўринишларига қарши кураш, уларни ф
қилиш воситаси, Ҳақ висоли ва ҳақиқатга эришиш йў
дир. Унинг ижодининг бош қаҳрамони — шоирнинг ўзи.
ижоддаги асосий қадрият «икки жаҳонга сиғмаган», «та
ҳари ломакон» бўлган инсондир.

XIX аср ўрталарида беш юз йилга яқин /гарчанд ам
лик ва хонликларга бўлинган бўлса-да/ мустақил яша
ўлка чор Россияси томонидан босиб олинди. Россия бос
ни даври қадриятлари тизимида истилочиларнинг ғоя
ри ўз аксини топгани яққол кўзга ташланиб туради.
даврда халқ турмуш тарзида босиб олинган ўлкаларга
ижтимоий ўзгаришлар содир бўла бошлади, яъни, ю
бойликларини ташиб кетиш, кишиларни маънавий ва
даний қолоқликда сақлаш бошланди.

Бу даврда тарқалган маърифатпарварлик ғоялари
Аҳмад Дониш /1827-1887/, Бердақ Қарғабой ўғли /18
1900/, Сатторхон /1843-1902/, Фурқат /1858-1909/, М
қимий /1859-1903/, Анбар отин /1870-1915/ кабилар к
тарғиб килдилар. Уларнинг асарларида шарқона қадри
лар, илмпарварлик, инсонпарварлик ғоялари куйла
Бу, айниқса, Аҳмад Донишнинг «Ўғилларга насиҳат» а
рида яққол кўзга ташланади. Унда маънавий-ахлоқий к
риятларнинг умумий тизими баён қилинган, илм-маъ
фат ғоялари, ахлоқ-одоб талаблари, фозиллик ва зиё
ликнинг инсон камоли учун аҳамияти таҳлил қилинган.

XIX аср охирларида «қадимлар» ва «жадидлар» оқ
лари вужудга келди. Ҳаётда рўй бераётган ўзгариш
ни, миллий ва умуммиллий қадриятларни жаҳон тар
қиёти талаблари нуқтан назардан таҳлил қилиш борас
Маҳмудхўжа Беҳбудий, Саидрасул Азизий, Мунавв
қори, Абдулла Авлоний, Чўлпон, Фитрат каби замо
нинг илғор кишилари катта ютуқларга эришдилар. К
риятлар билан боғлиқ муаммолар жадидлар диққат м
казида турган, уларнинг кўпчилиги шарқона қадрият
таҳлили борасида қимматли фикрларни баён қилганла

Бу борада Абдулла Авлоний /1878-1937/ алоҳида ў
тутади. Унинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» китоб

умуминсоний маънавий қадриятлар тизими таърифлаб берилган. Асарда фатонат, назофат, ғайрат, риёзат, шижонат, қаноат, илм, сабр, хилм, интизом, миқёси нафс, виждон, Ватанни севмоқ, ҳаққоният, иффат, ҳаё, идрок, зако, лафз, иқтисод, виқор, хавф ва ражо, итоат, ҳақшунослик, ҳайрихоҳлик, мунислик, садоқат, адолат, муҳаббат, олийҳиммат, авф каби қадриятлар “яхши хулқлар” деган умумий ном остида таҳлил қилинади. “Ёмон хулқлар”га эса ғазаб, шаҳват, жаҳолат, разолат, сафоҳат, ҳамоқат, атолат, ҳасосат, раҳоват, аноният, адоват, намият, ғийбат, ҳақорат, шабонат, хасад, таъма, зулм каби хусусиятлар мисол бўлади. Агар ушбу асарда тилга олинган қадрият номларига диққат қилинса, ўша даврда юртимизда маънавий тушунчалар кўлами канчалик кенг бўлганини, тилимизнинг бойлигини кузатиш мумкин.

Юқоридаги атамалар орасида биз аллақачон эсимиздан, тилимиз, балки дилимиздан ҳам чиқариб юборган тушунчаларга дуч келамиз. Тарихнинг гилдираги ғайри айланиб, бизни неча ўнлаб йиллар улкан меросимиздан жудо қилганлиги, расмий маънавият соҳасини шарқона қадриятлар эмас, балки бутунлай бошқа шиорлар эгаллаб олгани кишини ачинтиради, холос.

«Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари дарслик сифатида битилган, унда шарқона таълим-тарбия мазмуни, унинг асосий талаблари ҳам таърифлаб берилган. Бу китоб халқларимиз маданиятига янада каттароқ таъсир кўрсатиши мумкин эди. Афсуски, ўтган асрнинг 30-йилларида бошланган сиёсий жараёнлар Авлонийлар мансуб оқимни ва уларнинг бой меросини ўз домига тортди. Китобнинг тақдири ҳам шундай кечди, у тақиқлаб қўйилди, ҳатто кутубхоналардан ҳам топиш амримаҳол бўлиб қолди. Фақат республикамиз мустақил бўлганидан кейингина уни чоп этиш /«Ўқитувчи» нашриёти, 1992 йил/ имкони туғилди. Шундай фикрларни Бехбудий, Сўфизода, Чўлпон, Фитрат ва уларнинг асарлари тўғрисида ҳам айтиш мумкин.

Биз Авлонийлар авлодидан кейинги даврни ўрганиш жараёнида бир ҳолатни кузатдик. Расман «Этика», «Эс-

тетика», «Педагогика» борасида дарсликлар бор, улар якка партия мафкураси, ҳаётга синфий асосда ёндаш ҳукмронлик қилган. Сирасини айтганда, бу дарсликлар халқимиз орасида кенг тарқалмаган, олий ва ўрта маъ сул билим юртлири доирасидан унчалик четга чиқмаган. Гарчанд Абдулла Қодирий, Усмон Носир, Ғози Юсуф, Ойбек, Ғафур Ғулом, Хамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир асарларидан шарқона қадриятлар мавзусида сунлай чиқиб кетмаган бўлса-да, аммо ҳукмрон мафкура бундан кейинги даврда /30-80 йилларда/ ўз изини қолдирган. Ўтмиш алломаларининг умуминсоний қадриятларни шарқона, халқчил таърифлаш ва тавсифлаш борадаги ишлари, «Навоийхонлик», «Бедилхонлик», «Миррабхонлик» ва бошқалар бу борада ўз ворислигини бун муддатга йўқотган.

Қадриятлар мавзусининг мамлакатимиз ўтмишига доқисқа фалсафий-тарихий таҳлили давомида асосан қуйидагилар кўзга ташланади:

1. Юртимизда яшаган алломалар қарашларида қадриятлар муаммосига катта эътибор берилган. Турли муфаккир ва олимлар мансуб бўлган хилма-хил оқим ва ориқатлар муайян қадриятлар тизимига эътиқод қилганлар, у ёки бу қадриятларни турлича талқин қилиш ва уларни эриштириш йўлларини кўрсатиб берганлар. Шу маънода, қадриятшунослик фани юртимиз тарихида ўз ўтмишига унинг илдиэлари жуда қадим замонларга бориб тақалади.

2. Мамлакатимизда Хоразмий, Ғоробий, Беруний, Сино, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Улуғбек, Навоий, Машраб, Бедил, Аҳмад Ниш, Абдулла Авлоний ва бошқа мутафаккирлар қадрият қарийб барчаси ўз даврида муайян қадриятлар тизимини эътибор берганлар, ўз муносабатларини билдирганлар.

Аммо бу масаланинг иккинчи томони ҳам бор, бун юртимиз қадриятларининг араб ва бошқа Шарқ халқлар маданиятига акс таъсири масаласи. Афсуски, ушбу масаланинг қадриятлар ва қадриятшунослик билан боқилиш жиҳатлари ҳалигача тўла-тўқис, илмий ва адолатли

ҳоланмаган. Хуллас, масаланинг бу жиҳати ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

3. Биз яшаётган замин қаърида яшириниб ётган, бизга ўзларининг бой меросини қолдирган, тарих ва замон, илм ва адабиёт, маънавий ҳокисорлик ва келажакка ишонч руҳи, устоз ва шогирдлик анъанаси бирлаштирган улуғ зотларимизни турли йўналишларга ажратмасдан, балки яхлит маданият, улуғ бир цивилизация алломалари сифатида қарамоқ керак. Қадриятшунослик тарихининг асл дурдоналари нафақат Фарбдан, балки Шарқдан ҳам қидирилмоғи лозим. Юртимиз цивилизациясининг улкан ҳиссаси жаҳон маданиятининг энг буюк ютуқлари сифатида муқаррар суръатда эътироф этилмоғи лозим.

4. Хуллас, қадриятлар муаммоси ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам у ёки бу олим ёки мутахассис яшаган давр, уни ўраб турган ижтимоий жараёнлар билан узвий алоқадорликда изоҳланади. Ўтмишнинг буюк ақл эгалари у ёки бу қадриятга кўпроқ эътибор берганликлари тасодифий эмас, балки заруриятдир. Улар давр тарозуси тамал тошларини қўйган, замона зайлларига таъсир кўрсатадиган, кишилар учун маънавий мезонлар мавқеига эга бўлган қадриятларни шарҳлаганлар, таҳлил қилганлар ёки уларга етишиш йўлларини изоҳлаб берганлар. Уларнинг маданий-маънавий мероси бир бутун, яхлит умуммиллий бойликдир. Ўтмишдаги қадриятлар таҳлили бир неча алоҳида тадқиқотлар учун мавзу бўлишга арзиди.

3-мавзу. Қадриятшуносликнинг замонавий йўналишлари

Қадриятлар муаммосини таҳлил қилишнинг илдизлари қадим замонларга бориб тақалса-да, қадриятшунослик фалсафий билимларнинг махсус соҳаси сифатида ўтган аср охирларида шаклланди. Юқорида таъкидлаганимиздек, «Аксиология» /грекча. аксио-қадрият, логос-фан, таълимот/ номи фанга биринчи бўлиб немис файласуфи Э.Гартман /1842-1906/ ва француз олими П.Лапи /1869-

1927/ томонидан киритилган. Ҳозирги даврда қадриятларни илмий ўрганишнинг йўналишлари жуда кўп.

Улардан бири Ўзбекистонда қадриятларнинг замона талқини билан боғлиқ. Бу, аввало, Президент Ислам Каримов асарларида ҳамда улар асосида изланишлар олиб раётган мутахассислар тадқиқотларида намоён бўлмоқда. Гарчанд собиқ Иттифоқда қадриятлар мавзуси ўтган асрнинг 60-йилларигача тақиқлаб қўйилган бўлса-да, юртимиз ижод аҳли бу мавзунини четлаб ўтмаган. Ҳар қандай мазҳаб ва ҳукмрон бўлишидан, турли тақиқлардан қатъий назар, фан ва фалсафада янгиликка интилиш тўхтаб қолмади. Бу фикр яқин ўтмишдаги даврга ҳам тегишли. Бу давр тафаккурида шарқона қадриятларнинг турли қирралари ўз аксини топган. Бу борада шуни алоҳида таъкид қилишимиз лозимки, ҳалигача замонавий адабиётимизда кечаётган жараёнлар, қуйланаётган қадриятлар, уларнинг назмий ва насрий ифодаланишини фалсафий изоҳлашга мутахассисларнинг кам эътибор бераётгани таассуфли ҳолдир.

Қадриятлар мавзусини таҳлил ва тадқиқ қилишнинг тизимли мустақиллиги даврида долзарб масалалардан бирига айланди. Бу зарурат Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов асарлари, уларда умуминсоний, миллий қадриятларнинг истиқлол ғояси нуқтаи назаридан таърифлаб бериш ва вазифаси қўйилаётгани билан бевосита боғлиқ. Ана шу зарурат ва замонавий талабларга ҳозиржавоблик ҳисоби бу борадаги китоб ва рисолалар ёзилишига, тадқиқотчи изланишлар олиб борилишига сабаб бўлмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистонда ҳам қадриятшуносликнинг шуларидолзарб бўлиб қолди, оммалашди. Аслида шундай бўлиши лозим эди: ўтмишда бу мавзунинг эндиликда дурдоналарини яратган мутафаккир ва алломаларнинг асарларининг ворислари бу борада тадқиқотлар олиб бораётганларидоғри асло тасодиф эмас. Уларга ҳам ўтмишнинг таъриҳий йилликлар қаъридан бошланадиган улғун цивилизациянинг таъриҳлаган замонавийлик диалектикасининг мевасидоғри таъриҳда қараш мумкин.

Юртбошимиз томонидан кўрсатилаётган эътибор туфайли республикамизда бу борадаги ютуқларни ўзида акс эттирган қадриятшунослик йўналишидаги китоб ва ўқув қўлланмалари ушбу соҳадаги ижтимоий фан мутахассислари бўлиб етишадиган талабалар учун мўлжаллаб тайёрланмоқда.

Олий ўқув юртларининг ижтимоий фанлари мутахассислари тайёрлайдиган факультетлари режаларига «Қадриятлар фалсафаси» махсус ўқув курси сифатида киритилган. Албатта, бу борада ҳозирги кунда тезкорлик билан амалга ошириш лозим бўлган ишлар кўлами кенг ва улар долзарб аҳамиятга эга. «Қадриятшунослик луғати», ўқитувчилар учун «Қадриятшуносликдан услубий қўлланма», «Қадриятшунослик бўйича кўргазмалли воситалар тўплами» кабиларни тайёрлаш ва чоп этиш шулар жумласидан.

Ғарб қадриятшунослиги. Аксиологиянинг ривожини ўтган асрларда Ғарб фалсафасида алоҳида ўринга эга бўлди. Қайси қадриятларни устувор билиш, жамият тараққиёти учун қандай қадриятларга таяниш лозимлиги билан боғлиқ масалалар Ғарб мутахассислари шуғулланадиган асосий мавзуларга айланди. Собиқ Иттифоқда синфий-партиявий қадриятлар умумжамиятга хос қадриятлар тизимининг энг асосий бўғинлари сифатида мафкура мақсадларида зўр бериб улуғланаётган бир даврда, Ғарб олимлари инсон қадрини ва шахс маънавияти, жамиятдаги кундалик ҳаётини талаб-эҳтиёж, қизиқиш ва интилишлари билан боғлиқ қадриятларни барқарорлаштиришнинг мақсадга мувофиқлигини исботлашга ҳаракат қилдилар. Бу борада «янги кантчилик», «позитивизм», «янги позитивизм», «экзистенциализм» каби оқимлар, «индустриал жамият», «постиндустриал жамият», «цивилизациялар тараққиёти», «ижтимоий барқарорлик», «конфликтлар социологияси» каби қарашлар шаклланди, «объектив», «субъектив» ва «плюралистик» аксиология билан боғлиқ илмий йўналишлар дунёга келди.

Ғарб қадриятшунослигида кенг тарқалган оқимлардан бири объектив аксиология бўлиб, унинг намоёндалари В.Виндельбанд, Г.Риккерт, М.Шелер, А.Гартман, М.Дюф-

ренн, Г.Эльзенберг, Р.Шульц ва бошқалар реаллик алоҳида яшаш мумкин бўлган муайян «қадриятлар олами» борлигини эътироф этадилар. Уларнинг қарийб ҳаммаси учун умумий бўлган ушбу қараш тарихи узоқ ўтмишга, қадимги фалсафанинг машҳур намоёнлари Афлотамонларига, унинг «ғоялар дунёси» билан боғлиқ фикрларига бориб тақалади.

Немис олимлари В.Виндельбанд /1848-1915/ ва Г.Риккерт /1863-1936/ қадриятлар муаммоси борасида қарийб бир хил мулоҳаза юритганлар ва уларнинг қарашларидан ҳақли равишда «Виндельбанд-Риккерт аксиологик таълимоти» дейилади. Бу олимлар фикрича, қадриятлар ўзини хос «идеал аҳамият» сифатида зоҳир бўлади, объектдан ҳам, субъектдан ҳам алоҳида мустақил оламни вужудга келтиради, бу олам ўзига хос қонунлар асосида яшайди, макон ва замон қонунларидан устун туради. Шу маънода қадриятлар оламдаги мавжуд нарсалардан кўра бир қадар зоҳирий ва мутлақ ҳақиқатдир.

В.Виндельбанд «қадрият» тушунчаси маъносини қадар кенг талқин қиладики, унингча, бутун фалсафа қадриятлар, уларнинг энг умумий шакллари таҳлил қилиш билан шуғулланиши лозим. Шу маънода, фалсафа умумий аҳамиятга эга бўлган қадриятлар ҳақида таълимотдир¹. Бу фикр Г.Риккерт томонидан қуйидагича ифодаланган: қадриятлар муаммоси қачон пайдо бўлган бўлса, ўшандан буён фалсафа дунёга келган фалсафий фикрлаш ўша даврдан бошланган. Г.Риккерт «қадрият» ва «борлиқ» тушунчаларини қиёслаб, «бир хил хусусиятга эга эмас, қадриятлар борлиқ таркибий қисми бўла олмайди, дея уқтиради». Унинг фикрича, қадриятни муайян кадрга эга бўлган объектлар фарқлаш лозим.

¹ Виндельбанд В. История новой философии. — СПб. 1913. 387-бет.

² Риккерт Г. Система ценностей // логос — СПб. — М. М. Вульф нашриёти. 1914. 1 к.

³ Ўша китоб. 31-бет.

Г.Риккерт “қадрият ва” “воқелик” ўртасидаги фарқни ифодалаш учун қадрга эга бўлган объектларни “фойдали” объектлар, уларнинг аҳамиятини эса қадрият деб атайди.

Виндельбанд-Риккерт фикрича, баҳо ҳам, фойдалилик ҳам воқеликнинг муайян ҳолатини ифодалайди. Баҳо психик шаклда, фойдалилик бирор объектда ўз реал ифодасини топади. Қадрият эса на психик, на объектив ифодага эга эмас, у борлиққа маъно бағишлайди, ҳар қандай ижтимоий фаолиятнинг мезони ҳисобланади. Уларнинг фикрича, умуминсоний қадриятлар жамият ривожини, муайян даврда яшаётган кишилар учун мутлақ ҳақиқат родини ўтайди. Бошқа қадриятлар, илмий ва амалий фаолиятлар ана шу мутлақ ҳақиқатларга солиштирилиши, уларга хизмат қилиши лозим.

Қадриятлар муаммосига объектив нуқтаи назардан ёндашган олимлар орасида М.Шелер /1874-1928/ ва Н.Гартманни/1882-1950/ ҳам тилга олмоқ керак. М.Шелер Фарб аксиологиясида катта ўрин тутган «Абадий ахлоқий қадриятлар» назариясининг асосчиси ҳисобланади. Бу назарияга кўра, қадриятлар мустақил яшаши мумкин, улар ўзгармайди, балки бизнинг қадриятлар ҳақидаги фикримиз ўзгариб туради. Унинг фикрича, бутун олам «қадриятлар билан тўйинган», қадриятларнинг мавжудлиги борлиққа маъно бахш этади, воқелик эса қадриятларнинг ўзига хос намоён бўлишидан иборат.

М.Шелер маънавий қадриятларни таҳлил қилар экан, уларни «идеал объектлар» деб атайди. Ана шу «идеал объектлар», унинг назарида, кишиларга муттасил таъсир қилиб туради, уларнинг ҳаёти ва фаолияти муҳим аҳамият касб этади. Қадриятларни англаш инсондан чуқур билим ва муттасил илмий изланишни талаб қилади.¹

М.Шелер қарашларини Н.Гартман кўп жиҳатдан давом эттирган, у қадриятлар муаммосини таҳлил қилиб,

¹ Rishert/Grundprobleme der Philosophie/Tub/1934/.

² Sheler M/der formalismus in der ethik and die materiale Wertethik/Bein/1954/.

³ Ўша китоб. 246-247-б.

«Ўзгармас ахлоқий қадриятлар» назариясини ривожл
тирган. Унинг фикрича, борлиқ каби қадриятлар ол
хам тўрт қатламдан иборат: анорганик, органик, маъ
вий ва руҳий. Бу қадриятларнинг ҳаммаси ҳам бир
салмоққа эга эмас, балки айрим қадриятлар абадий, ўз
мас хусусиятга эга бўлса, бошқалари муайян даврда
бирор вақт доирасида мавжуд бўлади.¹⁶

Н.Гартман қадриятларни «идеал аҳамият», «иде
объектлар», «идеал моҳият» тушунчалари орқали ифо
лайди. Унингча, қадриятлар маънавий қонунлари асо
да яшайди, «идеал» шаклда намоён бўлади. Қадриятл
мавжудлиги ва амал қилиши жиҳатидан «Платон го
ри»га жуда ўхшайди, деб эътироф қилади Н.Гартман.
Унинг фикрича, ахлоқшуносликни «қадриятлар этика
сифатида қабул қилмоқ керак. Поляк олими Г.Эльзенб
қадриятлар «... биздан мустақил мавжуд, улар нарса
билан бизнинг орамиздаги муносабатларга бўйсунмайд
дея таъкидлайди. Унинг фикрича, оламда бирор нарса қа
пайдо бўлса, унинг қадри ўшандаёқ мавжуд бўлади, қа
ни нарсадан ажратиш фақат гнесеологияга хос хусуси
дир.¹⁷ Унинг издоши Р.Ингарден эса қадриятлар объ
тивлигининг учта белгисини кўрсатган: 1/ қадрият объ
тив мавжуддир; 2/ қадриятлар мавжудлик жиҳати
билиш жараёнига боғлиқ бўлмайди, ундан мустақил хо
да намоён бўлади; 3/ қадрият нарсанинг объектив ҳо
ти, аҳамияти ва моҳиятидир. Инсоннинг вазифаси қа
ятларни «кашф қилиш»дан иборат эмас, балки улар
бирор нарсада зоҳир бўлганини англашдан иборат.

Қадриятларнинг мустақил мавжудлиги ва универ
лиги тўғрисидаги фикрларга О.Гессен ҳам қўшилади. У
фикрича, инсоният тарихида, кишилар ҳаётида у
интилиб яшайдиган жуда кўп тасодифий ва ўзгариб

¹⁶ Ўша китоб. 123-6.

¹⁷ Hartman N/Kleinere Schritten/Bd/111/1958/

¹⁷ Hartman N/Ethik/Sweite Auflage/Berlin/1935/

рувчи мақсадлардан фарқли ўлароқ, замоннинг биз ўрганиб қолган хусусиятларига бўйсунмайдиган принциплар ҳукмронлик қилади. Бу принциплар шахснинг талаб ва эҳтиёжларга бўйсунмайдиган, ҳар бир авлодни муайян вазифа атрофида бирлаштирадиган, бирор мақсадга интилишга ва уни амалга оширишга мажбур қиладиган қадриятлар бўлиб, улар пировард натижада ҳар қандай маданият ва цивилизациянинг асосини ташкил қилади. С.Гессен «объектив, доимий қадриятлар» билан «тарихий жараёнда вужудга келадиган баъзи қадриятлар ўртасида фарқ бор. Тарихий жараённинг узлуксизлиги объектив қадриятларни ўтмишдан келажакка, авлоддан-авлодга мерос қолиши орқали амалга ошади»,¹³ деган хулосага келади. П.Чижовский эса қадриятлар аниқ шаклда эмас, балки мавҳум ва идеал ҳолатда мавжуд, ҳар бир объект ва воқеликда қадрият яширинган, уни одамлар англайдими-йўқми, тан оладими-йўқми, бунинг қадрият учун аҳамияти йўқ, дея таъкидлайди. Масалан, Ватанда яшайдиган халқ уни севадими-севмайдими, у барибир ўз қадрини сақлаб қолади; адолат — бир гуруҳ кишилар амал қилмаса ҳам қадрлидир; санъат асари қимматини тушунмасликларидан қатъи назар, у ўз қадрини йўқотмайди. Инсоннинг вазифаси ўзини ўраб турган олам, нарса ва ҳодисалар қадрини англаб олишга интилишдан, шу қадриятларга асосланиб яшашдан иборат.¹⁴

Демак, объектив аксиология тарафдорлари фикрича: а) қадриятлар объективдир, улар нарсалар, воқелик шакллари ёки уларнинг моҳияти, мазмуни, аҳамияти билан узвий боғлиқ; б) қадриятлар дунёсинг ўзига хос яшаш қонунлари бор, уларнинг амал қилиши инсон иродасига бўйсунмайди; в) қадриятлар воқеликнинг аҳамияти ва мезони сифатида мавжуд бўлганлари учун амалий фаолиятни белгилайди, инсон ўз ҳаётини унга мослаштириши шарт.

¹³ Hessen S. *Filosofia, Kultura. Krakov-Crđansk, 1973. 32-33 page.*

¹⁴ Chigovsku P.— *O vtabcvy vybor morabny. Krakov. 1977. 48 page.*

Ғарб қадриятшунослигининг субъектив оқими қад-
ятлар вужудга келишини инсон, уни сифатлари ва ф-
лияти билан боғлайди. Унинг Ф.Ницше, У.Джей-
Ж.Дюби, А.Мейнонг, А.Бергсон, Д.Перри, Г.Мурре,
Э.Толмен, Э.Фромм, Р.Уильямс каби кўзга кўринган на-
ёндалари бор. Ғарб мамлакатларида XX асрнинг бош-
ларида У.Джеймс қарашлари, кейинчалик Жон Дюби го-
ри кенг ёйилган ва маданиятнинг барча соҳалари риво-
га катта таъсир кўрсатган.¹³

У.Джеймс «қадрият»ни «ҳақиқат» билан бир қатор-
тушунча сифатида таърифлайди. Унинг фикрича, қадр-
мазмуни фойдалилик билан ўлчанади, нима фойдали
қадрли бўлса ўша ҳақиқат. Қадрият бизга лаззат ва за-
шавқ бағишлагани учун ҳам қадрлидир, агар нарса ё
воқеликни бирор шакли кераксиз бўлса, эҳтиёжларим-
га хизмат қилмаса, унинг қадри йўқ.¹⁴ У.Джеймс қадри-
ни ўрганиш ва таҳлил қилишнинг уч йўли борлигини та-
кидлайди: психологик, метафизик, казуистик. Психоло-
усул қадриятларнинг асоси ва манбаини билишга, метаф-
зик усул қадриятларнинг мазмуни ва тузилишини аниқ-
олишга, казуистик усул эса қадриятлар ўртасидаги а-
қаларни, уларнинг нисбатини аниқлаш имконини беради.

У.Джеймс издошларидан бири Ж.Дюби жамиятнинг
асосий қадрияти инсондир, бошқа ҳамма қадриятлар у
хизмат қилмоғи лозим. Инсон эса ўз умрини го-
яқт қадрла-
вақтдан унумли фойдаланиши керак, деган қарашни баён қи-
ди. Ж. Дюби яшаган даврда «Энг яхши киши ўз манфаат
унутмайдиган, бошқаларга эса ҳалақит бермайдиган ш-
дир!», «Турли синфий-сиёсий курашларга овора бўлган
кўра, ўз ҳаётини ўйлаш, уни яхшилашга интилиш лоз-
деган америкача яшаш шиорлари туғилиб келаётган
Ж.Дюби ана шундай қарашларнинг назариётчиси бўлган

¹³ Быковский Б.Э. Прогматизм У.Джемса и Дж.Дюби. Л.-д., 1986.

¹⁴ James V. — Principles of psychology. N.K. 1890. 133-134 pages.

¹⁵ Ўша китоб, 76-81- б.

¹⁶ Dewey Y. Theory of valuation. — Chicago 1930. 24 page.

Ж.Дьюбининг қуйидаги қараш и ҳам ниҳоятда муҳим: инсон учун энг қимматли давр — жамиятда демократия тўла галаба қозонган, илм-фан тараққиётига кенг йўл очилиб, жамият аъзоларининг кўпчилиги етук зиёлиларга айланган даврдир.¹⁶ Бу фикр кўп жиҳатдан Алишер Навоийнинг «одил подшолар» ва «комил инсонлар» тўғрисидаги орзуларини эслатади.

Қадриятларнинг маънавий жиҳатига кўпроқ эътибор берган А. Мейнонг эса, уларнинг вужудга келишида инсоннинг ҳис-туйғуси кўпроқ аҳамият касб этади, деган қарашга асосланади. Унинг фикрича, ҳиссиёт, айниқса, қадрлаш туйғуси, кишини қадриятларни тан олишга, уларнинг аҳамиятини тўғри талқин қилишга ундайди. У маънавий ҳиссиёт шаклларига мос келадиган қадриятларни таърифлайди. Унингча, инсонда яхшилик туйғуси кучли бўлса — яхшилик, нафосат туйғуси устун бўлса — гўзаллик, одилликдан — адолат, ёвузлик туйғусидан жиноят ва разолат туғилиши мумкин.²⁰

Ғарб олими И.Ричардс эса инсон қадрини ошириш масаласига кўпроқ эътибор берган. Унинг фикрича: а/ олам одамларсиз қуруқ бир бўшлиққа айланиб қолади, ўзининг қадрига етадиган асосий субъектидан жудо бўлади, ҳеч кимга кераги бўлмайди; б/ воқеликнинг бирор шаклига, нарсаларга эҳтиёжни қондириш учун ҳаракат қиладиган одамзотгина ўша нарсаларни қадриятга айлантириши, уларнинг қадрига етиши мумкин; в/ қадриятнинг йўқолиши эса унга эҳтиёж қолмаган, шу нарсани одамларга кераксиз бўлиб қолганини англатади.¹

К.Майс қадриятларни инсоннинг асосий ва асосий бўлмаган талабларини энг юқори даражада қондира оладиган ҳолат, дея таърифлайди. Г.Муррей назарида, қадриятлар нарсаларнинг инсон талаблари қаратилган қисмидир. Моддий олам қадриятлари билан бирга, одамлар учун

¹⁶ Dewey J.— Problems of men. New York. 1946. 326 page.

²⁰ Meinong A. Über Annahmen. Amsterdam 1953. 116 page.

¹ Richards G. — Foundations of Sociology — N.K., 1964. 401.

муҳим бўлган маънавий қадриятлар ҳам бор. Улар оғъэтибор, билим, гўзаллик каби шахснинг қиёфасига лик хусусиятлардир. Бу қадриятларнинг намоён бўлиш шахснинг камолоти ва тарбияланганига ҳам боғлиқ.

Р.Уильямс фикрича, қадрият қизиқиш, эҳтиёж, лаблар, маънавий бурч, нафосат туйғуси ва бошқа билан боғлиқ ҳолда вужудга келадиган ҳолатдир. У кининг ҳаёт йўлини, фаолият мезонини, воқеаларга нис тан ўз позициясини танлаб олаётганида муайян таъ кўрсатадиган тушунчадир.²²

Қадриятлар тўғрисидаги бу фикрларда икки хил ҳ сийат кўзга ташланади. Уларнинг баъзиларида қадриятл нинг ижтимоий муҳит ва маънавий-ахлоқий талаблар лан боғланганига кўпроқ эътибор берилса, бошқаларида риятлар кишининг маънавий қиёфаси ва руҳиётининг сий белгилари билан боғлаб талқин қилинади. Биз мисол у келтирган Р.Уильямс фикри эса, бу хилма-хиллик учун у мий негизни топишга уринишнинг яққол ифодасидир.

Ғарб қадриятшунослигининг Б.Есуп, М.Родер, Т.Му каби олимлар мансуб бўлган индивидуал-психологик й лиши ҳам бор.²³ Бу йўналиш вакиллари шахсий индив ал қадриятларни атрофлича талқин қилганлар. Улар ҳ с ги индустриал жамият шароитида шахс қобилияти, та бускорлиги жуда қўл келади, у айнан шулар билан бо шахсий қадриятларни такомиллаштиришга эришиш зим, деб таъкидлайди. Ижтимоий жараёнлар жуда лашган, бозор муносабатлари устувор бўлган даврда л нинг ўз кучига таяниши, ўз бахтини ўзи яратиши кураши, ўз қобилиятига умид боғлаши унинг қадрини гилайдиган энг асосий хусусиятлар бўлиб ҳисобланад

Ғарб мамлакатлари қадриятшуносларининг а фикрлари ва қарашларининг қисқа таҳлили сўнгид куйидагиларни таъкидлаш лозим:

²² Mase C.A.— Hoteastias needs and Values. Brit. Z. Psychol, 1973. — 22.

²³ Esup B. Theory of Value. N.V. Zogonaris. 1969. Roder M. Samothy Tbum. W Munro T. E[plorasion in Personalit N.V.1978.

— улар қадриятшуносликни ижтимоий фанлар тизи-
мида ўзига хос ўрни ва аҳамияти борлигини исботлаш учун
хизмат қилдилар;

— собиқ Иттифоқда бу фан “буржуа аксиологияси” номи
билан танқид қилинган даврда, Ғарб олимлари қадриятшу-
носликнинг асосий тушунчалари, қонуниятлари, баҳс мав-
зуси ва замонавий муаммолари, қадриятларнинг турли ху-
сусиятлари тўғрисида илмий изланишлар олиб бордилар;

— жамият — давлат — фуқаро муносабатлари ҳамда
демократия, ошкоралик, инсон ҳуқуқларини барқарор
қилиш билан боғлиқ ижтимоий муаммоларни қадриятлар
мезони талаблари асосида ҳал қилишга ҳаракат қилдилар.

Шу билан бирга, хориж мутахассислари асосий ижти-
моий муносабатларда хусусий мулкчилик ривожланган
жамият шароитида илм-фаннинг қиммати ҳолат юқори бўли-
ши, унинг хулосалари ҳолисона ва илмийлиги билан аж-
ралиб туриши лозимлигини исботлашга ҳаракат қилдилар.
Ўз навбатида, улар социализм дунёсидаги ҳукмрон маф-
кура — марксизмни танқид қилдилар, бу таълимотдаги син-
фий қадриятлар мутлақлаштирилгани, революцион ривож-
ланиш усулининг аҳамияти ошириб юборилгани нотўғри
эканлигини кўрсатишга ҳаракат қилдилар. Жамият марк-
систик таълимот кўрсатган йўлдан бориши тўғрисидаги
фикрга қарши турли қадриятлар тизимлари билан харак-
терланадиган «цивилизациялар эволюцияси», «индустри-
ал жамият», «постиндустриал жамият» ва бошқа назария-
ларни ўртага ташладилар, замона муаммоларига ўзлари
яшаётган жамият манфаатларини кўзлаб ёндашдилар.

Албатта, Ғарб олимлари ижодини фақатгина мақташ-
нинг фойдаси йўқ. Улар мансуб дунёда барча умуминсоний
қадриятлар барқарор этилган, бу борада ҳамма муаммо-
лар ҳал бўлган, ушбу олим ва мутахассислар учун қадри-
ятлар мавзуини тадқиқ этилмаган соҳаси қолмаган, деган
оптимистик хулосаларга келиш учун асослар етарли эмас.

Қадриятларни илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилиш-
нинг ўтган асрдаги йўналишларидан бири — собиқ Итти-
фоқда яшаган олим, мутахассис ва тадқиқотчиларнинг кўпчи-

лиги мансуб бўлган оқимдир. Хўш, бу йўналиш вакил қадриятшуносликнинг қандай масалаларини ҳал қилди? Нималар устида баҳс юритдилар? Аввало, “Қадрият нослик алоҳида, мустақил фалсафий фанми?”, деган мала кўп баҳсларга сабаб бўлди. Уни «буржуа фани» деган билан айблаб, тақиқлаб қўйилди. Мамлакатда И.Сталин ҳаронлик қилган даврда аксиология муаммолари билан шуғулланишга изн берилмади. Бу эса асримиз бошида шу сўз да битилган асарларнинг унут бўлишига, олим ва мутахассисларнинг қатағон қилинишига олиб келди.

Ўша даврда баъзи мутахассислар қадриятшунослик мустақил фан сифатида эътироф қилиш нотўғри, ҳисоблар эди. Масалан, О.Г.Дробницкий фикрича, албатта ва мустақил қадриятшунослик гоёси ҳам ҳаёлдир, қадриятлар муаммосини ўтмиш ва ҳозирги замон файласуфлари мустақил фаннинг баҳс мавзусига айлантириш учун асос йўқ¹. Бу фикрга қарши бўлган В.Тугаринов қадриятлар муаммосига эътибор бермаганлик ёки унинг тунлай инкор қилиниши баъзи ижтимоий фанларда /эстетика, тарих, фалсафа тарихида/ қадриятлар билан боғлиқ қатор соҳаларни тадқиқ этилмаслигига сабаб бўлди,² деган хулосага келган. Мазкур икки мисолни ўзиёқ собиқ Иттифокда аксиологияни мустақил фан сифатида ижтимоий фанлар тизимига киритиш мумкин бўлмаганини изоҳлайди. Ўша даврда бу йўналишга мансуб қадрият муаммолари билан шуғулланувчи мутахассисларнинг карашларидаги қуйидаги жиҳатларни тасвир олмақ керак:

— собиқ мафкура ҳукмрон бўлган шароитда ижодкорликлари боис уларнинг қадриятлар тўғрисидаги қарашлари ва фикр-мулоҳазаларида кўпроқ партиявий-синдикат рух устунлик қилар, бу йўналиш вакиллари асарлари қадриятларнинг ўша давр гоёларига мос келадиган

¹ Дробницкий О.Г. Мир живущих предметов. М.: Политиздат. 1967. 349-бет.

² Тугаринов В.П. Теория ценностей в марксизме. Л.-д. ЛГУ 1968. 4-5-бетлар.

хатлари ижобий баҳоланар, қолганлари танқид қилинар
ёки эътиборга олинмас эди;

— бир қарашда яхлит бўлиб кўринган бу йўналиш
мутахассислари орасида ҳам турли хил фикрлар, хуло-
салар, қарашлар мавжуд бўлиб, бу қадриятлар муаммо-
си борасидаги илмий асарлар ва изланишларда, қадрият-
ларни таърифлаш, уларни намоён бўлиш ва амал қилиш
хусусиятларини изоҳлаш билан боғлиқ турли масалалар-
да ўз аксини топган:

— ушбу жиҳатлар билан бирга, бу йўналишга хос яна
бир хусусиятни кузатиш мумкин, яъни қандай мафкура
ҳукмрон бўлишидан қатъи назар, ҳар қандай даврда ҳам
фанда турлича фикрлар, хилма-хил қарашларнинг вужуд-
га келиш жараёни тўхтаб қолмайди. Биз таҳлил қилган
йўналиш мавжуд бўлган яқин ўтмиш ҳам шундай. Бу бо-
рада ҳам ўтмишдан кўз юмиш эмас, балки ундан сабоқ
олмоқ ва хулоса чиқармоқ лозим.

II боб. «Қадриятлар» категорияси, уни асосий шакллари

«Қадриятлар» тушунчаси кундалик мулоқот ва ил адабиётларда турли маънода қўлланилади, мазмуни ма-хил талқин қилинади. Бу турли-туманлик кўп ҳолда қадриятни унинг объекти билан айнийлаштириш, на са, воқеа, ҳодиса ва бошқаларни бевосита қадрият, талқин қилишнинг натижасидир.

«Қадрият» — воқеликнинг турли кўринишлари, на воқеа, ҳодиса, жараён, табиат ва жамиятга оид жи хусусият ва бошқаларнинг бирор субъект /шахс, с миллат ва бошқа/ учун ижтимоий қадри ва аҳамия. англатадиган фалсафий-аксиологик тушунча. У акси гиянинг асосий категорияси ҳисобланади ва ўзининг айян тузилишига (категориал аппаратига) эга.

Қадриятнинг намоён бўлиши шаклларини турли таҳлил ва классификация қилиш, бу шаклларни у боғланган объектларга қараб тавсифлаш ҳам мумкин. дай ҳолда қадрият шаклларининг объектив ва субъек хусусиятлари ҳамда уларнинг намоён бўлиш жиҳати ни илмий-аксиологик таҳлил қилиш имконияти очил Шу билан бирга, бу таҳлил қадрият шакллари ораси боғлиқлик, ўзаро алоқадорлик ва фарқларни, улар ижтимоий аҳамиятини, қадрият шаклларининг дини касини аниқлаш имконини яратади.

4-мавзу. «Қадрият» тушунчаси, унинг моҳияти мазмуни

“Қадрият” тушунчасининг мазмуни ва намоён бў шакллари тўғрисида фикр юритишдан олдин унинг ятини англаб олмоқ лозим. Хўш, қадрият нима? Б мага асосланиб, бирор киши, нарса, воқеа, ҳодис.

носабат, фаолият ва бошқаларни қадрлаймиз? Бу саволларнинг биринчиси қадриятни таърифлаш, унинг моҳиятини очиб бериш, иккинчиси эса унинг мазмуни ва тузилишини таҳлил қилишни англатади.

«Қадрият» категорияси ниҳоятда хилма-хил маънода ва турли соҳаларда қўлланилади. Бу ибора кундалик ҳаётда ва муомалада ҳам кўп ишлатилади. «Қадрият» иборасини хилма-хил маънода ишлатилиши унга берилган таърифларнинг турлича бўлишига олиб келган бўлиши ҳам мумкин. Биз бу мавзуга бағишланган китоб, рисола, мақола-ларда унинг элликка яқин таърифларини учратдик, уларнинг янада кўпроқ эканлигига шубҳа йўқ. Ижтимоий фанларнинг қайси соҳасида тадқиқот олиб борилган бўлса, ушбу тушунчага ўша нуқтаи назардан таъриф бериш одат тусига кириб қолган.

Холбуки, қадрият аксиология /қадриятшунослик/дан ташқари бошқа фанларнинг бирортаси учун ҳам хусусий категория эмас. Кундалик ҳаётда, кўпчилик назарида, нарсалар, масалан, қимматбаҳо буюмлар, тақинчоқлар, табиат ҳодисалари, ижтимоий воқеалар, жамиятдаги талаблар, орзу-умидлар, анъана ва маросимлар, маданий бойликлар ва бошқалар қадрият сифатида тушунилади. Кишилар ҳаёт ва фаолият жараёнида муқаррар суръатда ўзлари учун қадрият бўлган нарсаларга дуч келади, уларнинг аҳамияти, фойдаси ва қадрини англашга, баҳолашга интилади. Бундан ташқари, одамлар ўзлари ишониб, гоҳида интилиб, қизиқиб ёки орзу қилиб яшайдиган мақсад, орзу ёхуд идеалларга ҳам «қадрият» тушунчасини қўллайди. Хуллас, кундалик ҳаётда кўпчилик томонидан қўлланиладиган «қадрият» ибораси одамлар учун бирор зарур аҳамият касб этадиган объект, нарса, ҳодиса ва бошқаларга нисбатан ишлатилади.

Қадриятни аксиология нуқтаи назаридан талқин қилиш унинг объектив асоси, субъектив жиҳатлари, намоён бўлиш шакллари ва хусусиятларини ўрганиш имконини беради. «Қадрият» тушунчасининг объектив асоси табиат ва жамиятда бирор-бир тарзда мавжуд бўладиган зоҳи-

рийликдир. Аммо бу зоҳирийликни собиқ Иттифок
рида (1976 йил) чоп этилган, ўзбек тилида нашр қилин-
“Философия лугати”да баъзи файласуфлар талқин
ганларидек, «... табиатнинг, моддий ва маънавий мад-
ятнинг буюмлари инсон эҳтиёжларини қондириш, у
мақсадларига хизмат қилиш қобилиятига эгадир. Ана
маънода, уларга қимматдорлар, деб қараш мумкин ва
рурдир», деган маънода тушуниб нотўғри.

Бу таърифда, аввало, табиат ва маданият буюм
бирор қобилиятга эгаллиги таъкидланади. Агар буюм
бирор қобилиятга эга бўлганида ва ана шу қобилият
одамлар учун қадриятга айланганда, табиий-тар-
жараён бутунлай бошқача кечган, инсон учун бирор
сани яшаш, яратиш эҳтиёжи қолмаган бўлар эди... Аф-
ки, буюмлар бирор қобилиятга эга эмас, қобилият
ижтимоий хусусият бўлиб, одамлар табиат ва мад-
буюмларидан ўз қобилиятларини ишга солган ҳолда
манидир дунёга келтиради.

Табиат ва маданият буюмларининг инсон эҳтиёжини
дириши ва унинг мақсадларига хизмат қилиши таъкид-
ганида, асосан, уларнинг фойдаси, қиммати назарда
лади. Ҳақиқатан ҳам буюмларнинг иқтисодий қиммати
шилар учун роль ўйнайди, аммо буюмнинг аҳамият
қадр ҳисобга олинмаса, масаланинг аксиологик жи-
очилмайди. «Қадрият» категорияси буюм ёки нарсала
иқтисодий қийматини ифодалайдиган «қимматдорлик»
шунчасидан фарқ қилади. Шу билан бирга, қадрият
буюмларнинг қимматига нисбатан қўлланилмасдан,
инсон учун қадр бўлган нарсалар, воқеалар, ҳод-
жараёнлар, ҳолатлар, сифатлар, талаб, тартиблар ва
қаларнинг ижтимоий аҳамиятини ифодалаш учун иш-
ладиган фалсафий-аксиологик тушунчадир. Бу туш-
қадрият объектининг нафақат қиймати, балки иж-
аҳамияти, фалсафий-аксиологик мазмуни, жамият
сон учун қадр ҳам ўз ифодасини топади.

Қадрият билан алоқадор бўлган “Қадр-қимма-
раси кўпроқ маънавият ва ахлоқ тушунчаси ҳисоб

Бу тушунча шахснинг кадр-қиммати ҳақидаги тасаввурини ифодаладиган этика категорияси сифатида талқин қилинади. Ҳақиқатан ҳам «кадр-қиммат» ахлоқшуносликка оид категория ва у «виждон», «ор-номус» каби ахлоқий тушунчалардан биридир. Бу ибора билан «кадрият» категорияси ўртасида маъно ва мазмун жиҳатидан муайян фарқ бор. Кадрият категориясидан аксиологлар ҳар қандай нарса, шу жумладан, инсоннинг ҳам бирор тарздаги ижтимоий қадрини, аҳамиятини /жумладан, қимматини ҳам/ ифодаладиган умумий ва универсал тушунча сифатида фойдаланади.

“Кадр” ва “баҳо” тушунчалари бу борада муҳим аҳамият касб этади. Кадриятлар муаммосига бағишланган /асосан рус тилидаги/ илмий-фалсафий манбаларнинг кўпчилигида «кадрият» /«ценность»/ тушунчасини «баҳо» /«оценка»/ тушунчаси билан қиёслаш, уларни бир хил даража ва кўламдаги тушунчалар сифатида қараш ҳоллари учрайди. Бу икки тушунча қиёсланаётганда «кадр» тушунчаси эътиборга олинмайди. Балки, бунинг сабаби рус тилидаги «оценка» ва «цена» сўзларини ўхшаш маъноли /кўпроқ иқтисодий/ тушунчалар эканлиги ва улар ўртасидаги фарққа эътибор берилмаслиги ёки юқоридагидек, /«стоимость»/ «қимматдорлар» — /«кадрият» /«ценность»/ бўлгани каби «англашилмовчилик» сабаб бўлиши ҳам мумкин? «Кадр» тушунчаси ўзбек тилида серқирра маъно ва мазмунга эга, унинг илмий таҳлили ўзбек тилининг ниҳоятда бойлиги, ундаги баъзи ибора ва сўзларда ўзига хос шарқона фалсафий мазмун борлигидан далолат беради.

Кадриятнинг мазмунини билиб олиш, унинг аҳамиятини англаш, аввало, «кадр», сўнгра «баҳо» тушунчалари маъносини билиш орқали анланади. Бунда «кадр» тушунчаси кадрият сифатида қаралаётган объект, нарса, воқеа, ҳодиса ёки бирор идеалнинг субъект учун ижтимоий аҳамиятини билдиради. Кадриятнинг субъект билан муносабатида унинг қобилияти эмас, балки таъсири намоён бўлади, бу таъсирни кадриятнинг ўзи баҳолай олмайди, балки субъектлар баҳолайди. Демак, кадриятнинг субъект-

га таъсирида унинг қадри, аҳамияти намоён бўла- субъект ана шу бевосита таъсир натижасида унинг аҳа- ятини баҳолайди, қадрига баҳо беради. Баҳода теск муносабат — субъектни қадрият сифатида қаралаёт- объект, нарса, ҳодиса, идеал ва бошқаларга нисбатан муносабати, уни англашнинг бирор-бир даражаси ўз ифо- сини топади. Бу жараёнда субъект қадриятга муносаба- ни баҳо тарзида ифодалайди.

Қадриятнинг мазмуни ҳамда аҳамияти баҳода тўла-тў- акс этмаслиги, турлича ифодаланиши мумкин. Қадриятни ҳақиқий қадрини, мазмуни ва аҳамиятини унинг баҳо- қараб, аниқлаш қийин бўладиган ҳоллар ҳам учрайди.

Аслида қадриятнинг қадрини билиш, унинг аҳамия- ни англаб олиш ва баҳолаш бир-бири билан узвий бо- жиҳатларни ташкил қилади. Қадриятнинг аҳамияти а- лаб олинмаса, қадри тушунилмаса, унга тўғри баҳо- риб бўлмайди. Айнан шу маънода қадриятни баҳолаш у- бўлган субъектив муносабатни ҳам ифодалайди, бу- ўз навбатида, кишиларнинг талаблари, эҳтиёж ва ма- садлари билан боғлиқ. Инсон ниманидир баҳолаётган- ва қадрини аниқлаётганида эҳтиёжлари, талаб ва мақ- ларидан келиб чиқади, шунингдек, ўзининг фойдасини- унутмайди. Бу эҳтиёж, талаб, мақсадлар ва бирор фой- олишни кўзлаш ҳам субъектив хусусиятта эга бўлган- дан, муайян кишиларнинг у ёки бу қадрият, унинг қад- ва аҳамияти ҳақидаги фикри /баҳоси/ ҳам субъектив- нисбийдир. Қадриятни баҳолашда хилма-хил пози- мақсад, эҳтиёжга эга бўлган қанчалик кўп субъект- иштирок этса, унинг ҳақиқий баҳосини аниқлаш ш- қийинлашиб боради.

Қадрият объекти. Қадриятшуносликда «қадрият- шунчаси билан бу тушунча ифодалаётган объект ўр- да фарқ бор, деб қаралади. Бу борада кўпроқ икки- хатога йўл кўйилади: биринчидан «қадрият» тушунча- унинг объектидан /нарсa, ҳодиса, инсон/ аксиология- таи назардан фарқлашга эътибор берилмайди, икки- дан эса уни «фойдалилик», «кераклилик» каби баъзи с- тив жиҳатлар билан айниқлаштириш ҳоллари учра-

Қадриятларни кишилар учун зарур нарса, ҳодиса ёки субъект сифатида таърифлаш, яъни уларни айнийлаштириш ҳоллари ҳам бор. Бундай таъриф баъзи тадқиқотларда ҳам учрайди. Яъни, қадриятлар муайян жамият, синф ёки алоҳида шахснинг қизиқиш ва эҳтиёжларини қондириш учун керак /зарур, фойдали, ёқимли ва ҳ.к./ бўладиган нарсалар, ҳодисалар ва уларнинг хоссаси ҳамда нормалар, мақсадлар ёки идеаллар тарзида тушунилади. Бундай қарашда қадриятларнинг ўзига хослиги ва маънавий қадри ўз аксини топмайди. Бунинг оқибатида ижтимоий ҳаётнинг турли маънавий жиҳатларига аксиологик ёндашишнинг аҳамияти мутлақлаштирилади.

«Қадриятлар» категорияси ва унинг аниқ шакллари боғлиқ бўлган объектларни /нарсалар, бойликлар, кашфиётлар ва бошқ./ санаш орқали таърифлаш ҳоллари ҳам учрамоқда. Қадриятга муайян, аниқ субъект учун бирор бошқа объектнинг ёки маънавий ҳодисанинг қадрини ифодаладиган фалсафий-аксиологик тушунча сифатида қаралмаса, бундай таърифлар сон-саноксиз бўлиши аниқ. Негаки, дунёда қадрланадиган нарса-ю ҳодисалар, воқеа-ю жараёнлар, жойлар ва сифатлар, идеал ва мақсадлар ниҳоятда кўп. «Қадрият» тушунчаси эса уларнинг бирортаси учун ҳам тўғридан-тўғри исм, атама ёки ном бўла олмайди.

Қадриятларнинг субъекти масаласи қадриятшуносликда муҳим ўрин тутади. Қадрият билан боғлиқ алоқаларнинг субъекти инсон бўлиб, муайян тарихий жараёнда бундай муносабат субъекти оила, жамоа, синф, халқ ва жамият ҳам бўлиши мумкин. Баъзи тадқиқотчилар назарида, қадриятлар эҳтиёжлардан вужудга келади ва айримларигина қадриятга айланиб боради. Бошқа тадқиқотчилар эса қадриятлар муайян жараён, ҳодиса ёки воқеанинг субъект амал қилиши учун зарур бўлган аҳамиятини ифодаладиган ҳолати, дея фикр билдиради.

Айрим тадқиқотчилар қадриятларни талқин қилишда субъектив омилнинг аҳамиятини бўрттириб юбормаслик учун уни объект ва субъект муносабатларини ифодаладиган категория сифатида қарайди. Ҳақиқатан ҳам қад-

риятларни объектив жиҳати рад қилинадиган б) ҳақиқий субъективизм таъсирига тушиб қолиш мумкин. Кишилар учун объектнинг қадри унинг ижтимоий аҳамиятида, инсон ҳаёти ва фаолиятидаги ролидадир. Бунда объект қадри унинг аҳамиятидан фарқ қилади, деб ҳисоблаш лозим. Чунки объект қадри билиш жараёнида аниқланадиган объектив аҳамиятидан фарқ қилиб, субъектнинг бевосита реакцияси орқали белгиланади. Бунда унинг объектни субъект ҳаётий тажрибасидаги ўрни, унинг социал аниқлаши, унга нисбатан субъект муносабати ва сий мезон ролини ўтайди. Ушбу йўналиш билан боғлиқ мутахассислар орасида идеалларни, мақсадларни, аниқ талабларни қадрият сифатида қараш мумкинлиги эътироф этиладиганлар ҳам бор. Бунда улар жамиятнинг мавжуд маънавий-ахлоқий жараёнларга ва уларнинг сифатлар учун аҳамиятига катта эътибор беради.

Баъзи идеаллар, мақсадлар ҳам жамият тараққиёти давомида кишиларнинг бир қисми учун қадрият сифатида қаралиши мумкин. Аммо “қадрият” тушунчаси фақат объектлардан иборат эмас. Негаки, ана шундай бўлгани учун уни алоҳида категория сифатида ўрганиш зарурати пайдо маган бўлар эди; 2) қадриятларнинг моҳияти ва мазмунини ўрганиш учун қатор идеаллар таърифлаб қўйилганлар эди; 3) қадрият шакллари аниқлаш, улар ўзгаришидаги муносабатларни ўрганиш ҳам осонлашар эди.

Демак, қадриятни фалсафий-аксиологик тушунчиликнинг узоқ вақт давомида ишлатиш маъносидан фарқ қилади. Бу «қадрият» тушунчасини унинг ўзи боғлиқ бўлган объектдан фарқлаш /асло ажратиш эмас/ билан бирга, уни объектнинг турли жиҳатлари /фойдалилик, кераклилик/ билан алоқадорлаштирилмаслик имконини беради. Шу маънода, «қадрият» тушунчаси — воқеликнинг моддий, маънавий ва идеал жиҳатларини зоҳир бўладиган турли-туман шакллари, кўринишлар, сифатлар, ҳодисалар, жараёнлар, муносабатлар, турли-туманлар, хусусият, ахлоқ ва маънавийлик мезонлари ҳамда қадриятнинг субъект учун ижтимоий аҳамияти ҳамда объектив аниқлайдиган энг умумий аксиологик категория.

Қадриятлар одамлар томонидан, гарчанд улар битта жамиятда, бир даврда ва ўхшаш шароитда яшаётганларига қарамасдан, турлича тушунилади ва хилма-хил талқин қилинади. Тараққиёт жараёнида кишиларнинг қадриятлар тўғрисидаги тасавури ва қарашлари ўзгариб боради.

Қадриятларнинг аҳамияти доимо ҳам бир хил бўлавермайди. Ижобий ва салбий қирралар, хилма-хил жиҳатлар ҳар қандай қадриятнинг турли томонларини ташкил қилади. Ижобийлиги ва салбийлиги, баҳоланиши ва аҳамиятига кўра бир-бирига мутлақо зиддек бўлиб кўринадиган яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқат ва ҳақсизлик, бахтсаодат ва ғам-кулфат, эволюция ва революция, тараққиёт ва таназзул, туғилиш ва ўлим, борлик ва йўқлик каби тушунчалар инсон ҳаётининг бир-бирига зид ва чамбарчас боғланган томонларини ифодалайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, қадриятлар жамият ривожини ва кишилар ҳаётининг турли даврларида турлича аҳамият касб этади. Тарихий заруриятга мос равишда гоҳ у, гоҳ бу қадрият ижтимоий тараққиётнинг энг олдинги поғонасига чиқиб олади, бошқаларини хиралаштиргандай бўлиб туюлади. Натижада ижтимоий ривожланиш ва тараққиёт қонуниятларига мос равишда, олдинга чиқиб олган қадриятга, уни барқарор қилишга нисбатан интилиш кучаяди. Масалан, юртни ёв босганда — озодлик, империя хукмронлиги ниҳоясида — истиқлол, уруш даврида — тинчлик, тутқунликда — эркинлик, касал ва беморлик онларида сиҳат-саломатлик асосий қадриятга айланади.

Ҳар қандай давр, жамият, давлат, дунёқараш ва мафкура шакли, ижтимоий-тарихий бирликлар /уруғ, қабила, элат, халқ, миллат/, ижтимоий субъект ва бошқалар ўзига хос қадриятларга эга бўлади. Уларнинг орасида асосий ва асосий бўлмаган қадриятлар муайян ўринни ташкил қилади, турли ҳолатларда намоён бўлади. Жамият ривожининг муайян даври ёки бирор давлатда ҳам ана шундай қадриятлар мавжуд бўлади-ки, у ўша давр, жамият ва давлат кишилари, уларнинг фаолияти учун умумий мезонлар вазифасини ўтайди. Ҳар бир ижтимоий-тарихий

бирлик, синф ва партиялар ҳам ана шундай қадрият асосида фаолият кўрсатади, улардан фойдаланади ёки унга эришишнинг турли усулларини қўллайди.

Қадрият шакллари аниқлашда ана шу жиҳат мавжуд эканлигини унутмаслик, унинг аниқ шакли билан давр, ижтимоий бирлик, соҳа, жараён ва бошқаларга гишли қадриятларнинг асосий бўғинлари орасида қатъий эгаллаганини назардан қочирмаслик лозим.

Қадриятларнинг асосий шакллари аниқлаш борасида бир хил позиция йўқ. Уларни ҳаёт қадриятлари ва қадриятлар, моддий ва маънавий қадриятлар, қадриятлар, қадриятли воқеа, ҳодиса, идеал ва талаб объектив қадриятлар (объектив аксиология вакиллари) ёки субъектив қадриятлар (субъектив аксиология вакиллари) сифатида қарашлар мавжуд. Бундай қарашларнинг асосида кўп ҳолларда объект ва субъект, моддийлик ва маънавийликка кўпроқ эътибор бериш, қадриятлар билан боғлаб талқин қилиш ётади.

Таъкидлаш лозимки, қадрият шакллари классификациясида икки хил принцип кўзга ташланади: уларнинг инсон учун қадри ва аҳамияти ҳисобга олинади ёки қадрият шаклларининг бирор субъект ёки объектга боғлиқлиги эътибор бериллади. Биринчи ҳолатда инсоннинг яшаш, ҳаёти учун ўз аҳамиятини доимо сақлаб қолиш, одам наслининг сиҳат-саломатлиги, умрининг маънавий, моддий ва маънавий таъминлангани каби умулсоният учун энг қадриятли жиҳатлар сифатида эътироф қилинади. Асрлар давомида кишилар билан ҳамроҳ бўлиш, қадриятли маънавийликнинг теран қирралари ва юксалоқий талаблар, қонун-қоидалар ҳам ана шуларга алоқадор бўлиб ҳисобланади.

Кўпгина қадриятлар ҳақиқатан маънавийдир. Фикр юритган баъзи олимлар, бутун бир моддий жиҳатлар олами ҳам бор, уларнинг қаторига, аввало, моддий жиҳатларни ўраб турадиган табиий муҳитни киритиш керак ҳисоблайди. Уларнинг фикрича, яна экологик, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий, эстетик ва қадриятлар мавжуд.

Бу борадаги нуқтаи назарларнинг таҳлилини давом эттириш мумкин, аммо уларни диққат билан ўрганиш ҳамда қадрият шаклларини бир-биридан фарқладиган икки катта гуруҳга бўлиш йўлидан бориш, асосан «моддий қадриятлар» ва «маънавий қадриятлар» иборалари қўлланганидан далолат беради.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, «моддий қадриятлар» ибораси қўлланилганда кўпгина ҳолларда табиатдаги нарса, буюм, ҳодиса ва бошқаларни қадрият ҳамда унинг шакллари билан айнийлаштириш хавфи туғилади. Аслида эса табиат, унинг бўлаклари, нарсалар қадрланади, уларнинг қадри англанади ва «қадрият» тушунчасида ифодаланади. Табиатда қадрият номи билан аталадиган бирор нарса, жисм, буюм йўқ, балки қадрланадиган нарсалар, жисм ва буюмлар бор. Бу маънода, қадрият исм ёки атама эмас, балки тушунчадир, деб эътироф этишга тўғри келади. Жамиятда ҳам шундай, қадрият номли бирор субъектни топа олмаймиз, балки қадрланадиган кишилар, воқеалар, идеялар, мақсадлар, нарса ва ҳодисалар бор, деган фикр туғилади.

Қадриятшуносликда инсон, миллат, жамият ҳаёти ва фаолияти учун доимий ва муттасил мавжуд бўлган қадрият шаклларини ифодаладиган «Абадий қадриятлар» тушунчаси ҳам қўлланилади. Оила, маҳалла, давлат ва жамият институтлари, миллат, тил, дин, авлодлар ўртасидаги ворисийлик, тарих ва тарихий хотира, тинчлик, барқарорлик, озодлик ва фаровонлик каби инсон учун ҳамма вақт зарур бўладиган, ҳеч қачон ўз қадрини йўқотмайдиган энг юксак тушунча ва тамойиллар абадий қадриятлар сифатида намоён бўлади. Бу қадриятлар асрлар давомида дунёдаги буюк маърифатпарвар аллома ва мутафаккирларнинг эътиборида бўлиб келган. Хусусан, халқимизнинг бебаҳо маънавий мероси бўлмиш «Авесто» китобидаги «Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал» тамойили, Имом Бухорий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Амир Гемур, Алишер Навоий сингари улўғ аждодларимизнинг асарларида ифода этилган адолатли жамият, комил инсон, тинчлик ва фаровонлик гоёлари бугунги кунга қадар ўз

аҳамиятини йўқотмасдан келмоқда. Фарб қадриятшун
гида М.Шелер ва Н.Гартман томонидан яратилган “Ас
ахлоқий қадриятлар” назарияси эътироф этилган. Унга
одамзот авлодлари дунёга келиб, ўз умрини яшаб ке
ради, замонлар алмашаверади, бир давр ўрнига икки
си келади, аммо сиҳат-саломатлик, умр мазмуни, б
саодат, эзгулик қабилар инсоният учун абадий қад
сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолаверади.

Ҳамма замонларда ҳам абадий қадриятларни асраб-
лаб, келгуси авлодларга безавол етказиш учун тини
кураш олиб борадиган фидойи инсонлар билан бир
йўлда тўсиқ бўладиган, уларни сохталаштириб, ода
ни асл инсоний кифасидан маҳрум этишга уринадиган
ронкор кучлар ҳам бўлади. Президент Ислон Кар
“Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида ҳозирги
раккаб глобаллашув замонида абадий қадриятларни с
лаштиришга қаратилган ана шундай таҳдид ва хата
нинг моҳиятини, ғаразли мақсадларни ҳар томонлама
уларга қарши курашиш йўлларини кўрсатиб берган,
риятларни асраб-авайлаш ва келажак авлодларга бе
етказиш зарурлигини алоҳида таъкидлаган.

«Қадриятлар» аксиологик тушунча тарзида та
қилинганида, унинг намоён бўлиш шакллари: 1)
хийлик ва мантиқийлик жиҳатлари замонавий акси
нуқтаи назардан ҳал қилинади; 2) ижтимоий-сиёс
маънавий жараёнлар, жамият ва инсон ҳаётидаги
ришлар билан боғлиқлиги таъкидланади; 3) ижт
аҳамияти ва улар орасидаги фарқни аниқлаш осон
ди; 4) бир-бири билан ўзаро алоқасини ўрганиш
уларнинг намоён бўлиши билан боғлиқ асосий жи
рини таҳлил қилиш имкони туғилади.

«Қадриятлар» категориясининг тузилиши таҳлил к
нида, у билан боғлиқ бўлган объект ва қадриятнинг ам
ҳамда қадрини сезаётган, ўрганаётган, англаётган /в
зо/ субъектга алоҳида эътибор қаратиш зарур. Зе
ҳида киши учун, бир томондан, башарият, табиат
иккинчи томондан эса, инсоният ва жамият билан боғ
риятлар ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Шу маънод

башарият ва умуминсоният алоқасига қараб, ажратиладиган қадрият шаклларини кўрсатиш мумкин. Улар башарият ва инсониятга тегишли табиий-ижтимоий воқеликнинг энг умумий шакллари, кўринишлари, хусусият ва жиҳатлари билан боғлиқликда намоён бўлади, (яъни ўзлари таянадиган объектга эга бўлади). Бундай ҳолда ана шу қадрият объектларининг асосий жиҳатларини ўрганиш имкони очилади:

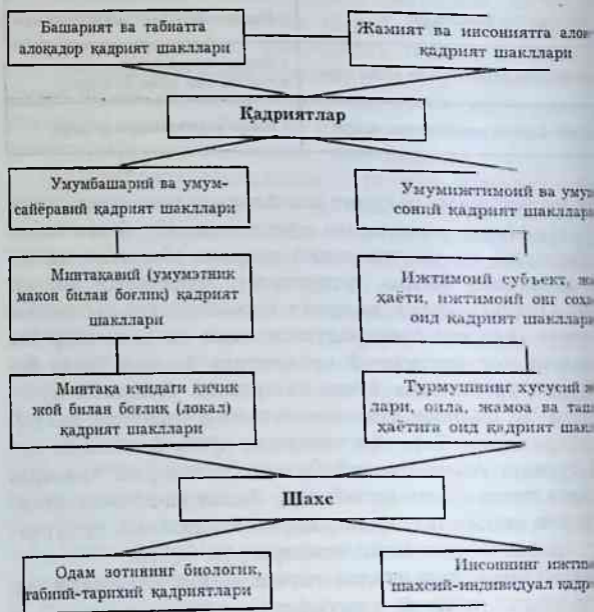
Моддий қадрият объектлари	Маънавий қадрият объектлари
1. Мавжудлик ҳолати	1. Мавжудлик ҳолати
2. Табиатдаги /макондаги/ ўрни	2. Табиат ва жамиятдаги ўрни
3. Хусусият ва хоссалари	3. Ижтимоий сифати ва хусусиятлари
4. Макондаги боғланиш ва алоқалари	4. Жамиятдаги алоқа ва муносабатлар билан боғлиқлиги
5. Одамзот учун аҳамияти ва қадри	5. Инсон учун аҳамияти ва қадри

Бу хусусиятлар қадрият шаклларини тавсифлаш, уларнинг аҳамиятини изоҳлашда қўл келади. Шу билан бирга, умумбашарий ва умуминсоний қадрият иборалари аксиологик жиҳатдан боғлиқ тушунчалар эканлигидан далолат беради. Орадаги фарқ қадрият шаклларининг аксиологик таҳлилида, уларни башариятдаги нарса ва ҳодисалар ёки инсониятга хос ижтимоий субъектлар ва жараёнлар билан боғлаб ўрганишда кўзга ташланади. Қундалик мулоқотда эса бу фарққа кўпчилик эътибор бермайди, юқоридаги ибораларни бир хил маънода қўллаш ҳоллари кўп учраб туради. Аммо бундай мулоқотда аксарият ҳолларда «қадрият» тушунчаси ўз объекти билан айниёлаштирилади, кўпроқ маданият ҳодисалари ёки ахлоқий тушунчаларни «қадрият» дея аташ ҳоллари рўй беради.

Қадриятларга ҳар қандай қараш нисбий хусусиятга эга. Ҳеч бир нуқтаи назар ва классификация қадриятларни тўлиқ

қамраб ололмайди ва мутлақ ҳақиқат даражасига кўтар олмайди. Қадриятлар намоён бўлиш шакллариининг ҳар дай классификацияси уларни фалсафий-аксиологик анивоситаси, шу билан бирга, қадриятлар турли-туманлининг инъикоси ҳамда ушбу инъикосининг ифодаси, холо

Маълумки, башарият, олам, табиат ва жамиятда атовур қонуний, зарурий уйғунлик мавжуд. Қадриятларнинг намоён бўлиш шакллариини ҳам уларга мос равиана шундай уйғунликда, қонуний боғланишда, умумалоқадорликда таҳлил қилиш мумкин. Бундай ҳолауларнинг классификациясида табиат, жамият, навоқеа, ҳодиса, жараёнлар муайян кўламда, қадриятларлари эса улар билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Ушбу ҳолатни таҳлил қилишда илмий билишнинг умумийлик, хусусийлик ва алоҳидалик, система ва элемент, бутун ва бўлак каби категорияларининг диалектикасига асосланган маъқул. Бунда қадрият шакллари боғланган объект, жараён ва бошқаларнинг зоҳир бўлиши, улар ўртасидаги алоқа ва тафовутларни ўрганиш, умумий, хусусий ва алоҳида жиҳатларини таҳлил қилиш имкони туғилади. Бу эса қадриятларнинг намоён бўлиш шакллари ўртасидаги ўзаро алоқа, боғланиш ҳамда бунинг инъикоси бўлган энг умумий қадрият тизимларининг реал манзарасини тасаввур қилиш имконини беради.

Умумбашарий қадриятлар тизимидаги асосий шакллари таҳлил килаётганда улар билан боғлиқ объектларни макон ва замонда зоҳир бўлишига эътибор бермоқ керак. Макон ва замонда ушбу қадрият объектлари борлиқнинг бирор шакли, жиҳати, воқеликнинг муайян қисми, оламдаги нарсалар ва атроф муҳитнинг энг муҳим томонлари сифатида намоён бўлади. Шу маънода, қадриятларнинг умумбашарий, умумсайёравий ва минтақавий, муайян ҳудуд ёки жойга боғлиқ шаклларини кўрсатиш мумкин.

Бунда умумийлик, хусусийлик ва алоҳидаликнинг диалектикаси замонавий атамалар «глобал», «зонал» ва «локал» қадрият объектларининг ўзаро муносабати тарзида зоҳир бўлади. Биз бу борада атрофлича фикр юритиш мақсадида эмасмиз, китоб ҳажми бунга имкон бермайди. Қолаверса, мавжуд атамалар билан боғлиқ жараёнлар диалектикаси илм-фанда кенг муҳокама қилинмоқда, бу борада тадқиқотлар олиб борилмоқда. Мазкур илмий мулоҳазаларимиз орқали умумбашарий қадрият объектлари ва намоён бўлиш шаклларининг қисқача тасифини бермоқчимиз, холос.

1. Инсониятни ўраб турган борлиқ, атроф муҳит ва табиатнинг энг муҳим томонларини, оламдаги умумий боғланишлар ва алоқадорликларнинг субъект учун ижтимоий қадри ва аҳамиятини ифодаладиган қадриятлар умумбашарий хусусиятга эга. Бундай қадрият шакллари инсон онгига боғлиқ бўлмаган, кишилар иродасига бўйсунмай-

диган ташқи олам ва борлиқнинг яшаши, ҳаракати, маънаси ва замондаги ўзгаришлари билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Умумбашарий қадриятларнинг объектив асослари инсоният учун мутлақ ҳақиқат сифатида мавжуд, уларнинг борлиги, зарурлиги, инсон ва жамият учун аҳамияти аниқ, мавжудлиги эса инсоният қонунлари, талаб ва эҳтиёжларидан устун туради.

2. Умумсайёравий аҳамиятга молик қадрият объектининг қадри-қиммати ҳам шундай. Масалан: Ер сайёра ва атмосфера қатлами ўраб туради. Бу қатламнинг инсон ва ижтимоий субъектлар учун ниҳоятда зарурлиги ва қадри-қиммати тўғрисида баҳс ҳам бўлиши мумкин эмас. Умумсайёрамиз ҳаёти, ерда тириклик ва инсоннинг мавжуд бўлиши учун қадри ва аҳамияти ниҳоятда катта. Ҳолбуки, бу қатлам бўлмаса ҳам Ер сайёра сифатида яшаши мумкин, аммо бу қатламсиз тирикликни, инсон ҳаётини, ҳайвон ва ўсимликлар оламини тасаввур қилиш мумкин эмас.

3. Бирор минтақа миқёсидаги қадриятларнинг объектив асослари эса мазкур ҳудуд аҳолисига объектив яшаш шарти ёки этник макон сифатида таъсир қилади. Бу таъсир гоҳида минтақа миқёсидан чиқиши, у ёки бу минтақавий қадрият аҳамияти умумсайёравий хусусият касби этиши ҳам мумкин (Масалан, Орол денгизининг ижтимоий аҳамияти билан боғлиқ муаммолар). Минтақавий қадриятлар билан борлиқ ҳудудни муайян ҳолларда бир миллият, элат, халқ ва давлат аҳолиси учун умумий сифатида тушунилиши ҳоллари ҳам учрайди. Холбуки, ҳозирда ишлатилаётган «Марказий Осиё», «Яқин Шарқ», «Кариб денгизи ҳавзаси» каби ҳудудий атамалар аҳолининг ҳаёти жиҳатидан ана шундай маънони англатади.

Демак, қадриятларни башарият ва унинг бир қисми — Ер сайёраси табиати билан боғлиқ шакллари учун бўладиган объектлар:

— инсонга яшаш ва фаолият кўрсатиш имконини яратиши, жамият ҳаётининг табиий асосини ташкил қиладиган шиларнинг табиий эҳтиёжлари ва талабларини қондириши;

— ҳаётнинг зарурий шарти сифатида ижтимоий

раққиётнинг ҳамма даврларида мавжуд бўлади, ўз аҳамиятини сақлаб қолади, хусусиятлари ва сифатларини турли-туман тарзда намоён қилади;

— бу борадаги қадриятлар инсонни ўраб турган борлиқ ёки табиий муҳитнинг хусусияти, кўриниши, сифати билан ҳам боғлиқ намоён бўлиши мумкин. Бу ҳолда ҳар бир қадрият объектининг аҳамияти ва қадр-қиммати инсон учун беқиёс бўлади. Инсонни ўраб турган ўсимликлар, ҳайвонот дунёси, тоғу даралар, дарё-ю кўлларни йўқотиш, турли ўзгаришларга мажбур қилиш катта фожияларга сабаб бўлиши сир эмас. Бу борада қуриб бораётган Орол денгизи ва у билан боғлиқ бўлган қуйидаги аксиологик жиҳатни мисол келтириш мумкин. Оролга етмасдан қолаётган Аму ва Сирдарё сувлари қанчалик фойда келтирмасин, у иқтисодий қийматга эга. Бу фойда ҳеч қачон Оролнинг минтақа ва инсоният учун қадри ҳамда ижтимоий аҳамиятининг ўрнини боса олмайди.

Инсон узоқ вақт мобайнида қадрият объектининг аҳамиятини англамаслиги, ҳатто уни қадрламаслиги ҳам мумкин. Масалан, одамлар ёғоч ва тош қурооллардан фойдаланишган, бронза ва темир қуроолларни кашф этишларига қадар минглаб йиллар керак бўлган. Холбуки, табиатда темир жисмлар одамларни ҳамма вақт қуршаб турган.

Ҳамятнинг яшаши ва одамларнинг ҳаёт кечириши учун юқоридаги қадриятлар билан бирга умумижтимоий ва умуминсоний қадриятлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, илмий-фалсафий мулоҳазаларда «умумижтимоийлик» ва «умуминсонийлик» бир хил даража ва кўламга эга бўлган тушунчалар сифатида эътироф этилмоқда. Кейинги йилларда «умуминсонийлик» тушунчаси кўпроқ қўлланилмоқда. Умумижтимоийликда жамият, унинг ижтимоий қиёфаси, ижтимоий жараёнлар ва реалликнинг ижтимоий ҳаракат шакли билан боғлиқ воқеа, ҳодиса, хусусият ва жиҳатлар ўз ифодасини топади. Умуминсонийликда эса инсон ва инсониятга хос белгилар, одам наслининг табиий-биологик, шахсий ва инсоний хусусиятлари ҳамда жиҳатлари акс этади.

Ушбу китоб ҳажмини ҳисобга олган ҳолда, биз мазкур масалада кенг фикр юритиш имкониятига эга эмасмиз. алоҳида тадқиқот учун мавзу бўлиши мумкин. Биз бу тушунчалар ва улар билан боғлиқ қадрият шакллари орасида чамбарчас алоқа билан биргаликда аксиологик жиҳатдан баъзи фарқлар мавжудлигини таъкидламоқчи бўлмоқчимиз. Бу қадрият шаклларининг намоён бўлишида куйидаги жиҳатларни алоҳида таъкидлаш лозим:

1. Улар кишиларга ҳаёт мазмунини теран тушуниш жамият қонун-қоидаларидан ижобий фойдаланиш, ўз халқ-ҳаракатларини ана шу маънавий мезонлар талабига мос тарзда амалга ошириш имконини беради. Бундай қадрият шакллари ижтимоий тараққиёт жараёнида бирор бир тарзда намоён бўлиб, инсоннинг табиатга ва бошқа кишиларга муносабатларини ўзида акс эттиради ҳам жамият ривожига таъсир кўрсатади.

2. Улар ўз табиатига кўра, бирор-бир керакли амални беради, кишининг маънавий оламини бойитади, яшашнинг ҳақиқий мезонларини белгилайди. Шунингдек, инсониятнинг интиладиган идеал, азалий орзу, эзгу мақсад сифатида намоён бўлиши ҳам мумкин.

3. Бу қадрият шакллари муайян кишилар, гуруҳ ва ижтимоий субъектлар томонидан нотўғри тушунилиш, танқид қилиниши, қабул қилинмаслиги, рад қилиниши, танқид остига олиниши, таққилоб қўйилиши ҳам мумкин. Аммо бу уларнинг қадри ёки аҳамиятини бутунлай йўқотиб юбора олмайди.

4. Улар давр ва замона силсилалари орасидан ўзига йўл очади ва асрлардан асрларга ўтиб, инсониятнинг муайян қадрларини намоён қилиб бораверади. Кишининг маънавий олами, яшаш усули, турмуш тарзи, халқ-ҳаракатлари ижтимоий фаолиятнинг асосий мезонлари даражасига кўтарилганида ўз аҳамиятини тўла намоён қилиши учун имконият бўлади.

5. Уларнинг қадри ва жамият учун аҳамиятини таъкидлаш дийлик қонуниятлари орқали изоҳлаш, баҳосини эса баъзи дий фойдаси билан ифодалаш қийин. Бу баҳо замон

билан ўзгариши, янгича изоҳланиши ва турлича ифодаланиши ҳам мумкин.

6. Умуминсоний қадрият шакллари орасидаги фарқлар асло мутлақ эмас, балки нисбийдир. Улар орасида ўтиб бўлмас чегара йўқ. Қадрият объектларини маконда намоён бўлишининг моддий, умумбашарий, умумсайёравий, минтақавий шакллари орасидаги чегараларни аниқлаш нисбатан осонроқ кечиши мумкин. Аммо бу ҳолатда ҳам хулосаларимизда нисбийлик сақланиб қолади, бундай нисбийлик ижтимоий қадриятлар, айниқса, умуминсоний, миллий, синфий ва бошқа қадрият шакллари ҳамда улар ўртасидаги муносабатларни таҳлил қилаётганда янада яққолроқ кўзга ташланади.

Мавзунинг фалсафий-тарихий таҳлили, бу борадаги замонавий қарашлар «қадриятлар» тушунчасининг моҳияти, аксиологик мазмуни, намоён бўлиш шакллари тўғрисидаги фикр ва мулоҳазалар ана шулардан иборат. Ҳолбуки, бу масалаларга тўхталмасдан туриб, қадрият тизимлари, уларнинг амал қилиши ва ўзгариши тўғрисида фикр юритиш мумкин эмас. Қадрият тизимларининг амал қилиш хусусиятлари, бу борада кузатиш мумкин бўлган мутаносиблик ва номуносивлик, уйғунлик ва тафовутлар, ўзаро алоқадорлик ва зиддият, боғланиш ва қарама-қаршилик, инкор ва ворислик диалектикаси билан боғлиқ жиҳатларнинг таҳлили борасида ҳам худди шундай дейиш мумкин.

5-мавзу. Моддий қадриятлар

Моддий ва маънавий қадриятлар уйғунлиги. Қадриятларнинг намоён бўлиш шакллари орасида моддий ва маънавий қадриятлар алоҳида ўрин эгаллайди. Ушбу қадриятларнинг ўзаро алоқаси ва нисбати инсон ҳамда жамият ҳаёти ва фаолиятида моддий ҳамда маънавий асосларнинг бир-бирига мослиги, алоқадорлиги ва боғлиқлигини ифодалайди.

Маълумки, ҳаёт моддий ва маънавий омиллар бирлигидан иборат. Худди тирик инсон танасини унинг руҳидан, исмини эса жисмидан ажратиб бўлмагани сингари, жа-

миятнинг моддий ва маънавий жиҳатларини ҳам бир-
ридан ажратиш ва уларнинг бирини иккинчисидан уст-
қўйиш мантиққа зиддир.

Бу масаланинг мазмун-моҳияти Президентимиз
«Юксак маънавият – енгилмас куч» асаридида чуқур ва ё-
рофлича очиб берилган. Китобда ушбу мавзунинг аср-
давомида қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб кел-
гани, яъни, одамнинг кундалик ҳаёти ва фаолиятида мо-
ддий ҳамда маънавий асослар бир-бирига нисбатан қан-
қад ўрин тутиши, уларнинг қайси бири устуворлик касб э-
ши ҳақида турли-туман, баъзан эса зиддиятли фикр
қарашлар мавжудлиги, шунингдек, бундай тортишув
ҳозиргача давом этаётгани алоҳида таъкидланган. Бу
рада ҳар биримиз онгимиз ва тафаккуримизга сингди-
рилишимиз, фаолиятимизда доимо асосланишимиз ло-
бўлган қўйидаги фикр ва хулоса бугунги ҳаёт ҳақиқат
ҳамда ушбу масалани тушунишнинг методологик ме-
ларини ифодалайди: «Ушбу масалага чуқурроқ ва атра-
лича назар ташлайдиган бўлсак, аввало, шунини айтиш
рақки, бу кўҳна дунё, биз яшаётган ҳаёт ягона, я-
бир воқеликдир. Шундай экан, моддий эҳтиёжларни
соннинг руҳий оламига қарама-қарши қўйиш, улар
бирини устун деб билган ҳолда, тирикликнинг асосий
сади сифатида қабул қилиш қандайдир бирёқлама к
ифодаси, деб айтсак, хато бўлмайди.

Қолаверса, бу масалага бундай кескин ёндашув
сусан, одамнинг руҳий дунёсини менсимаслик, уни
ламчи ўринга қўйиш охир-оқибатда жамият ҳаёти
қирозга олиб келиши муқаррар эканини тарих кў-
ротаба исботлаган.

Бир сўз билан айтганда, инсон ўз тимсолида ҳам
моддий, ҳам маънавий хусусият ва аломатларни му-
вофиқлаштирган ноёб хилқат, Яратганнинг буюк ва сирли мў-
ъжизасидир. Шунинг учун ҳам унинг ички дунёси, унга ато-
ланган фазилат ва хислатларни охиригача англаш, тун-
ганининг ўзи ўта мураккаб бир масала.

Мана шундай қараш ва фикрларни умумлаштириб, инсонга хос орзу-интилишларни рўёбга чиқариш, унинг онгли ҳаёт кечериши учун зарур бўлган моддий ва маънавий оламни бамисоли парвоз қилаётган қушнинг икки қанотига қиёсласак, ўринли бўлади.

Қачонки, ана шу икки муҳим омил ўзаро уйғунлашса, том маънодаги қуш қанотга айланса, шундагина инсон, давлат ва жамият ҳаётида ўсиш-ўзгариш, юксалиш жараёнлари содир бўлади.”²⁶

Мазкур хулоса моддий ва маънавий қадриятларнинг намоён бўлиш шакллари орасидаги ўзаро боғлиқлик ҳамда уларнинг амалиётидаги хусусиятларини англаш учун методологик асос эканлиги шубҳасиз. Ушбу қадрият шакллари маъно-мазмуни, уларнинг инсон ва жамият ҳаётидаги аҳамияти, ҳозирги даврдаги долзарб масалаларини таҳлил қилишда ҳам мазкур асосга таяниш лозим.

Инсоният пайдо бўлганидан буён Ер сайёраси унинг абдий макони, умумий Ватанидир. Қуёш юлдузлари тизимидаги ана шу митти сайёрада яшаётган кишилар учун, умумбашарий маънода, одамзотнинг умри, ҳаёти ўгадиган жой ва ҳудудлар, улар билан боғлиқ барча нарсалар, ўзгариш ва жараёнларнинг аҳамияти юксак қадрланади. Шу маънода, “Моддий қадриятлар” одамзот яшаётган макон, инсониятни ўраб турган табиий муҳит, унинг ҳаёти кечадиган шарт-шароитлар, жамиятнинг мавжудлиги ва умргузаронлигини таъминлайдиган иқтисодий омиллар мажмуини, уларнинг қадр ва аҳамиятини англатадиган тушунчадир.

Азал-азалдан бирор бир давлат ҳудудидаги одамлар турмуши, цивилизациянинг муайян даврларидаги яшаш учун қадрли бўлган моддий ҳаёт ва унинг турли шаклларига нисбатан “моддий қадриятлар” тушунчаси қўлланилади. Шу билан бирга, ҳар бир инсон учун яшаш макони, одамзотни ўраб турган табиий муҳит, жамият ҳаёти кечадиган шарт-шароит, унинг мавжудлиги ва умргузаронлигини таъминлайдиган иқтисодий омиллар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу

Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч — Т.: Маънавият, 2008. 66-67-б.

борада жамиятнинг моддий ҳаёти ва одамларнинг шу в
лишдаги эҳтиёжлари алоҳида ўрин эгаллайди. Ушбу
риятларсиз инсониятнинг мавжудлигини, унинг яшаш
ҳаёт кечиришини тасаввур қилиб бўлмайди.

Моддий қадриятлар, аввало, кишиларнинг яшаб
ган, авлод-аждодлари туғилиб ўсган жой, ҳудуд, ижт
ий муҳит, мамлакатни англатувчи “Ватан” тушунчас
лан узвий боғлиқ. Ватан кенг маънода – бутун бир
унинг аждодлари азалдан истиқомат қилиб келган м
бўлса, тор маънода – киши туғилиб ўсган уй, мах
шаҳар ёки қишлоқдир. “Ватан” тушунчаси асрлар
мида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт муносабати б
ўзгариб, кенгайиб, ривожланиб келган. Қадимда му
қабилла яшаган жой унинг Ватани саналган. Жондош ва
дош қабилаларнинг узвий иттифоқидан элат пайдо бў
элат яшаган ҳудуд эл деб аталган. Масалан, ўзбек
дostonларида Чамбил эли ибораси кўп тилга олинади.

Муайян ҳудуд доирасида марказий бошқарувнинг
бўлиши билан “Ватан” сўзи “халқ” ва “давлат” тушу
рини ҳам англата бошлаган. Халқнинг тили, маданияти
содий турмуши, маънавияти равнақ топиши натижа
кишилар ўртасида муштараклик шаклланади. Ўзбе
Республикаси миллати, тили ва динидан қатъи наз
заминда яшаётган барча инсонларнинг Ватанидир. Бу
да давлат ва Ватан айни бир маънони ифодалайди.
Ўзбекистон Республикаси деганда Ватанимизни туш
Ватан деганда Ўзбекистонни тасаввур этамиз.

Собиқ мустабид тузум даврида ҳукмрон мафкура
асл “Ватан” тушунчасини сохталаштириб, қалбими
гимизга мавҳум “Ватан” тушунчасини сингдирмоқч
Ўзбеклар учун умрида бориб кўрмаган, минглаб в
узоқликдаги гиёҳ унмайдиган, ойлар давомида
кўрсатмайдиган жойлар ҳам гўёки Ўзбекистон б
қаторда Ватан эди. Холбуки, Ватан – тарихан ш
аниқ тушунча. Мустақиллик халқимиз онгида ҳақ
тан ҳисси», «она-юрт» тушунчаларини мустаҳк
да. Дунёдаги ҳар қайси мустақил давлатнинг манфа

худудида яшаётган халқ учун Ватан манфаатидир. Ватан ва унинг фарзанди бўлган инсонларнинг шахсий манфаатлари ўзаро уйғунлашиб кетади. Чунки Ватан бўлмаган тақдирда инсоннинг шахсий манфаатларини таъминлаш — она тилида мулоқот қилиш, миллий қадриятлари билан фахрланиш, аждодлар анъанасини муносиб давом эттириш имконсиз бўлиб қолади. Ватанга муҳаббат унинг манфаати йўлида қай-гуриш, аждодлар меросига садоқат, миллий маънавиятидан баҳрамандлик, башариятга ҳурмат, келажак олдида масъуллик туйғуларини тарбиялайди. Ҳақиқий ватанпарвар инсонлар ўз манфаатларини Ватаннинг тақдиридан, миллати, халқининг миллий қадриятларидан, орзу-истакларидан айри ҳолда тасаввур қила олмайди.

Инсон ўзлигини қандай англаса, Ватанини ҳам шундай англайди. Ўзлигини англамаган одам Ватанни ҳам англамайди, Ватан манфаати йўлида бирор эзгу иш қилишни хаёлига ҳам келтирмайди. У нафақат Ватанни, ҳаттоки миллати, ота-онаси, оиласи, фарзандлари, ёру биродарлари олдидаги бурчини ҳам ҳис этмайди. Инсон ҳақиқий бахтга эришиши учун фақат моддий бойликнинг ўзи етарли эмас. Ҳам моддий, ҳам маънавий бойликни ўзида мужассамлаштирган одамгина чинакам бахтга мушарраф бўлиши мумкин. Ўз манфаатини Ватан манфаатидан юқори қўядиган кимсалар бахт-саодатни фақат моддий бойликка эга бўлишда деб билишади. Афсуски, бугунги кунда «Қаерда яшаш яхши бўлса, ўша ер мен учун Ватан» деб юрганлар ҳам топилади. Бундай кимсаларга «Ватан», «Ватан манфаати» деган тушунчалар бегона. Мамлакатимизда ўз мустақил фикрига эга бўлган, ҳақ-ҳуқуқларини яхши танийдиган, ўз кучи ва ақлига таяниб яшайдиган, шахсий манфаати билан Ватан манфаатини уйғун қўра оладиган шахс маънавиятини қарор топтириш масаласига катта эътибор берилаётгани бежиз эмас.

Моддий қадриятлар ҳар бир кишининг моддий эҳтиёжлари билан узвий боғланган. Маълумки, инсоннинг моддий эҳтиёжлари яшаш учун зарур бўлган неъматлар, озиқ-овқатлар, кийим-кечак, уй-жой, транспорт воситала-

ри, ўзини ҳимоялаш, зурриёт қолдириш кабилардан к
рат. Маънавий эҳтиёжларга оламни билиш, ўзликни
лаш, дунёқараш, донишмандликка интилиш, билим, са
ат, ғоя, мафкура, гўзаллик, маънавий камолот йўли
интилишлар киради. Инсон юксак маънавият туфайл
на ўз эҳтиёжларини маданий шаклда оқилона ва тула
қондириш имконига эга. Унинг асл моҳияти моддий э
ёжларни маданий шаклда қондиришида яққол намоён бў
ди. Инсон ақлли мавжудот сифатида моддий эҳтиёжла
ни маданий шаклларда қондириш учун табиат ва жам
моҳиятини билишга, моддий ва маънавий оламни уй
лаштиришга, табиат ва жамиятни ўз мақсадларига
равишда ўзгартиришга ҳаракат қилади. Илм-фан ва
ника инсоннинг маънавий ва моддий эҳтиёжларини қон
риш курали, муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади.

Моддий қадриятлар жамиятнинг моддий ҳаёти билан
узвий боғлиқликда шаклланади. Жамиятнинг моддий
кишиларнинг моддий эҳтиёжлари билан узвий боғлиқ
да вужудга келади ва қуйидагиларда намоён бўлади:

— кишиларнинг яшаш, умр кечирishi учун э
бўлган табиий шарт-шароитлар ва моддий бойликлар

— инсоннинг шахс сифатида мавжуд бўлиши ва
топиши учун омил бўлган табиий захиралар, иқтисодий
шароитлар, озиқ-овқат, кийим-кечак, турар-жой, ё
коммуникация воситалари;

— моддий неъматлар ишлаб чиқариш, тақсим
айирбошлаш ва истеъмол қилиш, ушбу жараёнда
қиладиган иқтисодий муносабатлар мажмуи.

Жамиятнинг маънавий ҳаётига оламни тушуни
мият ва инсон тўғрисидаги қарашлар, назариялар,
лимотлар, ғоялар, мафкура, ижтимоий онг ша
таълим-тарбия, ахборот воситалари, маданият, и
муассасалари ва бошқалар киради.

Жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаётини ташкил
бошқариш, кишилар ўртасидаги муносабатларни
солишда турли сиёсий институтлар (давлат, сиёсий
ялар, ташкилотлар, турли уюшмалар) муҳим ўрин

Жамиятни бошқаришнинг сиёсий-ҳуқуқий жиҳатлари ҳам муҳим. Кишилар томонидан сиёсий ва ҳуқуқий билимларнинг чуқур ўзлаштирилиши жамиятнинг барқарор яшаши ва ривожланишида муҳим аҳамият касб этади.

Инсоният тарихининг барча даврларида жамият учун энг муҳим моддий қадриятлардан бири моддий неъматлар ва уларни яратиш ҳисобланади. Зеро, ҳеч бир жамият моддий неъматлар яратмасдан туриб, мавжуд бўла олмайди. Айнан шу соҳада инсоннинг моддий неъматлари бўлган эҳтиёжи қондирилади, жамиятнинг ушбу йўналишдаги фаолиятнинг умумий натижалари намоён бўлади. Ана шу фаолият жараёнида ижтимоий ишлаб чиқариш амалга ошади, яъни турли омилларнинг ҳаракати натижасида жуда кўп турдаги неъматлар ва хизматлар мажмуидан иборат бўлган миллий маҳсулот вужудга келади. Йил давомида мамлакатда яратилган миллий маҳсулот натурал жиҳатидан уч қисмдан: ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол буюмлари ва турли хил хизматлардан иборат бўлади. Йил давомида ишлаб чиқарилган товар ва хизматларни, яъни миллий маҳсулотни бундай учта кўринишга бўлиб ўрганиш ва билиш муҳим илмий ҳамда амалий аҳамиятга эга. Чунки уларнинг ҳар бир тури бўйича талаб ва таклифлар ўрганилиб, талабга яраша ишлаб чиқариш амалга оширилади.

Ҳар қандай жамиятнинг моддий қадриятлари тизими-ни, унинг иқтисодий асосини, инсон ҳаёти ва фаолияти манбаини тушуниш учун ишлаб чиқариш жараёни моҳияти ва мазмунини англаб олиш зарур. Мутахассислар фикрича, ишлаб чиқариш жараёни – кишилиқ жамиятининг амал қилиши ва ривожланиши учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларни яратишга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолият. Маълумки, ҳар қандай ишлаб чиқариш, биринчи навбатда, меҳнат жараёнидир, бошқача қилиб айтганда, табиатдаги бор нарсаларни ўз истеъмоли учун мувофиқ ҳолга келтириш бўйича қилинган меҳнат фаолиятидан иборат. Шу маънода, ишлаб чиқариш жараёни истеъмолбоп нарсаларни вужудга келтириш учун мақсадга мувофиқ ҳаракат, табиат яратган нарсаларни

истеъмом учун ўзлаштириб олиш, инсон билан та
ўртасидаги модда алмашувининг умумий шарти, и
жаътининг абадий табиий-ижтимоий шарт-шарситид

Ҳар қандай давр ва жамиятга хос мулк ва мулкч
муқоабатлари иқтисодий қадриятлар тизимида м
урин эгаллайди. "Мулкчилик" тушунчаси ва мулкч
муаммоси асрлар давомида жуда кўп соҳанинг били
лари, файласуф ва ҳуқуқшунослар, тарихчи ва иқт
чилар, социолог ва сиёсатшуносларни қизиқтириб к
бўлиб, бугунги кунда ҳам долзарблигича қолмоқда. М
хассислар мулк ва унинг моҳиятига турлича тариф
ганлар. Баъзи Ғарб иқтисодчилари мулкчилик деганд
соннинг буюмларга бўлган муносабатини тушунади. И
ратор Юстиниан V нинг "Рим давлати ҳуқуқи" аса
мулкка эгаллик қилиш ундан фойдаланиш ва уни таса
қилиш ҳуқуқи, деб ифодаланган. XVII аср иқтис
Прудон эса мулкка эгаллик қилиш дейилганида, бунин
зига кимнингдир мулкдан маҳрум бўлишини назарда
ган. Илм-фан тарихида бошқа кўплаб ва хилма-хил
шувлар учрайди. Мулк шакллари ўзлаштиришнинг
рактери, яъни унинг турли кўринишларини ифода
Ўз меҳнати эвазига ўзлаштириш, ўзгалар яратган
ликни текинга ўзлаштириш, яқка тартибда, жамоа
шерикчилик асосида ўзлаштириш борки, улар му
ликнинг ҳар хил шаклларини билдиради.

Бозор иқтисодиёти шароитида мулк асосан дав
нодавлат мулк шаклларига бўлинади. Давлат му
унинг ўз вазифасини адо этиши учун давлат том
ирода этилиши бўлса, нодавлат мулк шаклига м
мулк, жамоа ва фуқароларнинг шахсий мулклари

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг асосий шарти
ладли иқтисодиёт ва рақобатлашув муҳитини ш
тириш учун шарт-шароитни вужудга келтириш
рат. Бунда асосий вазифалардан бири мулкчилик
сини ҳал қилиш ҳисобланади.

Кишиларнинг ҳаёти асло тўхтаб қолмайди.
эҳтиёжни қондирадиган иқтисодий фаолият ҳам

амалга ошади. Иқтисодиёт ишлаб чиқаришдан бошланиб, истеъмол билан яқунланувчи фаолият сифатида доимо такрорланиб турмаса, кишилар ва жамият яшай олмайди. Бундай узлуксиз жараёнсиз одамзот ҳаёти ва жамият тараққиётини тасаввур қилиб бўлмайди.

Одамзот насли бугунги кунда моддий қадриятларни асраб-авайлаш, ўзи яшаётган табиий ва ижтимоий муҳитни келажакка омон қолдириш борасида шундай муаммолар домига тортилдики, эндиликда уларнинг исканжасидан қутулиб кетиш энг долзарб масалалардан бирига айланди. Аҳоли табиий ўсишининг юқори даражаси сақланиб қолиши, фан-техника ютуқларидан тор манфаатлар йўлида фойдаланишга ружу қўйилиши ва қатор минтақаларда мураккаб экологик вазиятнинг вужудга келиши бу борадаги масалаларни чигаллаштириб юборди. Оқибатда инсониятнинг келажаги тўғрисида турли башоратлар келиб чиқди. Ана шундай шароитда ҳар бир ақл-заковатли одам «Бундай йўлда қандай муаммолар, қийинчиликлар, синовларга дуч келишимиз мумкинлигини етарли даражада аниқ тасаввур қиляпмизми?», деган саволни ўз олдига кўндаланг қўйиши ва унга жавоб топиши зарур бўлиб қолди. Бу саволни бутун жаҳон ҳамжамиятининг иштирокисиз ҳал этиб бўлмайди.

Табиатга кишиларнинг зуғуми кучая борган сари табиий мувозанатнинг бузилиши оқибатида кишиларнинг яшаш тарзи, соғлиғи, ижтимоий муҳитга бўлган акс таъсири тобора ҳалокатли тус ола бошлади. Инсоният бундай таҳликали ҳолатдан фақатгина ҳар қандай сиёсий, минтақавий, ирқий, миллий, диний ва бошқа манфаатларини кейинга суриб, муштарак умуминсоний манфаатлар теварагида жипслашиш, зудлик билан таъсирли чоралар қўллаш орқалигина қутулиши мумкин.

Ҳозирги пайтда инсониятга хавф солиб турган умумбашарий муаммолар деганда, бутун дунё, барча давлатлар ва халқларнинг иштирокисиз ечиш мумкин бўлмаган муаммолар тушунилади. Бундай муаммолар қуйидагилар билан боғлиқ:

— термоядро уруши хавфининг олдини олиш ва куро-
ланишни бартараф этиш;

— экологик муаммоларни ечиш, табиий бойликлард
оқилона ва комплекс ёндашган ҳолда фойдаланиш;

— маънавий таназзул аломатларининг олдини оли
юксак маънавиятли баркамол авлодни шакллантириш;

— жаҳон иқтисодиёти ва ижтимоий ҳаётнинг ўсиши уч
қулай шарт-шароит яратиш, иқтисодий қолоқликни ту
тиш, Ер юзида қашшоқлик ва очликка барҳам бериш;

— инсониятнинг бахт-саодати йўлида фан-техн
ютуқларидан фойдаланиш учун халқаро ҳамкорликни я
да фаоллаштириш (энг хавфли касалликларга қарши
раш, коинотни ўзлаштириш);

— дунё океани бойликлари ва имкониятларидан ун
ли фойдаланиш, озон қатлами йўқолиши хавфининг
дини олиш ва ҳ.к.

Инсоният олдида шундай муаммоларнинг кўнда
туриб қолишининг ўзиёқ кишилик цивилизацияси ўта
раккаб, қалтис жараёни бошидан кечираётганидан да
беради. Умумбашарий муаммоларнинг баъзи гуруҳ
мавжудки, уларни ҳал қилишнинг ўзиёқ коинотдаги
тимой ҳаётнинг кейинги манзарасини чизиб бериш
ҳал қилувчи аҳамият касб этиши мумкин. Бундай м
молар шартли равишда уч гуруҳга ажратилади:

Биринчидан, ҳозирги пайтда мавжуд бўлган ижт
кучлар ўртасидаги зиддиятли муносабатлар (ижт
иқтисодий тизимлар ўртасидаги, минтақавий зиддия
давлатлар, миллий ва диний низолар ва ҳ.к.) бўли
лар шартли равишда «интерсоциал» муаммолар де
лади. Улар уруш ва тинчлик, меҳнат ресурсларида
даланиш даражаси ва шу қабиларни қамраб олади.

Иккинчидан, «инсон—жамиyat» ўртасидаги му
билан боғлиқ муаммолар бўлиб, буларга илмий-т
тараққиёти (ИТТ); маориф ва маданият; аҳолини
суръатлар билан кўпайиши — «демографик пор
кишилар саломатлигини сақлаш, киши организм
ҳоятда тез ўзгариб бораётган ижтимоий муҳитга

шиши, шунингдек, инсониятнинг келажаги каби масалаларни киритиш мумкин.

Учинчидан, «инсон — табиат» муносабатларига эса хом шё ресурсларини тежаш, аҳолини озиқ-овқат ва ичимлик суви билан таъминлаш, табиатни муҳофаза қилиш каби муаммолар киради. Бу гуруҳ муаммолар ижтимоий омиллар таъсирида вужудга келади, уларни ҳал қилишда эса ижтимоий омилларнинг ўрни ва аҳамиятини тўғри англаган ҳолдагина масаланинг туб моҳиятини тушуниш мумкин.

Худди шунингдек, соф ижтимоий умумбашарий муаммоларнинг ечимида табиий омилларнинг бу жараёнга бевосита улаиб кетишини ҳам назардан соқит қилмаслик керак. Ҳам ижтимоий, ҳам табиий омиллар асосида юзага чиқадиган умумбашарий (глобал) муаммолар бир бутунликни ташкил этиб, уларга ҳар томонлама (комплекс) ёндашиш кераклигини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Бу эса, ўз навбатида, фалсафа фани зиммасига катта масъулият юклайди.

Тарихда инсониятнинг келажаги тўғрисида турли-туман башоратлар мавжуд, улар бир неча хилларга бўлинади. Масалан, халқимизнинг илк тарихий қадриятларидан бўлган муқаддас «Авесто» ёзма ёдгорлиги ҳам умумий бир тарзда инсониятнинг келгуси истиқболини башорат қилиб, кишиларни муштарак мақсадлар томон йўналтиришга ҳаракат қилган. Бундай башоратлар диний мазмунга асосланган бўлиб, ўз даври учун катта аҳамият касб этган эди. «Авесто»да Зардушт ўлиmidан сўнг 3000 йил ўтгандан кейин эркин фаровонлик замони келади, Ахурамазда қудрати Ахриман ёвузлиги устидан тўла ғалаба қозонади, дея ишонч билдирилган эди.

Иккинчи хил башоратлар ўрта асрларда кенг тарқалган, ҳозирда ҳам Ғарб мамлакатларида шухрат қозонаётган футурологик мазмунга эга. Ғарб футурологиясининг машҳур намоёндаларидан Фон Карман, Е.Шервин, Г.Кан ва бошқалар инсониятнинг келгуси истиқболини, асосан, ядро ҳалокати ёки бошқа умумбашарий муаммолар билан боғлаб пессимистик манзараларни чизиб кўрсатишга уринади.

Кишилик жамиятининг келгуси истиқболи тўғри жиддий илмий башоратлар орасида 1968 йилда А. Петронидан асос солинган «Рим клуби» аъзолари бўлган Форрестер, Д. Медоуз, Я. Тинберган, А. Кинг ва бошқалар тайёрлаган ҳисоботларнинг илмий аҳамияти катта. Уларда инсониятнинг келгуси истиқболини шубҳа оқолдираётган умумбашарий муаммолар кўламининг гайиб бориши, кишилар томонидан табиатга қилиназуғумнинг мудҳиш оқибатлари қандай бўлиши тўғри жиддий мулоҳазалар юритилади. «Рим клуби» аъзолар томонидан қилинган башоратлар илмий-фалсафий даражамунга эга бўлиб, унда асосан тажриба синовидан ўтказилган билим, мантиқ қонунлари ва категорияларига суянган хисоботлар инсониятнинг келажаги тўғрисида муҳим илмий хулосалар баён қилинган.

Демак, инсоният тараққиётининг келгуси истиқболини белгилашдаги энг муҳим белгилар сирасига умумбашарий муаммолар табиатини чуқур англаш, бу муаммоларнинг ечими умуминсоний муштарақ манфаатлар йўлида ҳамжиҳатликда қилинган саъй-ҳаракатлар эканлигини таъкидлаш лозим. Ана шундай мисоллар аниқ. Масалан, 1955 йил 31 январда Фредерико Жулио Кюри (у шу пайтда Жаҳон илмий ходимлари федерацияси президенти эди) Нобель мукофоти совроғи Бертран Расселга хат орқали мурожаат қилиб, куралининг жуда хавфли тус олаётганини, бу фаннинг олдини олиш учун фан арбоблари биргаликда катта кўликлар билдирадиганини таъкидлади.

Б. Рассел Ф. Кюри таклифини қўллаб-қувватлаш мурожаатга имзо чекувчи вакиллар бир хил сиёсий тарафдорлари бўлиб қолмаслиги, бунда жаҳондаги барча кучлар, ҳар бир халқ, жамият вакиллари иштирокдорлигини таъкидлайди. Масалага бундай ёндашиш фақат тафаккур тараққиётининг янги босқичини баён берган эди. Бу эса илмий-сиёсий адабиётларда «тафаккур услуби» деб аталган ва жаҳоннинг энг аъло олимлари А. Эйнштейн, Ф. Жулио Кюри, М. И.

Полинг ва бошқалар томонидан имзо қўйилган манифестга асос қилиб олинган эди.

Натижада 1955 йил 9 июль куни Б. Рассел томонидан ўтказилган матбуот конференцияда «Рассел-Эйнштейн манифести» номи билан шуҳрат қозонган, бутун Ер юзи аҳолисига, сиёсат ва давлат арбобларига қаратилган машҳур чакириқ эълон қилинган эди. У ҳозирги пайтда тинчлик ва қуролсизланиш учун курашувчи Пагуош ҳаракатини бошлаб берган. Манифестда «Биз янгича фикр қилишга одатланишимиз керак. Биз ўз-ўзимиздан у ёки бу гуруҳ мамлакатларининг ҳарбий ғалабасини таъминлаш учун нималар қилиш зарур, деб эмас, балки ядро ҳалокати ва унинг дахшатли оқибатлари қандай бўлиши мумкинлиги тўғрисида инсониятни огоҳлантириш учун нималар қилдинг, деб сўрашимиз керак», деган сўзлар бор эди.

«Рассел-Эйнштейн манифести» чоп этилганига ҳам мана 56 йил бўлди. Бу вақт мобайнида ядро қуроллари ишлаб чиқариш ва синаб кўриш кўлами бир неча баробар кўпайди. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги ўтган ярим асрдан кўпроқ вақт мобайнида қуролланишга 25 трлн. долларга яқин маблағ сарфланди. Ҳозирги кунда ҳарбий соҳа учун йилига 1 трлн. доллардан кўпроқ маблағ ажратилмоқда. Бир кунда қурол-яроққа ажратиладиган маблағ 3,5-3,6 млрд. долларни ташкил этмоқда. Таққослаш учун қуйидаги рақамларга мурожаат қиламиз: Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг безгакка қарши кураш тадбирлари учун бир йилда 30 млн. доллардан ортиқ маблағ ажратишини ҳисобга олсак, масала ойдинлашади.

Ҳарбий саноат ўз домига табиатнинг шундай ноёб бойликларини тортаяптики, бу сарф-харажатлар ўсиш суръатининг тезлигига қараб, беихтиёр ўз келажагимиз тўғрисида хомуш хаёллар оғушида қолмасдан илож йўқ. Бу соҳа фақат табиий ресурслар билан чекланиб қолмасдан, балки, ўта камёб ақл эгалари, талантли кишиларнинг ақлий фаолиятини ҳам ўз измига солиб, оқибатда, илмий-техника тараққиётининг инсоният манфаатига қаратилган йўналишига асосий тўсиқ бўлиб қолмоқда.

Табиатни асраш жараёнлари билан боғлиқ муаммола-
ечилиш масалалари экология фанининг ривожига сабаб бўл-
Экология — (юнон. ойкос-уй, яшаш жойи, маскан, ло-
фан) атамасини фанга биринчи бўлиб 1866 йилда немис б-
логи Эрнст Геккел киритган. Экология — организмнинг
ўраб турган яшаш муҳити билан ўзаро муносабати, у-
нинг бошқа организм ва туркумлар билан ўзаро боғлиқ-
лигини ўрганувчи фан. Бундан ташқари, бу фан инсоннинг
табиат билан таъсирини энг мақбул тарзда ташкил этиш
тиямаллаштириш) учун илмий тавсиялар ишлаб чиқади. И-
да тирик жонзотларнинг тузилиши ва функциясини ў-
нувчи биология, ботаника, зоология, физиология, бион-
морфология, молекуляр биология, микробиология ва
қа фанларда эришилган ютуқларга таянилади.

Экология, энг аввало, инсоннинг маънавияти, рухий д-
билан чамбарчас боғланган бўлиб, фақат XX асрда му-
фан сифатида шаклланди. Ҳақиқатда эса, унинг аҳамияти
вақтлардан бошлаб аниқ тушунила бошланди.

Табиатни табиат учун муҳофаза қилишга зарурий-
Уни фақат инсон учун муҳофаза қилиниши эколог-
ижтимоий моҳиятини намоён қилади. У табиий атра-
хитни муҳофаза қилишнинг назарий, амалий ва м-
логик жиҳатларини жаҳон цивилизацияси манфа-
асосида ўрғанади. Ҳозир ижтимоий экология ўзин-
вожланиш босқичига кирмоқда, нафақат инсонни ўр-
ган табиатни муҳофаза қилиш, балки ижтимоий м-
ҳам муҳофаза қилишнинг фундаментал назарий
ишлаб чиқмоқда.

Энергия ва ёқилғи ресурсларидан фойдаланиш
моси давримизнинг муҳим масалаларидан бирид-
жаҳон иқтисодиёти ҳозирги суръатда давом-
бўлса, у вақтда саноат ва халқ хўжалигининг э-
бўлган эҳтиёжи учун яқин йиллар ичида йилига
тонна ёқилғи талаб қилинади. Бу кўрсаткич 20
35-40 млрд., XXI аср охирига бориб 80-85 млрд.
ташкил этиши тахмин этилмоқда. Вужудга кел-
ҳолатдан чиқиб кетишнинг йўли эса битта, у

ёқилгининг органик моддалар (нефть, кўмир, газ ва ҳ.к.) дан олинадиган энергия салмоғини камайтириб, ноорганик ёқилғи манбалар (ГЭСлар, шамол электростанциялари, қуёш энергияси ва ҳ. к.)дан олинадиган энергия миқдорини муттасил ошириб бориш. Қуёш энергияси, ГЭС ва шамол электростанциялари 2025 йилда бу эҳтиёжнинг 60%ини қондириши мумкин.

Яқин келажакда ривожланаётган мамлакатларда электр энергияси ишлаб чиқаришни тез суръатлар билан қўпайтириб бориш кўзда тутилмоқда. Бутун жаҳонда ишлаб чиқарилган электр энергиясининг қарийб 34%и ана шу мамлакатлар ҳиссасига тўғри келади. Электр энергиясининг шу қадар тез суръатлар билан ишлаб чиқарилаётгани ён атрофдаги табиий ва ижтимоий муҳитга таъсир этмасдан иложи йўқ. Масалан, гигант ГЭСлар қурилиши, ўз навбатида, ана шу ҳудуднинг иқлим шароитига, ён атрофдаги шаҳар ва қишлоқларда халқ ҳўжалигининг кўпгина тармоқларига салбий таъсир ўтказиши (масалан, экин майдонларининг қисқариши, мавжуд майдонларнинг шўрланиши ва ишдан чиқишига олиб келиши) мумкин. Атом электростанцияларининг чиқиндиларини бартараф этишнинг экологик хавфсизлик масалалари ҳозирги даврнинг ечилиши мураккаб муаммоларига айланди. Айниқса, 1986 йил 26 апрель куни Чернобил АЭС IV блокининг ишдан чиқиши натижасида жуда катта миқдордаги радиациянинг ҳавога тарқалиши мазкур ҳудуднинг яшашга мутлақо яроқсиз бўлиб қелишига сабабчи бўлди. Ҳозирги даврда Япониядаги табиий офатлар ҳам шунга мисол бўлади.

Инсоният олдида жаҳон иқтисодини ўстириш учун энергияга бўлган эҳтиёжни қондиришдан ўзга чора йўқ. Бироқ бугунги кунда электр энергияси ишлаб чиқариш жараёнида мавжуд табиий муҳитга таъсир даражасини камайтирган ҳолда энергияни кўпроқ ишлаб чиқариш масаласи кўндаланг бўлиб турибди. Шунинг учун ҳам бу муаммони ижтимоий тараққиётнинг келажакини белгилаб берадиган энг муҳим омиллардан бири сифатида жаҳоншумул аҳамиятга молик муаммолар сирасига киритилишини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда.

Хом ашё ресурсларидан фойдаланиш ва экологик музаванатни сақлаш муаммоси ҳам долзарблигини сақлаб қолмоқда. Жаҳон статистик ахборот марказлари берган мураббатларга қараганда, XX асрнинг бошидан то ҳозиргача ишлаб чиқарилган кўмирнинг 45%, темир руданинг 57%, нефтнинг 76%, табиий газнинг 80% кейинги йилга тўғри келар экан. Ана шундай ҳолатни хом ашё бошқа турларига нисбатан ҳам гапириш мумкин. Таҳлилларга қараганда, ўтган асрнинг 90-йилларида ишлаб чиқарилган хом ашё миқдори 60-70 йиллардагига қараганда 1,2 баробар, ҳозирга келиб эса 2,2 баробар кўпайган.

Ер юзида вужудга келган бундай ҳолат, бир томондан, инсониятни хом ашё ресурслари билан таъминлаш имкониятлари, ҳосилдор ерлар ва ичимлик суви манбаларининг камайиб бориши, шунингдек, бошқа хом ашё захираларининг камайиб кетиши каби қатор муаммоларни келтириб чиқаради.

Вужудга келган экологик вазият табиий муҳитнинг сон организми ва унинг ишлаб чиқариш фаолиятига таъсир этмасдан қолмайди. Бошқа томондан эса фан-техника тараққиётининг кўлами асосида ижтимоий-иқтисодий раққиёт даражасини хом ашё ресурслари, фойдали қазилмалар билан етарли миқдорда таъминлаш муаммосини назардан соқит қилмаслик керак. Мазкур муаммони таъмин бий ҳал қилиш учун, иқтисодчиларнинг таҳлилларига кўра, жаҳон мамлакатларининг ҳар бири ўзи ишлаб чиқарган ялпи миллий маҳсулотнинг 3-5% миқдоридан маблағ ажратиши зарур. Демак, ҳар йили ўрта ҳисобдан 1 млрд. долларга яқин маблағ ажратилиши талаб этилади.

Жуда кўп ривожланган мамлакатларда ичимлик суви таъминидан қийинчилик юзага келмоқда. Айни шу мамлакатлардан 42-45 км ҳажмида саноатдан чиққан ифлос сувлар сув ҳавзалари, кўл, денгиз, океан сувини унинг заҳарли таркиби билан булғамоқда. XXI аср бошларида ичимлик суви таъминини таъминлаш бўлган эҳтиёж дунё миқёсидан кўра, асрнинг 90-йилларига нисбатан 2,3-2,5 баробар ошади.

Ҳар йили океанларга 12-15 млн. тоннага яқин нефть ва нефть маҳсулотлари тўқилмоқда, шаҳарларнинг кенгайиши, саноат корхоналари қуриш учун минг-минглаб гектар ер майдонлари ажратиб берилмоқда, ўрмонлар кесилиб, яшил ерлар камаймоқда. Бу тенденция, айниқса, ривожланаётган мамлакатларда хавфли тус олмоқда. Дунёда ҳар йили 0,8% тропик ўрмонлар йўқолиб бормоқда, 200 минг км² ҳажмдаги тропик ўрмонлар кесилиб, қайта тикланмай қолмоқда. Ҳозирги пайтда йилига 8,3 млн. гектар ёки минутига 16 гектар ўрмон йўқотилмоқда. Табиий мувозанатнинг дунё миқёсида тез ўзгаришининг оқибати ҳозирнинг ўзидаёқ инсоннинг яшаши ва фаолияти учун ўта зарур бўлган муътадил муҳитнинг бузилишига олиб келмоқда.

Давримизнинг салбий белгиларидан яна бири шундаки, инсон фаолияти кўламининг миқёси тобора биосферани тўла эгаллаб, эндиликда коинотга ҳам таъсир эта бошлади.

Озиқ-овқат муаммоси. Ниҳоятда тез ўсиб бораётган дунё аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлаш муаммоси кейинги пайтларда жаҳоннинг бир қанча минтақаларида анча кескинлашди. Мавжуд маълумотларга асосан, дунё халқларининг 2/3 қисми доим озиқ-овқат тақчиллиги ҳукм сураётган мамлакат халқлари ҳиссасига тўғри келмоқда. Бу минтақаларда экиладиган ер майдони аҳоли жон бошига нисбатан камайиб, 0,2 га.ни ташкил этмоқда. Ҳолбуки, 1950 йилда бу кўрсаткич 0,5 га.ни ташкил этган эди.

Озиқ-овқат захираларининг ўсишини, бир томондан, ишланадиган ер майдонларини кенгайтириш ҳисобига, иккинчи томондан, экилаётган майдонларнинг ҳосилдорлигини ошириш ҳисобига таъминлаш мумкин. Кейинги пайтларда ҳосилдорликни кўпайтириш устида кўп ишлар қилиниб, ўтган асрнинг 80-йиллари охирларига келиб, дунё миқёсида етиштирилган маҳсулот ўсишининг 90% ҳосилдорликни кўтариш ҳисобига тўғри келди. Аммо, маълумки, бундай муваффақиятга табиатга ҳаддан зиёд қилинган қаттиқ зугум натижасида эришилди. Жуда кўп ерлар бундай тазйиққа дош бера олмасдан ишдан чиқа бошлади. Бу ерларни табиий ҳолатига қайтариш учун имконият қолмади.

Бундай таҳликали ҳолатнинг сабабларини аҳоли табиий ўсиши ниҳоятда тез суръатлар билан кўпайларнинг иш ва озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган ёжларини қондиришга бўлган интилиши, табиий муҳитнинг экологик мувозанатини сақлаш учун етарли микдорда топа олмаётганидан излаш керак.

Ривожланган ва кам тараққий этган мамлакатлар ўртасидаги тафовутни йўқотиш ҳам давримизнинг энг муҳим жаҳоншумул муаммолари қаторидан ўрин олди. Ривожланган мамлакатларда замонавий технология, илм-фан лабораториялари чиқариш малакаси ва инсониятнинг илмий-технологик ютуқлари тизимлаштирилган билимлар захираси тўғрисида, шу билан бирга, аҳолининг табиий ўсиш даражасининг пастлиги бошқа мамлакатларга нисбатан ўз микдори катти аҳолисининг иқтисодий яшаш тарзининг беқара ражада яхшиланишига олиб келди. Бу мамлакатларда борилётган иқтисодий сиёсатнинг ўзига хос томони шундаки, мазкур мамлакатларда индустриаллаштириш раёни ўтган асрнинг 70-йиллари бошидаёқ тугалланиши аввал АҚШ, кейинчалик Германия, Япония ва бошқалар ривожланган мамлакатлар ишлаб чиқариш тараққиёт кўрсаткичи янада юқорироқ босқичга ўтди.

XX асрнинг сўнги ўн йиллигида баъзи мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий кўрсаткич орасидаги тафовут кучайиб борди. Агар XX асрнинг 60-йилларида Германияда ишлаб чиқариладиган ялпи ижтимоий маҳсулот жон бошига 50-70 долларни ташкил этган бўлса, Францияда 60-70 доллар, Туркияда 243 доллар, Японияда 1400 доллар, АҚШда 3600-3800 доллар бўлган. 1990-йилги маълумотларга мувофиқ, ялпи миллий маҳсулот жон бошига Хиндистонда 370 доллар, Афғонистонда 125 доллар, Туркияда 3900 доллар, Бангладешда 125 доллар, Германияда 22 минг доллар, Италияда 14,8 минг доллар, АҚШда 26 минг доллар, Жанубий Кореяда 8,7 минг доллар, Японияда 37000 доллар бўлган.

Демак, камбағал давлатларнинг камбағаллашиши кучайиб бормоқда. Бунинг бош сабабчиси шу ма

лардаги демографик жараён эканлиги таъкидланмоқда. Аҳолининг фақат миқдорий ўсишининг ўзи кўр-кўрона яхши яшашга олиб келавермайди. Бунинг учун мамлакат аҳолисининг эътиқоди, миллий психологияси, қадрият ва анъаналарини ҳисобга олган ҳолда фаол демографик сиёсат олиб бориш зарур.

Демографик муаммолар. XX аср ўзининг қатор белгилари билан олдинги барча даврлардан кескин фарқ қилади. Хусусан, ушбу асрни «демографик портлаш» давридир, деган қарашлар ҳам кенг тарқалган. Бунда барча жаҳоншумул муаммоларни келтириб чиқарувчи бош сабаблардан бири ҳам айнан Ер юзида аҳолининг тез суръатлар билан кўпайиши билан бевосита боғлиқ эканлиги назарда тутилади. «Демографик портлаш» тушунчаси ижтимоий-тарихий тараққиётнинг қисқа бир даврида, муайян минтақа ёки мамлакатда, шунингдек, бутун Ер юзида табиий туғилиш ҳисобига аҳоли сонининг ниҳоятда тез кўпайишини англатади.

Инсоният олдида шундай хавф борлиги тўғрисида дастлаб инглиз иқтисодчиси Томас Роберт Мальтус (1766—1834 й.) огоҳлантирган эди. У ўзининг «Аҳолишуносликнинг қонунияти тўғрисида тажрибалар» номли китобида аҳолининг геометрик профессия бўйича кўпайишини, унинг ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий неъматларнинг кўпайиши арифметик прогрессия бўйича рўй беришини айтган эди. Мальтус бу жараённинг олди олинмаса, яқин келажакда, планетар масштабда, табиий муҳит бериши мумкин бўлган моддий неъматлар миқдори билан жуда тез суръатларда кўпаяётган дунё аҳолиси эҳтиёжи ўртасида зиддият вужудга келишини башорат қилган эди.

Дарҳақиқат, бундан 6-8 минг йиллар олдин Ер юзида 5 млн. атрофида одамлар истиқомат қилишган, деб тахмин қилинади. Бу кўрсаткич эрамининг бошларида 230 млн., 1 минг йилликнинг охири 2 минг йиллик бошларида, яъни Беруний замонида 305 млн., 1500 йилда 440 млн., 1800 йилда 952 млн., 1900 йилда 1656 миллионни ташкил этган. XVI аср бошидан XIX аср бошигача, яъни уч аср

мобайнида бу кўрсаткич 174 фоизга ошганини; 1900 дан то 2000 йилгача эса бу нисбат салкам 4 баробар ошганини кузатамиз.

XX асрнинг иккинчи ярмида Ер юзи минтақалар аҳолининг табиий кўпайиш суръатлари турлича бўлди. Бу, ўз навбатида, Ер юзида минтақалар, мамлакатлар халқлар салмоғининг кескин ўзгаришига олиб келди. Мисал салан, 1800 йилда Франция аҳолиси (27 млн. киши) Ер юзи аҳолисининг 3 фоизини ташкил этган бўлса, Франциянинг оролларида яшаётган аҳоли 1,6 млн. киши бўлиб, бу аҳолининг умумий салмоғига нисбатан 0,16 фоизни ташкил этар эди. 1999 йил 13 октябрь куни Ер юзи аҳолиси 6 млрд. 562 млн. кишини — Ер юзи аҳолиси салмоғининг 0,9% ни ташкил этди. Филиппин аҳолиси ҳам 65 млн. кишини ташкил этди, жаҳондаги салмоғи (1,05%) бўйича Франциядан кетди. Бу борада миллиарддан кўп аҳоли яшайдиган Америка, Хитой ва Ҳиндистон алоҳида ўрин тутди. Хуллас, бу аҳолининг бир мамлакат доирасидан чиқиб, жаҳон муаммоларига айланди. У билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш ва бу ҳам бутун жаҳонда муштарак фаолият олиб бориш зарур.

Мустақиллик ва моддий қадриятлар. Мамлакатларнинг тараққиёти Ўзбекистоннинг минтақамиздаги ўзгаришнинг ўрни, улкан табиий ресурслари, демографик омилларнинг таъсири салмоқини инобатга олишга таянади. Албатта мамлакатимизда собиқ Иттифоқдан мерос қолган энг муҳим муаммо Орол фожияси эканлигини биламиз. Бу муаммо республикамиз минтақадаги давлатлар орасида кўп ташаббусларни ўртага ташламоқда. Шу билан бир мамлакатимиз аҳолиси ҳам муттасил ўсиб бормоқда. 1990 йинги пайтларда республика ҳукумати инсон соғлиғини муҳофаза қилиш учун маънавий рағбатлантирувчи бирлар ишлаб чиққанлиги муҳим аҳамият касб этилиши мақсадда «Соғлом авлод» жамғармасининг тузилиши, «Соғлом авлод учун» орденининг таъсис этилиши, 2000 йилнинг «Сихат-саломатлик йили», 2010 йилнинг «Соғлом авлод йили» деб аталиши ҳам фикримиз далили.

Бугунги кунда ўзбек халқининг қадриятлари асосида ёш авлод дунёқараши шакллантирилганда, шубҳасиз, аждодларимизнинг ўз Ватани, табиий муҳитга меҳр-муҳаббатли бўлиш каби муқаддас туйғунинг авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтаётгани, бу мерос олдида чуқур масъулият ҳисси бўлиши зарур эканлигини ҳисобга олиш лозим.

Жамиятимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш йўли ва андазаси етук бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларнинг бой тажрибаси ва Ўзбекистон халқининг миллий тарихий мероси, турмуш тарзи, анъана ва хусусиятларига таянади. Бундан қўзланган пировард мақсад ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига, очиқ ташқи сиёсатга эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишдир. Бу эса юртимизда яшайдиган барча инсонлар учун миллати, тили ва динидан қатъи назар, муносиб ҳаёт шароити яратиб бериш, ривожланган демократик мамлакатлардаги каби кафолатган юқори ва янги сифатдаги турмуш даражаси ва эркинликларни таъминлашдан иборатдир. Бундай стратегик мақсадни амалга оширишнинг иқтисодий асоси ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти ҳисобланади. Шу боисдан ҳам кенг қамровли туб ислоҳотларнинг муҳим жабҳаларидан бири ижтимоий бозор иқтисодиётини яратишга йўналтирилган иқтисодий ислоҳотлардир. Иқтисодий ислоҳотлар жамиятнинг сиёсий, ижтимоий, маънавий ҳамда давлат қурилиши соҳаларидаги туб ислоҳотлар билан чамбарчас, узвий боғлиқликда амалга оширилмоқда.

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш йўлининг назарий асослари, стратегик мақсадлари, устувор йўналишлари ва уларни амалга ошириш йўллари истиқлолнинг дастлабки йилларида ишлаб чиқилган. Мустақилликка эришган давлатимизнинг янги жамият қуриш, унинг иқтисодий асоси бўлган бозор иқтисодиётига ўтиш дастурида Ўзбекистоннинг ҳозирги куни ва келгуси тараққиётига тўла-тўқис мос келадиган янги модель ўз ифодасини топган. Ўтган давр мобайнида миллий иқтисодиётни модернизация қилиш ва ислоҳ этишда салмоқли иш-

лар амалга оширилди. Мамлакатимизда демократик лохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш учун зарур бўлган иқтисодий, тимоий-сиёсий ва маънавий асослар шаклланди. Халқимиз ҳаёти, турмуш тарзи, тафаккури ва жамияти қиёфаси ўзгарди. Кейинги йилларда ҳам юртимизнинг қарор тараққиёти, ривожланиш тамойилларининг сарали бўлиши таъминланади. Ана шу жараённинг асосий ўнашлиши ва бундан келиб чиқадиган устувор ыфалар орасида иқтисодиётни ривожлантириш, иқтис муносабатларни янада такомиллаштириш, мулкдор-сафини кенгайтириш ва ўрта синфни шакллантириш ҳим аҳамият касб этади.

Афсуски, собиқ Иттифоқ даврида жамиятни сунтарзда турли синфларга ажратиб, уларни бир-бирига қарма-қарши қўйиш, хусусий мулкни йўқотиш ғояси амалга ётга татбиқ этилди. Бу ғоя, биринчидан, инсонлар мулкка эга бўлиши билан боғлиқ бўлган табиий ва ижтимоий эҳтиёжларига зид ҳолатни вужудга келтирди. Иккинчидан, жамиятда мулкка, мулкдорларга нисбатан тимоий ёт, зарарли қатлам сифатида қарашни шакллантирди, учинчидан, ҳаётда мулкдан бегоналашиш тусини шакллантириб, “Мулк ҳамманики, айни пайтда кимники” деган ақида одамлар онгига сингдирилди. Бу ўз навбатида, мулкнинг эгаси йўқ бўлишига, мулк йўқотилишига, ўрта синф шаклланмаслигига олиб ва оқибатда одамларда мулкка нисбатан эгалик ҳисси барҳам топтирди.

Фақатгина мамлакатимизнинг мустақилликка эриши бу соҳада ҳам ўзгаришларни амалга ошириш имконини берди. Ўтган йиллар тажрибаси демократик ҳуқуқ давлат ва фуқаролик жамияти кўп тармоқли бозор иқтисодиётининг ижтимоий негизини ўрта синф ва мулкдорлар қатлами ташкил этишини кўрсатди. Замоनावий иқтисодиёт ва бозор муносабатлари учун мулк соҳиблари ижтимоий қатлам шаклланиши табиий заруратдир. Шунинг учун, бундай муносабатларга асосланган иқтисодиёт

ислохотлар ўзига хос ўрта синф мавжудлигини тақозо этади ва муқаррар равишда уни яратади. Айнан шундай тоифа туфайли жамиятда барқарорлик мустаҳкамланади, тараққиёт тезлашади. Шу маънода ҳам истиқлол туфайли Ўзбекистонда бошланган туб бурилиш ва жамиятни янгилаш жараёнида мулкдорлар қатламини шакллантиришга алоҳида эътибор берилгани бежиз эмас.

Бугунги кунда тез-тез учраётган «Мулкдорлар қатлами» ва «Ўрта синф» тушунчалари маъно-мазмун нуқтаи назаридан фарқли жиҳатларга эга бўлсада, аммо бир-бири билан ўзаро алоқа ва узвий боғлиқликда намоён бўлади. «Мулкдорлар қатлами» асосан жамият аъзоларининг мулкдорлик даражаси, уларнинг мулкдорлик ҳуқуқи ва мулкка эга эканлигини ифодалайдиган тушунчадир. «Ўрта синф» тушунчаси эса мамлакатимизда ислохотлар жараёнида тадрижий тарзда шаклланаётган, жамиятнинг тузилишида муҳим ўрин эгаллайдиган, муайян фаолият тури билан шуғулланаётган, мулкнинг бирор шаклига эга бўлган ҳамда моддий ва маънавий бойликлар яратишда қатнашиб, юртимиз ривожига ўз ҳиссасини қўшаётган кишилар тоифасини англатади. Ўрта синф бир жойда гуж бўлиб олган ва фақат бир соҳада фаолият яратаётган кишилар эмас. Унинг вакилларини жамиятнинг барча соҳаларида учратиш мумкин. Шу билан бирга, уларнинг кўпчилиги хусусий бизнес, тадбиркорлик, фермерлик каби фаолият билан шуғулланаётгани ҳам маълум.

“Ўрта синф” — кенг маъноли тушунча. Иқтисодий ислохотлар ва бозор муносабатлари ривожланиши жараёнида бу синфнинг имкониятлари ва шунга мос тарзда ушбу тушунчанинг мазмун-моҳияти ҳам кенгайиб бориши муқаррар. Мазкур синф шаклланиши билан боғлиқ вазифаларни бажариш — Ўзбекистонни ривожланган давлатлар қаторига олиб чиқишда ҳал қилувчи омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. Бу масалада давлатнинг ислохотчилиги шундан иборатки, у мулкдорларга аниқ фаолият доирасини кўрсатиб бермоқда ва хусусий мулкчилик ҳамда тадбиркорликни ҳар томонлама рағбатлантиришга ҳаракат қил-

моқда. Мазкур фаолиятнинг тадрижий тарзда, босқич-босқич амалга оширилиши шу соҳада кўндаланг бўлиб қолган масалалар ечимида муҳим аҳамиятга эга.

Ўрта синф мамлакатимиздаги янги ижтимоий ўзгаришлар негизида шаклланаётган тоифа сифатида, жамият тараққиётининг муҳим ижтимоий таянчи бўлиб, ҳаётий демократлаштириш ва эркинлаштириш вазифаларини амалга ошириш жараёнининг ҳосиласидир. Айнан ўрта синфни шакллантириш жараёни турли хил қарашли манфаатлар ва муддаоларга эга бўлган кишиларни мураккаб мақсадларни амалга ошириш йўлида бирлаштиришди, мамлакатимизнинг стратегик вазифаларини бажариши имконият яратади. Шу маънода, тадбиркорлик фаолияти, кичик бизнес ҳамда мулкдорлар қатламини шакллантириш нафақат бугунги кун, балки истиқбол вазифаларини амалга ошириш нуқтаи назаридан ҳам муҳим аҳамиятга эга. "Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни яқинлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси"нинг яратилиши бу йўналишда янги қўлқични бошлаб берди. Бундай ўзгариш ва модернизация амалга оширилаётган ислоҳотларга дахлдорлик туғилганининг ошиб бориши, хусусий бизнес, тадбиркорлик ва билармонлик билан бевосита шуғулланаётганларнинг кенгайиши, халқ орасида бу жараёнларга нисбатан ижобий фикр ва қарашнинг кучайиши кабиларда намоён бўлади.

Янги иқтисодий муносабатларни вужудга келтириш учун зарур бўлган модернизация бир кунда, ўз-ўзини амалга ошириб қоладиган оддий ва жўн ҳодиса эмас. Бу амаллар ва жамоат ташкилотлари, фуқаролик институтлари айниқса, сиёсий партияларнинг фаол ҳаракатини талаб этадиган серқирра жараёндир. Ушбу йўналишда амалга келиши керак бўлган жараёнларни чуқур таҳлил қилиш ва уларга учраётган муаммоларни зудлик билан ечишнинг оқилол йўллари ҳамда усулларидан фойдаланишни давр талабига тақозо қилмоқда. Ушбу соҳани ривожлантириш ва хориж тажрибасини ўрганиш ва ундан ижодий

ниш масаласи муҳим аҳамият касб этмоқда. Мазкур мавзуга доир назария ва амалиётни қиёсий ўрганиш, долзарб масалаларни ҳал қилишда анъанавийлик ва замонавийлик тамойилларига эътибор қаратган ҳолда, бу жа-раённинг иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий асослари ва ташкилий механизмлари тўғрисида аниқ тасаввуримизни шакллантириш ҳам муҳим вазифага айланмоқда.

Ушбу соҳада аҳолининг турли қатламлари, айниқса, ёш авлод тафаккурида мустақил тараққиёт давомида моддий ва маънавий қадриятлар соҳасида эришилган натижаларни ҳис қилиб яшаш, жамиятда амалга оширилаётган ислоҳотларга дахлдорлик туйғусини шакллантириш муҳим аҳамиятга эга. Мазкур вазифаларни бажаришда маънавий-маърифий воситалар ҳамда тарғиботнинг таъсирчан усулларини қўллаш, шу йўналишдаги ишларни янада жадаллаштириш фаолиятимизнинг устувор йўналишига айланди. Бу эса ҳар биримизнинг зимма-мизга улкан масъулият юклайди.

6-мавзу. Маънавий қадриятлар

Қадрият шакллари орасида маънавий қадриятлар муҳим аҳамият касб этади. “Маънавий қадриятлар” тушунчаси инсон маънавияти ва ахлоқий қиёфасига, жамиятнинг маънавий ҳаётига дахлдор бўлиб, одамларни тарбиялашга, уларнинг баркамоллигини таъминлашга, миллатлар ва жамиятларни эзгулик ва бунёдкорликка ундашга хизмат қиладиган қадриятлар тизимини ифода-лайди. Мазкур тушунчада маънавий қиёфа, тафаккур ва турмуш тарзи, менталитет, урф-одатлар, анъаналар, Ватан ва халққа, ўзгаларга нисбатан муносабат, тинчлик ва тотувлик, барқарорлик ва бунёдкорликка интилиш ва ҳоказоларнинг кадр-қиммати яққол намоён бўлади. Бунда инсон тарбияси ва камолотида муҳим аҳамиятга эга бўлган, жамият ва шахс маънавиятини юксалтирувчи, тафаккур ривожига беқиёс аҳамият касб этадиган қадрият шакллари тушунилади.

Маънавий қадриятлар муайян шароитда шаклланади. Бу маънода, ижтимоий муҳит уларни яратиш ҳамда коммунистлаштиришнинг асосий манбаидир. Бу қадриятларни англаш кишининг ўз миллати, юрти, элига тегишли қадриятларни асраб-авайлашга хизмат қилади, ўзига ва хурматни мустақкамлайди, Ватан истиқболига умид билан қарашга ундайди. Муайян миллат ўз қадриятларини қанчалик асраб-авайласа, унинг тараққиётида маънавий ва моддий омиллар уйғунлиги шунчалик мукамил ва барқарор бўлади.

Фанда маънавий қадриятларнинг қатор функциялари ўрганилади. Улар, аввало, жамият аъзоларининг ўз-ўзига тарбиялашга, аждодлардан мерос қолган қадрият ва қадимий ахлоқларга муносиб бўлишга ундайди. Бу жараёнда икки ҳолат кузатилади. Биринчисида, маънавий қадриятлар жамият аъзолари томонидан онгли тарзда яратилади, одамлар ўзларида мавжуд бўлган маънавий меъёр ва қадимий қадриятларнинг ҳақиқатдаги тушунчалар асосида уларга мос қадимий қадрият ҳамда идеалларни яратади. Бундай сабаб-салобатлар жамият аъзоларининг маънавий фаоллигини оширади, излаш, изланиш ва яратувчанликка чорлайди. Иккинчи ҳолатда эса, жамият аъзолари томонидан ўрганилган билим, турли урф-одатлар, маданий-маънавий тадбирлар жараёнида олган тушунча, билим ва таълим роллари ҳам маънавий қадриятларнинг такомиллашувига хизмат қилади.

Маънавий қадриятларнинг шаклланишида ҳақиқатнинг таъсири кузатилади. Бундай қадриятларнинг ижтимоий онг шаклларига мос келадиган маданий, маънавий, ахлоқий, диний, ҳуқуқий, илмий ва ҳокасоналарга бўлинади. Улар инсоннинг ақли, камолоти, тарбияси билиш мақсади, билимларининг ҳақиқатга мос келтириш ражасини аниқлаш мезони ёки бирор идеал тарзи бўлишига бўлади. Маънавий қадриятларнинг инсон тарбияси ва жамиятдаги ўрнига доир асосий функцияси аниқлаш билан боғлиқ. Ушбу қадриятларнинг яна бир муҳим функцияси шуки, уларнинг баъзилари инсоният тарихи

аста-секин шаклланади ва такомиллашиб боради. Уларнинг миқдори ва сифатининг ортиши жамият аъзоларининг тафаккур даражаси юксалиши ҳамда инсоният тараққиёти қанчалик илгарилаб кетганининг кўрсаткичи ҳамдир. Дейлик, узоқ ўтмишда бугунги кунда қадри ва аҳамияти юксак бўлган газета, радио, телевидение тўғрисида умуман тасаввур бўлган эмас. Бундай тасаввурлар асрлар давомида шаклланиб, такомиллашиб, ҳаёт билан уйғун тарзда бойиб борган.

Маънавий қадриятлар ва қадрият мезонлари муайян жамият маънавияти ва унга мансуб кишиларнинг хулқ-атворини тартибга солиш ва тўғри йўналтириш функциясини ҳам бажаради. Бунда ўзига хос маънавий бошқаришнинг самарадорлигига эришиш ниҳоятда муҳим.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши туфайли маънавий қадриятларга эътибор кучайди. Зеро, ушбу қадриятлар мамлакатимиз мустақиллиги ва халқимизнинг иродасини мустаҳкам қиладиган, унга куч-қувват бағишлайдиган асосий омиллардан биридир.

Халқимизнинг асрлардан-асрларга мерос бўлиб келаётган маънавий қадриятлари узоқ тарихий жараёнда шаклланган ва ривожланган. Уларни уч минг йилдан ортиқ даврни мужассамлаштирган халқимиз цивилизацияси яратган. Бизнинг маънавий қадриятларимиз ана шу цивилизацияга узвий боғлиқ бўлиб, улар миллатимиз шаклланган макон ва она юртга эҳтиром, авлодлар хотирасига садоқат, катталарга ҳурмат, муомалада мулозамат, ҳаё, андиша каби кўплаб тушунчаларда ифодаланади. Маънавий қадриятларимизда жаҳоннинг бошқа халқларига ўхшамайдиган урф-одатлар, расм-русумлар, маросим ва анъаналар кўплаб учрайди.

Собиқ тузум шароитида маънавий қадриятлар масаласи кўп ҳолларда эътибордан четда қолиб кетган эди. Мустақиллик туфайли ҳақиқий маънавий қадриятларимизни, уларнинг жамият ижтимоий, маънавий-маърифий ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини англаш, улуғ аجدодларимизнинг маданий, илмий меросини ўзлаштириш, фарзандларимизни

маънавий қадриятлар асосида тарбиялаб вояга етказиш, ана шу бебаҳо бойликни асраб-авайлаш ва бойитган ҳолда келгуси авлодларга бекаму қўст узатиш имкони яратилди. Бу эса маънавий қадриятлар боқийлиги ва бардавомлилигини таъминлашга хизмат қилади.

Ушбу қадриятларнинг асоси маънавий ҳаёт, унга хос нарса ва ҳодисалар, воқеа ва жараёнлар, бу соҳада рўй бераётган ўзгаришлардир. Маънавий ҳаёт шахс, миллат ва жамиятнинг маънавий жараёнлар, алоқа ва мулоқотлари мажмуи, ижтимоий ҳаётнинг муҳим кўринишини ифодаловчи тушунча. Унинг мазмун-моҳияти Президент Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида чуқур ва ҳар томонлама очиб берилган. Маънавий ҳаётга бўлган жиддий эътибор ва уни ўрганиш фақат мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейингина бошланди.

Ҳар қайси халқ ёки миллатнинг тафаккури, турмуш тарзи, қадриятлари, маънавий қарашлари ўз-ўзидан, бўш жойда шаклланиб қолмайди. Уларнинг вужудга келиши ва ривожланишида аниқ тарихий-табиий ва ижтимоий омиллар асос бўлиб, маънавий ҳаёт мезонлари, ахлоқ-одоб қоидалари инсонларга куч-қувват бағишлайди. Аниқроғи, маънавий ҳаёт орқали инсон ва миллат қилинаётган ишларнинг мазмун-моҳиятини аниқ тушуниб етади. Ўз меҳнатини фаровонлик ҳамда тараққиёт омилига айлантиришга ҳаракат қилади.

Маданий тараққиётга хос бўлган умумий қонуниятлардан бири – маънавиятнинг тўхтовсиз равишда янгиланиб бориши билан боғлиқ узлуксиз ва такрорланиб турувчи жараёндан иборат. Маънавий ҳаёт жамиятда амал қилувчи ижтимоий меъёрларга асосланади. Лекин бу меъёрлар ўз-ўзидан вужудга келиб, ривожланмайди, балки шу жамият фуқаролари, фаол шахслар иштирокида эмалга ошади. Демак, маънавий ҳаётнинг янгиланиб бориши ва яшовчанлиги, авваламбор, шу жамият фуқаролари зиммасига юклатадиган асосий масъулиятдир. Шахснинг маънавий юксалиши ва жамиятнинг маънавий бойлигини сақ-

лаш муҳим ҳолатлардир. Инсон жамият олдидаги бурчини тўлақонли равишда ижро этиб борар экан, унинг ижтимоий меъёрларга риоя қилиши мавжуд анъаналарнинг яшовчанлигини таъминлайди, ўз фаолиятига ижодий ёндашуви орқали қадриятларнинг замон талабига биноан янада мукаммаллаштишига кўмак беради. Маънавий юксалиш инсон ҳаёт мазмунининг янада бойишига, унинг шахс сифатида комилликка эришишига асос бўлади. Шахснинг маънавий дунёси унинг қадриятлари тизими, эътиқоди ва дунёқарашининг мазкур жамиятда амал қилувчи тартиб ва анъаналарга қанчалик мос келиши билан белгиланади. Бундай ўзаро мутаносиблик маънавий ҳаётнинг янада мукаммаллашиб бориши учун асос бўлиб хизмат қилади.

Маънавий қадриятлар жамият тараққиёти жараёнида кўплаб авлодлар тафаккури ва ақл-заковати билан яратилган маънавий мерос ва маданий бойликлар билан узвий боғлиқ. Президент Ислоҳ Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида “Маънавий бойлик” тушунчасига қуйидагича таъриф беради: “Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб, бугунги кунда кутубхоналаримиз хазиналарида сақланаётган минг-минглаб қўлёзмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минералогия, кимё, астрономия, меъморлик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид қимматбаҳо асарлар бизнинг буюк маънавий бойлигимиздир”.³⁷ Масалан, қарийб уч минг йиллик тарихга эга бебаҳо маънавий обида — “Авесто”, халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси бўлган “Алпомиш” достони, энг азиз ва муътабар байрам – Наврўз айёми, маънавиятмизнинг ажралмас қисми муқаддас динимиз, буюк аждодларимиз Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Ал Фарғоний, ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Амир Темур, Мирзо Улуғ-

³⁷ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т. Маънавият, 2008. 30-31.-б.

бек, Алишер Навоий, жадид боболаримизнинг улкан маданий-маърифий, илмий, ижтимоий-фалсафий мероси, давлатчилик тажрибаси бугунги кунда ҳам мамлакатимизнинг ҳар томонлама тараққиёти, келажаги ва маънавий қадриятлар тақомилига хизмат қилиб келмоқда.

“Маънавий мерос” — тараққиёт маҳсули, инсон ақл-заковати билан яратилган, келажак авлодни эзгу тараққиёт сари етаклаш хусусиятига эга бўлган, кишиларнинг онги ва дунёкарашининг ўсиши, оламни билш ва ўзлаштириш борасидаги саъй-ҳаракатларга куч-қувват берадиган, аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган азалий қадриятлар мажмуини ифодалайдиган тушунча. У аждодлар тажрибаси, улар қолдирган маънавий бойликларни келгуси авлодларнинг амалий фаолияти, тафаккур тарзида қандай аҳамият касб этишига кўра, яқка шахс, алоҳида гуруҳ ёки муайян миллат вакилларига тегишли бўлиши ҳам мумкин. Маънавий мерос маълум миллий тилда яратилгани, миллий маданий-маънавий анъаналар, қарашларни акс эттиришига кўра миллатга, маълум бир худудда истиқомат қилувчи турли кишиларни қамраб олиши хусусиятига кўра жамиятга, маълум бир ҳокимият амал қилиб турган даврда яратилганига кўра давлатга, инсоният тарихида тутган ўрнига кўра умуминсониятга хос бўлиши ҳам мумкин. Президентимизнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таъкидланганидек, “...ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади”. Демак, маънавий мерос бир вақтнинг ўзиде миллат, давлат, минтақа ва бутун инсониятга тегишли бўлиши мумкин. Масалан, Имом Бухорий ва Имом Термизийнинг диний-маърифий мероси, Абу Али ибн Синонинг тиббиётга, ёки Мирзо Улуғбекнинг астрономияга доир кашфиётлари нафақат миллатимиз ва минтақамизда истиқомат қилаётган

Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. 29-30-б.

халқлар, балки жаҳон цивилизацияси, дунё маданиятидан ўрин олган бебаҳо маънавий мерос ҳисобланади.

Маънавий мерос моддий меросдан фарқли равишда олам ва инсоннинг ички дунёсида рўй берган, бераётган ёки бериши мумкин бўлган интеллектуал ва психологик ҳолатлар, хатти-ҳаракатлар, амалий фаолият ва унинг натижаларини англашга кенг имкониятлар яратиши билан ҳам қадрлидир. Шу билан бирга, маънавий меросни моддий меросга қарама-қарши қўйиб бўлмайди. Чунки бизгача етиб келган моддий мерос инсоннинг онгига таъсири нуқтаи назаридан, айнаи вақтда, маънавий меросга айланиши ҳам мумкин. Масалан, бизга қадар етиб келган узоқ ўтмишда яратилган тарихий обидалар моддий меросга мансуб бўлса-да, улардаги муҳандислик, безак ишлари, қурилиш тарихи ва унга оид ашёларнинг тайёрланиши ва қадрли жиҳатларига кўра, маънавий меросга айланади. Худди, шунингдек, моддий неъматлар ишлаб чиқариш технологиялари ва ускуналари моддий меросга мансуб бўлса-да, бу борадаги анъаналарнинг аجدодлардан авлодларга ўтиши маънавий мерос тарзида амалга ошади.

Шу жиҳатдан олиб қараганда, инсониятнинг ёзма манбаларда акс этмаган қўплаб табиий қўникмалари маънавий мерос тарзида аجدодлардан авлодларга ўтиб келади. Ёзувнинг пайдо бўлиши уни сақлаш ва бойитиш йўлидаги инсоният эришган энг катта ютуқ ҳисобланади. Ёзув туйғули ҳозирги илм-фанда инсон тараққиёти, жумладан, маънавий мероснинг беш минг йилдан ортиқ тарихи, ер ва коинот жисмларининг бир неча миллион йиллик даври ҳақидаги маълумотлар жамланган.

Кишилар онги, ички дунёси, тафаккур тарзи, ҳис-туйғуларига таъсир этиб, уларни бойитиш, ривожлантириш, янги ғоявий йўналишларга бошқариш маънавий мероснинг асл моҳиятини ифодалайди. Шунингдек, бугунги кунда унинг инсон ҳаёт тарзига чуқур таъсир этадиган қадрият сифатида аҳамияти тобора яққол намоён бўлмоқда. И.А.Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» аса-рида таъкидланганидек, «Шарқ оламида, жумладан, ўзи-

мизнинг Ўрта Осиё шароитида жамоа бўлиб яшаш туйғуси гоят муҳим аҳамият касб этади ва одамларни бир-бирига яқинлаштиришга, бир-бирини қўллаб-қувватлаб ҳаёт кечиришга замин туғдиради. Шу маънода, халқимизнинг турмуш ва тафаккур тарзига назар ташлайдиган бўлсак, бошқаларга ҳеч ўхшамайдиган, минг йиллар давомида шаклланган, нафақат ўзаро муомала, балки ҳаётимизнинг узвий бир қисми сифатида намоён бўладиган бир қатор ўзига хос хусусиятларни кўрамиз.

Мисол учун, тилимиздаги меҳр-оқибат, меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, кадр-қиммат деган, бир-бирини чуқур маъно-мазмун билан бойитадиган ва тўлдирадиган ибораларни олайлик. ...Бундай тушунчалар асрлар мобайнида эл-юртимизнинг дунёқараши, маънавий ҳаётининг негизи сифатида вужудга келган, онгу шууримиздан чуқур жой олган буюк кадриятларнинг амалий ифодасидир.

Масалан, эзгу одатимизга айланиб кетган “меҳр-оқибат” тушунчасини оладиган бўлсак, унинг жуда теран тарихий, миллий, диний илдизлари борлигини кўриш мумкин. Бу, аввало, инсоннинг инсон билан, қўшнинг қўшни билан, қариндошнинг қариндош, оиланинг оила билан, энг муҳими, шахснинг жамият билан уйғун бўлиб яшашини, етим-есир, бева-бечора ва ногиронларга, мусофирларга саховат кўрсатиш, сидқидилдан, бегараз ёрдам беришни англатади ва бундай хусусият халқимизнинг маънавий оламига сингиб кетганини ҳеч ким инкор эта олмайди»².

Демак, бундай кадриятлар асрлардан-асрларга маънавий мерос сифатида ўтиб келаётгани рад этиб бўлмас ҳақиқатдир. Шу жиҳатдан караганда, бугунги жамият ҳаёти ва тафаккуридаги гоёвий, мафкуравий, маърифий, маданий, диний ва ахлоқий кадриятлар, дунёқараш, урф-одатлар, анъаналар ва муносабатлар келажак авлоднинг маънавий меросини белгилайди. Маданий кадриятлар ва маънавий мерос минг йиллар мобайнида халқимиз учун

² Қаримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. — Т.: Маънавият. 2008. 7-9.-б.

қудратли манба сифатида хизмат қилиб келган. Узоқ вақт давом этган кучли мафкуравий тазйиққа қарамай, Ўзбекистон халқи авлоддан авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос маънавияти ва анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди.

Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган го'ят улкан, бебаҳо маънавий меросни тиклаш ва маданий бойликларни асраб-авайлаш давлат сиёсати даражасида ниҳоятда муҳим вазифага айланди. Ўзбекистонни янгилаш ва ривожлантириш йўли тўртта асосий негизга асосланади. Бу негизлар: умуминсоний қадриятларга содиқлик; халқимиз маънавий меросини қайта тиклаш, мустаҳкамлаш ва ривожлантириш; инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши; ватанпарварлик.

Диёримиз халқи қадим замонлардан ўзига ҳамроҳ ва ҳамқадам бўлган инсоният билан яқиндан алоқа боғлаб яшади. Бунга кўпдан-кўп мисоллар бор. Осиё қаъридан Яқин Шарққа, Европа ва Африкага олиб борадиган Буюк Ипак йўли, бутун маданий оламга таниқли олим ва мутафаккирлар, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Хива сингари шаҳарлар яратувчилари бўлмиш улуг аждодларимизнинг ижодиёти ўзининг улуғворлиги ва гўзаллиги билан ҳозиргача ҳаммани лол қолдирган маънавий меросни яратиб берди. Президентимиз раҳбарлигида аждодларимизнинг руҳи поклари ва урф-одатлари, энг яхши анъаналаримиз, маънавий мероснинг қайта тикланиши ислохотларнинг муваффақиятга эришиши, мамлакатимиз тараққиётининг муҳим омили эканини қайта-қайта такрорлангани бежиз эмас. Шунга кўра айтиш мумкинки, бирон-бир жамият маънавий имкониятлари, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб, ўз истиқболини тасаввур эта олмайди. Истиқлол йилларида маънавий мероснинг ушбу соҳалардаги таркибий қисмларига нисбатан ҳам муносабат тубдан ўзгарди. Уларнинг ҳар томонлама тарақ-

қиёти учун кенг имкониятлар яратиш устувор вази­фалардан бирига айланди.

“Маънавий қадриятлар” инсоннинг ахлоқий қиёфаси, ижтимоий ҳаёт, онг ва муносабатлар билан боғлиқ бўлган, жамият тараққиёти ва турмуши таъсирида шаклланган маънавий хусусият ва хислатларнинг умуминсоний ҳамда миллий феъл-атвор кўринишларини ифодаловчи тушунча ҳамдир. Шахснинг маънавий қиёфаси унинг имон-эти­қоди асосида ҳалол-поклик, меҳр-шафқат, адолат ва ҳақиқатгўйлик, ватанпарварлик, катталарга ҳур­мат ва кичикларга иззатда бўлиш, камтарлик кабиларда намоён бўлади. Шу маънода, маънавий қиёфа эркак ва аёл, ота-она ва фарзандларга мос ўзига хослик жиҳатларига ёки касбий хусусиятларга эга бўлиши ҳам мумкин. Шарқ халқ­ларида маънавий қиёфани тарбиялашнинг муҳим мезони “Ўзингга нима тиласанг, ўзгаларга ҳам шуни тилагин” де­ган ҳикматда мужассамлашган.

Маънавий қадриятлар ижтимоий-тарихий, маданий тараққиёт натижасида шаклланади, такомиллашиб, бойиб боради. Шу тариқа миллий маданият ривожланади. Бу жа­раёнда маънавият аҳли: алломалар, адиб ва зиёлиларнинг миллий онг, миллий руҳ, миллий ўзига хосликни таъмин­лаш ва ривожлантиришда тутган ўрни муҳим аҳамиятга эга. Улуғ аждодларимиз Имом Бухорий, Ат Термизий, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Фиждувоний, Нақшбанд, Амир Те­мур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби зотларнинг бизга қолдирган бебаҳо маънавий-маърифий, илмий ме­роси нафақат халқимиз, балки жаҳон маданияти хазина­сидан муносиб ўрин олиб, инсониятни эзгулик сари етак­лаб, ҳар томонлама баркамол инсонларни тарбиялаб, воя­га етказишга хизмат қилиб келмоқда. Бинобарин, юксак маънавий қиёфани ўзида мужассамлаштирган бу улуғ зот­ларнинг ўзи ҳам биз учун абадул-абад камолот ва етуқли­тимсоли бўлиб қолган. “Биз бу бебаҳо меросдан халқимиз­ни, айниқса, ёшларимизни қанчалик кўп баҳраманд этсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда, жамиятимизд

эзгу инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз”.²⁰

Халқимиз маънавий тараққиёти жараёнида шаклланиб, сайқал топиб келаётган шарм-ҳаё, ор-номус, андиша, виждон, инсоф каби хислатлар маънавий қадриятларнинг энг ноёб кўринишлари сирасига киради. Масалан, шарм – ножўя хатти-ҳаракатлардан ўзини тия олиш, уялиш ҳисси. Жамиятда қабул қилинган маънавий мезонларга мос бўлмаган қилмиши учун ўзидан уялган одам ўзгаларга ҳам ана шундай ножўя хатти-ҳаракатни раво кўрмайди. Ўзида ҳаё туйғуси бўлмаган одам эса ўзгалардан ҳаёли бўлишни талаб қила олмайди.

Маънавий қадриятлар орасида ор-номус ҳам муҳим ўрин тутаяди. Ор-номус — ўзига номуносиб ёки эп кўрилмаган ишдан, нарсадан хижолат тортиш, уялиш, номус қилиш туйғуси. Орият – иззат-нафс, қадр-қиммат туйғуларини ифодалайдиган тушунча. Чунки, ориятли одам ўзи, оиласи, маҳалласи ҳамда Ватанининг манфаатлари ва қадр-қимматини юксак тутаяди. Номус эса иффат, бокиралик маъноларини мужассам этган ҳолда инсоннинг жамиятда ўз мавқеини сақлаши, кўпчилик манфаатларини ҳурмат қилиш ва ардоқлаш, ноўрин хатти-ҳаракатлардан хижолат тортиш туйғуларини, оила, жамоа ва аждодлар шаънига доғ туширмаслик маъноларини англатади.

Андиша ҳам маънавий қадриятлардан бири сифатида ижтимоий ҳаётда муҳим ўрин эгаллаб, халқимизга хос хусусият сифатида оқибатни ўйлаб иш тутиш, мулоҳаза юритиш ҳиссидир. Андишали киши фаросат билан иш тутиб, маънавият соҳиби эканини намоён этади.

Маънавий қадриятлардан яна бири — виждон кишининг кундалик фаолияти, қилмиши, феъл-атворида мужассамлашган оила, маҳалла, жамоа, жамият, миллат ва Ватан олдида маънавий масъулиятни ҳис этиш туйғусидир. Инсоф эса адолат ва виждон амри билан фаолият

---

²⁰ Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. —Т.: Маънавият, 2008. 48-бет.

юритиш туйғуси бўлиб, узаро муносабатларда ҳалоллик, тўғрилиқ, тенглик, софдиллик ва тўғрисўзликни ифода этади. Инсоф категорияси Шарқ фалсафасида инсон жамиятнинг маънавий-ахлоқий меъёрлари нуқтаи назаридан ўз хулқ-одобини назорат қилиши ва уни баҳолай олиши сифатида талқин қилинади. Шу билан бирга, инсоф виждонли киши ёки маълум жамоанинг жамиятга ёки бошқа шахсларга нисбатан ўз хулқ-атвори учун маънавий жавобгарлигини ҳам аңлатади.

Маънавий қадриятлар инсоннинг шахс сифатидаги фаолиятида ҳам, унинг Ватан ва халқ олдидаги масъулиятини ҳис этишида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, жамият тараққиёти ва қадрли мезонлар амалиётининг ўзига ҳос омили сифатида хизмат қилади. Бурч ва масъулият ҳам шахсий даражадаги маънавий қадриятларни шакллантирувчи ана шундай омиллар қаторига киради. Бурч ва масъулият инсонга ҳос бўлган юксак маънавий фазилат, унинг ахлоқий майл-истакларининг ҳис-туйғуларда акс этишини ифодаловчи тушунчалар. Улар шахсни баъзан ҳузур-ҳаловатдан, турмуш лаззатларидан маҳрум этиши мумкин бўлиб, у таълим-тарбия жараёнида инсон тафаккурига сингдирилади. оилавий, миллий анъаналар тарзида қабул қилинади. Инсоннинг бурч ва масъулиятининг маънавияти, руҳияти, тафаккурига ижобий таъсир кўрсатган, тарбиясида муҳим роль ўйнаган нарса, ҳодиса ва шахсларга нисбатан маънавий қарздорлик туйғусидир. Бурч кишининг жамият, давлат ва бошқа одамларга нисбатан муносабати, улар олдидаги мажбуриятини ифодалайди.

Бурч ва масъулият виждон, эътиқод, масъулият каби тушунчалар билан узвий боғлиқ. Умуман, бурч ва масъулият инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида, унинг ҳар бир хатти-ҳаракатида намоён бўлади. Мутафаккир ибн Сино «Бурч тўғрисида» рисоласида бурчни Тангри олдидаги қарздорлик туйғусини бажариш, илоҳий масъулият деб талқин этади. Бурч ва масъулият нафақат масъулиятни, балки ҳар қандай ишга виждонан ёндашишни

эътиқодда собитликни тақозо этади. Бунинг учун инсон, аввало, ўз бурчини чуқур ҳис этиши, ҳар бир хатти-ҳаракатида ана шу мезонга таяниши лозим.

Бурч ва масъулият туйғуси халқимизнинг бир неча минг йиллик тарихи, буюк аждодларимиз, ота-боболаримизнинг амалий тажрибаси негизида шаклланиб, сайқал топиб келган. Шу боис бу туйғуни ҳар бир ватандошимиз онги ва қалбига сингдириш орқали уларда мамлакатимиз ҳаётида юз бераётган туб ўзгаришларга дахлдорлик ҳиссини шакллантириш, халқимиз маънавияти юксалиши, Ватанимизнинг тараққий этиши ва гуллаб-яшнаши учун муҳим аҳамият касб этади.

Маънавий қадриятлар ўзликни англаш билан узвий боғлиқ. Ўзликни англаш ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришга бел боғлаган халқимиз, айниқса, ёшларда маънавий қадриятларни шакллантириш жараёнининг таркибий қисми, тарихий хотирани тиклаш, ўтмиш авлодларга муносиб бўлиш, улар қолдирган меросни асраб-авайлаш ва такомиллаштириш омилidir. Ўзликни англаш жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётини демократлаштириш ва янгилаш, янги тафаккурни шакллантиришнинг асосий воситаларидан биридир. Маълумки, шахсда кўплаб ижтимоий-инсоний фазилатлар билан бирга ўзликни англаш хусусияти ҳам мужассамдир. Бу гоят кўп қиррали, мураккаб, айни пайтда, зиддиятли ижтимоий ҳодиса бўлгани учун унга комплекс ёндашиш талаб этилади. Аввало, маънавий ўзликни англаш кенг маънодаги умуминсоний ўзликни англашнинг таркибий қисмидир. Шунинг учун маънавий ўзликни англаш ижтимоий тараққиётнинг нафақат белгиси, балки, мақсади ҳамдир.

Демак, маънавий ўзликни англаш ижтимоий феномен сифатида жамият тараққиёти билан уйғунликда талқин этилиши зарур. Бу борада «халқ руҳи», «халқ қалби» деган тушунчалар ҳам муҳим ўрин тутди. Шунинг учун маънавийт муаммоларини тадқиқ этган мутахассислар «руҳ», «қалб» категорияларига алоҳида эътибор беради. Маънавий ўзликни англаш, аввало, кишининг ўз руҳи ва қалбини

идрок этиши бўлиб, ижтимоий даражада халқнинг ўзига хос руҳий-маънавий бирлигини ҳам ифодалайди.

Маънавий ўзликни англашга тааллуқли ҳодиса сифатида эса миллий ўзликни англаш маълум бир миллат вакилларининг қалбига, руҳига яқин умумий бойликлар, қадриятлар, тасаввурлар, анъаналар, руҳий-маънавий ҳолатлар асосида кишиларни халқ, миллат сифатида бирлаштиради, уларга хос умумий белгилар бахш этади. Шу ўринда Президент Ислом Каримов томонидан илгари сурилган «Шу азиз Ватан — барчамизники» ғояси мамлакатимизда яшовчи ҳар бир кишини, бутун халқимизни озод ва обод Ватан барпо этиш йўлида ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликка ундайди.

Одамлар ҳар доим маълум бир ғоялар атрофида бирлашиб, йирик ижтимоий кучга, ҳаракатга айланган. Инсон ўзини маънавий-ижтимоий куч эканлигини маълум бир қарашлар, ғоялар атрофида бирлашиб намоён қилиши мумкинлигини қадимдаёқ англаб етган. Маънавий ўзликни англаш қанчалик кенг, серқирра, инсон ва жамият ҳаётининг барча соҳалари билан боғлиқ бўлмасин, у ҳам муайян ғояга асосланади. Демак, ғоя маънавий ўзликни англашнинг ўзаги бўлиб, унинг маъно-мазмунини белгилайди.

Маънавий ўзликни англаш халққа, миллатга оид белгилар орқали ҳам ўз хусусиятини намоён қилади. Дунёда ўзининг маълум белгиларига эга бўлмаган халқ, миллат йўқ. Айнан шу белгилар кишиларни бир-бирига яқинлаштиради, улардаги муштаракликни ёрқин намоён этади. Маънавий ўзликни англаш шахснинг маънавий дунёси билан боғлиқ гоҳо зиддиятли кечадиган, ҳар доим ҳам бир мезон, меъёрлар билан ўлчанавермайдиган ҳодисадир. Унинг намоён бўлиши ва шаклланиши ҳар доим ҳам шахснинг, ҳатто муҳитнинг ҳам ихтиёрида бўлавермайди. Уларга “кўзга кўринмас” ижтимоий муносабатлар, умумий-ахлоқий нормалар, тарихан шаклланган анъаналар, урф-одатлар, халқаро вазият, ахборотлар оқими каби омиллар ҳам таъсир кўрсатади. Бу жараён шахснинг бутун умри давомида кечиши мумкин. Халқни халқ, мил

латни миллат қилиб турган бундай жиҳатлар унинг асрлар давомида шаклланган муқим, барқарор тарихий-маданий қадриятлари (тили, турмуш тарзи, анъаналари ва б.) билан муштаракликда намоён бўлади. Миллий ўзликни англашнинг ўзгариши ана шу барқарор маданий асоснинг нисбий ўзгариши ифодасидир.

Миллатсиз миллий ўзликни англашнинг иложи йўқ, ўзликни англашсиз эса миллатнинг бўлиши даргумон. Улар ўртасидаги диалектик боғлиқликни очиб бериш махсус социал-психологик ёки этнопсихологик тадқиқотлар ўтказишни тақозо қилади. Бу ўринда биз шуни айтишимиз мумкинки, халқнинг, миллатнинг барқарор ижтимоий этник бирлик сифатида тарих саҳнасидан жой олиши унинг миллий ўзликни англашига ва тарихий-маданий жараёнларда уни намоён этишига боғлиқ.

Миллий ўзликни англаш узоқ тарихий ривожланиш жараёнида, кўп авлодларнинг маънавий, илмий, ижодий изланишлари маҳсули сифатида пайдо бўлади. Миллат шаклланган сайин, у аниқ кўринишга, маълум бир тамойиллар, меъёрлар, моделлар, қадриятлар тарзига ўтиб, миллий маданиятнинг таркибий қисмига айланади. Масалан, ўзбек халқи миллий ўзликни англашни «Авесто» давридан бошлаб, буюк аجدодларимиз меросидаги умуминсоний қадриятлардан излаши бежиз эмас. Чунки ушбу бебаҳо меросда халқимизнинг орзу-умидлари, ахлоқ, одоб, эзгулик, адолат, порлоқ ҳаёт ҳақидаги гоёлари мужассамлашган. Айнан ушбу қадриятлар бугунги ўзбек халқининг тарихий-маданий мероси, маънавий маданиятининг ўзаги сифатида ўрганилаётгани бежиз эмас.

Маънавий қадриятлар шу йўналишдаги мақсад ва идеаллар билан ҳам узвий боғлиқликда намоён бўлади. Маълумки, “идеал” — шахс ва жамият маънавиятини шакллантирувчи, йўналтирувчи ва ҳаракатлантирувчи, уни савоб ишлар, бунёдкорликка сафарбар қилувчи эзгу гоя, орзу-мақсад ва ижобий намуналар мажмуини ифодаловчи тушунча. У (франц. “ideal”, лот. “idealus”), “қиёфа”, “мезон”, “мукамаллик” маъноларини англа-

тади. Маънавий идеал атама сифатида орзу-интилишларнинг олий мақсадини ифодалайди. У ижтимоий аҳамиятга эга бўлган муҳим ахлоқий категория ҳисобланади. Бугунги жамиятимиз ривожига маънавий идеални шакллантириш ва уни жамият маънавий муҳитининг асосий негизи сифатида қабул қилишни тақозо этмоқда. Чунки халқнинг ҳаёти унинг маънавияти билан узвий боғлиқ бўлиб, жамият ахлоқининг илдизи миллат тарихи билан узвий алоқадор ҳодисадир.

Инсон ёшлиқдан азалий анъаналар, урф-одатлар оғушида камолга етади. Бу борада оила, маҳалла ва таълим-тарбия даргоҳларидаги маънавий муҳитдаги уйғунлик ва барқарорлик муҳим ўрин тутаяди. Ҳеч шубҳа йўқки, маънавий идеалга эришиш орзуси аждодларимиздан бизга ўтиб келаётган, қон-қонимизга сингиб кетган муқаддас туйғудир. Агар ота-боболаримизнинг турмуш тарзи, тафаккурига назар солсак, улар ақлий етуклик, руҳий поклик, жисмоний бақувватлик ва албатта, ахлоқий камолотга жуда катта эътибор қаратиб, бундай шахсларни идеаллар тимсолида кўрганлар.

Тадқиқотларга қараганда, инсоният ўз ахлоқий тараққиёти давомида кўплаб мақсадлар қатори, асосан, учта идеалга интилиб келган. Булар— эркинлик, тенглик ва қардошлик. Ҳақиқатан ҳам, инсоннинг маънавий қадриятлари орасида эркинлик, тенглик ва қардошлик принциплари муҳим ўрин тутаяди, улар идеалнинг категориал тушунчалари ҳисобланади. Чунки, фикрда, ахлоқ ва фаолиятда эркин бўлган инсонгина ўзлигини англаб етади. Ўзлигини англаган инсон барча кишиларнинг ўзаро тенглигини ҳис эта олади. Бу тенглик принципнинг қарор топишидир. Одамларнинг бир-бирларини ўзаро тенг деб билишлари уларнинг ягона мақсад сари бирлашиб, фаолият ҳаракатга ундайди, бу қардошлик тамойилининг намоё бўлишидир. Бошқача айтганда, ўзлигини англаган киши бошқалар ҳам унга тенг, қардош эканини идрок этади ва ўзгалар ҳаётига дахл қилиши ўзига ҳам катта зарар келтиришини тушунади.

Истиқлол йилларида юртимизда умуминсоний идеаллар маънавий ва ахлоқий тарбияни кучайтириш, тарихий илдизларимизга, миллий ўзлигимизга қайтиш, улуг аждодларимиз яратган меросни асраб-авайлаш, уни замонавий илм-фан, маданият ютуқлари асосида бойитган ҳолда келгуси авлодларга етказиб бериш, аҳолининг сиёсий онги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш, озод ва збод Ватан ҳамда фаровон ҳаёт барпо этиш каби эзгу мақсадларимизни рўёбга чиқаришга хизмат қилиб келмоқда.

Маънавий қадриятлар жамият ва шахснинг барқарор турмушида моддий эҳтиёжлардан бошқа маънавий талаблар, манфаатлар ва эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади. Улар ижтимоий, сиёсий, фалсафий, илмий, ахлоқий, диний, ҳуқуқий ва бошқа йўналишларда аниқ намоён бўлади. Шу боисдан, бу талаб, манфаат ва эҳтиёжлар ижтимоий онг шаклларига таянадиган фаол ҳаракат асосида таъминланади. Уларнинг қондирилмаслиги жамият барқарор ҳаётида турли бузгунчи гоъларнинг пайдо бўлишига олиб келиши, айрим ҳолларда давлат ва жамият ҳаётига жиддий хавф туғдириши мумкин. Баъзан бундай жиҳатлар тарзида намоён бўлган талаб ва манфаатларнинг босқичма-босқич қондирилиши билан ижтимоий муаммоларни бартараф этиш мумкин. Халқимиз турмуш тарзида улар кадр ва кадрлаш мезонлари орқали намоён бўлади.

Жамият ва инсоннинг ижтимоий алоқаларида кадр-қиммати, ор-номусига нисбатан қилинган нотўғри муносабат ёки ҳаракат маънавият мезонларига зид. Шу маънода, “Қорнимга эмас, қадримга йиғлайман”, деган халқ мақоли унинг маънавий эҳтиёжларини ифодалайди. Унинг моддий эҳтиёжлар билан ўзаро уйғунлиги ҳар бир даврнинг мазмун-моҳиятини белгиладиган тарихий зарурат ҳисобланади. Бу борада “Юксак маънавият – енгилмас куч” аса-рида таъкидлангани каби, “... турмушда ҳамма нарсанинг ўрнини ҳаётий зарурат белгилайди. Ҳаётий зарурат бўлмаса, маънавий эҳтиёж бўлмаса, бошланган ишлардан бирон-бир самарали натижалар кутиш амримаҳол”. Истиқлол йилларида ана шу зарурат ва эҳтиёждан келиб

чиқиб, халқимизнинг азалий орзуларини рўёбга чиқариш, мустақил давлатчилик асосларини бунёд этиш учун кенг имкониятлар яратилди, мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланган ҳолда, халқимизнинг бой тарихий мероси, анъаналари, ижтимоий қадриятлари, давлат қурилиши борасида ривожланган мамлакатлар эришган тажрибага таяниб, миллий давлатчилигимиз пойдевори қўйилди. Бугунги кунда мамлакатимиз аҳолининг барча моддий ва маънавий эҳтиёжларини таъминлашга қаратилган туб ўзгаришлар, инсон манфаатига хизмат қиладиган ислохотлар, бозор иқтисодиётига асосланган кучли адолатли жамият, демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўлидан босқичма-босқич илгарилаб бормоқда.

Маънавий ва маърифий қадриятлар уйғунлиги жамият ва инсон ҳаётида ниҳоятда муҳим ўрин эгаллайди. Бундай узвийлик қадриятнинг маърифий жараёнлар билан алоқадорлиги, инсон маънавиятининг у томонидан ўзлаштириладиган билимлар, амалий тажриба ва кўникмалар ҳосил қилиниши, шахснинг илмий-ижодий камолоти жараёнида намоён бўлишини кўрсатади. Шу билан мазкур жабҳаларнинг алоқадорлиги муайян шахс, ижтимоий гуруҳ, жамият ва давлат ҳаётига хос фаолиятда, урф одат ва анъаналарида, таълим-тарбия тизимида маънавий омилларнинг билим ва тафаккур ривожи, таълим тарбия жараёни билан муштараклигини ифодалайди.

Маориф ва қадриятларнинг ўзаро боғлиқлиги ўзбекистон халқининг кўп минг йиллик тарихи даврида доимо энг кучли ўзига хос хусусияти бўлиб келган. Чунки, қадим-қадимдан Ўзбекистон цивилизациясининг асоси, пойдевори маънавият, маърифат ва қадриятлар ташкил этгани сўзсиз бабли бу тушунчаларни бир-биридан ажралган ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Бундай ўзаро боғлиқлик жамият ва халқ камолотининг бош омилларидан бири ҳисобланади. Маърифат ҳам ўз навбатида “маданият”, “маънавият” тушунчалари билан чамбарчас боғлиқ, улар уйғун равишда қўлланади. Чунки, маърифат – қадриятга олиб келадиган йўл, уни шакллантирувчи восита.

Халқимиз тарихида маърифий қадриятларнинг таъсирчан кучи намоён бўлиши билан боғлиқ мисоллар ниҳоятда кўп. Бунда маърифат маънавий қарамликни бартараф этувчи куч, у инсонга ақлий, руҳий қувват бахш этадиган, халқни эзгуликка сафарбар қиладиган омил сифатида намоён бўлади. У кишиларни жаҳолат чангалидан қутқаради, бузуқ, ёмон ишлардан қайтаради, эзгу хулқ ва одоб эгаси бўлишга кўмаклашади. Буни чуқур англаган одамгина инсон қадри, миллат қадриятлари, бир сўз билан айтганда, ўзлигини англаш, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўрин эгаллаши учун фидойилик билан курашиши мумкин. Шу сабабга кўра, маърифатли кишилардан ташкил топган жамият равнақ топади, келажаги порлоқ бўлади.

Қадрият сермазмун тушунча бўлиб, маориф уни ёйиш, кишилар онги ва қалбига сингдириш воситасидир. Қадриятни ҳаётга сингдириш фақат маориф орқалигина эмас, маърифат ўчоқлари, турли ижодий уюшмалар, ташкилот, муассасалар, ОАВ ва бошқа тизимлар орқали амалга оширилади. Бу эса маънавий ва маърифий қадриятларнинг ўзаро боғлиқлигини таъминлайди, халқ маънавияти ва маърифатининг юксалишига имкон беради. Бу йўлда ҳар ким ўз иқтидори, истеъдоди, қобилияти, интилишига яраша маълум бир даражага эришади. Аммо, маънавий камолот жамиятда фақат тор доирада қолиб кетса, маънавий-маърифий даража умумижтимоий ижобий, илғор ҳаракатларга чорловчи ўзгаришларга олиб келмаса, ҳаёт уйғунлиги, мувозанати бузилади. Шу сабабга кўра, маърифат тарқатиш йўли билан сиёсат ва иқтисод соҳаларида умумижтимоий ўзгаришлар содир бўлишига эришиш маънавият аҳлининг масъулияти, ҳар бир зиёлининг виждон ишидир. Чунки чинакам маърифатли инсонларгина ўз юртини тараққий топтиришга, уни кўз қорачигидек асраб-авайлашга, дунёда ўзига муносиб ўрин эгаллашга қодир бўлади. Бу эса устоз ва мураббийлар, ота-оналар, барчамизнинг зиммамизга катта масъулият юклайди. Маърифатпарвар бо-

бомиз Абдулла Авлоний: "... маърифатли халқ шижоатл бўлур. Шижоат қалбнинг матонатидан, руҳнинг саломатлигидан иборатдир. Маорифдан, фунундан ва маданиятда маҳрум бўлган халқ жаҳолат панжаларининг орасида ҳақиқатмир каби эзилгандек, аъфоли замирида ҳам ўз нафсини ёқасини бўшата олмаса... Зероки, жаҳолат ва кўрқинч, фанатизм ва муҳтожликдан зиёда даҳшатли бир мусибатдир" деган эди. Афсуски, собиқ Иттифоқ замонида халқимиз ан шундай гирдобга тушиб қолган эди. Мустамлака тузуми қолдирилган оғир асоратларни бартараф этишнинг асосий шароитларидан бири жамиятда кадриятларнинг устуворлигини эриштиришдир. Чунки, бу омил – куллик тафаккурининг кушандаси, у маънавий қарамлик, кўрқув ва ҳадикни бартараф қилади, инсонга бекиёс қудрат, салоҳият ато этади.

"Иқтисодий ислоҳотларни ҳал этиш мумкин. Халқнинг таъминотини ҳам амаллаб туриш мумкин. Аммо маънавий ислоҳотлар, куллик ва мутелик исканжасидан озод бўлиш, қадни баланд тутиш, ота-боболаримизнинг удушликларини тиклаб, уларга муносиб ворис бўлиш – бу дунёдан бундан ортиқроқ ва бундан шарафлироқ вазифа йўқ. Юртбошимиз томонидан истиқлолнинг дастлабки йилларидаёқ илгари сурилган бу фикр халқимизни маърифий уйғоқликка чорлаш йўлидаги даъват сифатида янграган эди. Юртимизда амалга оширилаётган ислоҳотлар натижасида жамиятимиз озод ва эркин истиқбол сари юз тулади, маънавият ва маърифатни ривожлантириш давлат сиёсатининг энг устувор йўналишига айланди. Мамлакатимизда қабул қилинган "Таълим тўғрисида"ги қонун, "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" ана шу мақсадга хизмат қилади.

Инсоннинг, халқнинг, жамият ва давлатнинг куч-қувватини фуқароларнинг маънавий-маърифий даражаси билан баҳоланади. Президентимиз халқимизнинг уч минг йиллик шонли тарихи, юксак маънавияти, миллий кадрлар ва салоҳиятига таянган ҳолда "Мен ХХI аср маънавият асри, маърифат асри, илм-фан, маданият ва боборот асри бўлишига қатъиян аминман", дея ишонч билдирди.

диргани бежиз эмас. Бу ишончни оқлаш, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш, барча соҳаларда умуминсоний қадриятлар устуворлигига эришиш вазифаси эса ҳар биримизнинг зиммамиздаги юксак масъулият ҳисобланади.

7-мавзу. Умуминсоний қадриятлар

Умуминсоний қадриятлар билан боғлиқ муаммолар ҳозирги даврга келиб, файласуфлар ва тадқиқотчилар диққатини жалб этаётган мавзулардан бирига айланди. Бу ибора кўп ишлаётилаётгани, баъзи китоб, диссертация, рисола ва мақолаларнинг номларида учраётгани, унинг мазмуни, тузилиши, асосий шакллари, намоён бўлиш хусусиятлари ва умуминсоний қадриятлар тизими, бу тизимдаги асосий бўғинларнинг /қадрият шакллари/ ўрни ва аҳамиятини илмий таҳлил қилиш билан боғлиқ қатор масалалар эътиборни талаб қилади.

Бугунги кунда умуминсоний қадриятлар категориясини тушуниш, таърифлаш ва таҳлил қилиш учун манбаларни тўплаб, уларни умумлаштириш имконияти кенгайиб бормоқда.

“Қадрият” каби “умуминсоний қадриятлар” тушунчасига ҳам хос бўлган кундалик мулоқотлардаги мазмун билан фалсафий-аксиологик маъно ўртасидаги фарққа эътибор бериш лозим. Кундалик ҳаётда инсоният аҳамиятига молик бойликлар, кашфиётлар, хусусиятлар, жиҳатлар, жараёнларнинг ўзини умуминсоний қадрият сифатида тушунадилар. Қадриятларга бундай таъриф берилганда, оламдаги умуминсоний аҳамиятга молик сон-саноксиз нарсалар, жиҳат ва ҳоказоларни хоҳлаганча санаш мумкин. Айнан ана шундай услубий чалкашликка йўл қўймаслик учун қуйидагиларни таъкидлаш лозим: оламда «қадрият», «умуминсоний қадрият» номи билаи аталадиган объект йўқ, ҳар бир нарсанинг ўз номи, исми, атамаси бор. «Умуминсоний қадриятлар» жамият ва одамзот учун энг қадрли нарсаларнинг исми, номи ёки атамаси эмас, балки уларнинг аҳами-

яти ҳамда ижтимоий қадрини ифодалаш учун ишлатила диган фалсафий-аксиологик тушунчадир. Бизнинг давримизга келиб умуминсоний қадриятлар ҳар қандай умуми қадриятлар тизимининг марказий ва асосий бўғинларида бири бўлиб қолганининг сабаблари қуйидагилар:

— Ер сайёрасини оламдаги ҳамма кишилар учун, уларнинг ирки, миллати, этникоди, тоифаси ва бошқа табиий, тарихий ҳамда ижтимоий фарқ-тафовутларидан қатъ назар, энг умумий макон, чексиз коинотдаги мўъжазгин юлдуз эканини тобора яққолроқ ҳис этила бошлангани;

— оламдаги ижтимоий хилма-хиллик, сиёсий ва маънавий ранг-баранглик, турли хил эҳтиёж, қизиқиш мақсад, интилиш, хатти-харакат, фаолиятларни уйғулаштирадиган, жаҳон ривожланиш жараёни ва умуми шарият талабларига мос келадиган энг умумий маънавий мезонларга муҳтожлик сезила бошлангани;

— даҳшатли қирғин қуроллари, ядро уруши, экологик бўҳронлар ва маънавий таназзул каби хавфлар бошлан юзма-юз келиш натижасида инсоният келажаги, Ер сайёраси аҳолиси умумий генофонди тақдири хавф остига қолгани, ерда инсониятнинг ҳозирги авлоди мансуб бўлган цивилизацияни сақлаб қолиш эҳтиёжлари;

— кишиларнинг турли ижтимоий тузум ва давлатларда яшашидан қатъи назар, ҳамма жойда энг асосий мақсад — инсон, унинг тириклиги ва мазмунли ҳаёти эканлигини, бундай ҳаётни таъминлашда бутун жаҳон аҳамиятига молик универсал технологиялар, илм-фан ютуқлари, уларни ҳамма мамлакатларда қўллаш имкониятларининг умумийлигини, бу имкониятларни умумжаҳон воқелиги айлантириш учун умумсайёравий ҳамкорлик зарурлигини тобора кўпроқ англаб олаётгани.

«Умуминсоний қадриятлар» категорияси мазмунини ўрганиш учун, аввало, «Умуминсонийлик» тушунчаси мазмунини таҳлил қилмоқ лозим. Бу тушунча одамзот ва инсониятнинг асосий жиҳатлари, турли ижтимоий сифатлар, хусусиятлар ва бошқаларни умуминсоний характерга эълан қилганини англатади. Умуминсонийликда қадриятларни

рик табиатнинг бир қисми бўлган одам зоти, инсон ҳаёти, шахс камолоти ҳамда тарихий, сиёсий ва бошқа бирликлар (ижтимоий субъектлар) учун аҳамияти ҳам ўз аксини топади. Шу билан бирга, умуминсонийликда умумижтимоий муносабатлар, таълим-тарбия ва маънавий-ахлоқий жиҳатлар, ижтимоий муҳитнинг энг умумий томонлари билан боғлиқ сифатлар ҳам ўз аксини топади. Бир сўз билан айтганда, умуминсонийлик одамларни бир-биридан фарқлайдиган ва ажратадиган жиҳатлар, белгилар учун умумий бўлган мезонлар, объектив ва субъектив ҳолатлар, хусусиятлар, шарт-шароитлар ва бошқаларни ўзида акс эттирадиган тушунча сифатида ишлатилади.

Одамзотнинг яшаши, умргузаронлиги, амалий фаолияти. Она-Ер сайёраси фарзандлари ҳаёти энг умумий соҳаларга тегишли бўлган умумжамият миқёсидаги кадриятлар бор. Бутун жамият аҳамиятига эга бўлган, унинг мавжудлиги, ўтмиши, бугуни ва келажagini, яшашнинг асосий йуналишлари, қонун-қоидаларини, талаб ва тартибларини, одамларнинг энг азалий орзу-умиди ва идеалларини ўзида ифодалайдиган асосий кадриятлар шакллари умуминсоний кадриятлар ташкил қилади. Улар жамият аъзоларининг ҳаммаси учун умумий аҳамият касб этади, инсоният ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар, кишиларнинг хатти-ҳаракатлари, амалий фаолияти, яшаш тарзи, бошқаларга муносабати ана шу мезонларга мос келиши ёки мос келмаслигига қараб баҳоланади.

«Умуминсоний кадрият» тушунчасининг объектив асоси ижтимоий муносабатлар ва жараёнлар, инсониятнинг узлуксиз ҳаёти ва турмуш тарзини умумлаштирадиган жамиятдир. Инсониятнинг энг умумий жамоаси бўлган жамиятгина умуминсоний кадриятларнинг яратувчиси ва сақлаб турувчисидир. «Умуминсоний кадриятлар» ихёотда кенг кўламли ва серқирра тушунча. У озодлик, эркинлик, тинчлик, бахт-саодат каби умумижтимоий маъно ва мазмун кашф этадиган кадриятлардангина иборат эмас. Уни фақат моддий ва маънавий бойликлар (ёки маданият) сифатида тушунгани ҳам мақсадга мувофиқ, деб бўлмайди.

Шу билан бирга, муайян миллий синфий ёки бошқа хусусий қадриятлар тизими ҳам умуминсоний қадриятлар тизими ўрнини боса олмайди. Умуминсоний қадрият ва ун-намоён бўлиш шакллари таҳлил қилиш, аслида, бу қадриятлардан иборат, таркибий қисмлари бир-бири билан диалектик тарзда боғланган умумий тизимни, унинг асосий бўғинлари ўртасидаги муносабатларни тадқиқ қилишдир. Бу қадриятлар жамият тараққиётини муайян даврда яшаётган кишилар учун: умумий бўлган қадриятлар тизимини ҳосил қилади, бошқа қадриятлар билан узлуксиз алоқада, зарурий боғланишда намоён бўлади, ҳаёт мезонлар ролини ўтайди.

Умуминсоний қадриятларнинг намоён бўлиш шакллари нисбий хусусиятга эга, аммо бу нисбийлик доимо ҳам кўзга ташланавермайди, бу нисбийликни мутлақ хусусият сифатида тушуниш ҳам тўғри эмас. Бундай ёндашувда «олам фақат нисбийлик ҳукмрон», деган релятивистик қараш табирига тушиш мумкин, амалиёт ва ижтимоий фаолият эса умуминсоний қадриятларни хоҳлаган тарзда талқиқ қилиш, ҳар қандай хатти-ҳаракатни оқлаш имкони туғулади. Ҳолбуки, қадриятлар амалиётидаги нисбийлик маълум бир чегарага эга. Бу чегара қадрият объектининг ўзи хос хусусиятлари, ижтимоий ҳолати, табиий-тарихий жиҳатлари билан белгиланади. Бу чегараларга жамиятдаги кишилар ўртасида содир бўладиган муносабатлар, ижтимоий ҳаётда намоён бўладиган эҳтиёжлар, қизиқишлар, иштироки, тилишлар, ҳаёт ва умргузаронлик талаблари, тартиблари, қонун-қоидалари ва бошқалар (субъектив жиҳат) ҳаёт таъсир қилади. Бизнингча, умуминсоний қадриятларнинг намоён бўлиш хусусиятларини ўрганишда қуйидагилар эътибор бериш лозим:

— бутун инсониятга хос бўлган табиий-тарихий жиҳатлари: инсон вужудининг тириклиги, сиҳат-саломатлик, ижтимоий фаолиятга қобиллиги, онги, биллими, муомала восити ва ҳиссиётлари;

— жамият тарихи, ўтмиши, келажаги, умргузаронликнинг асосий талаблари, тартиблари, қонун-қоидалари;

ри, авлоддан-авлодга ўтадиган анъаналар, урф-одатлар, маросимлар ва бошқалар;

— жамият аъзоларининг энг юксак орзу-умидлари, эзгу ниятлари, идеаллари, ғоялари, мақсадлари, эҳтиёжлари, қизиқишлари, улар билан боғлиқ хатти-ҳаракати, фаолияти, ўзаро муносабатлари;

— маданият, маънавият, фан, дин, ҳуқуқ, сиёсат, мафкура ва ижтимоий онгнинг бошқа шакллари билан боғлиқ ютуқлар, кашфиётлар, яратилган бойликлар, таълим-тарбия ва маънавий камолотнинг йўналишлари, усуллари, воситалари;

— ижтимоий, иқтисодий, маданий, маънавий, миллий, синфий, диний, ирқий бетакрорлик ва ранг-баранглик, ижтимоий тараққиёт ва таназзул, ривожланишнинг эволюцион ва революцион йўналишлари;

— инсоният ривожининг ҳозирги даври билан боғлиқ минтақалар, ижтимоий тузумлар, давлатлар олдида турган ва бутун жаҳон аҳамиятига молик энг умумий оламшумул муаммолар, долзарб вазифалар;

— сайёрамиз худуди, давлатлари ва ижтимоий тузумларидан қатъи назар, ҳамма учун умумий фойдаланиш имконини берадиган универсал технологиялар, ишлаб чиқариш, бошқаришни ташкил қилиш, космонавтика, ЭХМ, кибернетика ва бошқа йўналишлардаги умумжаҳон аҳамиятига эга жараёнлар.

Умуминсоний қадриятлар намоён бўлишининг ҳар қандай шакли ўзига хос аҳамиятга эга. Уларнинг аҳамияти тасодифий эмас, балки, объектив ва субъектив жиҳатлар ўртасидаги доимий равишда амалга ошадиган алоқаларнинг зарурийлиги билан белгиланади. Шу билан бирга, умуминсоний қадриятлар доимий ўзгаришда яъни, унинг шакллари, зарурият ва тасодиф, имконият ва воқеликнинг диалектикаси тарзида ўз аҳамиятини, турли жиҳатларини намоён қилиб боради, бири иккинчисига таъсир қилади, ривожланади ва такомиллашади.

Хуллас, муайян даврда умуминсоний қадриятларнинг аниқ шакллари ўз аҳамияти, зарурлигига кўра бир-бири-

дан нисбатан фарқ қиладиган халқалар ёки бугунлардан иборат умумий қадриятлар тизимини ҳосил қилади. Кишилар ўзларини ўраб турган олам, ундаги нарса ва ҳодисаларга, ҳаётдаги воқеаларга, бошқаларнинг фаолияти ва ўзларининг хатти-ҳаракатларига мазкур тизимда бироқ ўринни эгаллаб турган қадриятга мос келиши ёки келмалигига қараб ҳам муносабатда бўлади. Шу нуқтаи назардан уларнинг аҳамияти, зарурлиги, фойдаси ва зиёнига хос чегараларни белгилаб олади ҳамда ана шу чегарала доирасида фаолият юритишга ҳаракат қилади.

Умуминсоний қадриятларнинг намоён бўлиш шакллари орасида ўз аҳамиятини, ижобийлик ҳамда фойдаллик хусусиятларини доимо сақлаб қоладиганлари ва киши ҳаётида энг муҳим мавқеига эга бўладиганлари ҳам белинсон вужудининг тириклиги, унинг ижтимоийлиги, инсон умри ва ҳаёти, сиҳат-саломатлиги, ижтимоий фаолияти ва муносабатлари, меҳнати, билими, муомаласи ва бошқалар. Бу қадриятлар, инсон ва жамият бор эканлигининг ижтимоий аҳамиятини сақлаб қолади, уларни қарама-қаршиси бўлган ўлим, касаллик, маъносиз ҳаёт кечириш, билимсизлик ва бошқалар ҳам тарихий жараёнларнинг доимий ҳамроҳидир. Тириклик бор экан — ўлим борлиқ энг буюк маъно экан — йўқлик; инсон тирик эканлик зот экан — касаллик; ҳаёт кечиришдан мақсад — мазмунли умр экан — маъносиз қўйилган баъзи қадамлар; яшашнинг зарурий шартларидан бири билиш ва англаш эканлик билимсизлик, хурофот; тараққиётга интилиш бор эканлик — таназзул ва бошқалар инсониятни доимо таъқиб қиладди. Юқоридаги ижобий қадриятлар аҳамияти уларга таъқиб қари бўлган жиҳатларга нисбатан аниқланади. Ҳалиги инсоният тарихида ҳамма кишилар умуминсоний таламларга тўла-тўқис жавоб берадиган, ёппасига ҳаётини мамнун, соғ-саломат, олий даражадаги билим ва қобилият эгаси бўлган, уларга ҳамма имкониятлар яратилган замонни топиш қийин. Бундай замон азал-азалдан умуминсон мас орзу ва умуминсоний мақсад бўлиб қолмоқда.

Умуминсоний қадриятларнинг энг олий шакли идеал қадриятлар сифатида қаралади. Жамият тарихининг ҳамма даврларида одамлар ана шу идеал қадриятларга интилиб, уларга эришишни орзу қилиб яшайди. Кундалик ҳаёт ва илмий адабиётларда энг олий идеал қадриятларга нисбатан қатор ибора ва тушунчалар кенг қўлланилади: маънавий ва ахлоқий покликнинг умумий белгиси — яхшилик; нафосат белгиси — гўзаллик; билим ва фан ютуқларининг амалиётга мослиги — ҳақиқат; инсон ҳуқуқларининг олий ифодаси — эркинлик ва тенглик; мафкура ва сиёсатнинг тўғрилиги — одиллик; одамлар ўртасидаги ижобий муносабатлар — дўстлик; энг ҳоксор ва бегараз туйғулар асосидаги қалблар боғлангани — муҳаббат; орзу-умидларга эришганлик — бахт-саодат; ўз юртини севмоқлик ва ардоқлаш — ватанпарварлик ва ҳоказо. Ушбу идеал қадриятлар ва уларга нисбатан тескари маънони англатадиган ёмонлик, хунуклик, ёлғон, хато, эрксизлик, тенгсизлик, адолатсизлик, душманлик, нафрат, ватанфуршлик, ҳиёнат ва бошқалар ҳаётда муайян тарзда намоён бўлади.

Умуминсоний қадриятларни тушуниш, уларни ижобий ва салбий баҳолаш, муайян шароитлар, кишилар фаолиятининг натижалари, замона зиддиятлари, у ёки бу миллат, халқ, синф, гуруҳ, давлат ва жамиятлар олдида турган вазифаларни ҳал қилиш, қадриятларга етишишнинг қандай йўл ва усулларини танлаб олиш билан ҳам боғлиқ. Тарихда юқоридаги идеал қадриятларни барқарор қилишнинг турли йўлларидан бориш, мавжуд қадриятлар тизимини ўзгартиришнинг хилма-хил усулларидан (революцион ва эволюция) фойдаланиш ҳоллари учрайди.

Умуминсоний қадриятлар ва унинг шакллари жамият миқёсида бирор миллат, элат, халқ, синф, ижтимоий гуруҳлар ва алоҳида шахслар фаолиятининг мезонигина эмас, балки бу фаолият дастурини белгилаб берадиган мақсадлар тарзида ҳам намоён бўлиши мумкин. Шу маънода, умуминсоний қадриятларнинг қадрият-мақсад, идеал қад-

рият, зарурий, керакли қадрият тарзида тушуниш ва таҳлил қилиш ҳам мумкин. Умуминсоний қадриятларнинг идеал шаклларини кишиларнинг орзу-умиди (идеали) сифатидагина эмас, балки мақсади, яъни муайян фаолиятни дунёга келиши ва амалга ошириш учун маънавий асос сифатида қараш жуда муҳим. Бунда таҳлил мавҳумликдан бирор-бир даражадаги аниқликка, умумийликдан хусусийлик ва алоҳидаликка томон боради.

Кундалик ҳаёт ва тарихий тараққиётда умуминсоний қадриятларни барқарор қилиш йўллари, усуллари ва манфаатларини, бу борадаги мақсадлар билан айнийлаштириш ҳоллари ҳам учрайди. Ушбу ҳолат сиёсат ва ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни амалга ошириш даврида ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Бунда уч асосий жиҳатга эътибор бериш лозим:

1. Қадриятлар тўғрисидаги тасаввурлар ва уларга эришиш йўллари ҳақидаги қарашларда ўтмиш авлодларда мерос қолган орзу-умидлар, ворислик, тасаввурлар ҳам катта аҳамият касб этади. Ҳар бир авлод умуминсоний қадриятларни барқарор қилиш, идеал мақсадларга етиш тўғрисидаги ўтмиш авлодлар тасаввур ва хулосаларини мерос қилиб олади, ўз фаолияти, замонасидаги ўзгариш жараён ва ташвиқотларга ҳам ана шу мерос нуқтаи назаридан ёндашади.

2. Ҳар бир авлоднинг ўтмишдошлардан мерос қилинган тасаввур ва орзу-умидларидан ташқари, ўзи туپланган тажрибаси, ана шу тажриба асосида вужудга келтирилган мулоҳаза ва хулосалари ҳам бор. Кишилар умуминсоний қадриятларни барқарор қилиш, умрлари давомида уларга етишиш учун интилишлари фаолият ва муносабатларидан, бир томондан, меросий тасаввурларга, иккинчи томондан, ўз амалий-тажрибавий хулосаларига суянган уларга амал қилади. Бу борадаги турли жараёнлар, режалар ва дастурларга ҳам юқоридаги икки хил жиҳатга асосланган ҳолда муносабатда бўлади. Демак, ҳар қандай даврда идеал қадриятларга етишиш йўлида ҳаракатлар бошланганида, уларни амалга ошириш режа ва дастурлари

зилаётганда кишиларнинг руҳий-маънавий тайёргарлигини, бу борадаги мақсад, қизиқиш, эҳтиёж ва талабларини ҳисобга олиш зарур.

3. Умуминсоний қадриятларга эришиш тўғрисидаги тасаввурлар, эҳтиёж ва интилишлар асосида вужудга келган турли режа ва дастурларда кўпроқ бу борадаги фаолиятнинг назарий томонлари ва умумий жиҳатларига эътибор берилади. Бу ҳол, айниқса, жамият тараққиётининг туб бурилиш ва чуқур ўзгаришлар юз бераётган даврида яққол намоён бўлади. Аммо бу борадаги режалардан амалиётга, назариядан фаолият доирасига ўтилганида, тажрибада мақсадга эришиш учун бевосита ҳаракат бошланганида кутилмаган ҳолатлар намоён бўла бошлайди. Булар эса, ўз навбатида, бош мақсадга эришиш (стратегия) борасидаги кундалик фаолиятда турли йўллардан, усуллардан (тактика) фойдаланишни талаб қилади.

Умуминсоний қадрият баъзида одамлар томонидан фақат мақсад эмас, балки унга етишиш усули сифатида ҳам қаралади. Масалан, идеал жамият қуриш. Фақат мақсад эмас, балки унга интилишга қаратилган ижтимоий ҳаракат ва амалий фаолият жараёни сифатида тушунилиши ҳам мумкин. Қадриятларни бу тарзда тушунишда баъзи жиҳатлардан эҳтиёт бўлиш керак. Чунончи, қадрият — мақсад, мақсад эса унга эришиш усули орқали амалга ошар экан, демак унга етиш учун ҳар қандаи усулдан фойдаланиш мумкин, дея хулоса чиқариш, қадриятни барқарор қилиш мақсадида ҳар қандай усулни қўллаш, уни вақтинчалик фойда ёки зарурлигини рўкач қилиш баҳсли ҳолдир. Мақсадга эришишнинг ҳар қандай усули (гарчанд у бирор даврда фойда берса ҳам) умуминсонийлик мезонига мос келавермайди. Бундай усулни келажакда қарор топдиган умуминсоний қадриятлар ва уларга етишиш манфаати билан боғлаб, сиёсий, мафкуравий, амалий фаолият ва ижтимоий жараёнларни бошқаришда ягона воситага айлантириш ҳам мақсадга мувофиқ эмас.

Умуминсоний қадриятларнинг баъзи шакллари билан боғлиқ яна бир жиҳат бор: уларни ҳаётда барқарор қилиш

тўсиқ ва қийинчиликлар орқали боради. Пировард натижада, идеал мутлақ ҳолатда тўла-тўқис амалга ошмайди, унинг баъзи жиҳатлари ҳаётга тадбиқ қилинади, бошқалари келажак авлодларга мерос бўлиб қолади. Одамзот эса идеалсиз, унга интилмасдан, келажакка умид кўзларини тикмасдан яшай олмайди.

Аммо инсон ҳаётда фақат идеаллар, уларга етиш тўғрисидаги орзулар билан қаноатланиб қолмайди. У ўз идеалларига эришиш, уларни барқарор қилиш йўлида бошқа эҳтиёжларни, талаб ва қизиқишларини қондириши, ўзга кишилар билан муносабатда бўлиши, жамият талабларини бажариши, ўз бурчини адо этиши ва бошқа соҳаларда фаолият юритиши лозим бўлади. Шу маънода, кишилар доимо идеалга интилиб, реал ҳаётдаги вазифаларини бажариб, орзу-умидлар билан реал воқелик орасида умр ўтказди. Идеалларга интилиш орзуси билан, реал ҳаётда умр ўтказиш зарурияти ўртасидаги муайян зиддият эса, одамзотни яшашга ундайдиган, умрининг энг қийин, таназзул даврларида ҳам унда умид учқунлари сақланиб қолиши учун асос бўладиган умргузаронликнинг асосий «тамал тоши»дир, инсон ҳаётининг мазмуни, маъноси ва қадрини белгилайдиган объектив жараёндир.

Умуминсоний қадриятлар, айниқса, уларнинг идеал шакллари, фаолиятга чорловчи оптимистик ғоялар, шиорлар ролини ўйнаши ҳам мумкин. Бундай ҳолда улар кишини амалий ишлар қилишга ундайдиган, унинг фаолиятига маъно ва мазмун бағишлайдиган, мақсадини аниқлаш имконини берадиган, бирор жараёнга, жамиятда амалга оширилаётган вазифаларга нисбатан шахс ёки ижтимоий субъектларнинг қандай муносабатда бўлаётганини аниқлаш имконини берадиган маънавий мезонга айланади. Одамлар ўзи ва атрофдагиларнинг амалий фаолиятини, бирор соҳадаги хатти-ҳаракатларини ана шу мезонлар билан солиштириб кўриб, мулоҳаза юритади хулоса чиқаради, уларга баҳо беради.

Қадриятларнинг амалиёт ва фаолият мезони вазифасини ўташи масаласида файласуфлар, қадриятшунослар, ахлоқ

шунос ва бошқа мутахассислар қарийб яқдил фикрларни баён қиладилар. Биз уларга қўшилаемиз, ишимиз давомида масаланинг бу таҳлит қаралишини исботлайдиган ёки унга мос келмайдиган аниқ ҳолатларни таҳлил қилишга ҳаракат қилаемиз. Баъзан айрим киши ёки бирор гуруҳнинг у ёки бу қадриятни барқарорлаштириш мақсадида олиб бораётган фаолияти умуминсонийлик мезонига тўғри келмаслиги ҳам мумкин. Масалан, ҳамма араб халқлари, славянлар, туркий-забон халқлар ва бошқа кўп миллатли халқлар ҳам бири-бири билан умуммаданий белгиларга эга эканлиги, улар ўртасида умуминсоний қадриятлардан бири – дўстликнинг оддий қўшничилик доирасига сифмаслиги, унинг кенг қамровли умуммиллий жиҳатлари борлигини инкор этиш қийин. Қардош халқларнинг бири-бири билан маънавий яқинлиги асосида улар ўртасидаги умуммиллий биродарлик мустаҳкамланиб бориши, тарихий жараёнлар натижасида ажралиб яшаётган миллатнинг қўшилиши умуминсоний қадриятлар ва уларни барқарор қилган амалиёти талабларига мос келиши лозим. Шу маънода, бир неча ўн йиллар аввал иккига бўлиниб яшаган Вьетнам халқи бирлашгани, икки Герман давлати ва немис халқи қўшилгани, қадимги Рим империяси ўрнида воқеликка айланган Европа Иттифоқи мамлакатлари ҳамкорлиги тобора ўсаётгани миллийлик борасидаги умуминсоний қадриятларни барқарорлаштиришнинг замонамизда юзага келаётган аниқ шакллари сифатида талқин қилиниши мумкин.

Умуминсоний қадриятлар жамиятнинг ижтимоий тузилиши, унга мансуб турмуш, оила, уруғ, қабила, элат, миллат, халқ, давлат ва бошқаларнинг ижтимоий ҳолати билан боғланган умумийлик сифатида ҳам намоён бўлиши мумкин. Жамият тузилиши билан боғлиқ умуминсоний қадрият шакллари, ижтимоий-тарихий бирликларнинг жиҳат ва хусусиятлари, давлат, синфлар, партиялар, ижтимоий гуруҳ ва қатламлар фаолияти учун умумий асос бўладиган қонун-қоидалар, талаблар ва бошқаларда ўз ифодасини топади. Улар бу борада кўпроқ аниқ шаклда намоён бўлади. Масалан, “эркинлик” тушунчаси кундалик

жаётда турли хил маъно-мазмун қирраларига эга. Биз юқорида санаган ижтимоий субъектларнинг ҳар бири бу қадрият маъносини турлича талқин қилади, унга эришишда турли усуллар, йўллардан фойдаланади. Ана шу йўлларнинг хилма-хиллиги фаолият ва ўзаро муносабатда турлича намоён бўлади. Миллат, элат, халқ, уруғ, қабила ва оила билан боғлиқ умуминсоний қадриятлар тизими уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган тарихий-ижтимоий бирликни таъминлайдиган қон-қариндошлик белгилари, ижтимоий талаблар, ижтимоий-маданий ривожланиш хусусиятлари ва бошқаларда кўринади.

Умуминсоний қадриятлар жамиятнинг маънавий ҳаёти, ахлоқи, ҳуқуқ, дин, маданият, нафосат, санъат, илм-фан соҳалари билан боғлиқликда ҳам намоён бўлади. Улар бу соҳалар учун умумий мазмун, турли ўзгаришлардаги умумий талаб вазифасини ўтайди. Бу борада улар ўз табиатига кўра амалий фаолиятнинг ҳақиқий мақсадларини ифодалайди, муайян аҳамиятга эга бўлади, керакли ахборот беради, жамият қоидаларидан ижодий фойдаланиш, кундалик хатти-ҳаракатларнинг маънавий асосларини тўғри белгилаш имконини яратади.

Ахлоқда — яхшилик, бурч, виждон, ҳаёт маъноси; сиёсат, ҳуқуқ ва мафкурада — тенглик, одиллик, мустақиллик, демократия, эркинлик; нафосатда — гўзаллик, улуғворлик; маданият, санъат ва фанда — жамият аҳамиятига молик бўлган ютуқлар, кашфиёт, қонун-қоидалар ва бошқалар ҳам кундалик ҳаётда қадриятлар даражасига кўтарилган. Бундан ташқари жамият аъзолари учун умумий бўлган талаблар: ўз қавми бўлган одамзот жонига қасд қилмаслик, танини соғсаломат ва озода сақлаш, хушхулқлик ва бошқа ўнлаб инсоний жиҳат ва хусусиятлар ҳам умуминсониятга хос бўлган маънавийликнинг асосий бўғинларидир.

Умуминсоний қадриятлар, айниқса, сиёсат, ҳуқуқ ва мафкура билан боғлиқ соҳаларда ўзига хос намоён бўлади, бунда мустақиллик, адолат, одиллик, тенглик каби идеал қадриятлар, уларга эришиш борасидаги жараёнлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу жараёнларда умуминсо-

нийликка мос келмайдиган йўллардан боришнинг нотўғри эканлигини ижтимоий тажриба азал-азалдан исботламоқда. Масалан, ижтимоий тенгликка эришиш, уни барқарор қилиш – инсониятнинг азалий орзуси. Аммо уни фақат айрим синфлар, партиялар ёки миллат қадриятларига боғлиқ, деб ўйлаш амалиёт томонидан рад қилинмоқда. Бу борада ҳам инсон умрининг мазмуни, ҳар кимнинг яшаш ҳуқуқи бор эканлиги каби ҳақиқатлар амалиётнинг асосини белгилайди.

Афсуски, ҳалигача инсоният тарихи ижтимоий тенглик билан иқтисодий таъминланганлик даражасига нисбатан фарқ ўртасидаги номутаносибликни узил-кесил ҳал қилиш йўлини топа олгани йўқ. Моддий бойликлар ва мулкчиликда тенгсизлик бўлган, айримлар жамият бойликларининг кўп қисмини эгаллаб олган даврда ижтимоий тенгликни тўла-тўқис ўрнатиш қийин эканлигини тарих исботлаб турибди. Афсуски, инсониятнинг асрлар давомида бу қадриятларни жорий қилиш учун олиб борган кураши баъзи минтақаларда ҳалигача ўз мақсадига ета олмагани ҳам сир эмас.

Ижтимоий тараққиёт жараёнида умуминсонийликнинг устуворлиги талаблари ҳар бир қатлам, табақа ёки синф тарихий ривожланиш маҳсули эканини, бу тушунчалар остида тирик инсонлар, уларнинг тақдири, орзу-умидлари, мақсад ва идеаллари борлигини ҳисобга олишни тақозо қилади. Уларга кўра, дунёга келган ҳар бир кишининг муайян ҳудудда яшаш, умр кечириш, ўз вужудини сақлаш каби ҳуқуқлари унинг туғилиши билан бирга дунёга келади. Бу ҳуқуқларни унга табиат ато этган ва бирор мафкуравий мақсадлардан келиб чиқиб, муайян қавм, табақа ёки синфга мансуб кишиларни улардан маҳрум қилиши нотўғри. Қандай синф, табақа, қатлам вакили бўлмасин, ҳар бир кишининг бошқа синф, табақа ёки қатламга оид кишилар каби яшаш ҳуқуқи борлиги мутлақ ҳақиқат, одам зоти эса бу нуқтаи назардан бир-бири билан тенг. Умуминсонийликнинг бу борадаги талаблари, яъни инсоннинг яшаш ва умр кечириш ҳуқуқининг табиийлиги ва

муқаддаслигини тўла-тўқис эътироф қилиш азалий орзудир. Халқ оғзаки ижодида ҳам, қадимги ва замонавий динларда ҳам, кўпгина давлатларнинг Конституциялари ва бошқа ҳужжатларида ҳам буни яққол кузатиш мумкин. Буюк француз революцияси /1789 йилда/ қабул қилган «Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари Декларацияси»да ҳам, 1949 йилнинг 10 декабрида БМТ Бош Ассамблеяси тасдиқлаган «Инсон ҳуқуқлари Декларацияси»да ҳам кишиларнинг табиий-тарихий ҳақ-ҳуқуқлари жамиятдаги энг асосий умуминсоний қадриятлар эканлиги алоҳида таъкидлангани бежиз эмас.

Она-юрт, Ватан, шаҳар-қишлоқлар билан боғлиқ ватанпарварлик, заминни ардоқлаш, унинг бойликлари ва маъволарини асраб-авайлаш билан боғлиқ умуминсониятга хос туйғулар ҳам бор. Оламдаги жамики инсонларнинг яшаш жойлари, ўтмиш авлодларининг ҳоки ётган замин, ўзи туғилган юрт билан боғлиқ энг бокира туйғулари бор. Бу туйғулар туғилган уйдан, маҳалла, қишлоқ, шаҳар кўчасидан тарбиялана бошлайди, киши мансуб бўлган тарихий бирлик, унинг ўтмиши билан боғланган ижтимоий-ҳудудий муҳитга нисбатан муносабатда намоён бўлади. Киши она-Ер сайёраси фарзанди эканини, ўзи учун суюкли ҳудуд сайёранинг таркибий қисми бўлган Ватан эканини, уларнинг диалектик уйғунлигини англаганида ундаги бу туйғу умуминсонийлик талабига мос келадиган даражага кўтарилади.

Қадриятлар тарихий жараёнлар ва ижтимоий тараққиёт билан боғлиқликда ҳам намоён бўлади. Кишилар на зариди тарих ва замон, ўтмиш ва келажак, тараққиёт ва таназзул, революция ва эволюция, маданий мерос ва воқеалик ҳамда бошқалар қадрли ёки қадрланмайдиган ҳолга келади. Бу, айниқса, тарихнинг бурилиш даврларида, янги қадриятлар тизими зарур бўлган ҳолларда яққол кўзга ташланади. Сайёрамыз кишилари учун ундаги тирикчиликнинг вужудга келиши, ривожланиши, одам зотининг оқиллиги фаолияти, меҳнати, маданий ва маънавий камолот эришиш босқичлари, табиат ва жамиятда амалга ошири

ган ишлари билан боғлиқ жараёнларни ифодалайдиган тарих ҳам ўз аҳамияти ва қадрига эга. Тарих – одам зотини илк вужудга келган даврдан бизнинг кунларимизгача яратган моддий бойликларини, инсоният ҳаётида рўй берган ўзгаришларни келажакка етказиб берадиган «қадриятлар сандиғи»дир. Тарих замин вужудларини яшириб турган авлодлар руҳи олдидаги қарздорлик туйғусини кўзгаган, ўтмишдаги воқеаларни ўрганиш зарурияти туйғилган ва келажакнинг режаларини тузиш жараёнида ривожланишнинг аниқ йўл ва усуллари танлаб олинаётган даврларда қадриятга айланади.

Хуллас, «Умуминсоний қадриятлар» ва уларнинг асосий шакллари хилма-хил тарзда, ранг-баранг ҳолат ва турли даражаларда намоён бўладиган, ғоят мураккаб, мазмунан ниҳоятда бой ва кенг қамровли ижтимоий туншунчалар. Шунга кўра, уларнинг моҳияти, мазмуни, намоён бўлиш хусусиятлари тўғрисидаги қисқа таҳлилда бу борадаги масалаларнинг барча жиҳатларини қамраб олиш қийин. Улар ижтимоий ривожланиш, тарихий тараққиёт, замондаги воқеа-ҳодисалар, жамият ҳаётидаги ўзгаришлар натижасида янги-янги қирраларини, турли жиҳатларини намоён қилиб бораверади. Ижтимоий тараққиёт жараёнида умуминсоний қадриятлар устуворлигини таъминлаш зарурияти, ривожланиш натижасида пайдо бўлаётган замонавий муаммоларга бутунлай янгича нуқтаи назардан қараш, кишиларнинг дунёқарashi, фаолияти, маънавий қиёфасида умуминсонийлик талабларига мос келадиган хусусиятларни шакллантириш ҳозирги даврнинг асосий талабларидан биридир.

8-мавзу. Миллий қадриятлар

Қадриятлар соҳасида миллат, унга хос белгилар, жиҳатлар, хусусиятлар, уларнинг вужудга келиш жараёнларига муайян даражада таъсир кўрсатган ҳудуд, у билан боғлиқ туйғулар, миллатнинг маданияти, у яратган маданий бойликлар ва маънавий мерос билан боғлиқ

қадриятлар ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Бу қадриятлар бирор миллат кишилари учун умумий бўлиб ҳисобланади. Улар алоҳида шахс қадриятларини умуминсоний қадриятлар билан боғловчи ҳалқалардан биридир. Муайян киши ёки шахс умуминсоний қадриятларни англашда, ўз фаолиятини ушбу қадриятлар мезонига мослаштиришда миллий қадриятларни ҳисобга олади, улар билан боғлиқ жиҳатларни назарда тутди.

“Миллат” тушунчаси. Илмий адабиётларда “миллат” тушунчаси билан бирга демос, этнос, нуфус, халқ каби тушунчалар ҳам ишлатилади. Бу тушунчалар бир хил маъно англатмаса ҳам муайян жойда яшайдиган кишиларнинг тарихий бирликларини ифодалайди. Собиқ Иттифоқ давридаги манбаларда миллатга турлича ёндашиш, уни хилма-хил таърифлаш мавжуд эди. Бу турли-туманлик ва хилма-хиллик орасидан умумийлик, яъни, синфий, партиявий, мафкуравий ёндашиш сезилиб турар эди. Миллатнинг «келажакда тез барҳам топиши», «бир-бири билан қўшилиб кетиши» таъкидланади. Бундай умумийликни ҳисобга олмаганда (уларни таҳлил қилиш бизнинг ишимиз мақсадига кирмайди) қуйидагиларни таъкидлаш мумкин: миллат табиий-тарихий ривожланиш жараёнида, моддий ва маънавий ҳаёт шароити таъсири натижасида, муайян ҳудудда вужудга келган, ўтмиш, миллий тарих, маданий-маънавий мерос, миллий руҳ, миллий тил ва муомала, яшаш тарзи каби умумий жиҳатлар билан тавсифланадиган ва ўзига хос тарзда шаклланган кишиларнинг ижтимоий-тарихий бирлигидир.

Дунёдаги халқлар орасида айнан шу миллатнинг борлиги, мавжудлиги, бетакрорлиги, «қўхна тарих шодасида битта маржон» сифатидаги зохирлиги, ҳар қандай киши учун муайян аҳамиятга эга бўлиши табиий. Миллат — ҳар қандай миллий қадриятнинг объекти, миллий қадриятлар тизимининг энг асосий бўғини. “Миллат” тушунчаси қадрият сифатида тушунилганда, бир-бири билан қон-қари дош халқларга нисбатан ишлатиладиган “осиёликлар», «Европа халқлари», «славянлар», «роман халқлари» в

биларга умуммиллийлик, «дунё халқлари» тушунчасига эса умуминсонийлик даражаси мос келади. У ёки бу миллат қадрият сифатида эътироф этилганида, ушбу қонуний боғланишга эътибор бериш, уни ҳисобга олиш лозим.

Миллат, бир томондан, ўз қадриятларини вужудга келтиради, ўтмишдан келажакка томон ривожланиш жараёнида уларни такомиллаштириб, янги-янги жиҳатларни мутгасил шакллантириб туради, иккинчи томондан эса, қадриятлар тизими таъсири остида унинг ўзи ҳам ўзгариб, ривожланиб боради. Ўз қадриятларини вужудга келтириб, уларнинг янги-янги қирралари ва жиҳатларини сайқаллаштириб, тараққиёт жараёнида такомиллаштириб туриши маъносида миллат – ўз қадриятларининг эгаси, макон ва замондаги ўзгаришлар жараёнида уларни ўтмишдан келажак томон етказиб берувчи асосий объектдир.

Миллатнинг таназзули миллий қадриятлар таназзулидир, бу оқибат-натигада ушбу қадриятларни эгасиз қолиш хавфини туғдиради. Инсоният тарихи муайян этносларнинг вужудга келиши, тараққиёти га таназзули, уларнинг ўрнига бошқалари вужудга келиши билан боғлиқ жараёндир. Бундай фикр эса, ўз навбатида, гоят муҳим ва долзарб масалага, миллат ўз қадриятларининг объекти сифатида, ўз-ўзини сақлаб турмоғи лозим, деган масалага олиб келади.

Инсоният тарихида Бобил, Византия, Майя империяларини вужудга келтирган буюк этнослар бўлганлиги маълум. «Антик цивилизациялар» номи билан юритиладиган бу этнослар кейинчалик турли халқ, миллат, элатларга айланиб кетган, ўз умумий тарихий бирлигини йўқотган ёки тарихий таназзул жараёнлари, уруш ва қирғинлар оқибатида камайиб кетган. Амазонка бўйлари ва Мексика ўрмонларида ўз даврининг вайроналарини қолдирган майя халқи тўғрисида шундай фикрни айтиш мумкин. Қадимги замоннинг энг буюк маданиятларидан бирини яратган бу халқ таназзулга учраган, унинг ёзуви унутилган, улардан 100га яқин шаҳарларнинг вайроналари қолган, шу тариқа буюк маданият бешикларидан бирининг чироғи сўнган.

Ўз миллий қадриятларини сақлаш ҳуқуқи ва бу билан боғлиқ туйғу ҳар бир миллатга хос. Маълумотларга қўра, «Миллий қадриятларни қим сақламоғи керак, деб ўйлайсиз?», деган саволга респондентларнинг 81,4 фоизи «Муайян миллатга мансуб ҳамма кишилар», деган жавоб беришган. Агар респондентларнинг 9,3 фоизи «Бу тўғрида ўйлаб кўрганам йўқ», 8,2 фоизи эса «Миллатнинг энг илғор кишилари, раҳбарлар, зиёлилар ва давлат ташкилотлари», деб жавоб берганларини ҳисобга олсак, масала янада ойдинлашади.

Миллатни миллий қадриятларнинг объекти ва субъекти сифатида тушуниш, у билан боғлиқ миллий қадриятлар тизимини илмий таҳлил қилиш, аввало, миллатнинг ўзини ижтимоий қадрият сифатида қараш имконини беради. Бу эса миллий қадриятларнинг намоён бўлиши, тарихий ривожланиш жараёнида, ўтмишдан келажакка томон ўтиб туриши, яъни ижтимоий ҳаракатини таҳлил қилишга имкон яратади.

Миллий қадриятлар:

а) миллатнинг табиий, тарихий ва ижтимоий бирлигини таъминлайдиган этник маконда шаклланадиган, ранг-баранг тарзда, турли шаклда намоён бўлади, кишиларнинг онгига, ҳаёт тарзига ўзига хос реаллик сифатида таъсир қиладиган;

б) миллатдошларнинг ўзаро муносабатларида, ижтимоий фаолиятида кўзга ташланиб туради, бу муносабат фаолият, мақсад, эҳтиёж ва интилишлар учун маънавий асос бўладиган;

в) миллатнинг моддий, маънавий, иқтисодий, сиёсий ва бошқа ҳаётида муайян натижа сифатида юзага келадиган, кишилар учун зарурият тарзида ўзига хос аҳамият касб этадиган;

г) миллатнинг ижтимоий ривожланиши жараёнида ўзлашиб, такомиллашиб, ранг-баранг жиҳатлар кашф эт борадиган, доимий янгиланиб турадиган, шу билан бирворислик орқали авлоддан-авлодга ўтадиган, мерос қолдиган қадриятларни ифодалайдиган тушунча.

Миллий қадриятлар ва улар алоқадорлигининг ифодаси бўлган қадриятлар тизими, миллатни ўзи билан бирга тарих силсилалари, замона зайллари, турли ижтимоий, сиёсий жараёнлар орасидан ўтмишдан келажакка томон ўтиб туради. Бу қадриятлар кўпроқ миллатнинг этник хусусиятлари ва этник макони билан боғлиқ. Халқларнинг ижтимоий тараққиёти эса уларни миллий-этник қадриятларининг раванқи билан узвий алоқадорликда давом этади. Ҳар бир халқ ёки миллат ўзига хос, ранг-баранг қадриятларни такомиллаштириб бориши натижасида умуминсоний қадриятларни шакллантириб, унинг турли қирраларини ривожлантириб боради.

Миллий қадриятлар табиатига кўра, фақат тор доирада сақланиб қолмайди, балки раванқ топиб, муттасил янгиланиб, бошқа халқлар қадриятлари ютуқлари билан бойиб боради. Ҳар бир эл, элат, уруғ ёки халқнинг урф-одатларида, уларни бажаришдаги фаолиятида ўзига хослик мавжуд бўлади. Агар ана шу ўзига хосликни ўша жойнинг аҳолиси қадрласа, у ҳаётнинг бир қисмига айланган бўлса, бунинг ёмон жойи йўқ. Бундай ўзига хослик билан боғлиқ қадриятларни бошқа жойда, бошқача тарзда яшаётган кишиларнинг тарозуси билан ўлчаш ёки бу масалада бошқаларни ҳакам бўлиши мақсадга мувофиқ эмас. Умуминсонийлик туйғуси фақат ўз халқи, қадриятини ардоқлаш, кўз-кўз қилиш ва бошқалар орасига ёйиш учун интилишга асосланмайди, балки ҳар бир халқ, элат, уруғ қадриятларини қандай ҳолатда бўлса, шундайлигича қабул қилиб, уларни ҳурмат қилишни аниқлатади.

Ҳар бир миллатнинг ўз қадриятлари, маданияти, тили, анъаналари, урф-одатлари, маросим ва одоб нормалари бор. Дунёда аҳолиси сон жиҳатидан кўп ёки камроқ халқ бўлиши мумкин, аммо маданий ва маънавий соҳада бир-биридан кам ёки ортиқ миллат йўқ. Айни пайтда сотқин миллат ҳам, қоралаш ҳуқуқига эга бўлган миллат ҳам йўқ. Аммо ҳар бир миллатнинг ўзига хос ўтмиши, маданий ва маънавий қадриятлари, миллий қаҳрамонлари, бошқа миллат томонидан таҳқирланиши асло мумкин

бўлмаган урф-одатлари, турмуш тарзи ва қон-қардошлик белгилари мавжуд. Ҳеч қайси миллатнинг ўзга миллат фаолиятини баҳоловчи ҳакам бўлишга ҳаққи йўқ. Бирор бир таълимот, давлат шакли ёки яшаш усулини қабул қила олмагани учун ҳеч қачон у ёки бу миллат айбод эмас. Шу маънода, умуминсонийлик бир миллат қадриятларини бутун оламга ёйиш йўли билан эмас, балки ҳамма миллат ва элатлар қадриятларини асраб-авайлаш, муқоясалаштириш, тарих сақлаб қоладиган қадриятларни ҳурмат қилиш ва одамдаги миллий ранг-барангликни табиий ранг-баранглик билан узвий алоқада эканлигини англаш йўли билан бойиб боради.

Миллий қадриятлар — хилма-хил шаклда, бир-бири билан узвий алоқада намоён бўлади, яъни ўзига хос миллий қадриятлар тизимини ташкил қилади. Бу тизимда табиий-тарихий бирликни таъминловчи қадриятлар — қон-қардошлик, маданий-маънавий яқинлик, ўтмиш ва маънавий мерос, она юрт туйғуси ва бошқалар — нисбатан барқарор бўғинлар ҳисобланади. Бундай бўғинлар миллий қадриятлар тизимида тарихий жараёнлар давомидан тез ўзгариб турадиган баъзи кундалик ёки амалий аҳамиятга молик бўлган қадриятларга нисбатан ўз ўрни ва аҳамиятини узоқроқ сақлаб қолиши билан ажралиб туради. Миллатнинг тарихий-этник хусусият ва белгиларининг ижтимоий аҳамиятини ва шу миллат кишиси учун қадрини сақлаб қолиши табиий зарурият ҳисобланади.

«Миллий қадриятлар» — муайян миллатнинг табиий тарихий ва ижтимоий ривожланиш жараёнида яратилган моддий ва маънавий бойликлар, яшаётган ҳудуд, маънавий-маънавий мерос, миллий маданият, тил, миллий қадриятлар билан миллат руҳи, тарихи, яшаш тарзи, миллий умргузаронликнинг тартиб-қоидалари ҳамда улар билан боғлиқ хусусиятлар, жиҳатлар ижтимоий аҳамиятини ифодалаётган тушунча. У умумижтимоий қадриятлар тизимида хусусий бўғин, яъни миллатга хос бўлган қадриятларнинг энг умумий жиҳатларини акс эттиради.

Бизнингча, миллий қадриятлар тизимининг нисбатан барқарор ҳолатида унинг асосий бўғинлари миллатнинг қуйидаги белгилари билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади:

1. Миллатнинг табиий бетакрорлиги, ўзига хослиги, тарихий ўзгарувчанлиги ва ижтимоий ранг-баранглиги /генофонди/;

2. Миллатнинг тарихи, ўтмиши, келажаги ва маънавий мероси;

3. Миллий ҳудуд ва яшаш шароити, иқтисодий асос, ижтимоий устқурма билан боғлиқ миллий туйғулар, ғоялар, мақсадлар;

4. Урф-одатлар, анъаналар, маросимлар, турмуш тарзи ва бошқалардаги миллийлик билан боғлиқ хусусиятлар;

5. Миллий тил, миллий маданият ва маънавият, миллий онг ва миллий руҳ.

Ушбу тизим миллий қадриятлар умуминсоний ва шахсий қадриятлар ўртасидаги алоқа жараёнида ўзига хос боғловчи «халқа», яъни умумий қадриятлар тизимининг хусусий таркибий қисми сифатида таҳлил қилинаётганида мақсадга мувофиқ бўлади. У ана шундай таҳлил нуқтаи назаридангина нисбий барқарор ҳолатда бўлиши мумкин.

Миллий қадриятлар тизими таҳлилида, аввало, миллатнинг вужудга келиши, ўтмиши, бугуни ва келажаги билан боғлиқ табиий тарихий қадриятларга эътибор бериш лозим. Ҳар бир миллат — ўзини ташкил қилган кишилар учун, аввало, табиий-тарихий бирлик сифатида қадрли, у оламдаги бошқа турли-туман халқ, элат ва миллатларга ўхшамайдиган ўзига хос, бетакрор хусусиятларга эга. Бундан ташқари, ҳар қандай миллат тарихий тараққиёт ва ривожланиш жараёнида янгилашиб, ўзгариб борадиган ранг-баранг қатламлар, синфлар ва бошқаларнинг диалектик уйғунлигини ифодалайдиган ижтимоий бирлик ҳамдир.

Миллатнинг ўзига хослиги, бетакрорлиги, ранг-баранглиги ва ижтимоий жараёнда ўзгариб бориши билан боғлиқ энг асосий қадрияти унинг генофондидир. Генофонд —

фақат ирсият орқали ўтадиган табиий ўзига хослик эмас балки тарихий белгилар, ижтимоий хусусиятлар, миллий ранг-баранглик ва ўзгарувчанликни ҳам ўзида ифодалайди. Айнан бирор халқ, миллат, элатни йўқотиш учуқилинган тажовуз — «геноцид» деб аталиши бежиз эмас. Миллат генофонди унинг энг асосий тарихий, миллий қариятларидан биридир.

Биз чет эллар, МДХ давлатлари ва Ўзбекистонда чиқарилган китоб, рисола, мақола ва диссертацияларда генофонд билан боғлиқ таърифлардан 30 га яқинини кўриб чиқдик. Уларнинг қарийб барчасида бу тушунчани муайян табиий-тарихий /ёки биологик/ бирликнинг /популяциянинг/ маълум бир ҳудудда узоқ яшаши натижасида шаклланиган ва авлодлардан-авлодларга ўтадиган табиий, биологик, ижтимоий ва маънавий хусусиятлари ҳамда жиҳатларнинг йиғиндисини ифодалаши таъкидланган. Генофонд тўғрисидаги тушунча, айниқса, қон-қардош миллатлардан таркиб топган халқларни тарихий бирлик сифатида ижтимоий тараққиётга нисбатан узоқ даврда мавжуд бўлиши мумкинлигини исботлайди. Миллат тарихий ва ижтимоий ўзгаришлар, уруш ва қирғинлар натижасида аста-секин ўзгариши, камайиб кетиши мумкин. Аммо унинг генофонди ўзгариши миллатни ниҳоятда тез ўзгаришидан авлодлардан мерос қолган табиий-тарихий хислатлар ҳам тез йўқолиб кетишига олиб келади.

Собиқ Иттифоқ даврида миллатлар генофонди, унинг ижтимоий муаммолари тўғрисидаги масала билан боғлиқ тадқиқотлар олиб борилмади. Бизнингча, бунинг ўзига сабаблари бор:

1) ижтимоий генофонд тўғрисидаги ҳар қандай илмий тадқиқот ўз объекти бўлган миллат, элат, халқ тарихи бетақдор эканини эътироф этар, уларнинг ижтимоий вожланишдаги узоқ даврда амалга ошган жараёнларнинг қуввати эканлигини, бу эса ўша давлатга хос миллатлар тўғрисидаги назарияга мос келмас эди;

2) тадқиқотлар тарихий ривожланиш жараёнида шаклланиган миллий генофондлар тез ўзгариб кетмаслигини,

ки бу жараён узоқроқ муддатга чўзилишини тасдиқлаши ҳам мумкин эди, бу эса миллатларни жадал суръатлар билан кўшилиб кетиши ва умумий халқни вужудга келтириш имкониятини исботлашга халақит берар эди.

Ана шу сабаблар ва бошқа кўпгина баҳоналар оқибатида генетика — «буржуача ғоялар таъсирига тушиб қолган фан» сифатида, жаҳон генетикасининг энг илғор вакиллари сафида бораётган олимлар эса, «халқ душманлари» сифатида ўтган асрнинг 30-йиллар охири ва 40-йилларда қатағон қилинди, генетиканинг ижтимоий муаммолари билан шуғулланишга узоқ вақт изн берилмади.

Турли тазйиқлар оқибатида, қатағонлар, урушлар, бутун-бутун миллатларнинг ўз тарихий ватанидан кўчириб юборилиши, сохта шиорлар билан «юз мингчилар», «саксон мингчилар» ва бошқа ҳаракатлар натижасида аҳоли катта қисмининг кўчиб юриши, экологик бўҳронлар ва бошқалар мамлакатдаги халқлар, миллат ва элатлар генофондига таъсир қилмай қолмади. Шу маънода, собиқ Иттифоқ даврида рўй берган юқоридаги сабаблар одамларга, каттаю-кичик миллатларга нисбатан ниҳояси йўқ уруш, ўзига хос геноцид /юнонча-уруғ, қабила, лотинча-ўлдираман/ бўлгани бугун ҳеч кимга сир эмас.

Истиқлол йилларида Ўзбекистонда бу масалага алоҳида эътибор берилаётгани, соғлом авлодни тарбиялаш, халқ генофондини соғломлаштириш умумдавлат миқёсидаги вазифага айлангани бежиз эмас. Миллат генофонди унинг бетакрорлигини англатади, бу бетакрорлик эса ушбу миллатни тарихий ривожланишнинг муайян даврлари билан боғланганини кўрсатади, холос. Бу бетакрорликни умуминсонийлик жиҳатидан баҳолаш, ўз миллати қадриятларини холисона тарғиб қилиш, ўзга миллат қадриятларини ҳурмат қилиш, миллий ғурурга путур етказмасликка асосланади. Зеро, Ўзбекистондаги “Соғлом авлод учун” ҳаракати шу ҳудудда истиқомат қилаётган халқ фарзандлари камолоти учун фаол ишлаш лозимлигини англатади.

Миллий қадриятлар кишиларнинг яшаш жойи, турмуш шароити билан боғлиқликда ҳам шаклланади. Ана

шундай қадриятларнинг энг асосийси туғилган ватан ва она-юртни севиш туйғусидир. Ватанни севиш туйғуси инсон туғилиб вояга етган, у мансуб бўлган тарихий ўтмиш билан боғланган ижтимоий, иқтисодий, маданий, ҳудудий муҳитга нисбатан бўлган муҳаббат. Бу туйғу бутун инсониятга хос умумий туйғудир. У ҳамма миллат вакиллари учун хос, уни бирор халқда кўпроқ, бошқасида камроқ ривожланган дейиш учун асос йўқ.

Ватан туйғуси — муайян тарихий бирликни (подуляция) вужудга келтирган ва сақлаб турадиган жойга нисбатан табиий-ижтимоий туйғу. Подуляция ўзбек тилида «халқ» маъносини англатганини ҳисобга олсак, масала янада ойдинлашади. Бу тушунча ҳар қандай миллатга мансуб кишини табиат билан чамбарчас боғланганини ва баша фарзанди эканини исботлайди. Кишилар ўз этник маконига табиий-тарихий боғланган. Аммо дунёда ўз Ватанини йўқотган ёки ундан жудо қилинган миллатлар кўп. Америка, Африка, Австралия ва Океанияда Фарбий европалик босқинчилар /XIV-XIX асрларда/ ниҳоятда кўп миллатларни тўла-тўқис қириб ташлади, Австралия жанубидаги Тасмания ороли аҳолиси англиялик колонизаторлар томонидан бутунлай йўқ қилинган, инглизлар тасманияликларни ҳайвонлар каби қириб, ўлдирган. Ўтган аср ўрталарида Австралиянинг 100 фоиз аҳолисини ташкил қилган ерли халқлар ҳозир 1,1 фоизни ташкил қилади. Ушбу мисол шу халққа нисбатан қилинган «геноцид» бўлган боғлиқ экани шубҳасиз.

Ватан туйғуси — табиий-тарихий, ижтимоий ва маънавий туйғу. Шу билан бирга, унда кишиларнинг ўзи мансуб бўлган тарихий бирлик шаклланишига муайян даражада таъсир кўрсатган ҳудудга нисбатан маънавий қарздор бўлиб ва масъулият билан боғлиқ ижтимоий туйғуларини моён бўлади. Ватан ана шундай туйғунини уйғота олгани учун ҳам қадриятдир. Зиё Кўккалп таъкидлагани каби, «...Ватан деб устида ўтирганимиз оддий бир тупроқ эмасдир, ... устида ўтирганимиз тупроқ унинг ёпинғичидир ва у ёпинғи

бўлганлигидан ҳам муқаддасдир».¹¹ Унинг аҳамияти ва қадрли муайян халқ, миллат учун беқиёс. Бу туйғуни социологик текшириш натижалари билан ўлчаш қийин, бирор кишига «Ватанингизни севасизми, уни қай даражада севасиз?» каби саволлар билан мурожаат қилиш ножоиз.

Энг асосий миллий қадриятлардан бири — миллат учун умумий муомала воситаси бўлган миллий тил билан боғлиқ. Мутахассислар фикрича, оламда 5000 га яқин тил бор, улар 15 та катта оилага бўлиб ўрганилади, тиллар такомиллашуви билан бирга улар эгаллаган ҳудуд ҳам ўзгариб боришини таъкидлашади. Масалан, VII асргача Арабистон ярим оролининг бир қисмида тарқалган араб тили, ундан кейинги бир неча аср орасида Африка ва Осиёнинг бошқа қисмларига ҳам тарқалди. Худди шунингдек, туркий тиллар ҳам Кичик Осиёдан Шимоли-шарқий Сибиргача бўлган кенг ҳудудда тарқалган. Шу билан бирга, қадимда Осиёда кенг тарқалган хатлар тили эса бутунлай йўқолиб кетган.

Қардош халқлар тиллари биз учун умуммиллий қадриятдир. Шу гуруҳга кирган тилларни мукаммал билиш Евроосиёнинг жуда катта қисмида бемалол гаплашиш имконини беришини кўрсатади. Туркий тилларда чувашлар, турклар, гагаузлар, озарбайжонлар, афшарлар, кашкайликлар, туркманлар, татарлар, бошқирлар, нўғойлар, қумиқлар, қорачойлар, болқор, қозоқлар, қорақалпоқ, ўзбеклар, уйғурлар, қирғизлар, олтойликлар, ёқутлар, тувалар, тофалар, ҳакаслар ва бошқалар сўзлаша олади. Бу халқлар 100 млн.дан ортиқ кишини ташкил қилади.

Миллий тиллар билан боғлиқ муаммога собиқ Иттифоқда «миллатларнинг бир-бири билан яқинлашуви принципи» асосида қараб келинди. Республикаларда миллий тилларни ишлатиш доираси қисқариб борди. Бу жараён жамиятнинг илғор кишилари, зиёлилар, олимларни ташвишга солиши аниқ эди. Аммо бу жараёнларни илмий текшириш, ҳолисона баҳолашга интилиш, оқилона ҳал қилиш бораси-

¹¹ Знѣ Кўжикал. Туркчилик асослари // Ўзбекистон. —Т.: Ватан, 1992. 30-бет.

даги соғлом уринишлар миллатчилик, деб таърифлана бо-
ланди. Бу ҳол ўзбек тилига ҳам таъсир қилмай қолма-
унинг мавқеи ва ишлатилиш даражаси камайиб кетди. Ас-
сий халқи ўзбеклардан иборат бўлган ҳудуддаги бун-
аҳвол тўғридан-тўғри умуминсоний қадриятлар мезон-
миллийлик ва миллий мустақиллик талаблари бузилиш-
ни англатар эди. Ўзбекистонда «Давлат тили тўғрисида»
қонун»нинг қабул қилиниши /1990 йил/, ўзбек тилини
давлат тили, деб эътироф этилиши ва буни Ўзбекист
Конституциясида белгилаб қўйилиши миллийлик ҳам-
умуминсонийлик диалектикаси талабидир.

Миллатларнинг маданий ривожланиш соҳасидаги қа-
риятлари, уларнинг маънавий мероси, анъаналари, урс-
одатлари, миллий адабиёти, санъати ва бошқалар ум-
инсоний қадриятларнинг миллий даражада намоён бўл-
шаклидир. Улар асосида ҳар бир миллат, халқ ёки эла-
нинг тарихий ривожланиш жараёнида авлодлардан-авло-
ларга ўтиб келаётган маданий хусусият ва жиҳатла-
ётади. Миллат фақат муайян ҳудудда яшайдиган ва б-
хил тилда сўзлашадиган кишилардангина иборат эм-
балки умумий маданий-маънавий жиҳат ва хусусият-
асосида мавжуд тарихий-ижтимоий бирлик ҳамдир.

Маънавий жиҳатлар билан боғлиқ миллий мада-
қадриятлар борасида қуйидагиларни қайд қилмоқ кер-

1. Миллатнинг маданий бирлиги билан боғлиқ жи-
лар тарихий ривожланиш, ижтимоий тараққиёт да-
да такомиллашиб, сайқалланиб боради. Ҳамма давр-
ҳам, ўзига хос миллий-маданий қадриятлар билан бо-
жараёнларда ҳам, эскилик ўрнига янгилик вужудга к-
ши, узлуксиз янгиланиш билан бирга, муқаррар ва м-
рий ворислик намоён бўлади. Бунда инновация /лот-
янгилик/ ва традиция /лотин — ўтиш, узатиш/
ҳида ўрин тутди. Традициялар анъана, маросим ва
одатларда ўзига хос шаклда ифодаланади, моддий ва
навий ҳаёт билан боғлиқ жиҳатлар, хусусиятлар а-
лардан-авлодларга ўтиш ва узатиш орқали сақл-
Урф-одатларда эса, мазкур тарихий бирликнинг

муносабатларини тартибга солувчи, уларнинг бирор фаолият ёки хатти-ҳаракатида ифодаланишини намоён қиладиган талаб ва қонун-қоидалар катта аҳамият касб этади. Ҳар бир миллат умуминсоний анъаналар, урф-одатлар, маросимларни сақлаш, асраб-авайлаш, барқарорлаштириш учун хос талабларни бажаришда қатор жузъий хусусият ва бетакрор жиҳатларга эга бўлади. Ана шу жиҳат ва ўзига хос хусусиятлар муайян миллатни умуминсонийликни ташкил қилувчи ранг-барангликка қўшган ҳиссаси бўлиб ҳисобланади.

2. Бу соҳадаги қадриятлар тўғрисида сўз юритилганда муайян миллат кишилари томонидан тарихий ривожланиш жараёнида яратилган моддий ва маънавий маданият бойликлари, уларнинг жаҳон маданиятига қўшган ҳиссалари ҳам назарда тутилади. Маданият инсоният тарихи илк даврларидан бери унинг ажралмас ҳамроҳи, инсоннинг ўзи каби қадимийдир. Оламда маданиятсиз эл, миллат ва халқ йўқ. Ҳар қандай халқ ёки миллат тарихий ривожланиш ва тараққиёт даражасига мос келадиган ўзига хос маданиятга, шунингдек, умуминсоний ривожланишда ўз ўрни ва хусусиятларига эга. Мисрликлар фиръавнлар замонидан қолган пирамидалари, хитойликлар Буюк Хитой девори, европаликлар Эллада ва Рим тарихи билан боғлиқ ёдгорликлари, илмий кашфиётлари билан умуминсоний маданиятга ҳисса қўшганлари каби бошқа халқларнинг ҳам бунда ўз ўрни ва ҳиссаси бор. Бу борада муайян халқнинг ўзига хослиги, унинг ҳозирги даврдаги ривожланишини илгариги ижтимоий ҳолати билан солиштиришда ниҳоятда эҳтиёткорлик билан фикр юритиш лозим, аммо бу масалага бошқа миллат нуқтаи назаридан ёндашиб бўлмайди.

3. Ҳар бир халқнинг маданияти ўзига хос ва бетакрор, у ривожланиб, такомиллашиб бораверади. Бу, айниқса, қон-қариндош халқлар билан боғлиқ маданий қадриятлар ривожиди катта аҳамият касб этади. Араблар, хитойлар, славян халқларининг умумий маданий қадриятлари, шунингдек, бу халқлар мансуб миллатларга хос хусусий ма-

даний қадриятлар ҳам мавжуд. Бу борада фарқнинг озги, аввало, уларнинг асосий этнос — она халқдан ажралиги, жараёни тарихан кам давом этгани билан боғлиқ. Аммо, навбатида, бу фарқлар мавжудлиги шу жараённинг реаллигини ҳам акс эттиради. Бу жараёнда қон-қариндошлик жиҳатидан маданий илдизларига кўра бир-бирига яқин бўлган, ижтимоий тараққиётнинг муайян даврида ягона этносни ташкил қилган халқлар яна ягона этнос бўлмоқдами ёки улар ўз номини берган давлатда бир неча янги этнослар вужудга келмоқдами? — деган масалани келтириб чиқаради. Бу масала эса, аввало, бир неча асрларга тعلق бўлган жараёнларни қамраб оладиган ўзгаришларни чуқур илмий таҳлил қилиш заруриятини қўяди. Бу борада халқларнинг маданий ривожланиши билан боғлиқ муаммоларни келажакни кўзлаб ҳал қилиниши лозим бўлган умумий илмий вазифалар ҳам бор. Афсуски, собиқ Иттифоқда масалани бу таҳлит кўйишнинг иложи йўқ эди. Шу сабабли ушбу жиҳат билан боғлиқ томони ниҳоятда кам ўрганилган.

4. Маданий-маънавий соҳа билан боғлиқ миллий қадриятлар амал қилишида учта жиҳатни ажратиб кўриш мумкин: а) кишиларнинг ижтимоий онги билан боғлиқлик; б) кишилар муносабати ва фаолияти орқали амалга ошириш; в) моддий ва маънавий соҳадаги бирор нарсани жа тарзида намоён бўлиш.

А). Миллий қадриятларнинг маданият ва маънавият билан боғлиқ шакллари кишилар онгида акс этади, улар муайян ҳис-ҳаяжон кўзгайди, турли туйғу, эҳтиёж ва мақсадларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Бундан ташқари, улар ижтимоий онгда муайян билим ёки ҳақиқат сифатида сақланиб қолади, авлоддан-авлодга уларни аҳамияти ва қадри тўғрисидаги фикрлар хабар ёки маълумот тарзида узатилади, мерос қолдирилади. Кишилар табиатга, ижтимоий муҳитга, ҳатто ўзига нисбатан муносабатида ҳам маданий қадриятларнинг аҳамияти сезилиб келиб беради. Бир томондан, улар билан боғлиқлик қонунларига, талаб ва қоидаларига амал қилдиришнинг кинчи томондан эса, ўз фаолият ва хатти-ҳаракати

улар билан боғлиқ талаблар, одат ва анъаналарни бажаришга ҳаракат қилади. Борислик орқали узатилган ва мерос қолдирилган маданий-маънавий қадриятлар кишилар фаолияти ва хатти-ҳаракати орқали ўзлигини топади, воқеликка айланади.

Б). Маданий қадрият шакллари, кўп ҳолларда у ёки бу миллат кишилари ўртасидаги муносабатлар, фаолият ва хатти-ҳаракатларда намоён бўлади. Маданий бойликлар яратиш, анъана ёки урф-одатларни қадрлаш дунёдаги ҳамма миллат, халқ, элатларга хос умуминсоний жиҳатдир. Уларни асраш, авлодларга мерос қолдириш, уларга муносабатни тарбиялашда бу жараёнлардаги фаолият ва хатти-ҳаракатларда миллий ўзига хослик бор. Бу борадаги миллийлик ана шундай ўзига хослик билан белгиланади. Масалан, меҳмондўстлик ҳамма халқларга хос умуминсоний хусусиятдир, аммо бир миллат уйига келган меҳмондан: «Овқат ейсизми?»— деб сўрашни одат ҳисобласа, бошқа миллат учун меҳмонга бундай мурожаат қилиш ножоиз. Бир халқда меҳмон келиши билан дастурхон безатилса, доимо шамол эсавергани ва қумлар овқатга зарар етказиши мумкинлигини ҳисобга оладиган саҳройи халқларда эса меҳмон ижозат бермагунича дастурхон очилмайди ва ҳоказо.

В). Миллий қадриятлар макон ва замонда маданий соҳадаги бирор натижа тарзида намоён бўлиши мумкин. Халқ даҳоси, маънавий-ақлий етуклиги, билимлари, илм-фандаги эришган ютуқлари ана шу «натижа»ларда яшириниб ётади. Биз эслатган Миср эҳромлари, Буюк Хитой девори, Рим ва Афина, Самарқанд ва Бухородаги асори-атиқалар буюк аллома ва мутафаккирлар кашфиётлари ана шундай натижаларга мисол бўлади.

Юқоридаги фикрлардан шундай хулосага келиш мумкин:

— ҳар қандай миллат ижтимоий-тарихий бирлик сифатида ўзига хос, бетакрор жиҳатларга эга. Ўз миллий қадриятларининг объекти ва субъекти сифатида ҳар бир миллат қадриятларини ривожлантириб, такомиллашти-

риб боради. Шу билан бирга, ўзи ҳам ижтимоий тараққ
ёт жараёнида ўзгариб, янгиланиб, ранг-баранг жиҳатла
кашф қилиб боради, бу иккала хусусият ҳам миллий қа
дриятларда акс этади;

— миллий қадриятлар миллий маконда шаклланади
ранг-баранг тарзда намоён бўлади, кишилар онгига та
сир қилади, улар учун маънавий мезонлар ролини ўйна
ди, ижтимоий ривожланиш жараёнида доимий янгилани
авлоддан-авлодга ўтиб боради;

— миллий қадриятлар кишиларнинг ўзаро муносаба
лари, ижтимоий фаолияти, хатти-ҳаракатлари ҳамда ула
билан боғлиқ бўлган мақсад, эҳтиёж, қизиқиш ва интили
лар учун асос бўлади, моддий ва маънавий соҳаларда му
айян натижалар, яъни миллий-маданий бойликлар, юту
лар сифатида намоён бўлиши ҳам мумкин.

9-мавзу. Ижтимоий-сиёсий қадриятлар

Жамият ҳаётида ижтимоий-сиёсий соҳа ва у билан
боғлиқ жараёнлар муҳим аҳамиятга эга. Шу соҳага до
қадриятлар инсон фаолияти, ўзаро муносабатлар, си
сий йўналишдаги ислоҳотларда алоҳида ўрин тутди.
борада, аввало, «Ижтимоий-сиёсий қадриятлар» тушу
часининг моҳияти ва мазмунини англаш муҳим аҳам
касб этади. Таъкидлаш лозимки, қадриятларнинг бу ш
ли инсон, жамият ва давлатга муайян ижтимоий-сиё
мақсад, келажакка ишонч билан қараш ва истиқболга
риш учун имконият яратади, умид бахш этади, улар ф
лиятининг самарасини таъминлайдиган омил, шу йў
лишдаги тизим ва тузилмалар ишининг мақсади ва м
ни сифатида намоён бўлади.

Ушбу қадриятлар, бир томондан, одамлар ва жа
ҳаётида, давлат ташкилотлари фаолиятида камол т
ди, инсон ҳаётига мазмун бағишлайди, уни турли ж
ёнларга муносабатини белгилайди, хилма-хил таҳди
хатарлардан сақлаб қолади, иродасини мустаҳкамл
Улар мустақиллик, давлат суверенитети, демокр

адолат, тенглик, эркинлик, миллий манфаат каби қатор тушунчалар орқали шаклланади. Миллий давлатчиликнинг тарихан қарор топган шакллари билан ўзаро уйғун тарзда амалга ошади, сиёсий институтлар, жараёнлар ва сиёсий кучлар фаолияти орқали намоён бўлади.

Иккинчидан, ижтимоий-сиёсий қадриятлар инсоннинг жамият ва давлатга, уларнинг турли тузилмаларига, Ватанга, ўз халқига, сиёсий ҳаётга бўлган муносабатларида яққол кўриниб туради. Уларнинг шаклланишида оиладаги муҳит, жамиятдаги ҳамжиҳатлик, қариндош-уруғ, қўни-қўшни, маҳалладаги муносабатлар, давлат олиб бораётган ички ва ташқи сиёсат, бу борада тинчлик-тотувлик, адолатпарварлик ва инсонпарварлик тамойилларининг қай даражада намоён бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Шу билан бирга, мазкур қадриятлар тизимида инсон, унинг манфаатлари, жамият, ижтимоий муносабатлар, сиёсий тузилма ва улар билан боғлиқ жараёнлар ўзига хос ўрин эгаллайди.

Ижтимоий жараёнларда сиёсат ва қадрият уйғунлиги жамият ҳаётининг таркибий қисми сифатидаги ўзаро муносабатлар, уларнинг ўзаро боғлиқлиги, узвий алоқадорлиги, бир-бирига нисбатан аҳамиятини ифодалайди. Бундай уйғунлик шунда намоён бўладики, юксак қадрият асосига қурилган сиёсат жамият ривожланиши ва унда барқарорлик таъминланишига олиб келади. Бирон-бир мамлакатда фақат муайян гуруҳ ва кучлар ҳукмронлигини таъминлашга, халқ оммаси манфаатларига зид ва шу асосда тор доирадаги манфаатларни ҳимоя қилувчи тузумни сақлаб қолишга қаратилган сиёсат адолатсиз, қадриятдан холи бўлган бошқарув усули ва воситасидир. Тарих бундай сиёсатнинг жамият ва мамлакат миқёсидаги ҳукмронлиги инсон ҳуқуқларининг поймол этилишига, моддий ва маънавий бойликларнинг талон-тарож қилинишига, зўравонлик, жоҳиллик, текинхўрлик, мансабидан ғаразли ниятда фойдаланиш, порахўрлик каби маънавий қашшоқлашув шакллари вужудга келишига сабаб бўлишидан далолат беради.

Юксак кадрийатлар асосига қурилган сиёсат эса, экинчи аввало, инсон зотини улуғлаш, унинг моддий ва маънавий манфаатларини ҳимоя қилиш, мамлакатда тинчлик, барқарорликни таъминлашга қаратилган. Илм, маърифат, маданият, техника, технологияни ривожлантириш, фуқароларнинг замонавий билим олишларига кенг йўл очиб ва улар ҳақида ғамхўрлик қилишга қаратилган сиёсат юксак маънавий кадрийатларга асосланган бошқарув ҳисобланади. Бундай сиёсатнинг кадрийат билан боғлиқ жиҳат шундаки, у мавжуд муаммоларни ҳал қилишда ҳар қандай гайриқонуний тўполон ва бебошликнинг олдини олишга, энг мураккаб мунозарали муаммоларни ҳам музокараларнинг консенсуси орқали ҳал қилишга ёрдам беради. Сиёсатдаги юксак кадрийат тараққиёт ва барқарорликка эришишга ижобий таъсирини ўтказади. Ҳар қандай сиёсатнинг мазмун-моҳиятида жамият, халқ ва инсоннинг маданий, маънавий фаолияти, интилиши акс этсагина, халқ томонидан қўллаб-қувватланади. Чунки унда умум халқ эҳтиёж ва манфаатлари мужассамлашган бўлади.

Давлатимизнинг бу борада амалга ошираётган сиёсат шундан далолат берадики, қайси мамлакатда миллий кадрийатлар ҳақида ғамхўрлик қилиш давлат сиёсати даъво жасига кўтарилган бўлса, уша мамлакатда тинчлик, барқарорлик вужудга келади, илм-фан, маърифат ва маданият ривожланади. Бу, ўз навбатида, мамлакат олдига турган турли мураккаб муаммоларни маърифий асосда ҳал этиш имконини яратади.

Сиёсат ва кадрийатларнинг уйғунлиги жамиятда маданият ва маърифатни, илм-фан, адабиёт ва санъатни ривожлантириш борасидаги амалий ишларда намоён бўлади. Ўз навбатида, фуқароларнинг юксак маданият ва маърифатга эришиши мамлакатнинг ҳар томонлама ривожланишига катта таъсир кўрсатади. Тарихнинг бу ҳақиқати, яъни кадрийатларнинг сиёсий жараёнлар билан уйғунлиги, ўзаро таъсири ва боғлиқлиги инсон, миллат, жамият ва давлат ҳақида энг муҳим омиллардан бири экани жамиятимиз таъриқиётининг бутунги босқичида ўз ифодасини топмоқда.

Жамиятдаги ижтимоий жараёнларнинг таркибий қисми бўлган “сиёсий қадриятлар” давлат ва жамият қурилишида, сиёсий ислоҳотлар жараёнида инсон қадри, манфаатлари, инсонпарварлик талаблари ва меъёрлари ҳисобга олиниши лозимлигини англатадиган тушунча. Бундай боғлиқлик бузилган ҳолда жамиятда сиёсатга ишонч сусаяди, сиёсий тизимнинг таъсири камаяди, инсоний муносабатлар таназзулга учрайди, инсонлар ўртасида бегоналашиш кучаяди. Бу эса охир-оқибатда ижтимоий-сиёсий таназзулга олиб келиши мумкин. Айрим кишилар эркин бозор иқтисодиёти шароитида маънавий-маърифий ва сиёсий қадриятлар қадрсизланади, маданият ва маънавият иккинчи даражали нарсага айланади, деб даъво қилади. Эркин бозор иқтисодиёти билан маънавий ва сиёсий қадриятлар соҳасини бундай қарама-қарши қўйиш мутлақо ўринсиз, аксинча, юқорида айтганимиздек, улар бир-бирини тўлдиради ва тақозо қилади. Чунки фақат маънавий соғлом, кучли жамиятгина иқтисодий ва сиёсий ислоҳотларга тайёр бўлиши, уларни самарали амалга ошириши мумкин.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда ижтимоий жараёнлар, сиёсат ва қадриятларнинг ўзаро диалектик боғлиқлиги ва бир-бирига таъсири қонуниятидан келиб чиққан ҳолда ривожланишга алоҳида аҳамият бериб келинмоқда. Бу мамлакатимизда сиёсий-ижтимоий барқарорлик ва тараққиётнинг мустаҳкам гарови бўлиб хизмат қилмоқда. Демак, қадрият ва сиёсат бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини қувватлаб, ўзаро таъсирланиб, ривожланиб боради. Ҳозирда сиёсий ислоҳотларнинг янги, юқори босқичига ўтиш жараёнида юртимизда давлат ва жамият қурилишини ислоҳ қилиш муҳим вазифага айланди.

Маълумки, маънавияти юксак киши бировнинг ҳақиқа, давлат, жамоа мулкига хиёнат қилмайди, эл-юртига, оиласига садоқатли бўлади, Ватани, халқи учун ҳатто жонини ҳам аямайди. Бунинг акси ўлароқ, маънавияти қашшоқ кишилар нопок, фирибгар, порахўр, ўғри, қаллоб, Ватан ва миллат манфаатларига бефарқ қарайди.

Келажакда Ўзбекистон юксак даражада ривожланган иқтисодиёти билангина эмас, балки билимдон, маънавий етук, маънавий қадриятлари юксак фарзандлари билан ҳам жаҳонни ҳайратга солиши учун ҳаракат қилаётган экан, бунга иқтисод ва сиёсат, маънавият ва маърифатни бирга, ўзаро мутаносиб, муштарак ривожланишга аҳамият берилганидагина эришиш мумкин. Маънавийли ва маърифатли, иймонли кишиларгина ўзининг ҳалоллик меҳнати билан бойлик яратадиган, изланувчан, инсофли, меҳнатсевар, тadbиркор, эл-юрт дардига малҳам бўладиган ҳақиқий ватанпарвар, сиёсий маданияти етук бўлади. Шундай фуқароларга эга бўлган мамлакат, жамият иқтисодий тараққиёт ва сиёсий ислоҳотлар роҳида ларидан узлуксиз юқорига кўтарилиб боради. Юртимиз демократик давлат, фуқаролик жамияти ва цивилизация ялашган бозор муносабатларига ўтиш жараёни юксак маънавиятга асосланган сиёсат негизларида бунёд этилмоқда. Буни ҳаммамиз теран англаб олишимиз ва шу йўлда фаол ҳаракат қилмоғимиз лозим.

Бугунги кунда ижтимоий-сиёсий қадриятларни англаш жараёни мустақилликнинг моҳияти, унинг тарихий аҳамиятини англаш билан узвий боғлиқ. Зеро, ҳақиқий ижтимоий-сиёсий қадриятлар баркамол инсон ва етук жамиятнинг мавжуд бўлмаганидек, тараққий этган жамият ва коммунал инсоннинг ҳам уларсиз юзага келиши ва ривожланиши мумкин эмас. Бу эса, ўз навбатида, демократик давлат, фуқаролик жамияти қуриш, бозор ислоҳотларини янада чуқурлаштириш, инсон манфаатларини таъминлаш, одамлар орасида ижтимоий-сиёсий қадриятларни мустаҳкамлаш жараёнининг узвий алоқадорлигини англатади. Шу маънода, ижтимоий-сиёсий қадриятлар турли мезонлар қаторида, ҳаётнинг барча соҳаларига ўз таъсирини ўтказиш фақатгина жамият ва унда яшовчи инсонларнинг оғирлиги ошириш учун зарур бўлиб қолмасдан, балки давлат мустақиллиги, халқ фаровонлиги ва мамлакат тараққиётини таъминлашнинг муҳим омилли бўлиб ҳисобланади.

Инсон азалдан жамиятнинг асосий қадрияти, у билан боғлиқ масалалар эса фан ва фалсафанинг устувор мавзуларидан бири бўлиб келган. Кўплаб мутафаккир ва олимлар унинг моҳияти, табиати, ўрни ва вазифасини англаб етишга ҳаракат қилганлар, турли фалсафий таълимотларда бу мавзу турлича талқин этилган. Уларнинг барчасида инсоннинг асосий ижтимоий қадрият эканига шубҳа қилинмаган. Фалсафада баҳс юритиладиган барча масалалар инсон муаммосига бевосита дахлдор. Шу маънода, инсон, аввало, ўзи учун зарур бўлган фанлар, илм ва билимлар тизимини яратган. Табиат, маданият, сиёсат, цивилизация, билиш каби масалалар инсон манфаатлари ва инсоний моҳиятнинг намоён бўлиш шакллари дир. Уларнинг барчаси инсон табиати ва моҳияти билан боғлиқ. Инсон — ижтимоий муносабатлар маҳсули ва яратувчиси, бу соҳанинг асосий қадрияти.

Фан тарихида мавжуд бўлган инсон ҳақидаги қарашлар таҳлили бу мавзунинг ниҳоятда серқирра эканини, у билан боғлиқ муаммоларга нисбатан ранг-баранг ёндашувлар мавжудлигини яққол намоён қилади. Бу эса, ўз навбатида, нафақат ҳозирги даврда, балки келажакда ҳам инсон билан боғлиқ муаммолар фалсафанинг асосий масалаларидан бири бўлиб қолишини, инсоннинг ўзи эса энг олий қадрият объекти эканини кўрсатади.

Ана шу сабабдан ҳам мамлакатимизда истиқлолнинг дастлабки йилларидаёқ барча ўзгариш ва янгиланишларнинг марказига инсон ва унинг манфаатлари қўйилди. Бугунги кунда ҳам ўзгаришлар жараёнининг моҳиятида ислохот — ислохот учун эмас, аввало, инсон учун, унинг фаровон ҳаёти учун, деган тамойил мужассам. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, демократия, авваламбор, маънавий мезонлар асосида бошқариладиган ҳуқуқий давлат, кучли фуқаролик жамияти демакдир. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти демократиянинг ўзаро узвий боғлиқ бўлган икки жиҳати, икки қаноти бўлса, инсон унинг асосий қадрияти дир.

Ижтимоий-сиёсий қадриятлар тизимида инсон билан қаторда жамият ҳам алоҳида ўрин тутади, чунки, усиз у қадриятларнинг мавжудлигини тасаввур этиб бўлмади. Жамият одамзот учун асосий ижтимоий қадрият, у ҳаёти ва фаолияти кечадиган муҳитдир. Инсон жамият ташқарида ўзининг ҳақиқий моҳиятини йўқотади, бунда жамият ҳам инсонларнинг шунчаки йиғиндиси эмас. Жамият нафақат одамлар, балки улар ўртасида амал қиладиган муносабатларни ҳам қамраб олади, бундай муносабатлар кишиларни оила, уруғ, қабила, миллат, давлат ва ғайнага ятади, инсоният ҳамжамиятига бирлаштиради. Одамларнинг моасини кузатиш осон, бироқ улар ўртасидаги муносабатларни аниқ-тиниқ кўриш, кузатиш қийин. Чунки уларнинг ҳаётида ана шундай муносабатлар ҳал қилувчи роль ўйнайди. Жамият таркиби (структураси) кўп ўлчамлидир. Жамиятдаги муносабатлар қанчалик бой, хилма-хил бўлса, жамиятнинг демократик характерга эга эканидан, ривожланишидан далолат беради.

Ҳозирга қадар адабиётларда жамиятнинг моддий ва маънавий соҳалари бир-биридан кескин фарқланар, уларнинг моддий жиҳатига кўпроқ эътибор берилар эди. Холанки жамиятнинг туб моҳияти уни ташкил этувчи инсон моҳияти билан узвий боғлиқ. Худди инсон танасини унинг ривожидан ажратиш бўлмагани сингари жамиятнинг моддий ва маънавий томонларини бир-биридан ажратиш ва уларнинг таърифини иккинчисидан устун қўйиш ҳам мантиққа зид. Президент И. А. Каримовнинг "Юксак маънавият — енгилмас куч" асарида жамиятнинг моддий ва маънавий томонларининг уйғунлиги ижтимоий тараққиётнинг асосий шартлари эканлиги алоҳида таъкидлангани бежиз эмас. Жамият ҳаётда улар бир-бири билан ҳамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланади. Илмий назария ва амалиётларда жамиятнинг маънавий ҳаётини бир-биридан ажратиш, улардан муҳимроқ, бошқасини номуҳим деб ҳисоблаш жамиятнинг табиий-тарихий ривожланишини издан чиқаради.

ятнинг маънавий-интеллектуал тараққиёти учун иқтисодий замин яратиш қанчалик муҳим бўлса, моддий фаровонликни таъминлаш учун маънавий-интеллектуал салтанатни кучайтириш ҳам шунчалик муҳим.

Барқарорлик муҳим ижтимоий-сиёсий қадрият шаклларида бири бўлиб, у нисбий соқинлик, ижтимоий тизимнинг нормал фаолият кўрсатиш имкониятидир. Жамиятда ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлаш, этилган муаммоларни оқилона ҳал этиш, мамлакат фуқароларининг сиёсий фаоллигини ошириш жамият сиёсий тизимини ташкил этувчи барча бошқарув органлари ва ташкилотларнинг асосий мақсади ҳисобланади. Жамият қадриятларини умумий мақсад йўлида янада жипслаштириш, ижтимоий-сиёсий фаолликни кучайтиришда миллий ғоя ва миллий мафкура муҳим роль ўйнайди. Ғоявий муштараклик жамиятдаги турли ижтимоий гуруҳ, қатлам ва синфларда бирдамлик туйғусини кучайтиради, турли сиёсий ҳаракат ва партиялар фаолиятини бунёдкорлик ишларига йўналтиради.

Ҳар бир инсон ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш учун осойишталик ва тинчликка муҳтож бўлгани каби жамият ҳам ўз олдига қўйган вазифаларини адо этиши учун барқарорликка эҳтиёж сезади. Барқарорлик “турғунлик” тушунчасидан кескин фарқланади. “Ижтимоий-сиёсий турғунлик” тушунчаси жамиятдаги мавжуд сиёсий, иқтисодий, маънавий тизимнинг таназзули аломатидир.

Жамият барқарорлигининг издан чиқиши кишилар психологиясидаги салбий ўзгаришларда, қонунларнинг ишламаслиги, ижтимоий бурчнинг адо этилмаслиги, идеалларнинг йўқолиши, ғоя ва мафкурага нисбатан лоқайдликнинг кучайиши, турли жиноий гуруҳларнинг пайдо бўлиши, ижтимоий адолат принципларининг бузилиши, давлат органларининг аҳолини бошқариш қобилиятини кучсизланиши ва турли зиддиятларнинг кескинлашувида ўз ифодасини топади. Бундай ҳолат ички ва ташқи таҳдидлар туфайли вужудга келади.

Беқарорлик бир ижтимоий-сиёсий тизимдан янги ижтимоий-сиёсий тизимга ўтиш даврида кескинлашиши мумкин. Бу эса барқарорликка эришиш ва уни сақлаш унутрилган муаммоларни оқилона ҳал этиш зарурлигини кўрсатади. Жаҳон тажрибаси ҳар бир мамлакат халқларининг ўз тараққиёт йўлини танлаш ҳуқуқига эга бўлиши мумкин. Ҳар бир мамлакатнинг тарихий ҳаётининг умумий хавфсизлик ва ижтимоий барқарорликни таъминлаш гарови эканлигидан далолат беради. Ўзбекистон мамлакатининг мустақилликка эришганидан кейин ўз миллий давлатчилиги асосларини яратиш, ўзига хос ва ўзига мос тараққиёт йўлини белгилаш, ривожланишнинг ўзбек мамлакатини яратиш имконига эга бўлди.

Бу борада иқтисоднинг мафкурадан холилиги, давлатнинг бош ислохотчи эканлиги, қонун устуворлиги, қонун ижтимоий сиёсат, бозор муносабатларига бошқичма-бошқич ўтиш кабилар жамият барқарорлигини сақлашнинг асосий омилларидир. Бу эса мамлакатимизда миллий давлатчилиги асосларининг барпо этилиши, кадрларнинг тарбияланиши, ўзликнинг англаниши, демократик кадрларнинг тарбияланиши ва инсон ҳуқуқларининг кафолатланиши учун муҳим бўлган барқарорлик омилларидир.

Ҳар қандай жамиятда барқарорликнинг узлуксизлиги ва эришиш, ундаги ижтимоий адолат тамойилларига риоя қилиниши билан узвий боғлиқ. "Адолат" одиллик, тўғрилик, ҳамма учун баробар бўлган ҳақиқатнинг талаб ва тамойилларига амал қилинишини англатадиган тушунча. Ҳар қандай жамиятнинг асосий қисми, эзгу ғояси, сиёсат, маънавияти, ахлоқ ва ҳуқуқнинг меъёрий категорияси, жамият ва инсон учун муҳим аҳамият касб этадиган ижтимоий-сиёсий кадрлардан биридир. У жамият ҳаётидаги ҳодисаларни тартиб-қоидаларнинг асл инсоний идеалларга, ҳақиқат ва эътиқодларига қанчалик мос эканини аниқлашда ҳамма эътиборларда ҳам асосий мезон бўлиб хизмат қилади. Жамиятнинг шахсга, шахснинг жамиятга ва бир шахснинг иккинчи шахсга муносабатида намоён бўладиган адолат тамойили ана шу муносабатларни баҳолашнинг ўзгармас мезони.

Адолат юксак инсоний қадрият бўлиб, “бахт”, “озодлик”, “тенглик”, “дўстлик”, “тинчлик” тушунчалари каби инсоннинг азалий эзгу интилишлари тимсоли ҳамдир. У ҳақдаги илк тасаввурлар жуда олис замонлардан бошланган. Қадимги давр мутафаккирлари уни универсал қонун сифатида талқин этган. XVIII асрга келиб адолат ижтимоий тенглик билан боғлиқ ҳолда кун тартибига қўйила бошланди.

Ҳозирги замон фалсафий адабиётларида адолат жамиятдаги барча ижтимоий муносабатларни ифода этувчи категория сифатида таърифланмоқда. У инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг асосий мезони бўлгани учун доимо ижтимоий аҳамият касб этади. У жамият (социум) ҳаётида муҳим аҳамият касб этадиган ижтимоий қадриятдир. Шу сабабли “ижтимоий адолат” тушунчасидан фойдаланилади. “Ижтимоий адолат” жамиятда демократиянинг мавжудлиги, инсоннинг ҳимоялангани, барчанинг қонун олдида тенглиги, шунингдек, фуқароларнинг иш билан таъминлангани, тиббий хизмат, уй-жой, таълим, маданий неъматларга дахлдорлигини англатувчи тушунчадир. Ижтимоий адолат реал қадрият бўлиб, бугунги кунда у фуқаролик жамиятининг узвий қисми ҳисобланади.

1991 йил 31 августдан буён мустақил тараққиёт йўлидан қатъият билан бораётган жамиятимиз тобора демократлашиб, давлат, жамият ва шахс муносабатларида адолат ва гуманизм ғояларига асосланмоқда.

Адолат тамойилининг рационал аҳамиятини ошириш учун аниқ меъёрлар, ўлчовлар талаб этилади. Ҳисса ва улуш бирлиги демократик меъёрларга ҳам мос келадики, бу иқтисодиётда – меҳнат ва иш ҳақи; сиёсатда – бошқарувдаги иштирок ва бурч; ҳуқуқда – эркинлик ва зарурат, ҳуқуқ ва бурч, жиноят ва жазо; социал соҳада – инсоннинг жамият ҳаётидаги ўрни ва нуфузи, ижтимоий мақомининг реал меҳнати натижалари, қобилият ва салоҳиятига қанчалик мос эканида намоён бўлади. Адолатнинг бошқа тамойиллари ҳам демократик мазмунга эга. Улар

жамиятнинг барча аъзолари учун умумий ва бир хил татбиқ қилиниши мумкин. Қуйида адолат тамойилини умумий тарзда таснифлаб ўтамиз: 1) талаб ва таклиф қоида-си; 2) тенг имкониятлар қоидаси; 3) эҳтиёж қоидаси; ижтимоий кафолат қоидаси; 5) хизмат кўрсатиш қоида-си; 6) мутаносиблик қоидаси; 7) эквивалентлик қоидаси; — рағбатлантириш қоидаси; 9) касбий лаёқатлилиқ қоидаси; 10) ижтимоий фойдалилик қоидаси. Мазкур қоидалар бозор иқтисодиётига асосланган барча демократик жамиятларда кенг қарор топган. Бу қоидалар ҳаётга қанчалик кенг жорий этилса, фуқаролик жамияти пойдевори шу-чалик мустаҳкам бўлади. Айни пайтда мутахассислар бундай қоидаларни тўлдирувчи бошқа принциплар ҳақида ҳам фикр юритади. Америкалик социологлар Р.Хьюсман ва Д.Хэтфилд "адолат омили" тушунчасини асослаб, унинг амалга оширишда қўл келадиган қоидаларни келтиради. Булар қуйидагилар: 1) инсон ўзгалар билан муносабат-ни ўзининг жамият ишига қўшган ҳиссаси ва шунинг эвазига оладиган улушини таққослаш орқали баҳолайди; 2) ҳисса ва улушнинг ўзаро мос келмаслиги норозиликка сабаб бўлади; 3) инсон ўзига тегаётган улушдан қониқма-ган ўзича адолатни тиклашга ҳаракат қилади. Хуллас, ижтимоий адолатнинг мазкур қоидалари жамиятнинг барча аъзолари учун умумийлиги ва бир хилда татбиқ қили-ниши билан аҳамиятли. Шунингдек, бу қоидалар ижтимоий уйғунлиқнинг зарурий асоси ҳисобланади.

Адолат нисбий тушунча бўлиб, барча учун бир хил мавжуд бўлмаса-да, демократик жамиятда уни амалга оширишнинг қатъий қоидалари, меъёрлари таъминланади. Соҳибқирон Амир Темур бобомизнинг бир умр «адолатдадир» деган ҳикматга амал қилиб яшагани қимизнинг бу борада етарли билим ва тажриба, аниқ ҳамда қадриятларга эга эканини кўрсатади. Ана шу бой меросга суянган юртимизда ҳуқуқий-демократик адолат ва фуқаролик жамияти қуриш халқимизнинг асосий мақсадидир. Бу мақсадни амалга оширишда: а) демо

тиянинг умуминсоний тамойилларига риоя қилинади; б) инсон ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади; в) демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ҳамда қонуилар билан ҳимоя қилинади; г) барчанинг қонун олдида тенглиги таъминланади.

Мамлакатимизда тараққиёт тадрижий ва босқичма-босқич тарзда амалга оширилаётгани юртдошларимиз манфаатларини ўзаро уйғунлаштиришга, фуқаролик жамияти асосларини мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. Бундай шароитда адолат тамойили жамият ҳаёти учун муҳим маънавий-ҳуқуқий меъёрга айланади. Юртимизда ҳар қайси инсоннинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлашга алоҳида эътибор берилмоқда. Бугунги кунда адолат барчанинг қонун олдида тенглиги ва қонуннинг барчага тенг тегишли эканини англатади. Яъни “Адолат – қонун устуворлигида” деган тамойил асосида ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий негизда ривожлантириш мамлакатимизда амалга оширилаётган, адолатли жамият барпо этишга қаратилган барча ўзгариш ва ислохотларнинг маъно-мазмунини ташкил этади. Адолат ҳукм сурадиган жамиятда тенглик ва эркинлик бўлиши мумкин.

“Тенглик” — кишиларнинг жамиятда тутган ўрни ва ҳаёт шароитидан қатъи назар, қонун-қоидалар, маънавий-ахлоқий талаблар ҳаммага бир хил бўлишига асосланган тамойилни ифодаловчи тушунча. Тенглик маънавиятнинг ижтимоий-ҳуқуқий соҳадаги асосий қадриятларидан бири, жамиятдаги барча кишилар, қатлам, партия ва бошқаларнинг қонун олдидаги умумий масъулияти ва имкониятларининг бараварлигини англатади.

Тенглик таъминланган жамиятда унинг барча аъзолари яшаш, таълим олиш, меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, мулкдор бўлиш, малакали тиббий хизматдан фойдаланиш, қариганда ёки меҳнат лаёқатини йўқотганда ижтимоий таъминот олиш, фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги, сайлаш ва сайланиш каби ҳуқуқларга эга бўлади. Тенгликнинг мантиқий маъноси айният билан мос келади. Формал ман-

тиқдаги айният қонунига кўра, агар фикрлар бир хил ҳаётга бўлса тенг фикрлардир, агар билдирилган фикрлар мун жихатидан ўзгармай қолса ҳам тенг фикрлардир. Тенглик деганда, мамлакатимиз халқларининг барча соҳадаги амалий тенглиги ҳам тушунилади.

Тенглик йўқ жойда самимий дўстлик ҳам бўлмайди. Ҳаётда одамларнинг чин дўст бўлишлари учун, аввало улар ўзларини бир-бирларига тенг ва муносиб кўриши керак. Мустақкам дўстлик эса ҳам моддий, ҳам маънавий соҳалардаги тенглик ва ўзаро муносиблик пойдеворида қурилади. Мустақилликни мустақкамлаш йўлида миллий муносабатлардаги амалий тенглик масаласи ҳам катта аҳамиятга эга. Кичик миллатларга паст назар билан қараш, уларга ишонмаслик ва уларни катта миллатларга муте қилиб қўйиш каби адолатсизликлар тенгсизлик кўрсатишидир. Тенглик инсонларнинг бир жамиятда яшашлари жараёнида ўзаро бир-бирига тенг меҳр-муҳаббатли, раҳм-шафқатли, қадр-қимматини жойига қўйиш, ҳурмат-илтифот кўрсатиш, ор-номусини ҳимоя қилиш, нафсониятини поймол қилмаслик ва шу каби барчага барабар тарзда инсоний, самимий муомала-муносабатлари билан изоҳланади. Тенгликнинг тўлақонли, барқарор бўлиши инсонлар, миллатлар ўртасида тўла тенг ҳуқуқлиликни эришишда ҳам ифодаланади.

Тенглик бўлмаган жойда инсоннинг ноҳақ кулфат қилиши, бадном бўлиши, соғлиғини йўқотиши, оила аъзоларининг беҳисоб машаққатларга дучор бўлиши, адолатга ишончининг сўниши, руҳий тушкунликка, келажақга умидсизланиш каби изтиробли ҳолатларнинг юзга келиши шубҳасиз.

Оилада ота-она фарзандларининг барчасига моддий ва маънавий жиҳатдан тенг муомала-муносабатда бўлмаслиги охир-оқибатда улар орасида аҳиллик, оилада эса тенглик, осойишталикнинг бузилишига олиб келади. Ота-она фарзандларининг тарбияси жараёнида уларнинг ҳақига барабар-тенг тарзда маънавий-руҳий озуқа,

меҳр-муҳаббат, гамхўрлик, ҳамдардлик кўрсатишлари, уларни тушунишга ҳаракат қилишлари ҳам тўғри тарбиялаш мезонларига киради.

Жамоада раҳбарнинг ходимларга нисбатан тенглик муносабати уларнинг моддий ва маънавий тенг ҳуқуқлиликларини таъминлаши, барчага тенг иш шароитлари яратиши, ошна-оғайнигарчилик билан ўзига яқин одамларга алоҳида эътибор қаратмасдан, балки барчага баравар инсоний муомала қилиши, касб ахлоқи, жамиятда қабул қилинган қонунлар ва адолат устуворлигига риоя этишида намоён бўлади.

Ҳар бир миллат асрлар давомида яратган миллий маданиятлари, қадриятлари орқали мамлакат маънавий бирлигини озиқлантиради. Чунки, миллий илдизга эга бўлган маънавиятгина бошқа миллатларни бойитадиган маданий озиқ беради. Ҳар бир халқда ўз миллий маънавияти ва қадриятларини яхши биладиган, уларни адабиёт, санъат, фан, матбуот воситасида бошқа халқларга етказиб бера оладиган фозил одамлар бор. Ўз халқининг ноёб қадриятлари, маънавий меросини эъзозлаб, бошқа халқларга ҳам етказиб бера оладиган бундай фозил кишилар миллатларнинг ўзаро яқинлашувига, улар ўртасидаги маънавий тенгликнинг мустаҳкамланиши ва давомийлигини таъминлашга хизмат қилади.

“Тенг ҳуқуқлилиқ” Ўзбекистонда инсон ва фуқаролик мақомининг конституциявий принципларидан биридир. Конституциянинг 18-моддасига мувофиқ, юртимизда барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, irqи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар.³²

Фуқаролар ҳуқуқларини ижтимоий, irqий, миллий, тил ва диний мансублик бўйича чеклашнинг ҳар қандай шакллари тақиқланади. Бундан ташқари, Конституция эркак ва аёл тенг ҳуқуқ ва эркинликларга ҳамда уларни амалга оширишда тенг имкониятларга эга эканини белгилайди.

³² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2010

Ундан келиб чиқиб, тенг ҳуқуқлилиқнинг бир нечта жиҳатларини фарқлаш мумкин: инсоннинг инсон билан; аёлнинг эркак билан (жинслар тенг ҳуқуқлилиги); миллий тенг ҳуқуқлилиқ ва ҳ.к.

Тенг ҳуқуқлилиқ ва фактик тенглиқни чалқаштириш тўғри бўлмайди. Инсонларнинг ижтимоий ҳаётдаги фактик тенглиги ва тенгсизлиги уларнинг моддий аҳволи, машғулот тури, онги, психологияси ва ҳоказоларга боғлиқ бўлади. Тенг ҳуқуқлилиқ фуқароларнинг ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятларга бир хил ҳажмда эга бўлишида намоён бўлади; агарда чеклашлар жорий қилинса, улар барчага баробар: ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятларни бажариш кафолатлари ҳам бир хил. Қонунчилиқнинг алоҳида тоифадаги шахсларга: болалар, ногиронлар, фахрийларга нисбатан юқори даражадаги эътибори тенг ҳуқуқлилиқ принципининг бузилиши бўлмай, балки Ўзбекистон давлати ижтимоий табиатининг намоён бўлиши ҳисобланади.

Бундан ташқари, кўплаб конституциявий нормалар инсонларнинг эҳтимолли фактик тенгсизлигини ҳисобга олган ҳолда тузилган ёки унинг вужудга келишини инкор этмайди. Масалан, барча учун хусусий мулкка эга бўлиш ҳуқуқининг, тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг мустаҳкамланиши инсонларнинг шахсий бойлигининг ҳар хил миқдори, жамиятнинг ижтимоий табақаланишига тўла йўл қўйиши мумкин. Лекин, гап айнан шундаги иборатки, Конституция ҳар бир инсонга айтиб ўтилган ҳуқуқ ва эркинликларни амалга оширишнинг тенг имкониятларини беради, улардан ким қандай қилиб фойдаланади — бу муайян индивиднинг ўзига боғлиқ. Лекин муайян моддий фаровонликка эришиб, инсон ундан боқаларнинг зарарига фойдалана олмайди. Шунинг учун Конституцияда фуқаролар ҳуқуқлари чеклашнинг ҳар қандай шакллари (хусусан, ижтимоий мансублик бўйича) тақиқлайди.

Ижтимоий-сиёсий қадриятлардан бири — “Эркинлик ва мувапиф маънода ҳар бир кишининг ўз истаги бўйича иш қилиши” тутишини англатадиган, фалсафа, ҳуқуқшунослик,

сатшунослик каби ижтимоий гуманитар билим соҳаларида кенг ишлатиладиган тушунчалардан бири. Бу атама жамиятнинг турли соҳалари билан боғлиқ ҳолда муайян тушунчалар орқали талқин этилади. Масалан, виждон эркинлиги, фуқаролар эркинлиги, ирода эркинлиги, фикр эркинлиги, сўз эркинлиги, матбуот эркинлиги ва ҳ.к.

Эркинлик ҳақидаги илк фалсафий қарашлар Шарқда “Авесто” замонларидаёқ шаклланган. Эркинликни ҳимоя қилувчи сиёсий институтлар (Спарта ва Афина демократияси, Солон ва Перикл ислохотлари, Рим ҳуқуқи) тизими Фарбда, аниқроғи, Қадимги Юнонистон заминида ҳам аста-секин вужудга келган. Антик даврда эркинлик борасида илгари сурилган таълимотлар унинг замонавий концепцияларидан тубдан фарқ қилади. Масалан, замонавий фарбона концепцияларда асосий урғу шахснинг сиёсий-иқтисодий назорат ва аралашувдан эркинлигига қаратилган бўлса, юнонлар эса зўравонликка таянмаган, қонун асосида амалга ошириладиган ҳокимиятни табиий деб билган ва жамиятнинг шахс устидан ҳукмронлигини тан олган. Бироқ антик даврдаёқ айрим файласуфлар шахсий эркинликка интилиш ва жамият манфаат-эҳтиёжлари ўртасида кескин зиддият вужудга келиши мумкинлигига эътибор қаратган. Бу зиддият турли фалсафий оқим ва мактаблар вакиллари томонидан ўзига хос тарзда ҳал этилган. Масалан, Афлотун ва унинг мактабига мансуб файласуфлар шахс манфаатлари жамият манфаатларига тулиқ бўйсундирилиши зарурлигини асослашга интилган. Чунончи, Афлотун “Қонунлар” асарида “Воқелик сен учун эмас, сен воқелик учун вужудга келасан”, деб ёзади. Киниклар эса, аксинча, ижтимоий ҳаёт қадриятларини бутунлай инкор этиб, шахс манфаатлари, унинг эркинлиги устуворлигини ёқлаб келган. Мазкур таълимотни юнон файласуфи Антисфен яратган бўлса-да, фалсафий адабиётда унинг шогирди, кинизм оқимининг ёрқин вакили — ғайриодатий хатти-ҳаракати ва юриш-туриши билан шуҳрат қозонган Диоген кўпроқ тилга олинади. Унинг эркинлик масаласига оид қарашлари ўта бирёқдамалиги билан

ажралиб турган. Диогеннинг фикрича, инсон эркинлиги чегарасиз бўлиши, давлат ҳам, оила-никоҳ, муносабатлар ҳам, ахлоқий қадриятлар ҳам унга тўсқинлик қилмаслиги керак. Бундай талқиндаги эркинлик жамият маънавий-ахлоқий асосларини емириб, ёвуз, бузгунчи куч сифатида намоён бўлади. Экзистенциализм вакилларининг фикрига кўра, эркинлик инсоннинг ҳаётдаги масъулияти билан қилган ишлари учун жавобгар бўлишидир.

Теварак-атрофда қилинаётган ҳамма ишлар учун айбонни сезиш — эркин инсонга хос ҳиссиёт. “Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси”нинг 1-моддасида: “Ҳамма одамлар ўз қадр-қиммати ҳамда ҳуқуқлари бўйича эркин ва тенг бўлиб туғилдилар...”, 18-моддасида эса: “... ҳар бир инсон фикр, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эга; ёки ҳуқуқ ўз дини ёки эътиқодини ўзгартириш эркинлигига эга; ёки таълим олиш, тоат-ибодат қилиш ҳамда диний расму-русум ва маросимларни оммавий ёки хусусий тартибда амалга ошириш, ўз дини ёки эътиқодига яқка ўзи, шунингдек бошқалар билан бирга амал қилиш эркинлигини ўз ичига олади”, деб таъкидланади.

Ўзбекистон Республикасида барча фуқароларнинг берадил хил ҳуқуқ ва эркинликларга эгаллиги Конституция билан таъмин қилинган бўлиб қолган бўлади. Эътиқод эркинлиги инсоннинг бирор-бир динга эътиқод қилишида ўз ихтиёри билан иш тутишнинг ифтихори далайди. У инсоннинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари ичкерасосий ўринда турувчи қадриятлардан бири ҳисобланади. Эътиқод эркинлиги сиёсий, ахлоқий, илмий, диний ва маданий каби хилма-хил турларга бўлинади. Инсон ўз ҳаётида турлардан бирига алоҳида ихлос қўйиши, шу турни ўз образи муш тарзи, хатти-ҳаракатлари, орзу-мақсадлари, интиқолининг белгилловчи тамойил сифатида қабул қилиши мумкин. Виждон эркинлиги эса муайян кишининг бирор динга қарата боғия эътиқод қилиши ёки эътиқод қилмаслигини аниқлаш билан боғлиқ. У дунёвий ёки диний билимлар тарафдори бўлиши мумкин. Кимнинг нимага эътиқод қилиши ўзининг ихтиёрида. Бу эътиқод тамаойил жамиятдаги бошқа умуминсоний талаблар билан ҳам мувофиқ бўлиши керак. Фуқаролик бурчларини тан олмаслик, турли ақида

мутлақлаштириш, бошқалар учун қадрият бўлган нарсаларни менсимасликни билдирмайди.

Миллий истиқлол мафкураси шахс эркинлиги ғоясига таянади. Ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, айти пайтда ўз манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғунлаштирадиган инсонгина миллий ғоямиз тамойилларини тўғри баҳолай олади. Эркинлаштириш жараёнида инсон ҳақ-ҳуқуқини таъминлаш, инсонпарварлик ва умуминсоний қадриятларга риоя этиб яшаш жамият ҳаётининг асосий мезонига айланади. Ўзбекистон халқи мустақилликка эришиб, ўз эркини, ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини қўлга киритди. У инсон ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлайдиган Конституциясига эга бўлиб, унга кўра, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликлари олий қадриятдир.

Бу борада сўз ва ахборот эркинлиги ўзига хос муҳим ўрин эгаллайди. Демократик жамиятда ҳар ким ўз эътиқодига асосланган ҳолда, жамият, давлат ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий муаммоларга доир фикр-мулоҳазаларини эркин баён қилиш ҳуқуқига эга. Фикрлаш, сўз ва ахборот эркинлиги, маълумотларни қидириш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқи фуқароларга давлат идоралари, жамоат бирлашмалари, корхона ва ташкилот ҳамда муассасаларга таклиф ва ариза ёки шикоят билан мурожаат қилиш орқали жамоат ва давлат фаолиятини бошқаришда фаол қатнашиш имконини беради. Фикрлаш эркинлиги — ўз фикрини эркин сўзлаш ҳамда уларни бошқа шахсларнинг эътиборига ҳавола қилиш.

Инсон ва фуқароларнинг фикрлаш эркинлиги ҳуқуқи сўз эркинлиги, яъни уларни очиқ тарзда изҳор қилиш ҳамда бошқа шахсларга етказиш орқали амалга оширилади. Сўз эркинлиги кўпроқ оммавий ахборот воситалари ёрдамида амалга оширилиб, улар Ўзбекистон Республикасининг «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги Қонунида белгиланган. Унда ҳар бир шахснинг сўз эркинлиги, оммавий ахборот воситаларида чиқиш фикри ва эътиқодини ошқо-ра баён этиш ҳуқуқлари ўз ифодасини топган.

Ҳозирги даврда фуқаролик жамиятини ривожлантириш йўлидан одимлаётган юртимизда оммавий ахборот воситаларини фуқаролар ва ижтимоий қатламлар маффаатларини уйғунлаштириш институти сифатидаги мақомини ошириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Чунки, фуқаролик жамияти шароитида жамоатчилик фикри асосида шаклланган талаб ва таклифлар ҳокимият томонида қабул қилинадиган қарорлар асосини ташкил этади. Демократиянинг асл моҳияти ҳам жамиятни айнан шу тарзда бошқаришни тақозо этади. Масаллага ана шу жиҳатда ёндашганда, эркин ва мустақил оммавий ахборот воситалари жамиятимизда демократик кадриятларнинг қаро топиши ва мустаҳкамланишига хизмат қилади.

Бугунги кунда ахборот инсониятнинг ниҳоятда муҳим ва чексиз, поёни йўқ ресурсига айланди. Аслида, ахборот пайдо бўлибдики, ундан икки мақсад йўлида фойдалан келинади. Бири одамларга тўғри, ҳаққоний ахборотни тақатиш билан уларни реал воқеликдан воқиф этса, иккинчиси нотўғри, асоссиз, ёлгон ахборот — дезинформация тарқатиб, кишиларни, биринчи навбатда, ёшларни чағитиш, алдаш, уларнинг онги ва қалбига гаразли ғояларни сингдиришга интилади. Бошқача айтганда, бугунги кунда ахборот шу қадар қудратли омилга айландики, у ҳар қандай давлатнинг ички сиёсати, одамларнинг онгига таъсир ўтказиш йўли билан сиёсий, ижтимоий, иқтисодий барқарорликни издан чиқариши мумкин.

Шунинг учун ҳам юртимизда истиклолнинг дастлабки йилларидан бу соҳанинг ривожини, ОАВнинг жамият ҳаётини эркинлаштириш ва демократлаштиришдаги ўрни, айналода матбуотнинг давлат идоралари билан муносабатларини ҳуқуқий ва ташкилий асослари, устувор йўналишларини белгилаш мақсадида алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда.

Тафаккур янгиланиши жараёнида фикр ва сўз эркинлигининг турли кўринишларини инсонпарварлик таълим йилларига мувофиқлаштириш, уларнинг ҳуқуқий асосларини қонунлар билан кафолатлаш борасида кўплаб ишлар амалга оширилди. Жумладан, сўз ва фикр эркин

гининг замонавий жамиятга хос шакллари, тартибларига амал қилган ҳолда уларни қонунийлаштириш, фуқароларнинг ҳуқуқига айлантиришга эътибор қаратилди. Айниқса, концепцияда таъкидланганидек, «Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши, янги таҳрирдаги «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги Қонунга, шунингдек, «Телекоммуникациялар тўғрисида», «Реклама тўғрисида», «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги ва бошқа қатор қонунчилик ҳужжатларига тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар киритилиши муҳим аҳамиятга молик жиҳатлар бўлди. Бу борада «Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида», телерадио тизимини ривожлантиришга қаратилган «Телерадиоэшиттиришлар тўғрисида» Қонун қабул қилиш, «Телекоммуникациялар тўғрисида»ги Қонун нормаларини янада такомиллаштириш оммавий ахборот воситаларининг фуқаролик жамияти институтлари тизимидаги ўрни ва ролини янада мустаҳкамлашга, фуқароларнинг сўз эркинлиги ва танлаш эркинлигини таъминлашга қаратилган конституциявий ҳуқуқларини янада тўлиқ рўёбга чиқаришга ёрдам беради.

Жамиятдаги ижтимоий қадриятлар орасида бағрикенглик алоҳида аҳамият касб этади. “Бағрикенглик” (толерантлик) ўзгаларга нисбатан меҳр-мурувватли, ғамхўр, сахий, кенг феълли бўлган, ана шундай маънавий фазилатларга эга кишиларни ифодаловчи тушунчадир. У ўзгаларнинг дунёқараши, диний эътиқоди, миллий ва этник хусусиятлари, анъана-маросимларига ҳурмат-эҳтиромда бўлиш, муомала-муносабатда камситиш ва таҳқирлашларга йўл қўймаслик, инсонийликни ҳамма нарсадан устун ҳисоблаб, жамоада, иш жойларида, маҳалла-қўйда бунга риоя этишни англатади. Мазкур тушунча турли диндаги, турли миллат ва элатларга мансуб кишиларнинг бир мамлакат доирасида, ягона давлат таркибида баҳамжиҳат, тинч-осойишта яшашини ифода этади.

Бағрикенглик айрим шахсларга ёки бутун бир халққа хос хусусият бўлиши мумкин. Бағрикенглик – ўзбек хал-

қининг энг олижаноб фазилатларидан бири. Бағрикенглик миллий ва диний тусда намоён бўлади. Миллий бағрикенглик миллатлараро тотувликни англатса, диний бағрикенглик турли диний конфессияларга мансуб кишиларни ҳамжиҳатликда яшашини билдиради. Турли динларга эътиқод қилувчилар билан ҳеч бир динга эътиқод қилмайдиганлар ўртасидаги ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик ва ўзаро ҳурмат ҳам бағрикенгликка киради.

Бағрикенглик тор мутаассибликка зид тушунчадир. Умуминсоний қадриятларни қадрлайдиган, юксак маърифатли инсон ҳеч қачон диний ва миллий айирмачиликдан бормайди, балки барчага баробар эҳтиром ва одобда бўлади. Ўзбекистонда мустақилликнинг илк кунлариданоқ изчил амалга оширилаётган бағрикенглик сиёсати миллий тараққиёт, мамлакатда қарор топган осойишталикни янада мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. Бағрикенглик дунёдаги турфа маданиятлар, турли халқлар миллий қадриятлари, анъана ва урф-одатларини ҳурмат қилишни англатади. Бундай бағрикенглик кенг дунёқарама-самимий муносабат, ҳур фикр, соф виждон ва эътиқод негизида вужудга келади.

Бағрикенглик фақат маънавий бурчгина эмас, сиёсий ва ҳуқуқий эҳтиёж ҳамдир. Бағрикенглик, энг аввало, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиш асосида шаклланиган фаол муносабатдир. Бу тамойил асослари Конституциянинг алоҳида моддаларида мустаҳкамлаб қўйилган. Президент Ислам Каримов маънавиятнинг таркибий қисми бўлган ислом динининг инсон ҳаётида тутган ўрни хусусида тўхталиб, бутун дунёда унга нисбатан қизиқиш ва эътиборлигининг кучайишини динимизнинг ҳаққонийлиги ва парварлиги, инсонпарварлиги ва бағрикенглиги, одамзотни динимизга эзгуликка чорлаши, ҳаёт синовларида ўзини оқлаш қадрият ва анъаналарни аждодлардан авлодларга етказишдаги бекиёс ўрни ва аҳамияти билан изоҳлайди.

Ижтимоий-сиёсий қадриятлар амалиёти, асосан, мият тузилишида муҳим ўрин эгаллайдиган ижтимоий-сиёсий институтлар фаолиятида акс этади. Бу ин

тутларнинг хилма-хиллиги, динамик хусусиятлари жамиятнинг қандай қадрият ва меъёрлар, тамоийил ва парадигмаларга эгаллигини кўрсатади. Улар ижтимоий фаолият ва муносабатларнинг моҳияти, одамларнинг хулқ-атвори, дунёқараши, онг ва тафакқурини белгилайдиган, ўзаро келишган ҳолда ижтимоий мақсадга йўналган ҳаракати, муайян вазифаларни бажариш мақсадида ташкил этилган гуруҳлар фаолиятининг уюшган шаклидир. Ижтимоий-сиёсий институтлар ўзининг аниқ мақсадларига эга бўлиши, ўз аъзоларининг бу мақсадларга хизмат қилиши, талабларга риоя этиши, индивиднинг гуруҳ, жамоа, партия ичида қарор топган меъёрлар, тартиб-қоидалар, ахлоқий, сиёсий ва ташкилий талабларни ўз фаолиятининг мезони сифатида қабул қилишини таъминлайди.

Давлат ва ҳокимият сиёсий тизимдаги асосий институтдир. Халқ умумманфаатининг натижаси ва ифодачиси эканлиги боис давлат ижтимоий-сиёсий институт сифатида намоён бўлади. Давлат — жамиятни бошқариш, тартибга солиш, ижтимоий барқарорликни таъминлашга қаратилган алоҳида муассаса. Давлат умуминсоний қадрият, инсоният маънавий тараққиётининг муҳим ютуғидир. Жамиятнинг маънавий салоҳияти юксалиб бориши билан сиёсий бошқариш шакл ва усуллари ҳам такомиллашиб боради. Ўзгарган тарихий шароитда давлатнинг моҳияти, мазмуни ва вазифаларини янгича тушуниш зарурияти вужудга келади.

Одатда, дунёвий ва диний давлатлар бир-биридан фарқланади. Дунёвий давлатлар конституцияга, илм-фан хулосаларига асосланади. Диний ёки теократик давлатлар диний таълим ва шариат ҳукмига асосланади. Бундай давлатлар ўз фуқароларининг виждон эркинлигини тақиқлайди, таълим-тарбия асосан диний руҳда олиб борилади.

Демократик давлатда таълим-тарбия муассасалари жамиятни оқилона бошқаришга яқиндан ёрдам беради; ёш авлодга пухта сиёсий ва ҳуқуқий билим беради, мавжуд ахлоқий, ҳуқуқий нормаларни сингдиради, сиёсий онг ва маданиятни ривожлантиради.

Мустақиллик йилларида миллий давлатчилик анъаналарининг тикланиши билан давлатнинг ташкилотчил бош ислохотчилик фаолияти янги мазмун ва аҳамият касб этди. Мамлакатимизнинг сиёсий, ҳуқуқий ҳаёти амалга оширилаётган туб ислохотлар сиёсий бошқарув янада такомиллаштиришга, юртимизда ҳуқуқий давлат янги демократик жамият барпо этишга, кучли давлат кучли жамиятга ўтишга қаратилган. Янги шароитда давлатнинг, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг муҳим вазифаси сиёсий партиялар, нодавлат, ижтимоий структуралар, фуқаролик жамиятининг эндиликда пайдо бўлиб келаётган хилма-хил институтлари билан ишлаш ва ҳамкорлик қилишнинг янгидан-янги шакллари ни излаб топишдан иборат.

Шу билан бирга, ижтимоий ҳаёт бир жойда туролмайди. Ўзбекистон фуқаролик жамияти сари боролмаган, давлатнинг функциялари ва ижтимоий институтлари билан алоқаларида муайян ўзгаришлар рўй бериши табиий. Бунда, биринчидан, давлатнинг айрим функцияларини маҳаллий ҳокимиятга, фуқаролик институтларига ўтатиш иккинчидан, нодавлат ташкилотларнинг, фуқаролик жамияти асосий тизимларининг ижтимоий ҳаётда фаолияти кенгайди.

Давлат функциялари тизимида содир бўладиган ўзгаришлар ушбу умумий йўл, стратегик мақсадга етиш йўналтирилган чора-тадбирлардир. Ушбу чора-тадбирлар сирасига ҳокимиятнинг қонунчилик, ижроия ва назорат тизимларига бўлиниши, икки палатали парламентнинг ташкил этилиши, суд ва юридик соҳада ўтказилаётган либераллаштириш ислохотларини ҳам киритиш мумкин.

Бугун Ўзбекистон ҳуқуқий демократик давлат қуриши ва фуқаролик жамияти барпо этиш йўлидан собитқалик билан бормоқда. "Ҳуқуқий давлат" тушунчаси ҳақда халқ ҳокимияти, ҳуқуқнинг ҳукмронлиги ва устуворлиги, юқори даражадаги сиёсий-ҳуқуқий маданиятга эришган демократик бошқарув, ҳокимият ваколатлари бўлиниши, суднинг мустақиллиги таъминланган, ҳуқуқ

муҳофаза этувчи органлар фаолиятида инсон манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликлари, қонун устуворлиги таъминланган давлат шаклини ифодалайди.

Ҳуқуқий давлат Конституция ва қонуннинг устуворлигига асосланади, барча фуқаролар, мансабдор шахслар, давлат органлари ва ташкилотларнинг қонушларни оғишмай ижро этишлари ва унга риоя қилишларини тақозо этади, фуқаро ва давлатнинг амалдаги қонушлар доирасида ўзаро жавобгарлигини назарда тутаяди, давлатнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларида мустаҳкамланган ва кафолатланган сиёсий, мафкуравий ва иқтисодий плюрализмга таянади, фуқаролик жамиятининг фаолияти учун зарур бўлган фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлайди.

Ҳуқуқий давлатнинг аҳамияти жамиятда фаолият кўрсатувчи демократик институтларнинг ривожланиши ва барқарорлигини рағбатлантира оладиган ҳуқуқий ҳужжат чиқариш ва жорий этиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини муҳофаза қилиш, ижтимоий ҳимояланганлигига доир амалий чоралар қабул қилиш, уларнинг ажралмас ҳуқуқ ва эркинликларига тажовуз қилувчи мансабдор шахсларни тегишли шаклда жавобгарликка тортишнинг ҳуқуқий механизмларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш кабиларда ифодаланади.

Шу билан бирга, ҳуқуқий давлат бошқарув механизмининг барча бўғинлари аниқ ва бир маромда ишлашини, давлат органлари фаолиятида ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллашнинг самарадорлигини, ҳокимият ваколатларининг тақсимланиши принципини турмушга жорий этишни, давлат ҳуқуқий ва сиёсий институтларининг барқарорлигини, эркин бозор иқтисодиёти тамойиллари амалга ошишини таъминлайди.

Конституция ва қонуннинг устуворлиги, давлат ҳокимияти тизимининг ҳокимият ваколатларининг тақсимланиши принципи бўйича шаклланиши, суд-ҳуқуқ ислохотларининг ўтказилиши, олий қадрият сифатида инсон ҳуқуқ ва эркинликларини жорий этиш учун реал шароитнинг яра-

тилиши ҳуқуқий давлатнинг асосий белгилари ҳисобланади. Бундай давлат барқарорлигининг ҳуқуқий асослари жамиятда этнофуқаровий барқарорлик ва фуқароларнинг иродасига, улар ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимояланганлигига асосланган қонунийлик ва ҳуқуқий тартибнинг мутаъдиллиги, сиёсий асослари — сиёсий плюрализмга асосланган демократик сиёсий тизимнинг яшовчанлиги ва барқарор фаолият кўрсатиши, ижтимоий асослари — жамиятнинг давлат томонидан тенг ҳимояланадиган турли муносабат шакллари мавжудлигини асос қилиб эътиборга олинган ижтимоий тузилиши, иқтисодий асослари — эркин тадбиркорликка ва турли мулк шакллари ривожлантиришга қўйилган бозор иқтисодиётининг мавжудлигидан иборат.

Шу маънода, ҳуқуқий давлат барпо этиш, фуқароларнинг жамияти қуриш ҳамда жамиятни демократлаштириш жараёнида ҳокимиятнинг бўлиниши тамойили долзарм масалалардан ҳисобланади. Шунинг учун Президент Имом Каримов томонидан яратилган «Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси»да давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш масаласига биринчи устувор вазифа сифатида эътибор қaratилгани бежиз эмас.

Бунда ҳокимиятнинг субъектлари ваколатларини амалга ошириш жараёнида ўзаро тийиб туриш ва манфаат мувозанати тизимини шакллантириш, қонун ижодкорлигининг сифатини жиддий равишда ошириш, умумдаш ва ҳудудий манфаатларнинг мутаносиблигига эришиш муҳим аҳамият касб этади. Бу борада таркиб жиҳати жиҳатан асосан халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари вакиллари томонидан ташкил топган юқори палата — Сенатнинг ҳуқуқлари манфаатларини яқиндан қўллаб-қувватлаш ва қўйи — Қонунчилик палатаси эса ўз фаолиятини доимий профессионал асосда амалга ошириши ҳисобга олинганини айтиб ўтиш лозим.

Демократик кадрларнинг муҳим йўналишлари билан қонун устуворлиги ва суд-ҳуқуқ тизими билан боғлиқ инсон ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлашга қаратилган

жиҳатлар алоҳида ўрин эгаллайди. Қонун устуворлигини ҳамда барчанинг қонун ва суд олдида тенглигини таъминлаш, шахс ҳуқуқи ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш каби муҳим вазифаларни амалга ошириш мақсадини назарда тутувчи суд-ҳуқуқ тизимини изчил демократлаштириш ва либераллаштиришни фуқаролик жамиятини барпо этишнинг муҳим шартларидан бири сифатида эътироф этиш мумкин.

“Қонун устуворлиги” – муайян жамиятдаги барча фуқаролар, давлат ва жамоат ташкилотлари томонидан Конституция ва қонун ҳужжатларига тўла риоя қилинишини англатадиган тушунча. Бу тушунча қонуннинг мамлакат ҳудудида бир хилда тушунилиши ва қўлланилиши, барча норматив ва индивидуал ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция ва қонунлар асосида қабул қилиниши ва уларга зид келмаслиги, инсон ва фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг, бурчларининг кафолатланганини ифодалайди. Қонуннинг маданият билан боғлиқлиги жамият аъзоларининг юқори даражада маданиятли, жумладан ҳуқуқий маданиятли бўлганларидагина қонунга эришиш мумкинлигида намоён бўлади. Қонун мақсадга мувофиқликни, қонун ва қонуности ҳужжатлари давлат ҳамда жамият манфаатларига мос келишини англатади.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, турли шаклдаги мулкчилик, жамиятдаги иқтисодий эркинликлар, сиёсий ҳурфикрлилик, кўппартиявийлик, давлат тузумининг демократик тамойиллари қонун ва қонуности ҳужжатларини татбиқ этиш ҳамда унинг назоратини амалга оширишнинг самарали механизми қонун билан таъминланади. Қонунга шахсий ва ижтимоий ҳаётда доимо риоя қилиш шахс маънавиятининг юксаклигидан дарак беради. Шахс ва жамият ҳаёти ўзаро уйғун, бир бутун ҳаёт эканини тушунадиган инсонлар маънавий жиҳатдан етук инсонлар бўлиб, улар ҳаётда қонуний талабларга асосланиб яшайди.

Мамлакатимизда бозор муносабатларининг ривожланиши ҳамда жамиятни демократлаштириш ва янгилаш жараёнларининг изчил давом эттирилиши, ўз навбатида,

хар бир шахсинг ҳуқуқ ва эркинликларининг самарали ҳимоя қилинишини таъминлашга қаратилган ҳуқуқий тизимни такомиллаштириш заруратини белгилаб берди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида демократик умуминсоний принципларга асосланиши, инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланиши ҳамда демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонуни билан ҳимоя қилиниши кафолатланди. Бу эса фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг энг самарали, таъсирчан ва демократик усулларидан бири бўлган суд орқали ҳимояни мумкин қадар кенгайтириш, суд тизимининг демократик асосларини ислоҳ қилиш ва янада чуқурлаштириш, суд ишларининг тўғри ва ў вақтида кўриб чиқилишини таъминлаш, фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтиришга қаратилган суд-ҳуқуқ ислоҳотларини амалга оширишни тақозо этди. Шу боис, мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ этиш йўлидаги алоҳида эътибор қаратилди.

Истиқлол йилларида мамлакатимизда барча соҳаларда суд-ҳуқуқ тизимида ҳам туб ислоҳотлар амалга оширилди. Босқичма-босқич амалга оширилган амалий ишлар ва қарор қабул қилинган тажрибалар ушбу тизимни янада демократиклаштириш ва эркинлаштиришга имкон яратди ҳамда таъминлаш равишида бу соҳадаги ислоҳотларни янги босқичга кўтариш заруратини юзага келтирди. Мамлакатимизда суд ислоҳотларини чуқурлаштириш, ҳокимиятнинг мустақил тартиб сифатида бутун одил судлов тизимини демократиклаштириш ҳуқуқий давлатни мустаҳкамлашнинг муҳим йўналиши бўлди.

Шуни айтиш жоизки, Ўзбекистонда суд ҳокимиятини судловни амалга оширишга нисбатан анча кенг маъно берилган эга. Яъни, судлар нафақат қонуни қўллайди, унинг

шунтириш беради, низоларни ҳал этади, балки ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий ўзгаришларнинг фаол иштирокчиси ҳам ҳисобланади.

Жаҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда илк бор мамлакатимизда Конституциявий суд таъсис этилди. Бозор иқтисодиётининг ривожланиш шароитида ҳўжалик муносабатларида қонунчиликни таъминлашда муҳим роль ўйнаётган ҳўжалик судлари тизими яратилди. Суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш, бу, аввало, уни демократлаштириш ва янада либераллаштиришдан иборат бўлиб, у судларнинг ҳақиқий мустақиллиги ва эркинлигини таъминлаш соҳасида қилинган ишлар ва амалга оширилиши зарур бўлган, ечимини кутаётган масалаларни акс эттиради.

“Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”да мазкур соҳада кейинги ўн йилликда амалга оширилган қуйидаги чора-тадбирларга асосий эътибор қаратилди: “Судлар тўғрисида”ги Қонуннинг янги таҳрирда қабул қилиниши; судьялик лавозимига номзодларни тақдим этиш, судьяларнинг ваколатини тўхтатиш ва муддатидан олдин тугатиш, уларга нисбатан интизомий иш юритувни қўзғатиш вазифалари Адлия вазирлиги ваколатидан чиқарилганлиги; Судлар фаолиятини ташкилий жиҳатдан таъминлаш, хусусан, суд тизими учун кадрлар масалалари билан шугулланиш вазифаси махсус орган — Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссиясига юклатилганлиги.

Шу билан бирга, бу соҳада Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузурида махсус ваколатли тузилма — Суд қарорларини ижро этиш, судлар фаолиятини моддий-техник ва молиявий таъминлаш департаменти ташкил этилганлиги, умумий юрисдикция судлари ихтисослаштирилиб, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича судлар ташкил этилиши, кассация инстанцияси ислоҳ қилиниб, суд ишларини қайта кўришнинг апелляция тартиби жорий этилгани, қонунчилигимизга адвокатура мустақил-

лигини янада мустақкамлашга қаратилган қатор ўзга-
тиш ва қўшимчалар киритилгани, иқтисодиёт соҳасидаги
жиноят ишлари бўйича қамоқ ва озодликдан маҳрум этиш
жазолари ўрнига жарима шаклидаги иқтисодий санкция-
ни қўллаш имконияти анча кенгайтирилгани, Ўзбекистонда
2008 йилнинг январидан бошлаб ўлим жазоси бекор қили-
ниб, унинг ўрнига умрбод ёки узоқ муддатли озодликдан
маҳрум қилиш жазо тури жорий этилгани ва бошқалар
муҳим аҳамиятга эга.

Демак, мамлакатимизни демократик янгилашни
ҳозирги босқичидаги энг муҳим йўналишлардан бири
қонун устуворлиги ва қонунийликни мустақкамлаш, шах-
суқуқи ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилишга қара-
тилган суд-ҳуқуқ тизимини изчил демократлаштириш
либераллаштиришдан иборат. Бир сўз билан айтганда
юртимизда ҳуқуқий давлат асосларини янада такомиллаш-
тириш, аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксал-
тириш биз учун ҳал қилувчи вазифа бўлиб қолмоқда.

Ижтимоий ва сиёсий қадриятлар амалиётида фуқаро-
ларнинг мамлакатни янгилаш ва ислоҳ этиш, қонунчилик
вакиллик ҳокимиятини шакллантиришда фаол ишти-
ришга эришиш учун зарур восита бўлган сайловлар ва са-
лов тизими бу борадаги ҳуқуқий меъёрлар ва шарт-ш-
роитни яратиш ҳамда такомиллаштириб боришда муҳ-
ўрин тутади. Сайловлар ҳар бир кишининг тенг сай-
ҳуқуқига эгаллигини таъминлайди, давлат ҳокимияти
шакллантиришда фуқароларнинг хоҳиш-иродасини ис-
да этишга хизмат қилади. Уларнинг мунтазам ва адола-
ўтказилиши мамлакатдаги демократиянинг қай даража-
эканлигини белгиловчи мезонлардан биридир.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда сайлов ҳуқу-
эркинлигини таъминлаш ва унинг ҳуқуқий асосини
тақкамлаш бўйича салмоқли ишлар амалга ошири-
Ўзбекистонда фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи эркинли-
таъминлаш Конституция, "Сайловчилар ҳуқуқлари
кафолатлари тўғрисида"ги, "Ўзбекистон Республи-
Олий Мажлисига сайлов тўғрисида"ги, "Халқ депут

ри вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида”ги Қонунлари билан тартибга солинади.

Сайлов қонунчилигини такомиллаштириш, сайловга ҳар хил аралашувларнинг олдини олиш бўйича амалга оширилган ислохотлар натижасида депутатликка номзод кўрсатиш тартиби ўзгартирилди.

2002 йилги референдум натижаларига кўра, 2002 йил 4 апрелда “Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида”ги Конституциявий Қонун қабул қилиниб, унга кўра Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Икки палатали парламентга айлантирилган эди. Парламентнинг қуйи палатаси – Қонунчилик палатаси (бир юз йигирма депутатдан иборат), юқори палата — Сенат (худудий вакиллик палатаси, юзта сенатордан иборат) деб белгиланди. Қонунчилик палатаси депутатлари бошқа фаолиятларидан озод қилиниб (педагоглик ва илмий-исқодий фаолиятга рухсат берилди), фақат депутатлик фаолияти билан шугулланишлари натижасида парламент профессионал парламентга айланди.

“Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларини такомиллаштириш муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонунларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни Қонунчилик палатаси томонидан 2008 йил 19 ноябрда қабул қилинган. Сенат томонидан 2008 йил 4 декабрда маъқулланган. Маъқур Қонуннинг 1-моддасига кўра, ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида (1992 йил 8 декабрь) қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 77-моддасининг биринчи қисми ўзгартирилиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси қонунга мувофиқ сайланадиган бир юз эллик депутатдан иборат деб белгиланди. Қонунчилик палатаси бир юз ўттиз беш депутати худудий бир мандатли сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида умумий, тенг ва тўғридан-

тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йў.
билан сайланади. Ўзбекистон Экологик ҳаракатидан Қону
чилик палатасининг ўн беш депутати мазкур ҳаракатни
олий органи (Конференцияси) томонидан Марказий. са
лов комиссияси белгилайдиган муддатга сайланади.

Мамлакат сиёсий ҳаётини демократлаштириш ва
гилаш ислохотлари давом этаётган бугунги кунда халқ
депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларини
маҳаллий ҳокимият тармоғидаги роли ва назорат ва
латларини кучайтириш долзарб вазифадир. Мазкур ваз
фанинг муваффақияти маҳаллий вакиллик органлари
бўлиб ўтадиган сайловларда муносиб депутатларнинг са
ланишига бевосита боғлиқ. “Халқ депутатлари вилоят,
ман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида”ги Қон
нинг 20-моддасига кўра, халқ депутатлари вилоят К
гашлари депутатлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқ
сиёсий партиялар, бевосита фуқаролар эга. Халқ де
татлари туман, шаҳар Кенгашлари депутатлигига н
зодлар кўрсатиш ҳуқуқига сиёсий партиялар, фуқ
ларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, шунингдек,
восита фуқаролар эга.

“Сайлов ҳуқуқи” тушунчаси ҳар бир фуқаро са
ҳуқуқига эгаллиги, сайловда ҳамма тенг асосларда ка
шиши, аёллар ва эркаклар тенг сайлов ҳуқуқларига
экани, ҳарбий хизматчилар барча бошқа фуқаролар
лан тенг равишда сайлов ҳуқуқларидан фойдаланиши
ким сайловда бошқа шахсларга нисбатан бирон-бир
залликка эга эмаслигини англатади. Буларнинг ҳаммас
сайлов ҳуқуқининг амалга оширилишини таъминла
Сайлов ҳуқуқининг тенглиги ҳар бир сайловчинини
бериш учун фақат битта рўйхатга киритилиши
шахсан овоз бериши билан таъминланади. Сайлов б
тенлари шахсни тасдиқловчи ҳужжат кўрсатилганд
йингина берилади. Сайловда барча сайловчиларнинг
асосда қатнашувлари сайлов округларининг уларда я
фуқаролар сонига тенг қилиб ташкил этилиши бил
таъминланади. Чунки, ҳар бир округдан битта д

сайланади. Бу билан амалда бир округдаги сайловчи овози бошқа округдаги сайловчи овозига амалда тенг бўлишга эришилади. Бундан ташқари, тенг сайлов принципи бутун Ўзбекистон фуқаролари сайлов ҳуқуқининг қонуни томонидан тенг муҳофаза этилишини ҳам ифодалайди.

Президентимиз «Мамлакатда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепция» номли маърузасида фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи эркинлигини таъминлаш ва сайлов қонунчилигини ривожлантириш бўйича қатор таклифлар билдирди. Уларнинг ҳаётга тадбиқ этилиши мамлакатимизда сайлов тизимини янада эркинлаштириш, унга маҳаллий ҳокимият органларининг ҳар қандай аралашувининг олдини олиш имконини яратади. Бу борадаги ислоҳотларни изчил давом эттириш, сайлов қонунчилигини такомиллаштириш Ўзбекистонда сайлов ҳуқуқи эркинлигини таъминлаш, фуқароларнинг сайловларга бўлган муносабатини тубдан ўзгартириш ва халқнинг ҳақиқий муносиб вакилларини танлаб ва сайлаб олиш, сайловларни адолатли ўтказиш имконини беради.

Ижтимоий-сиёсий қадриятлар тизимида сиёсий партиялар ва партиявий қадриятлар ўзига хос аҳамият касб этади. Партиявий қадриятлар уларнинг низом ва дастурларида ўз ифодасини топади. Партияларнинг ижтимоий функциялари мафкуравий, сиёсий, назарий ва ташкилий вазифаларни қамраб олади. Партияларнинг ҳокимиятни шакллантириш ва қонун ишлаб чиқишда қатнашадиган юридик институт эканлиги мамлакатимиз Конституцияси ва «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонунда (1996 йил 26 декабрь) белгилаб қўйилган.

Бугун Ўзбекистонда Халқ демократик партияси (1991 йил 1 ноябрда ташкил топган), «Адолат» социал-демократик партияси (1995 йил 17 февралда таъсис этилган), «Миллий тикланиш» демократик партияси (1995 йил 3 июнда таъсис этилган), Ўзбекистон либерал-демократик партияси — Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати (2003 йил 18 ноябрда ташкил топган) фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикасида юзага келган кўп партиявийлик тизими мамлакатимиздаги ижобий ижтимоий-сиёсий ўзгариш, янги миллий демократик ҳодисадир. Ушбу тизимнинг қарор топишида 1996 йил 25 декабрда Олий Мажлис қабул қилган «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуннинг аҳамияти муҳим бўлди. Қонунда сиёсий партиялар тузиш, уларнинг фаолият кўрсатиш тамойиллари, партияга аъзолик, сиёсий партия фаолиятининг кафолатлари, устави, рўйхатга олиш, партияларнинг мулкий муносабатларига доир жиҳатлари ҳам ўз аксини топган.

Кўппартиявийлик — ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш ва барқарор ривожлантириш, халқ ҳокимиятчилигини ташкил этиш ва такомиллаштириш, давлат ҳокимиятини амалга оширишда халқ хоҳиш ва иродасини ифода этиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқаришнинг муҳим шарти.

Кўппартиявийлик — бир мамлакат ҳудудида икки ёки ундан ортиқ сиёсий партиянинг мавжуд бўлиши, қонуний фаолият олиб бориши ва ҳокимият учун курашларда иштирок этишидан иборат сиёсий жараён. Кўппартиявийлик мамлакат сиёсий майдонидаги ғоялар, мафкуралар, фикрлар, қарашлар курашини ўзида акс эттиради. Бир неча сиёсий партиянинг мавжуд бўлиши ва турли ғоялар асосида мамлакатни ривожлантиришнинг мақбул йўналишларини илгари суриши, халқнинг манфаатлари, орзу-истакларини ҳокимиятнинг асосий фаолият йўналишлари даражасигача олиб чиқиши том маънодаги кўппартиявийликни акс эттиради. Сиёсий партиялар ўртасидаги соғлом рақобат, давлат ҳокимиятидан кўпроқ ўрин эгаллаш учун амалга ошириладиган маърифий курашлар орқали энг эзгу, энг устувор мақсадлар амалда ўз ифодасини топади. Маълумки, кучли ғоялар, мафкуралар баҳсларда, мунозараларда дунёга келади.

Сиёсий партияларнинг роли ва таъсирини кучайтириш, уларнинг демократлаштириш ва модернизациялаш жараёнида фаоллигини янада ошириш борасида кўплаб ишлар

амалга оширилмоқда. Бу борада парламентимиз томонидан қабул қилинган «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий Қонун муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Фуқароларнинг сиёсий манфаатларини илғаш, уларнинг партиявий доирасига жамлаб, сиёсий жараёнларга сафарбар этиш, уларни бу жараёнда фаол иштирок этишга рағбатлантириш, демократик сайловларда сайланган вакиллари воситасида ўз муқобил дастурларини амалга ошириш, халқ билан давлат органлари ўртасидаги алоқалар ва муносабатларни доимий равишда таъминлаб туриш, давлат органларининг қарорлар қабул қилиш, уларга тузатишлар, қўшимчалар киритиш жараёнининг табиий равишда кечишини таъминлаш сиёсий партиялар фаолиятининг таркибий қисмидир.

Мамлакатимизда демократик жараёнлар ривожланиб бораётган, ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти мустаҳкам қарор топаётган ва энг муҳими кўппартиявийлик тизими шаклланган ҳозирги пайтда — сиёсий партиялар ўртасида ғоялар кураши етакчи ўринга чиқиши долзарб масала бўлиб турганини кўпчилик эътироф этмоқда. Ҳақиқатан ҳам сиёсий партияларни бир-биридан ажратиб турадиган омил — ғоя, мафкура, мақсад ва вазифа. Булар эса, ўз навбатида, партиялар дастурида акс этади. Бугунги кунда мамлакатимизда сиёсий партиялар эмин-эркин ва мустақил равишда фаолият кўрсатишлари учун барча ҳуқуқий-молиявий имкониятлар яратилган.

Ижтимоий-сиёсий кадриятлар орасида жамиятда ўз ўрнига эга бўлган турли қатламлар ва синфлар кадриятлари ҳам алоҳида ўринга эга. Шу билан бир қаторда, жамиятнинг ижтимоий таркиби турфа ижтимоий birlikлар орасидаги муносабатларни ҳам табиий равишда ифодалайди. Чунончи, гуруҳлараро муносабат (синфлар, ижтимоий табақалар, қатламлар), ижтимоий-демографик (эркаклар, аёллар, ёшлар, ўрта ёшлилар, кексалар),

ижтимоий-этник (элатлар, миллатлар, халқлар, фуқаролар), ижтимоий-профессионал (ўқитувчилар, олимлар, муҳандислар, тиббиёт ходимлари), ижтимоий-худудий (маҳалла, қишлоқ, туман, шаҳар, мамлакат, минтақа) гуруҳларни кўрсатиш мумкин.

Шахснинг жамиятдаги ўрни ва мақоми унинг ушбу жамиятда тутган ижтимоий-иқтисодий мақоми билан белгиланиб, бу мақом куйидаги кўрсаткичлардан иборат: даромад, бойлик, яъни мулкнинг эгаси бўлиши, қатъиятлик, ирода, обрў-эътибор ва ҳоказо. Ана шу жиҳатлар шахснинг жамиятдаги ўрнини белгилаб, шахс — жамият ижтимоий структурасида қанчалик юқори мақомни белгиласа, у жамият ва халқи учун ҳам шунчалик кўпроқ хизмат қилишга, яъни манфаат етказишга қодир бўлади.

Бу борада мулкнинг хилма-хил шакллари тенглигини таъминлаш, уларни ривожлантириш учун кенг имкониятлар яратиш жараёнини эътибордан қочирмаслик лозим. Шу маънода, мулкка эгаллик қилиш ва бу борадаги муносабатлар ривожини жамият тузилишининг муайян ҳолатини, ундаги барқарорлик ва ўзгаришлар жараёнини ифодалайди. Мулкчилик муносабатларининг қандай эканлиги эса жамиятнинг ижтимоий қиёфасини, унинг тараққиёт тамойиллари ва ўзига хос хусусиятларини белгилайди. Шу сабабдан ҳам Президентимиз бу масалага катта эътибор бераётгани ва қуйидаги фикрини алоҳида таъкидлагани бежиз эмас: “Дунёдаги ҳар қайси давлат ва халқнинг сиёсий-ижтимоий тузум ва ҳаётини куриш, ўз мақсад-муддаолари ва манфаатларини рўёбга чиқаришга қаратилган барча саъй-ҳаракатлари охиروқибатда бевосита ана шу масалага бориб тақалиши муқаррар. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир давлат ва жамиятнинг тақдири ва келажаги шу мамлакатда мулк масаласи қандай ҳал қилинишига боғлиқ”.

Афсуски, собиқ Иттифок даврида жамиятни сунъий тарзда турли синфларга ажратиб, уларни бир-бирига қарши-қарши қўйиш, хусусий мулкни йўқотиш гоёси амалга ўтга татбиқ этилди. Мустабид жамиятнинг сиёсий ва мақ

қуравий мақсадларига хизмат қилган бу ғоя, биричидан, инсонларнинг мулкка эга бўлиши билан боғлиқ бўлган табиий ва ижтимоий эҳтиёжларига зид ҳолатни вужудга келтирди, иккинчидан, жамиятда мулкка, мулкдорларга нисбатан ижтимоий ёт, зарарли қатлам сифатида қарашни шакллантирди, учинчидан, ҳаётда мулкдан бегоналашиш туйғусини шакллантириб, “Мулк ҳамманики, айти пайтда ҳеч кимники” деган ақида одамлар онгига сингдирилди. Бу эса, ўз навбатида, мулкнинг эгаси йўқ бўлишига, мулкдорлар йўқотилишига, ўрта синф шаклланмаслигига олиб келди ва оқибатда одамларда мулкка нисбатан эғалик ҳиссини барҳам топтирди.

Фақатгина мамлакатимизнинг мустақилликка эришиши бу соҳада ҳам туб ўзгаришларни амалга ошириш имконини берди. Истиқлол йилларида жамиятимизнинг янгилиниши ҳамда мамлакатимизнинг барқарор тараққиёт йўлидан изчил ривожланиши учун энг муҳим ва устувор вазифалардан бири сифатида мулк ва мулккий муносабатларни такомиллаштириш, мулкдорлар қатлами ва ўрта синф сафларини кенгайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожланиши учун шарт-шароитлар яратилди. Бу борада давлатнинг бош ислохотчилиги ва ижтимоий ҳимояланган бозор муносабатлари тамойилларига амал қилиниши муҳим аҳамият касб этди. Мазкур тамойиллар ислохотлар жараёнида мулкнинг хилма-хил шакллари юзага келиши, мулкчилик муносабатлари такомиллашуви, инсон ҳуқуқлари ва манфаатларини инobatга олиш, аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламлари эҳтиёжларини таъминлаш, жамиятнинг ўта қутблашиб кетишига йўл қўймаслик имконини берди. Ўзбекистонда истиқлолнинг дастлабки кунлариданоқ танлаб олинган тараққиёт модели ва ривожланиш тамойиллари мисолида бу масала ўзининг оқилона ечимини топди. Қўплаб чет эллик сиёсатчилар, экспертлар томонидан мамлакатимизда босқичма-босқич ва тадрижий тарзда амалга оширилаётган янгилиниши ҳамда бунёдкорлик йўлининг самарадор-

лигига алоҳида эътибор қаратилаётганининг асл сабабларидан бири ҳам ана шу билан боғлиқ.

Ўтган йиллар тажрибаси демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти кўп тармоқли бозор иқтисодиётининг ижтимоий негизини ўрта синф ва мулкдорлар қатлами ташкил этишини кўрсатди. Замонавий иқтисодиёт ва бозор муносабатлари учун мулк соҳиблари бўлмиш ижтимоий қатлам шаклланиши табиий зарурат. Аслини олганда, бундай муносабатларга асосланган иқтисодий ислоҳотлар ўзига хос ўрта синф мавжудлигини тақозо этади, муқаррар равишда уни яратади. Айнан шундай тоифа туфайли жамиятда барқарорлик мустақамланади, таракқиёт тезлашади. Шу маънода, истиқлол туфайли Ўзбекистонда бошланган туб бурилиш ва жамиятни янгилаш жараёнида мулкдорлар қатламини шакллантиришга алоҳида эътибор берилгани бежиз эмас.

“Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”нинг яратилиши бу йўналишда янги босқични бошлаб берди. Концепциянинг маъно-мазмунига асосланиб айтиш мумкинки, аввало, мустақиллик туфайли Ўзбекистон жамиятининг ижтимоий-иқтисодий негизи тубдан ўзгариб бормоқда. Бу бозор иқтисодига асосланган муносабатларда, мулкнинг хилма-хиллигида, унга эгаллик шаклларида, фаолият турларида ўзининг аниқ ифодасини топмоқда. Бу эса жамият ижтимоий-иқтисодий асосининг ўзгариши, иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши, бошқарувни демократик тарзда ташкил этилишига имконият яратмоқда. Шу аснода, жамиятнинг бозор иқтисодига мос тузилмалари шаклланиб, ўрта синф ва мулкдорлар билан боғлиқ янги ижтимоий қатламнинг ўрни ва роли, хусусий тадбиркорлик ҳамда кичик бизнеснинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши ошиб бормоқда. Мазкур жараёнда жамият инфраструктурасининг ўзгариши, иқтисодий ислоҳотларнинг тадрижийлиги, хусусий сектор, кичик бизнес ва тадбиркорликнинг муттасил ривожланиши, мулкдорлар қатлами, ўрта синф сафларининг кенгайиб боришига эришиш

мамлакатимизнинг тадрижий тараққиёти учун ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

Жамиятнинг ижтимоий-сиёсий тизими фақат давлат ва сиёсий партиялар, турли қатламлар ва синфлардангина иборат эмас, унинг бошқа бўғинлари (касаба уюшмалари, нодавлат ташкилотлари, турли жамғармалар, марказлар, ижодий уюшмалар, меҳнат жамоалари, оммавий ахборот воситалари) ҳам мавжуд. Бу бирлашмалар ўз мазмун-моҳиятига кўра, фуқаролик жамиятига тааллуқли бўғинлар бўлиб, ижтимоий-сиёсий қадриятлар амалиётида катта аҳамият касб этади.

«Фуқаролик жамияти» — инсоният тараққиётининг юқори босқичи, кишиларнинг юксак сиёсий ва ҳуқуқий маданиятига асосланадиган, инсон ҳуқуқларининг олий даражада ривожланганлигини тақозо этадиган, демократик тараққиёт доирасида иқтисодиёт, сиёсат, маданият соҳаларидаги муносабатлар мажмуини англатадиган тушунча. Бундай жамият эркин уюшмаларнинг кўп қиррали алоқаси бўлиб, давлат қонунларини ҳурмат қилиш ва бажариш, жамият таркибига кирувчи элементларнинг нисбий мустақиллигига асосланувчи, турли зиддият ва ихтилофларни қонун доирасида ўзаро келишув, сабр-тоқат ва музокара-лар орқали ҳал этишга асосланувчи жамиятдир.

«Фуқаролик жамияти» атамасининг ўзи фуқаролик ва фуқаро ҳақидаги тушунчалар таркиб топганидан кейингина пайдо бўлган ва шу тариха фуқаролар мажмуи сифатида «жамият» тушунчаси юзага келган. Қадимда «Фуқаролик жамияти» ва «давлат» атамалари бир тушунча сифатида қўлланилар эди. Шундай ёндашув қарийб XVIII асргача, яъни фуқаролик жамияти асл маънодаги ҳозирги замон тушунчасига монанд хусусиятлар асосида шакллана бошлангунча яшаб келди.

Фуқаролик жамияти мулк шаклларининг хилма-хиллиги ва тенглиги, меҳнат қилиш ва тадбиркорлик эркинлиги, сиёсий-мафкуравий фикрлар хилма-хиллиги ва ахборот эркинлиги, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг дахлсизлиги, ривожланган ўзини ўзи бошқариш органларининг,

маърифатли ҳуқуқий ҳокимиятнинг, жамият ҳаётининг барча соҳаларида қонун устуворлиги таъминланишининг мавжудлиги каби асосий белгиларни ўз ичига олади. Шу билан бирга, фуқаролик жамиятининг асосий хусусиятлари ҳаётнинг ажралмас мустаҳкам замини — иқтисодий, сиёсий ва маънавий бирлигида ўз ифодасини топади. Булар: иқтисодий соҳада — нодавлат ташкилотлар, ширкатлар, ижара жамоалари, акциядорлик жамиятлари, уюшмалар, корпорацияларнинг мавжудлиги; ижтимоий соҳада — оилалар, партиялар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлар, иш ва яшаш жойларидаги ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат оммавий ахборот воситалари, жамоатчилик фикрини ўрганиш, шакллантириш ва ифода этишининг маданийлашган институтлари, ижтимоий ихтилофларни куч ишлатмасдан, тазйиқсиз, қонунлар доирасида ҳал қилиш амалиётининг мавжудлиги; маънавий соҳада — сўз, виждон ва фикрлар эркинлиги, ўз фикрини очиқ билдира олишнинг реал имкониятлари, ижодий, илмий ва бошқа уюшмалар мустақиллигининг ҳам қонуний, ҳам амалий жиҳатлардан таъминлангани.

Аслида хусусий мулкчиликка асосланган ижтимоий гузилма сифатида майдонга чиқаркан, фуқаролик жамиятининг аввало, бозор муносабатлари тизимини ифода этади. Бунда у рақобат ҳамда маъмурий ҳокимият томонидан бошқарилмайдиган жараёнларни бартараф этиб, ўзига йўл очилиши керак бўлади. Бинобарин, инсон фаолиятида ижодкорлик куртакларининг намоён бўлиши ҳақиқатга, шахс эркинлиги ҳақидаги орзулар чинакам воқеликка айлангандагина фуқаролик жамияти мавжуд бўлиши мумкин.

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, фуқаролик жамияти албатта, ҳуқуқнинг олий даражада ривожлангани билан белгиланади. Ўз навбатида, бундан ҳозирги замон фуқаролик жамияти ҳуқуқий жамият бўлиши керак, деган хулоса келиб чиқади. Бугунги кунда, мамлакатимиздаги улкан ҳуқуқий ўзгаришлар, ҳуқуқий ислохотлардаги ютуқларни қайд этган ҳолда, ҳуқуқий тизимни такомиллаштиришни кейинги истиқболларини белгилаш ҳамда унинг устувор

йўналишларини аниқлаш гоят муҳим масалалардан сана-лади. Ана шундагина фуқаролик жамияти ҳуқуқ ва демократияга асосланган ижтимоий ҳаётнинг зарур оқилона усули сифатида намоён бўлади. Бу эса, ўз навбатида, демократик давлат ва фуқаролик жамияти бир-бирини тақозо қилади ва бири иккинчисининг мавжудлигини англайди, деган хулосани исботлайди.

Фуқаролик жамияти умуминсоний тамойиллар, миллий давлатчилик хусусиятлари, ўзига хос турмуш тарзи ва ҳаёт фалсафаси негизида қарор топади. Ўзбекистон миллий мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ юрти-мизда фуқаролик жамияти асосларини барпо этиш мақсад қилиб қўйилди. Биз учун фуқаролик жамияти — ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришига ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўйга чиқишига кўмаклашади. Фуқаролик жамиятида давлатнинг қатор вазифалари фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари қўлига ўта бошлайди, маҳаллий ҳокимият органларининг ваколати кенгайди. Фуқаролик жамияти асосларини барпо этиш кишиларнинг юксак сиёсий ва ҳуқуқий маданияти, ижтимоий-сиёсий фаоллигига таянади.

Сўнги йилларда бир қанча мамлакатларда фуқаролик жамияти асосларини комплекс конституциявий-ҳуқуқий институт сифатида мустаҳкамлаш жараёнлари кузатилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикасида ҳам фуқаролик жамиятининг пойдеворини мустаҳкамлаш қатъий ва ўзгармас бош стратегик мақсад сифатида белгилаб қўйилган. Бу, ўз навбатида, мамлакатимизни ривожланган давлатларда мавжуд бўлган демократик ҳаёт даражасига эришиши, Юрт тинчлиги, Ватани равнақи, Халқ фаровонлигини таъминлайди.

Давлат, жамият ва ижтимоий-сиёсий кадриятлар амалдорларнинг уйғунлигини таъминлаш мамлакатимизни барқарор ривожланиши, аҳоли онгининг янада такомиллашу-

ви, замонавий тафаккур шаклланиши учун асосий омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. Бу йўлда жамиятимиз ҳаётининг барча соҳаларида «Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари» ғояси асосида кўплаб ижобий натижаларга эришилмоқда. Конституциямизда сиёсий партиялар, фуқаролик институтлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятига доир асосий принципларнинг мустаҳкамлаб қўйилгани барча аҳоли қатламлари манфаатларини ақс эттирадиган бундай ташкилотлар кенг тармоқларининг ривожланиши учун қулай шароит яратди.

Бугунги кунда турли соҳаларда фаолият олиб бораётган фуқаролик институтлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари амалда ёшлар, соғлиқни сақлаш, кексалар, аёллар, оналар ва болалар, қишлоқ хўжалиги, фуқароларнинг ўз салоҳиятларини рўёбга чиқариши, уларнинг ижтимоий, социал-иқтисодий фаоллиги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш, тадбиркорликни ривожлантириш, Ватанимиз ободлигини таъминлаш, демократик кадриятлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ва бошқа кўплаб масалаларда жамиятда манфаатлар мувозанатини таъминлашга кўмаклашмоқда.

Мамлакатда фуқаролик жамияти куриш мақсадларидан келиб чиқиб, 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги (янги таҳрири) Қонуннинг 1-моддасида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришнинг ҳуқуқий тушунчаси қуйидагича таърифланди: «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари билан кафолатланадиган, уларнинг ўз манфаатларидан, ривожланишнинг тарихий хусусиятларидан, шунингдек, миллий ва маънавий кадриятлардан, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилиш борасидаги мустақил фаолиятидир».

Кейинги йилларда фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш ва ривожлантириш юзасидан қабул

қилинган фармонлар, қарорлар яна шу таърифнинг қў-
зғиб бораётганидан далолат беради. Мамлакатда фуқаро-
лик жамияти қуриш Ўзбекистон давлатининг асосий
стратегик пировард мақсадларидан бири сифатида амал-
га оширилмоқда. Ислохотлар билан узвий боғлиқликда
нодавлат ташкилотларни ижтимоий қатламлар, турох-
лар манфаатлари ҳамда иродаларини ифодаловчи таш-
килотлар даражасига кўтариш, жамиятдаги турли иж-
тимоий қатламларнинг манфаатларини мувофиқлашти-
риш, жамиятнинг доимий барқарор бўлишига замин яра-
тиш, шунингдек, фуқароларнинг жамият ва давлат орган-
ларини бошқаришдаги иштирокининг кенгайиши учун
қулай шарт-шароитлар ҳозирланди. 2008 йилнинг июль
ойида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳар икки
палатаси кенгашларининг «Нодавлат ноτιижорат ташки-
лотларини, фуқаролик жамиятининг бошқа институтла-
рини қўллаб-қувватлашни кучайтириш чора-тадбирла-
ри тўғрисида»ги қўшма Қарори қабул қилинди. Бу ҳуж-
жат нодавлат ноτιижорат ташкилотлари, фуқаролик жа-
мияти институтларининг мустақил ривожланишини бос-
қичма-босқич таъминлаш, мамлакатимизни демократик
янгилаш жараёнида уларнинг роли ва аҳамиятини ку-
чайтириш йўлида яна бир муҳим қадам бўлди.

Дарҳақиқат, юртимизда нодавлат ноτιижорат ташки-
лотлари кучли фуқаролик жамияти қуришда, аҳоли иж-
тимоий-сиёсий фаоллигини оширишда муҳим ўрин тут-
моқда. Фуқаролик жамияти институтларини шаклланти-
риш ва ривожлантириш жараёнларига доир ислохотлар
тобора чуқурлашиб бормоқда. Бугунги кунда мамлақати-
мизда 402 та республика аҳамиятига молик нодавлат жа-
моат бирлашмалари фаолият олиб бормоқда. Улардан 81
таси халқаро ташкилотлар мақомига эга. Нодавлат таш-
килотларнинг 48 таси жамағиға, 78 таси жамият, 4 таси
сиёсий партия, 42 таси федерация, 16 таси касба уюш-
малари, 2 таси ҳаракат, 20 таси марказ, 48 таси ассоциа-
ция, 20 таси уюшма, 5 таси кўмита, яна 37 таси бошқа

номларда расмий рўйхатдан ўтган. Ҳозирга келиб, республика аҳамиятига молик, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятларда давлат рўйхатига олинган 5100 дан ортиқ нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолият кўрсатмоқда.

Жамиятнинг демократлашуви ва ҳуқуқий давлат мақомига эришуви кўп жиҳатдан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш ишларида нечоғлик кенг иштирок этишларига боғлиқ. Шунингдек, демократиянинг моҳияти — фуқароларнинг қарорлар қабул қилиш жараёнидаги иштирокларида ўзаро тенглик бўлишини ва бу жараёнларда доимо озчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилишни назарда тутган ҳолда кўпчилик овози ҳуқуқи асосида қарорлар қабул қилинадиган ўзини ўзи бошқаришга қобиллиги билан ифодаланади.

Ўзини ўзи бошқариш органларининг ривожланган мамлакатларга хос ҳуқуқий мақоми мустақиллик даврида тикланди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 105-моддаси ўзини ўзи бошқариш органлари ҳуқуқий мақомини қуйидагича белгилаб берди: «Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек, улар таркибидаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди. Ўзини ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, фаолиятини ташкил этиш ҳамда ваколат доираси қонун билан белгиланади». Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Қонунининг 7-моддасига мувофиқ, ўзини ўзи бошқариш органлари, бу — «шаҳарча, қишлоқ, овул фуқароларнинг шунингдек, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқароларнинг (вакиллар йиғилиши) йиғинидир». Мамакатдаги ўзини ўзи бошқариш органларининг асосини маҳалла фуқаролар йиғинлари ташкил этади.

Ўзбекистонда маҳалла қадимги даврлардан бошлаб халқнинг ўзини ўзи бошқариш усули, кўплаб ижтимоий маънавий ва миллий қадриятлар маскани сифатида м

жуд бўлиб келган. Собиқ Иттифоқ даврида маҳалланинг ўзини ўзи бошқариш органи сифатидаги мазмуни ва ваколатлари тан олинмади. Маҳалла қўмиталари ўзини ўзи бошқариш фаолиятидан четлаштирилиб, уларнинг асосий функциялари коммунистик партиянинг маҳаллий ташкилотларини қўллаб-қувватлашдан, шунингдек, маҳаллий анъана ва урф-одатлар, одоб-ахлоқ меъёрларини ташвиқот-тарғибот қилиш, оилалардаги маросимлар ва бошқа тадбирларни ўтказишда “кўз ва қулоқ” бўлиб туриш каби ўзига хос бўлмаган вазифалардан иборат бўлди. Қадимги даврдан бошлаб ўзини ўзи бошқариш, маънавият, таълим ва тарбия масалаларини ҳал этиш билан шуғулланиб келган маҳаллаларнинг ўрни деярли йўққа чиқарилди.

1991 йил 31 августда Ўзбекистонда мустақилликнинг эълон қилиниши билан маҳалла қадимий анъанавий ҳуқуқий мақомларига эриша бошлади. Шу билан бирга, давлат ва унинг органлари томонидан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришнинг ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлаш, маҳалла, кўшлок, овул ва шаҳарча фуқаролар йиғинларини фуқаролик жамиятининг асосий институтига айлантиришга доир чўқур ислохотлар амалга оширилди. Мустақиллик даврида мамлакатда 10 мингга яқин ўзини ўзи бошқариш органлари ташкил этилиб, шундан 8142 та маҳаллалар мустақил ташкилот сифатида қайтадан мустаҳкамланди.

Дастлабки ижтимоий-сиёсий қадриятлар, улар тўғрисидаги тасаввур маҳалла ва оилада шаклланади. Маҳалла ва оила бу борада барча институтлар орасида муҳим ўрин тутаяди, шу сабабдан ҳам бугунги кунда мамлакатимизда уларга алоҳида эътибор қаратилмоқда. “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”да маҳалла фаолиятининг ҳуқуқий, ижтимоий мақомини янада тартиблаштириш ва ташкилий асосларини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилган. Маҳалла институти фуқароларнинг ўз салоҳиятларини рўёбга чиқариши, уларнинг ижтимоий, социал-иқтисо-

дий фаоллиги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш учун шароит яратмоқда, жамиятда манфаатлар мувозанатини таъминлашга қўмаклашмоқда.

Аввало, маҳалла юртимизда қадимдан халқ бирлигини таъминловчи, аҳоли ўртасида ўзига хос ижтимоий муносабатларни тартиблаштирувчи бошқарув тизими вазифасини бажарган ва бугун ҳам бу функцияни бажармоқда. Мустақилликка қадар мавжуд бўлган маҳалла қўмиталари маълум бир манфаатлар доирасида бўлиб, халқимиз менталитети талабларига жавоб бермай қўйган эди. Шу сабабдан ҳам бу борада давлат бош ислоҳотчи сифатида ўзини-ўзи бошқарувнинг тарихий, замонавий ва айна пайтда самарали тизими — маҳалланинг шаклланишига ва унинг ижтимоий, ҳуқуқий мақомига алоҳида эътибор қаратиб келмоқда.

Азалдан маҳалла тарбия маскани, миллий анъана ва кадриятларни ривожлантирувчи ва сақловчи ижтимоий институт сифатида амалда намоён бўлиб келган. Яъни маҳалла тарбия мактаби, ахлоқ ва маънавий маркази, таъсирчан мафкура ўчоғи вазифасини бажарган. Маҳалланинг ушбу вазифалари бугунги кунда ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Маҳалла Ўзбекистонга хос давлат билан фуқароларни боғловчи ислоҳотлар амалиётини таъминловчи сиёсий-ҳуқуқий восита бўлиб, у орқали давлат ва жамият муносабатлари тартиблаштирилган. “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонунларнинг мамлакат парламенти томонидан қабул қилиниши давлат тузилмалари фуқаролик жамияти институтлари, хусусан, маҳалла ўртасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий механизмларини такомиллаштиришга хизмат қилади.

Мустақиллик йилларида маҳаллалар ижтимоий-демографик, маданий-маънавий ва ҳудудий-маъмурий бирлик сифатида ўз ҳудудидаги фуқаролар ўртасида анъана ва урф одатлар ҳамда инсоний, хўжалик, ҳуқуқий муносабатларни бирлигини ташкил эта бошлади, улар фуқаролар ўрта

даги ўзаро ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштириб турувчи ўзини ўзи бошқариш органларига айланди.

Мамлакатимиздаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар ва бозор муносабатлари, жамият сиёсий-ҳуқуқий тизимидаги ўзгаришлар ҳамда ғоявий-мафкуравий масалалар туфайли маҳалланинг вазифалари доираси тобора кенгайиб бормоқда. У мамлакатимиз шароитида фақат ободончилик, саранжом-саришталик билан боғлиқ бўлмасдан, мамлакат тинчлиги ва барқарорлигини таъминловчи ижтимоий, ҳуқуқий, ғоявий-мафкуравий муносабатларнинг чинакам масканига айланмоқда.

Ижтимоий қадриятлар оилада шаклланади, зеро оила жамиятнинг негизи, инсон тарбиясининг тамал тоши қўйиладиган муқаддас даргоҳдир. Бизнинг давлатимизни ҳам катта бир оила деб тушуниш мумкин ва лозим. Агар оилада ўзаро ҳурмат ва онгли интизом бўлмаса, оиланинг барча аъзолари ўз бурчларини адо этмаса, бир-бирига нисбатан эзгулик билан меҳр-оқибат кўрсатмаса, яхши ва муносиб тарзда яшаш мумкин эмас. Оила турмуш ва виждон қонунлари асосида қурилади. У ўзининг кўп асрлик тарихи, мустаҳкам ва маънавий таянчларига эга.

Унда умргузаронликнинг демократик негизларига асос солинади, одамларнинг талаб-эҳтиёжлари ва қадриятлари шаклланади. Оилада жамиятнинг туб моҳияти ўз аксини топган. Шу маънода, оилани кичрайтирилган жамият дейиш мумкин. Ҳар бир жамият аъзоси оила бағрида воляга етади, ижтимоий муносабатларни ўзлаштиради, яхши инсоний фазилатларни ўзида шакллантиради. Барқамол инсон шахсини шакллантириш, инсонни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш оиланинг муқаддас вазифасидир. Оилани мустаҳкамлаш жамият барқарорлиги ва қудратининг муҳим шартидир. Шу боисдан ҳам давлат оилани ўз ҳимоясига олади, никоҳни расман қайд этади ёки бекор қилади.

Оила — жамиятнинг ажралмас бўлаги. Мамлакатимизда барча аҳолининг 97 фоизи оилаларга бирлашиб яшайди, қолган уч фоизи — яъни, ёлғиз қолган кексалар, ота-она-

дан етим бўлиб қолган ва Меҳрибонлик уйларида тарбияланаётганлар, бошқа юртдан келиб Ўзбекистонда вақтинчалик истиқомат қилаётганлар ҳам оила аъзолари, яқинлари, юртдошлари, турли давлат ва нодавлат ташкилотларидаги инсонпарвар одамларнинг меҳридан дариг эмас. Шу маънода, оила — инсон ўз бахт-саодати, орзу-ҳаваслари, мақсад-муддаоларини муштарақ қилган, ўзини инсон сифатида идрок этиб, ҳаёт нашидасини сурадиган муқаддас макон.

Оила — ижтимоий институтларнинг энг қадимгиси. Инсоният бошидан кечирган тарихий даврларнинг қанчалик турфа ва мураккаб бўлишига қарамай, айниқса, XIX ва XX асрларда рўй берган буюк ўзгаришлар, ислохотларга дош бера олган ушбу маскан ўз тизими, таркиби ва жамият олдида турган мажбуриятларини бажариши нуқтани назаридан соғ-омон сақланиб қолган тузилма. Оилани инсонлар ташкил этгани ва ундаги ҳаёт-мамотни улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар ташкил қилишини ҳисобга оладиган бўлсак, уни соф психологик жараёнлар маскани деб аташ мумкин.

Бирор бир халқ, миллат ёки жамият йўқки, у ўз ривожланиш тарихи ва тараққиёт истиқболини белгилашда оила ҳамда унинг атрофидаги муаммоларни, қадриятларни инобатга олмаган бўлса. Ҳар қандай истиқбол оиланинг манфаатларидан айро тасаввур қилинмайди. Зеро, ҳар бир инсон учун оила — умрнинг бошланиши, барча нарсаларнинг муқаддимаси. Қолаверса, ҳар бир инсон ўз бахт-саодатини, энг аввало, оиласи билан боғлайди, яъни, у уйи, оиласида бахтли бўлган инсонгина ўзини тўлақонли бахтиёр ҳис этади. Шу боис инсон манфаатлари олий қадрият сифатида эътироф этилган мамлакатимизда олиб берилаётган одилona сиёсат ҳар томонлама ушбу муқаддас гушани мустаҳкамлашга қаратилган.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда оила, оналик ва болаликни ижтимоий ҳимоя қилиш масалалари давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида эътироф

этилди. Айтиш жоизки, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда оила институтини мустаҳкамлаш борасида талай ижобий ишлар амалга оширилди. Энг аввало, оила ва никоҳ муносабатларини такомиллаштиришнинг қонуний базаси яратилди. Мамлакатимиз Конституциясининг 65-моддасида таъкидланганидек, бизда «Оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза этилади». Шунингдек, Бош қомусимизнинг 64-моддасида «Давлат ва жамият етим болаларни ва ота-оналарининг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш ва ўқитишни таъминлайди, болаларга бағишланган хайрия фаолиятларини рағбатлантиради» дейилган, 1998 йилда қабул қилинган «Оила Кодекси»да ушбу муносабатларнинг барча жабҳалари регламентация қилинган. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган бошқа қатор кодекс ва қонунларда ҳам бевосита оила аъзоларининг, жумладан, хотин-қизлар ва болаларнинг манфаатлари ҳимоя қилинган.

Демак, Ўзбекистонда оила, оналик ва болаликни ижтимоий муҳофаза қилиш, уларнинг ҳар томонлама камол топиши учун шарт-шароитлар яратиш давлат томонидан қафолатланади. Бу оилавий турмуш тарзини барқарорлаштириш, ҳар бир инсоннинг ўз оиласи мустаҳкам бўлиши истagini рўёбга чиқариш учун аҳолини қўллаб-қувватлаш сиёсатидир.

Мамлакатимизда кейинги йилларда амалга оширилаётган қатор тадбирлар оиланинг жамиятдаги маъқеи ва ролини кучайтиришга қаратилган. Оила муаммоларини илмий асосда ўрганиш ва уларни оқилона ҳал этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган «Оила» илмий-амалий марказининг ташкил этилгани ҳам давлатимизнинг оилавий муносабатларни такомиллаштиришга алоҳида эътибор бераётганидан далолат беради. Ислоҳотлар жараёнида ҳар бир оиланинг мустаҳкамлиги учун курашиш, оила манфаатларини рўёбга чиқариш тамойили бу борадаги фаолиятнинг асосий мезонини белгилайди.

10-мавзу. Диний қадриятлар, виждон эркинлиги ва бағрикенглик тамойиллари

Қадрият шакллари орасида диний қадриятлар муайян аҳамият касб этади ва ўзига хос ўрин эгаллайди. Диний қадриятлар ва уларнинг ўзига хослиги, аввало, диннинг мазмун-моҳияти, функциялари, жамият ва инсон ҳаётидаги ўрни билан белгиланади. Бу ўзига хослик мазкур қадриятларнинг илоҳийлик билан узвий боғлиқлигида ҳам намоён бўлади. Шу маънода, “Диний қадрият” тушунчаси диннинг ўзига қадрият сифатида қараш, уни жамият ҳаётининг таркибий қисми, муҳим ижтимоий функцияларни бажарадиган маънавий омил, инсон эътиқодининг шакллантириш воситаси эканлигига асосланади, илоҳий қадриятлар тизимини ифодалайди.

Маълумки, дин ижтимоий ҳаётни, воқеликни, унинг ҳодисаларини ўзига хос тарзда инъикос эттирувчи ижтимоий онг шаклларида бирийдир. У дастлаб инсон ҳаётининг ибтидоий даврида вужудга келган ва ўша замонда яшаган инсонларнинг дунёқарашини ҳам акс эттирган. Дунё дунё, инсон ва бошқа мавжудотларнинг яралиши ва келиб чиқишини, ҳаётнинг маъно-мазмуни, инсоннинг яшайдан кўзлаган мақсади каби масалаларга илоҳий нуқта назардан жавоб берувчи дунёқараш шаклидир. У бутун кунда ҳам шу вазифани адо этиб келмокда.

“Дин” сўзи араб тилидан олинган бўлиб, унинг луғавий мазмуни “ишонч”, “эътиқод” маъносини англатади. Дин – инсоният маънавий ҳаётининг ажралмас, таркибий қисми бўлиб, диний дунёқарашни, диний маросимларни, шунингдек, диний туйғуни ўз ичига олади. Бу ўринда диний эътиқоднинг бир кишининг шахсий иши эканини ҳам унутмаслик керак. Дин қадим-қадимдан муайян маънавий қадриятларни ўзини мужассам этиб келган, ўрта асрларда маданиятнинг буюм турларини (илм-фан, фалсафа, ҳуқуқ, ахлоқ каби) ўзини мужассамлаштирган ва уларга ўз таъсирини ўтказган.

Диндорларнинг сони, миқёси, у ёки бу миллат ёки элнинг мансублигидан қатъи назар, диний қадриятларнинг диннинг қўйидаги шакллари билан узвий боғлиқ:

— уруғ-қабилә динлари. Улар бутпарастлик, анимизм (руҳларга ситиниш)га асосланган бўлиб, одамлар соҳра-гарлар, шомонлар ва қабилә бошлиқларига ситинган. Бу дин турлари ва уларга хос қадриятлар ҳозир Австралия, Жанубий Америка ва Африкада яшётган баъзи қабилаларда сақланиб келмоқда.

— миллий динлар аниқ бир миллатга хос бўлади, масалан, яҳудо (йуданизм) дини — яҳудийлар дини, хиндуийлик (индуизм) — хиндлар дини, синтоизм — японлар дини. Бу динларнинг ҳар бирида шу миллатнинг қадриятлари акс этган. Ҳозир навбатида, мазкур миллатлар ҳаётида уларга мансуб динларнинг қадриятлари муҳим аҳамиятга эга.

Жаҳон динлари дунёда кенг тарқалган буддавийлик, христиан ва ислом динларидир. Ушбу динларда кўплаб умуминсоний қадриятлар илохий асосда ифодаланган, уларнинг маънавий таънабига айланган. Инсонни азиз ва муқаррам деб билиш, ўз яқинларини севиш, бошқаларни ҳурмат қилиш, Худони эътироф қилиш, ундан кўрқиш, эътикод ва ишонч туйғуларига асосланган қадриятлар жаҳон динларининг барчасига хос тамойиллардир.

Диний эътикодларнинг моҳияти умумий эканига қарамадан, динлар ва диний қадриятларнинг кўриниши хилма-хил. Улар тарихий заруратга қараб, турли даврларда вужудга келган ва жамият тарихий тараққиёти жараёнида халқлар маънавий маданиятининг таркибий қисми сифатида хизмат қилиб келган. Ҳар қандай диннинг аниқ тарихий шароитда бажарадиган вазифалари унинг ижтимоий ролини ва шу динга хос қадриятлар тизимини белгилайди.

Диний қадриятларнинг функциялари. Диннинг жамиятда бажарадиган ижтимоий, маънавий, руҳий вазифалари қуйидаги боғлиқликда намоён бўлади, улар мазкур вазифаларни бажаради:

1. Руҳий мададкорлик (компенсаторлик) вазифаси. Эътиқодли инсон дин ва унинг таълимотига ишонар экан, унинг таъсирида ҳаётда учраб турадиган адолатсизлик, гам-ғусса, ижтимоий носозлик, сиёсий камситилишлар—

дан холи бўлишга интилади. Шу мақсадда турли диний удум ва маросимлар амалга ошириладики, ундан кейин киши маълум даражада енгил тортади, руҳан озик олади.

2. Бирлаштирувчилик (интеграторлик) вазифаси. Дин одамларни ягона дунёқараш доирасида бирлаштиради. У амалдаги қонун-қоидалар, меъёр ва тартибларни муқаддас деб билади ва одамларни ижтимоий, ғоявий ва сиёсий жиҳатдан бирлаштиришга ҳаракат қилади.

3. Назорат қилувчилик (регуляторлик) вазифаси. Ҳар қандай динларнинг маълум урф-одат, маросим ва байрамлари бўлиб, уларни ўз вақтида, диний таълим ва тартиб асосида бажарилиши шарт қилиб қўйилади.

4. Алоқа боғловчилик (коммуникатив) вазифаси. Ҳар бир дин ўз қавмларининг бирлигини, ўзаро алоқасини таъминловчи хусусиятга эга. Бунда аниқ бир динга эътиқод қилувчи киши шу диндаги бошқа кишилар билан боғлиқ бўлиши, урф-одат ва ибодатларни жамоа бўлиб адо этиш кўзда тутилади. Черков, масжид ва диний ташкилотлар бу вазифани амалга оширишга кўмаклашади, айни пайтда бу ҳолатни назорат қилади.

5. Дин қонунлаштириш (легитимловчилик) вазифасини бажаради. Бунда ҳар қандай дин ижтимоий тизим сифатида муайян чекловлардан холи бўлиш учун қонун даражасига кўтарилган ахлоқ нормаларини ишлаб чиқади ва уни тарғиб қилади.

6. Меъёрий вазифа диндорларнинг муайян диннинг жамиятдаги ўрни ҳақида шаклланган қарашлар тизим бўлиб, кишиларнинг эътиқоди, мақсадлари, ниятларини ифодалайди. Бу вазифа диннинг ахлоқий, ҳаётий ва мафкуравий масалаларидан келиб чиқади. Унинг амали аҳамияти инсонларнинг юриш-туриши, хулқ-атвор ҳаётга муносабати, қизиқишлари, турмуши ва меҳнати таъсир кўрсатишда намоён бўлади.

Инсоният тарихи давомида барча ижтимоий-мадан ҳодисалар қатори дин ва диний кадриятлар ҳам жамият инсоний муносабатларни, ахлоқ-одоб нормаларини, турмуш тарзини шакллантиришнинг муҳим омилларидан бири

зифасини ҳам бажаради. Ўтмиш ва бутунги кунда динларнинг диний кадриятлар орқали одамларда тўғрилиқ, ҳалоллик, инсофлиқлик, мурувватлиқлик, бошқаларга ҳамдардлик каби фазилатларни сингдиришдаги ўрни ва роли катта.

Булардан ташқари, барча даврларда диний кадриятларнинг маънавий, фалсафий, назарий жиҳатлари бўлиб, улар инсоннинг яшашдан мақсади, ҳаётнинг мазмуни, дунё ҳақидаги масалаларга муносабати кабиларда ҳам ўзига хос тарзда намоён бўлади. Давлат шакли, жамиятнинг тузилиши қандай бўлишидан қатъи назар, одамзот тарихининг сўнгги уч минг йили давомида динлар ва уларга хос кадриятлар юқоридаги вазифаларни бажариб келди ва инсоният ҳаётининг таркибий қисмига айланди.

XX аср ажойиб илмий кашфиётлар, инсон томонидан коннот сирларини ўрганиш, ахборот соҳаси ривожини ва улкан техникавий имкониятлар асри бўлди. Айни вақтда жамият тараққиётида динларнинг ўрни ва роли фаоллашиб борди, уларнинг секуляризацияси, замонга мослашуви рўй берди. Дунё халқлари ўз дини ва диний кадриятларини асраб-авайлашга, йўқотилган жиҳатларини тиклашга ҳаракат қилди. Ўтган юз йиллик охири диний кадриятларнинг янгидан тикланиши даври бўлди, бу ҳолат мутахассислар орасида “қайта христианлашиш”, “қайта исломланиш” каби атамалар қўлланишига сабаб бўлди.

Собиқ Иттифоқ даврида динга қарши фаолият рағбатлантирилар эди. Бу борадаги “фан” атеизм деб ном олди. Ўша даврда барча олий ўқув юртлари талабалари, хоҳ у гуманитар бўлсин, хоҳ тиббиёт ёки техникавий олий даргоҳи бўлсин, “Илмий атеизм” деган фандан имтиҳон топширишга мажбур эди. Дарсларда, маърузаларда, асосан диний қарашларнинг пуч, сафсата эканлиги таъкидланар, динлар тарихи аёвсиз танқидга лойиқ бўлган адашишлар тарихи сифатида талқин қилинар эди. Мабодо гап қадимги ёки ўрта аср жамиятлари ҳақида кетадиган бўлса, осонгина ва қулайроқ тарзда динни турли удум, уйдирма, маросим, диний урф-одат ва ривоятлар йиғиндиси деб қараб, юқори табақа манфаатини кўзлаб, меҳнаткаш халқни эзиш

қуроли ўрнида фойдаланилган, деб талқин қилинар эди. Бу даврда атеизм фалсафа илмининг таркибий қисмидан, унинг деярли асосий ва бош масаласига, шу йўл билан ҳукмрон мафкуранинг ўткир қуролига айлантирилди. Амалиётда эса аҳолини атеистлаштириш, мамлакатни оммавий атеизм мамлакатига айлантириш чора-тадбирлари ишлаб чиқилди. Дин жамият учун зарарли сарқит, душман ҳодиса деб уқтирилди, динга ишонувчилар эса ҳар томонлама қолоқ, жоҳил кишилар деб баҳоланадиган бўлди. 1925 йилда собиқ СССРда “Жанговар худосизлар уюшмаси” тузилди, унинг аъзолари сони тез орада 3,5 млн. кишидан ошиб кетди. Жанговар худосизлар “Динга қарши кураш” шиори остида иш олиб бориб, дин ва диндорларни “фош” этувчи, аслида эса уларни ҳақорат қилувчи турли оммавий тадбирлар уюштиришга, адабиётлар, журналлар, плакатлар, кинофильм ва санъат асарлари яратиб, кенг аҳоли ўртасида динга нисбатан ҳурматсизлик ва нафрат уйғотишга киришиб кетди. “Маданий инқилобни амалга ошириш”, “Одамларни эскилик сарқитларидан халос қилиш” ва шу каби шиорлар остида, кўпинча маъмурий ва ўзбошимчалик йўллари билан минглаб черков, масжид, ибодатхоналар, мактаб, семинария, академиялар ёпиқ қўйилди, дин пешволари, руҳонийлар ва кўпгина динга ишонувчилар қатағон қилинди.

Бундай мудҳиш жараёнлар, айниқса, чекка ўлкаларда, шу жумладан, Марказий Осиёда ғоят кескин ва дахшатли тус олди. Биргина Ўзбекистонда 24 мингдан ортми масжид ёпилди, уларнинг бинолари бузиб ташланди. Маҳаллий аҳоли, мусулмонлар учун азиз, муқаддас бўлган халқнинг тарихий ва маданий мероси ҳисобланган юзлаб обидалар, мақбаралар, мактабу мадрасалар харобаларга айлантирилди. Тошкент шаҳридаги 26 мадрасадан 23 та бузиб ташланди. Диндорлик учун одамлар қувғин қилинди, уларнинг мол-мулклари мусодара этилди. Қадимий маданият ва маърифат ўчоғи бўлган замин, дунёга маърифат ҳур олиму мутафаккирлар етиштириб берган халқнинг “саводсиз”, “қолоқ”, “маданиятсиз”га чиқариб қўйилди.

Мустақиллик даврида диний қадриятлар соҳасида Ўзбекистонда бу борада ҳам туб ўзгаришлар содир бўлди. Мамлакатимизда барпо этилаётган фуқаролик жамияти умуминсоний демократик тамойиллар асосида, миллий анъаналар, миллий маданият негизида қад кўтармоқда. Шўролар давридаги динга бўлган салбий муносабат рад этилиб, фуқароларнинг виждон ва эътиқод эркинлиги кафолатланди. Конституциямизда Ўзбекистон ҳудудида яшовчи ҳар бир фуқаронинг манфаатлари, ҳуқуқ ва бурчлари қонун асосида белгилаб қўйилган.

Асосий Қонунимиз Ўзбекистон фуқаросини миллати, ирки, жинси ва динидан қатъи назар, тенг ҳуқуқли деб билади, шунингдек, ўз эътиқодини эркин намойиш этиш, ибодат қилиш, урф-одат ва миллий анъаналарни давом эттириш ва уларни ҳурмат қилишни кафолатлайди. Конституцияда белгиланган ушбу қондалар 1998 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 11-сессиясида қабул қилинган «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги (янги таҳрир) Қонунда янада кенгрок ўз ифодасини топди.

Ушбу ҳужжатларда белгиланган қондалар дунёвий демократик давлатимизнинг динга муносабатини асос эттиради. Маълумки, дунёвий тараққиёт йўлидан бораётган мамлакатлардаги давлатнинг динга бўлган муносабати демократик плюрализмга асосланади. Бунда дин ижтимоий ҳаётдаги маданий ва маънавий, руҳий муҳим шакллантирувчи хилма-хил қадриятлар системасидаги тенг ҳуқуқли бўлиш сифатида қабул қилинган.

Ўзбекистонда динга нисбатан софсатада демократик таъхилларга амал қилинмоқда. Мамлакатимизда бир неча минг масжид, черков ва бошқа диний ибодатхоналар бор. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда 18та диний конфессия фаолият юритмоқда. Жами 2104 та диний ташкилот, жумладан, Ўзбекистон Мусулмонлари илорати, Рус православ черкови, Тошкент ва Ўрта Осиё епархияси, Евангел христиан баптистлар черковлари Иттифоқи, Рим католик черкови, Тўлиқ инжил христианлар маркази, Ўзбекистон

Библия жамияти, 1906 та масжид, 163 та христиан черкови, 7 та яхудийлар жамоаси, 7 та баҳойилар жамоаси, 2 та Кришнани англаш жамияти ва 13 та диний ўқув юрти (1 та ислом маҳади, 10 та мадраса, 1 та православ ва 1 та тўлиқ Инжил христианлари семинарияси) давлат рўйхатидан ўтган.

Ҳар йили бир неча минг киши муқаддас шаҳарлар — Макка ва Мадинага ҳаж сафарига бормоқда. Бу сафарларни ташкил этиш, ҳожиларнинг ҳаж амалини адо этиб, эсон-омон ватанига қайтишини таъминлаш давлат зиммасида. Мустақиллик қўлга киритилгандан кейин диний байрамлар — Рамазон ва Қурбон ҳайитлари кенг миқёсда мунтазам нишонланиб келмоқда. Давлат кўмаги билан қадимий обидалар, қадамжолар обод қилиниб, зиёратгоҳ жойларга айлантирилди. Буларнинг ҳаммаси диндан оқилона фойдаланиш, маърифий-маданий ишларда диний кадриятларни истифода этиш, дин фалсафасини чуқур ўрганиб, эзгу хулқ, эзгу сўз ва эзгу амал учун интилиш, ён-авлодга дин ва унинг негизда шаклланган кадриятларни ўзлаштиришни ўргатиш зарурлигини тақозо этади.

Диний кадриятларнинг замонавий амалиётига ниҳоятда катта таъсир кўрсатаётган тамойиллардан бири виждон эркинлиги масаласи ижтимоий ҳаётда доимо муҳим ва мураккаб масала бўлиб келган. Чунки унинг замирида шахснинг ҳуқуқи, демократик, адолатпарварлик ва инсонпарварлик каби ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ва ахлоқий тушунчалар туради. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Уставидан тортиб, барча халқаро ҳужжат ва шартномаларда, ҳамма мамлакатнинг Конституцияси қонунларида виждон эркинлиги масаласи ўз ифодасини топган. Ўзбекистон давлатининг дин соҳасидаги сиёсати ашшу декларациянинг асосий тамойилларига мос тушадиган. Зеро, 1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумий декларациясига мувофиқ ҳар бир инсон фикрлаш виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқ ўз дини ёки эътиқодига ўзича, шунингдек, бошқалар билан билангалликда амал қилиш кафолатини, ибодат қилиш ва дин

маросимларда якка тартибда ва одамлар орасида бирга катнашиш эркинлигини ўз ичига олади.

Шўролар тузуми даврида ҳам “виждон эркинлиги” ҳақида гапирилар, ҳатто собиқ Иттифок Конституциясида алоҳида модда билан белгилаб қўйилган эди. Аммо тоаталитар мафкура ҳеч қандай эркинликни тан олмагани боис зўр бериб атеистик тарғибот олиб борилар, диндорларнинг ўз ибодат маросимларини ўтказишга турли йўллар билан тўсқинлик қилинар, таъқиб-таъзиқ авжида эди.

Ўзбекистон истиқлолга эришгач, барча дин вакиллари ўзлари хоҳлаганча тоат-ибодатларини эмин-эркин адо этиш имконига эга бўлди. Айни вақтда динлараро низолар, бир-бирини камситиш, тарафқашлик, мутаассибларча мазҳабпарастликка ҳам йўл қўйилмайди. Шу боис Ватанимизда турли диний конфессиялар бемалол фаолият олиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида фуқароларнинг виждон эркинлиги ҳақида “Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динига эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди” (31-модда) деган қоида белгилаб қўйилган. Дунёвий давлатимизнинг дин соҳасидаги сиёсатида турли дунёқараш, эътиқодда бўлган кишилар ўртасидаги, давлат билан дин, диний ташкилотлар билан давлат ўртасидаги муносабатларнинг амалда ҳуқуқий таъминланишини назарда тутди. Давлат қонунларида диний эътиқод ҳар кимнинг хусусий иши деб белгиланган. Айни вақтда “Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди” (61-модда).

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18, 31, 57, 61-моддаларида инсонлар учун бошқа эрк ва ҳуқуқлар каторида виждон эркинлиги, динга эътиқод қилиш ёки қилмаслик эрки кафолатланган. Давлатимиз дин ва виждон эркинлигига катта эътибор бериб, халқимиз руҳиятига мос келадиган имон-эътиқод, адлу инсоф, диёнат, меҳру оқибат, ор-номус, покиза ахлоқ белгилари бўлган

иффат, ҳаё, ҳалоллик, ростгўйлик каби эзгу фазилатларни ривожлантириш, мустаҳкамлашни асосий вазифа қилиб қўйди. Бундан ташқари, виждон эркинлиги, одатда, жамиятда динлараро тенглик ва тотувликни таъминлайди. Бунда бир эркинлик асосида бошқа эркинликларни қадрлаш тамойили амалга ошади, яъни ҳар бир шахннинг эркинлиги бошқа кишиларнинг эркинлигини ҳурмат қилиб, унга дахл қилмаслиги шарти мавжуд.

Динлараро алоқалар билан бирга, ҳар бир дин ичидаги оқим ва мазҳаблар орасидаги муносабатлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида"ги (янги таҳрир) Қонуннинг 5-моддасида диний конфессиялар ўртасидаги тинчлик ва тотувлик қўллаб-қувватланиши белгиланган. Ушбу қонуннинг тамойилларига итоат этиш ҳар бир мамлакатда фуқаролар тенглиги осойишталигини таъминлаб, турли миллат ва элатлар ўртасида ҳамкор ва ҳамнафас бўлиб яшаш кўникмаларини шакллантиради.

Турли дин ва мазҳабларга эътиқод қилувчи, турли миллатларга мансуб аҳоли Ўзбекистонда биргаликда яшаб, Ватан озодлиги, тараққиёти ва ободлиги учун ижод ҳамда яратувчанлик меҳнати билан банд. Улар орасида низолагар олиб келиши мумкин бўлган тортишувлар, тарафкашлик ҳолларини кўрмаймиз. Аксинча, турли дин арбобларининг ўзаро мулоқоти, учрашувлари, ҳамма учун умумий бўлма масалаларни муҳокама этишда иштирок этиш динлараро ҳамкорликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Бу, биричиқатдан, давлатимизнинг тинчликсевар сиёсатининг натижаси бўлса, иккинчи тарафдан, халқимизнинг олижонблиги, табиатан бағрикенглиги туфайли юзага келган ижобий ҳодисадир.

XX асрнинг охириги бир неча ўн йилликларида жаҳон ҳамжамияти халқлари ижтимоий ҳаётида улкан ўзгаришлар вужудга келди, мустақил давлатлар шаклланди. Бундай вазиятдан фойдаланиб, жаҳон динлари таълимоти сиёсатлаштиришга уринувчи кучлар, гуруҳлар ҳам пайдо бўлиб, улар ўз ғаразли ниятларини амалга ошириш

учун диний фундаменталистик, экстремистик ҳаракатни бошлаб юборди. Мамлакатимиз Президентини Имом Каримов таъкидлаганидек, бундай ҳолат "Имом динидагина эмас, балки яҳудийлик, христиан конфессиялари — рус православ, Рим-католик, Армяк-григорян, Лютеран черковларида, баптистик ва бошқа жамоаларда ҳам шу ҳол рўй берди"¹⁴. Винобарин, диний ғояларни ўзига қурол қилиб олган экстремизм, диний фундаментализмга қарши курашиш даврнинг энг долзарб вазифаси бўлиб турибди. Аҳолига ҳақиқий маърифий дин билан экстремистларнинг зарарли, бузғунчи ғоялари орасидаги фарқни тушуниб етиш ва моҳиятини очиш бугунги кун талабидир.

"Динлараро бағрикенглик" хилма-хил диний эътиқодга эга бўлган кишиларнинг бир замин, бир Ватанда, олижаноб ғоя ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшашини англатадиган тушунча, муҳим ижтимоий қадриятлардан биридир. Ҳозирда бу тушунча эзгулик йўлида нафақат диндорлар, балки жамиятнинг барча аъзолари ҳамкорлигини назарда тутди. Диний бағрикенглик жамиятимиздаги тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш, мамлакатимизда озод ва обод Ватан қуришнинг муҳим шартидир.

Бугунги дунёда дин барча халқлар ва миллатлар орасида ёйилиб кетганидан бу ғоя умуминсоний аҳамият касб этмоқда. Кўп ҳолларда "бағрикенглик" атамаси халқаро муносабатларда "толерантлик" тушунчаси орқали ҳам ифодаланмоқда.

Бир макон ва бир замонда хилма-хил миллатларга мансуб ва турли динга эътиқод қилувчи фуқароларнинг бир бутун халқ сифатида тинч-осойишта ҳаёт кечириши фақат адолатли бошқарувга эга бўлган жамиятдагина амалга ошиши мумкин. Айни ана шу тинчлик ва осойишталикнинг муҳим омилларидан бири миллатлараро тотувлик бўлса, иккинчиси динлараро бағрикенгликдир. Жамиятимизда

¹⁴ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бугунгисинда: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кифолатлари. — Т.: Ўзбекистон, 1997.—Б.39.

сўзсиз равишда, миллий ҳамжиҳатлик билан бирга динлараро муносабатларни уйғунлаштириш ва бағрикенгликни таъминлашга ҳам алоҳида эътибор берилмоқда.

Динлараро бағрикенглик нафақат диндорлар, балки бутун жамият аъзоларининг эзгулик йўлидаги ҳамкорлигини назарда тутати ҳамда тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шарти ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан қараганда, демократик жамият қуриш йўлидан бо- раётган Ўзбекистондек кўп конфессияли мамлакатда турли динларга мансуб кишиларнинг манфаатларини уйғунлаштириш, улар орасида тотувликни таъминлаш тараққиётнинг ҳал қилувчи омилларидан биридир. Мамлакатимизда дунёвий давлат ва фуқаролик жамиятининг муҳим талаби экан, демак турли динга эътиқод қўйган одамларнинг баҳамжиҳат яшаши, биргаликда меҳнат қилиши, бир-бирига халақит бермай, ўзаро ҳурмат-эҳтиромда бўлиши шу жамиятнинг хусусиятига айланиши керак. Бунда фуқаролик туйғуси барча туйғулардан баланд бўлиб, у аҳолининг турли-туман қатламлари, турли қарашдаги кишиларни бирлаштиради. Бошқача айтганда, давлатнинг демократия тамойилларга асослангани, дунёвийлиги диний бағрикенглик (толерантлик) учун имконият яратади, динлараро сабр-тоқатлилик, баҳамжиҳатлик учун шарт-шароит вужудга келтиради.

“Диний бағрикенглик” тушунчаси сабр-тоқатлилик, чидамлик, бардошлик ҳамда инсон, жамият, дунё ҳақидаги қарашларнинг дин асосида намоён бўлишини билдиради. У дунё ҳодисаларига муносабатларда, ўтмиш ва маънавий қадриятларни баҳолашдаги мезонларда, ҳаттоки турли динлараро муҳим масалаларнинг ечимини топишда ўз ифодасини топади.

ЮНЕСКО бағрикенглик муаммосига алоҳида эътибор бериб, 1995 йил Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан бағрикенглик йили деб эълон қилинди ва 16 ноябрда ЮНЕСКО аъзоларидан 185 давлат иштирокида Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси қабул қилинди. Бу тари-

хий ҳужжат жаҳон халқлари ҳаётида динлараро бағрикенгликни таъминлашда катта аҳамиятга эга бўлди.

Маълумки, жаҳондаги миллий ва жаҳон динларининг ҳар бирида бир неча ўнлаб мазҳаб ва оқимлар мавжудки, улар ўртасида ҳамжиҳатлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш учун ҳам виждон эркинлиги қонунларига риоя қилиш заруриятдир. Чунки жаҳон динлари ичида кўплаб оқимлар, йўналишлар бор. Масалан, исломнинг ўзида 73 та ҳар хил мазҳаб ва оқимлар фаолият юритади. Чунончи, суннийлик, шиалик, рофизия, исмоилия, жабария, хорижия, қадария, жаҳимия, муржия ва ҳоказо. Булар орасида, айниқса, сунний мазҳаблар кўпчиликни ташкил этади. Жумладан, Ўзбекистон мусулмонларининг аксарият қисми “аҳли сунна ва л-жамоа” мазҳабига мансуб. Ироқ, Эрон, Иордания, қисман Марказий Осиё мамлакатларида суннийлар билан бирга, шиалар ҳам истиқомат қилади. Бу икки оқим тарафдорлари орасида тарихда бир неча бор қонли тўқнашувлар бўлган. Аммо бу низолар замирида сиёсий мақсадлар, тахт таллашиш ва ер-мулкка эгалик қилиш ид-даолари ётганини унутмаслик керак.

Христианлик ҳам ўз тараққиёти даврида католиклик, православлик, протестантлик йўналишларига, шунингдек, баптистлар, адвентистлар, иеговистлар каби оқимларга ҳамда молокантик, староверлик (эски удумчилик), духоборлар, мормонлар сингари мазҳаб ва фирқаларга бўлиниб кетган.

Христианликнинг йўналишларидан биринчиси католиклик (католицизм, юнонча — умумжаҳон, умумий, асосий) христианликда православие ва протестантизм каби кенг тарқалган асосий йўналишлардан биридир.

Православлик бу диндаги уч асосий йўналишдан иккинчиси.

Ғарбий Рим империяси қулаганидан кейин 1054 йилда христиан дини икки асосий черковга — католик (ғарбий) черкови ва православлик (шарқий) черковига бўлиниб кетади. Православлик дастлаб Византия империясининг давлат дини бўлган. Константинополь патриархи Рим папаси-

дан ўрнак олиб, бутун православлик черковининг раҳбари бўлиб олиш учун курашган. Православлик черковидан бири бўлган Русь черкови дастлабки вақтларда Константинополь патриархи томонидан тайинланган. Аммо 1598 йилда Русь митрополитлиги Русь патриархлигига айлантирилган. Москва ва Бутун Русь патриархи деган унвон берилиб, Русь черкови Константинополь черкови билан тенглаштирилган.

Христианликдаги уч асосий йўналишлардан яна бири протестантлик XVI асрда пайдо бўлган.

1526 йилда Шпейер рейхстаги немис лютеранчи (Лютер-протестантизм назариётчиси) князлари талаби билан ҳар бир немис князи ўзи ва фуқароси учун хоҳлаган динни танлаш ҳуқуқига эга экани тўғрисида қарор қабул қилади. Аммо 1529 йилда II Шпейер рейхстаги бу қарорни бекор қилади. Бунга қарши империянинг бир қанча шаҳарлари ва беш нафар князь «протест» — норозилик билдиради. «Протестантизм» атамаси шу сўздан келиб чиққан.

Протестантизм христианликнинг анча енгиллаштирилган кўриниши, чунки унда бир қанча расм-русумлар бекор қилиниб, диндорга эркин ибодат қилиш ҳуқуқи берилган.

Баптизм (юнонча) «сув билан чўқинтириш» деган маънони англатади. Баптизм протестантликнинг йирик оқимларидан бири бўлиб, дастлаб англикан черкови таъқибидан Голландияга қочиб борган инглиз муҳожирлари орасида 1609 йилда Голландияда вужудга келган. Баптизм 1612 йилда Англияда, 1639 йилда Шимолий Америкада пайдо бўлди.

1611 йилда Амстердам ва Голландияда яшаб турган инглизларнинг диний баённомасида ана шу янги таълимот таърифлаб берилган.

Староверлар, старообрядчество (эски удумлар, эски диний удум, маросим ва урф-одатларга амал қилувчилар) — Рус православ черковининг XVII асрнинг иккинчи ярмида патриарх Никон ўтказган черков ислохотини қабул қилишдан бош тортган диний оқим вакиллари.

XIX асрнинг 70-йиллари Ўрта Осиё минтақасига, православие билан бир қаторда, бошқа оқимларнинг тарафдорла-

ри ҳам кириб кела бошлади. Улар ортидан турли секталарга мансуб диндорлар, масалан, баптистлар, адвентистлар, католиклар ва бошқалар ҳам пайдо бўлди. 1879 йил 27 мартда Россия императорининг махсус қонуни эълон қилинган, бу жараён янада фаоллашади. Россия армияси томонидан Биринчи жаҳон урушида асир олинган немис, поляк, эстон, швед, литвалик, латиш ва бошқа ғарбий европалик аскарларнинг Туркистон ўлкасига сургун қилиниши улар эътиқод қиладиган дин ёки оқимнинг кириб келишига сабаб бўлди. Бу, ўз навбатида, европалик асирлар орасида диний жамоалар тузиш ҳамда черковлар пайдо бўлишига олиб келди. Хорижликларнинг бундай фаолияти ўтган асрнинг тахминан 20-30-йилларига қадар давом этди. XX аср бошларига келиб Туркистон генерал-губернаторлигида 6,03 миллион мусулмонга 391 минг православ ёки 5340 масжидга 306 черков тўғри келган. Бундан ташқари, эътиқод жиҳатидан 10,1 минг православ оқимига мансуб старообрядчилар, 8,2 минг лютеранлар, 7,8 минг католиклар, 26 минг яҳудий динига ва бошқа оқимларга мансуб 17,1 мингта диндорлар бўлган.

Православ йўналиши Ўзбекистон ҳудудига Россия орқали кириб келган. 1871 йил 4 майда Россия императори томонидан Тошкентда Туркистон (ҳозирги вақтда Ўрта Осиё ва Тошкент) епархиясини очиш тўғрисида қарор қабул қилинган.

Христианликнинг Ўзбекистонда тарқалган оқимларидан бири католицизмдир. Айрим маълумотларга кўра, XIX аср охирларида Тошкентда 2300 га яқин католик истиқомат қилган. Ўша вақтда Рим католиклари жамоаларига Юстин Пранайтис раҳбарлик қилган. Тошкентда биринчи католик черкови 1917 йилда қуриб битказилган. Ҳозирги вақтда бу бино тарихий обида сифатида қайта таъмирланди.

Ватикан давлати Ўзбекистон мустақиллигини 1992 йил 1 февралда тан олиб, шу йилнинг 17 октябрь куни дипломатик алоқалар ўрнатди. 1994 йил 31 октябрь куни Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Ватикан давлатининг нунций элчиси Мариан Олесдан Иоанн-Павел Иккин-

чининг ишонч ёрлигини қабул қилди. Шундан сўнг Ватиканнинг Тошкентдаги элчихонаси расман ўз ишини бошлади. М.Олеснинг қароргоҳи Қозоғистоннинг собиқ пойтахти Алматыда бўлгани сабабли Тошкентдаги элчихона раҳбарлигини ҳозирги вақтга қадар К.Кукулка бажариб келмоқда.

Юртимизда фаолият олиб бораётган Арман апостол черкови энг қадимий христиан черковларидан бири бўлиб, унинг «Эчмиадзин» журнали ҳамда махсус диний ўқув юрти мавжуд. Киликия католикосати, Қуддус ва Константинополь патриархатликлари, АҚШ, Жанубий Америка, Европа, Яқин, Ўрта ва Узоқ Шарқдаги епархия бошқармалари Эчмиадзин католикосатига бўйсунди.

Кейинги ўн йилликда маҳаллий корейс миллатига мансуб шахслар орасида протестантизм йўналишига қизиқиш ортди. Бунга, бир томондан, корейсларнинг ўз қариндош-уруғлари билан дийдор кўришиш ва бошқа мақсадларда Жанубий Корея, АҚШ каби ривожланган давлатларга бориб келиши асосий омил бўлди. Хорижда улар маълум бир диний оқим таъсирига тушиб, Ўзбекистондаги яқинларига ҳам мазкур оқим таълимотларини тарғиб қила бошлади. Шунингдек, Жанубий Корея ва АҚШлик корейс миллатига мансуб кишилар ҳам катта моддий маблағга эга бўлган протестантизм йўналиши марказлари ҳисобига маҳаллий корейс миллати вакиллари орасида миссионерлик фаолиятини олиб бормоқда.

Ўзбекистондаги корейс протестант черковларининг деярли барчасини пятидесятниклик йўналишидагилар ташкил этади. Ибодат тарзлари протестантизмдаги йўналишларда бажариладиган амаллар кабилдир.

Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган Тулиқ Инжил христианларининг (пятидесятниклик) илк жамоалари XX аср 20-йиллари охирида Тошкент шаҳрида тузилди.

Евангелчи-лютеранлар Ўзбекистон ҳудудида 1877 йилдан буён фаолият юритиб, 1884 йилдан ибодатларини расман амалга ошириб келган. 1890 йилда меъмор А.Л.Бенуа раҳбарлигида бошланган черков қурилиши 1896 йилнинг декабрь ойига келиб ниҳояланди.

Ўзбекистонда яна бир черков Новоапостоллик черкови бўлиб, у христиан динининг протестантлик йўналишига мансуб оқимдир. Новоапостол черкови Ўзбекистондаги фаолиятини 1992 йилдан бошлаб, Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Навоий шаҳарларида рўйхатдан ўтган. Ўзбекистондаги Новоапостол черковлари Берлин-Бранденбург округи тасарруфида. Унинг апостол-президенти Фриц Шредер.

Ўзбекистонда «Иегова шоҳидлари» христианликнинг протестант йўналишидаги диний ташкилот ҳам фаолият юритмоқда. Мазкур диний сектага 1870 йилда америкалик ишбилармон Ч.Т.Рассель асос солган. Сектанинг маркази Бруклин шаҳри Ақиода жойлашган ва 15 аъзодан иборат бўлган «Раҳбар корпорация»га бўйсунди.

Айрим манбалар Ўрта Осиёда «Иегова шоҳидлари» XX асрнинг 40-йилларида пайдо бўлгани ҳақида маълумот беради. Ўша даврда улар ўзларини «каналистлар» деб аташган.

Староверлар икки асосий йўналишга: попчилик ва попчилик муҳолифларига бўлинади. Уларнинг ҳар бири яна кўпгина оқимлар, секта ва уюшмалардан таркиб топган.

Духоборлар (духоборы, духоборцы) — руҳга эътиқод қилувчи христианлар, руҳ учун курашувчилар — эски рус сектантчилиги йўналишларидан бири.

Адвентистлар (лотинча. воқеа бўлиш) протестантлик оқимларидан бири сифатида XIX асрнинг бошларида АҚШда вужудга келган. Асосчиси Уильям Миллер (1782-1849).

Ўзбекистонда бу каби барча динларнинг ривожланиши учун баб-баробар шарт-шароитлар яратилган. Ҳукуматимиз Ўзбекистон Республикаси Конституцияси асосида мамлакатимиздаги турли диний ташкилотлар вакилларининг бир-бирлари билан дўстона муносабатлар ўрнатишлари ва ҳамкорликда фаолият кўрсатишларига яқиндан ёрдам кўрсатмоқда. Бу эса, ўз навбатида, динлараро ва миллатлараро дўстона муносабатлар риштасини янада мустаҳкамлайди. Ўзбекистоннинг миллий давлатчилигига хос бўлган динлараро бағрикенглик, фуқаролараро ҳамжиҳатликни таъминлаш ва унинг тобора мустаҳкамланиб бори-

шига қаратилган сиёсати ва инсон шахсини қадрлаш, унинг эркига дахл қилмаслик, миллий қадриятларга ҳурмат билан қараш каби тамойиллар фақатгина Марказий Осиё эмас, балки узоқ хориж давлатларининг ҳам назарига тушмоқда. Айни замонда инсонларнинг қалби ва онгига миллий истиқдол ғояси тамойилларини сингдиришга қаратилган изчил сиёсат ўз натижасини бермоқда. Яъни, одамларнинг дунёқараши ўзгариб бораёпти. Диний бағрикенглик, миллатлараро тотувлик ва турли конфессиялар ўртасида муроша шароитини мустақкамлашга қаратилган фаолиятнинг ижобий натижалари яққол намоён бўлмоқда.

Ўзбекистон қадимдан диний таълимотлар ривожланган мамлакат бўлиб, исломдан аввал зардуштийлик, буддавийлик, насронийлик ва бошқа ўнлаб диний мазҳаб, оқимлар мавжуд бўлиб келган. Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов мустақил Ўзбекистон давлатининг дин ва диний ташкилотлар билан иш олиб бориш сиёсатини белгилаб берар экан, куйидаги ҳақиқатни қайта-қайта уқтиради: «Дин турмуш тарзимизга ўчмас муҳрини босган. Худога қарши курашганларнинг аҳволи нима кечганини кўрдик. Энди бу хил бесамар ва куруқ инкор йўли ярамайди. Динга нисбатан ижобий муносабат ташқи сиёсатимизда катта аҳамиятга эга».

Бунда давлат ва диний ташкилотлар орасидаги муносабатнинг тўрт жиҳати аниқ белгиланган. Булар:

- 1). Давлат диний ташкилотларга ҳеч бир вазифа юклаб, уни бажаришни талаб қилмайди.
- 2). Диний ташкилотларнинг қонунга зид бўлмаган ишларига аралашмайди.
- 3). Диний ташкилотлар давлат вазифаларини бажармайди.
- 4). Давлат диний ташкилотлар фаолиятини, айни вақтда атеистик тарғибот фаолиятини маблағ билан таъминламайди.

Давлат диний ташкилотларнинг ўз маблағини, мулкни ҳимоя қилиш, уларнинг ибодатхоналарини (масжид

---

³ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқдол, ифтихор, сиёсат, мафкура. 1-жилд. - Т. Ўзбекистон, 1996. 79-б.

черков, сенагог) қўриқлаш, ибодатларни адо этиш, тартиб-интизомни сақлашда диний ташкилотларга қонун асосида қўмаклашади. Айни вақтда, диндорлар ва улар жамоаларининг қонунга зид фаолияти тақиқланади, шунингдек, динга зўрлаб даъват қилиш, ўзини улуғлаб, бошқаларни камситиш, таҳқирлаш, бошқа дин вакилларига зулм ўтказиш ман қилинади. Бундай ҳолларда давлат ушбу жараёнга аралашишга мажбур, зеро у барча фуқаролар ҳаётининг осойишталиги, ҳар бир инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиши шарт. Давлат, шунингдек, диний тарғибот-ташвиқот ишларига маблағ ажратмайди. Аслини олганда, диний тарғибот ҳам, атеистик тарғибот ҳам ҳаддан ошса, ножоиз ҳаракатдир.

Динга бўлган муносабатлардаги муҳим жиҳатлардан бири миссионерлик ва прозелитизмдир. Миссионерлик (даъватчилик) ўтган асрнинг 80 ва 90-йиллари бошида авж олган эди. Бир томондан, хорижий Шарқ мамлакатларидан келган ислом даъватчилари фаолияти, ваҳҳобийлик оқими тарафдорлари фаоллашган бўлса, иккинчи томондан, бошқа динларнинг даъватчилари ҳам маҳаллий аҳолининг турли қатламлари орасида ташвиқот ишларини кучайтирган эди. Бу ташвиқотчи – даъватчиларнинг ҳар бири ўз динини мақтаб, ўзга динни ҳақ дин эмас, дейиш орқали тарафдор қидиради. Иккинчидан, хориждан келган мусулмон даъватчилари бизнинг анъанавий диндорлик расм-русумлар, миллий одатларни назар-писанд қилмасдан, ўзларида шаклланган одатлар, мазҳабларни ўрнатишга интиларди. Улар назарида, Марказий Осиёда шўро замонида ёппасига ҳамма “дахрий”, “кофир” бўлиб кетган эмиш. Ҳолбуки, халқ ўша дахрийлик мафкураси ҳукм сурган шароитда ҳам ўз имон-эътиқодини, аждодлари анъаналарини сақлаб келмоқда эди. Шу боис бундай “даъватчилик” ҳаракати аҳолининг ҳақли норозилигига учради.

Шуларни ҳисобга олган ҳолда “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонуннинг 5-моддасида бундай деб ёзилади: “Бир диний конфессиядаги диндорларни бошқасига киритишга қаратилган хатти-ҳаракат-

лар (прозелитизм), шунингдек, бошқа ҳар қандай миссионерлик фаолияти ман этилади”.

Албатта, давлат билан диний ташкилотлар ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштириш, виждон эркинлиги ва диний ташкилотларда қонун ижросини назорат қилиб туриш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмита зиммасига юклатилган. Бу ҳақда ушбу қонуннинг 6-моддасида махсус қайд этилган. Дин ишлари бўйича қўмита маҳаллий давлат органлари билан биргаликда иш олиб боргандагина, самарали натижаларга эришилади. Маҳаллий ҳокимият вакиллари диний ташкилотлар билан доимий алоқада бўлмоғи даркор, чунки турли маърифий-маънавий йиғинлар ўтказиш, ахлоқий тарбия масалалари муҳокамаси, миллий ғояни биргаликда кишилар онгига сингдиришда ҳамкорлик бўлиши фойдали.

Диний ташкилотларнинг хорижий мамлакатдаги диндорлар, диний арбоблар ва диний муассасалар билан алоқаси ҳам Дин ишлари бўйича қўмита орқали амалга оширилади. Масалан, Ўзбекистон Мусулмонлари идораси ўнлаб хорижий ташкилотлар билан алоқа ўрнатган. Мусулмон мамлакатларидан келган давлат арбоблари, атоқли дин уламолари, сайёҳлар Ўзбекистондаги қадамжо ва зиёратгоҳларни (Имом Бухорий мажмуи, Баҳоуддин Нақшбанд мақбараси, Хастивом (хазрати Имом) мажмуаси, Шохизинда ва бошқалар, зиёрат қилар экан, албатта диний идора ходимлари улар билан ҳамкорлик қилади. Ўзбекистонга ташриф буюрган меҳмонлар бу ердаги маънавий юксалиш, жумладан, исломий кадриятларнинг эъзозланганини ўз кўзлари билан кўриб, хурсанд бўлмоқда. Нафақат ислом динига оид ташкилотлар, балки бошқа динларга оид ташкилотлар ҳам қонун доирасида бемалол хориждаги диндорлари билан алоқа қилиш имкониятига эга бўлмоқда.

Яна шунини ҳам айтиш керакки, диний ташкилотлар, бошқа нодавлат ташкилотлар, ўзини ўзи бошқарадиган ноҳукумат ташкилотлар билан ҳам ҳамкорлик қилиб келади. Айниқса, маҳаллаларнинг масжидлар билан алоқаси самарали кечмоқда, десак бўлади. Қайд этмоқ жоизки, маҳалладаги аксар оқсоқоллар, кўзга кўринган мўйсафид

лар намозхон сифатида маҳаллаларнинг турли диний муаммоларини ижобий ҳал қилишда фаол иштирок этади. Маҳаллалардаги хотин-қизлар қўмиталари фаолияти ҳам бундан мустасно эмас. Аҳоли ана шу тарзда ҳам диний, ҳам дунёвий масалаларни биргаликда ҳал қилиб келимоқда. Бу ижобий ҳодиса, албатта.

Диний муассаса ва ташкилотларга турли диний жамият ёки жамоалар, диний ўқув юртлари, масжидлар, черковлар, монастирлар, сенагоглар ва бошқа шунга ўхшаш ибодатхоналар қиради. Қонунга кўра, бу ташкилотлар Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтган бўлиши шарт.

Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтмаган диний ташкилот фаолият юритиши мумкин эмас. Диний ташкилот тузиш учун (жумладан, янги масжид ёки черков очиш): 1) юз нафардан кам бўлмаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси имзолаган ариза; 2) диний ташкилот низоми; 3) таъсис йиғилишининг баённомаси; 4) тузилаётган диний ташкилот жойлашган манзилни тасдиқловчи ҳужжат; 5) диний ташкилотлар марказий бошқарув органининг низоми; 6) таъсис йиғилиши баённомаси ва бошқа ҳужжатлар тақдим этилиши керак.

Диний ташкилотлар бирлашиб, марказий бошқарув органини тузишга ҳақли. Чунончи, Ўзбекистон мусулмонлари идораси Ўзбекистондаги жамики исломий ташкилотларнинг марказий бошқарув органи ҳисобланади. Марказий орган раҳбари (раиси) раёсат томонидан сайланади ва унга муфтий унвони берилади.

Қонунга кўра, диний ташкилотларнинг марказий бошқарув органларини рўйхатга олиш Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан, бошқа диний ташкилотларни рўйхатга олиш эса Қорақалпоғистон Республикаси Адлия вазирлиги, вилоятлар, Тошкент шаҳар адлия бошқармалари томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмита билан келишилган ҳолда амалга оширилади.

Ўзбекистонда таълим диндан ажратилган. Таълим тизимининг бирор бўғинида диний дарслар мажбуран кири-

тилмайди, ammo диндан хабардор бўлишни хоҳлаган одамлар ихтиёрий равишда ўрганиши, диний ўқув юртларига кириб, билимларини ошириши мумкин. Ўзбекистонда бир неча диний ўқув юртлари (мадраса, маҳад, семинарий) фаолият кўрсатмоқда. Диний ўқув юртига кирувчилар ўрта маълумотга эга бўлиши шарт. Диний ўқув юртларини битирганлар диний ташкилотларда хизмат қилади.

Тошкент ислом маҳадини битирган талабаларнинг дипломи Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йилги қарори билан дунёвий олий ўқув юртларининг бакалаврият мақомига тенглаштирилди. Энди улар ўз билимларини янада ошириш имконига эга бўлди. Бу ҳам ҳукуматимизнинг ёшларга кўрсатаётган ғамхўрлигидан далолат.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Тошкент ислом университетининг ташкил этилиши ҳам ёшларга нисбатан ғамхўрликнинг яна бир ёрқин тимсолидир. Мазкур университет бутунлай янги типдаги ўқув масканидир. Унда диний илмлар билан бирга дунёвий илмлар ҳам ўрганилади. Талабалар Қуръони Карим ва ҳадисларни, калом илми ва тасаввуфни ўрганади. Шу билан бирга, улар фалсафа, иқтисодиёт, тарих, инглиз, араб тиллари, замонавий информатика асосларидан пухта билим олади. Университет қошидаги гимназия ва лицей ҳам шу йўналишда таълим бериб, улуғ аجدодларимизнинг ислом илми ривожига кўшган ҳиссасидан бохабар бўлади. Хуллас, бу университетда таҳсил олган талаба замонавий мутахассис бўлиб етишади ва дин асосларини ўзлаштириб, қадимги манбалардан бемалол фойдалана олади.

Бу мисоллар диний бағрикенгликнинг пойдевори маърифат ва маънавият эканлигини кўрсатади. Маънавият ва маърифат инсонлараро ва динлараро яқинлашишга йўл очса жаҳолат таассубга, тарафкашликка тортади. Шу боис ақиде параст экстремистлар айнан маърифатга ва ундан ҳосил бўладиган бағрикенгликка қарши бўлгани бежиз эмас. Маърифат диндор одам фалсафа, тиббиёт, адабиётни севади, тафаккури кенг бўлади. Ақиде параст эса фикри тор, зоҳирий нарсаларга ўч, илм-фан ютуқларини ҳазм қилолмайдиган одамдир.

Шу боис киши маърифати ортган сари инсоният яратган жамки қадриятларни ҳурмат қиладиган бўлиб бораверади. Биз ёшларимизни ана шу руҳда тарбиялашимиз лозим.

Республикамиз аҳолисининг миллий қиёфаси фақат Шарқ эмас, балки Ғарб цивилизациясига мос умуминсоний тамойиллар, ислом, христианлик ва бошқа динларга хос этиқод, анъана ва урф-одатлар, ранг-баранг турмуш тарзидан иборат анъанавий мезонларни ўзида акс эттиради. Бунда юртимизда яшаётган халқларнинг ўтмиши, бугунги ҳаёти, келажак билан боғлиқ орзу-умидлари асрлар оша ёнма-ён яшаш жараёнида шаклланган ҳамжиҳатлик, бағрикенглик, қардошлик туйғулари уйғунлашган тарзда намоён бўлади. Бу эса юртимизда осойишталик, тинч-тотув турмуш тарзини таъминлашда катта аҳамиятга эга.

Ўзбек халқи ҳаётида асрлар давомида шаклланган вазминлик, меҳр-оқибат, умуминсонийлик қадриятларини айирмачилиқдан устун қўйиш хислати кўп халқлар вакилларининг Ўзбекистон деб аталган муқаддас диёрда эмин-эркин умргузаронлик қилиб келишига шароит яратган. Республикамиз аҳолисининг миллий қиёфаси фақат Шарқ эмас, балки Ғарб цивилизациясига мос умуминсоний тамойиллар, ислом, христианлик ва бошқа динларга хос этиқод, анъана ва урф-одатлар, ранг-баранг турмуш тарзидан иборат анъанавий мезонларни ўзида акс эттиради. Бунда юртимизда яшаётган халқларнинг ўтмиши, бугунги ҳаёти, келажак билан боғлиқ орзу-умидлари асрлар оша ёнма-ён яшаш жараёнида шаклланган ҳамжиҳатлик, бағрикенглик, қардошлик туйғулари уйғунлашган тарзда намоён бўлади. Бу эса юртимизда осойишталик, тинч-тотув турмуш тарзини таъминлашда катта аҳамиятга эга.

Умуман олганда, бу борада мамлакатимизда олиб борилаётган изчил сиёсат ўз самарасини бермоқда.

Биринчидан, демократик жамият қуриш тамойилларига мос равишда динга нисбатан тўғри муносабат белгилаб олинди. Бу сиёсат бозор иқтисодиётининг ҳаётга жорий этилиши, ижтимоий, маънавий-маданий тараққиёт ўзанига батамом мос келади ва давлатнинг дунёвийлик хусусиятини тўла-тўқис таъминлайди.

Иккинчидан, давлатнинг диндан, диннинг давлатдан ажратилгани виждон эркинлиги тамойилига зид эмас. Аксинча, айнан шундай муносабат фуқаролик жамиятига мувофиқ эканини ҳаётнинг ўзи ҳар қадамда тасдиқламоқда.

Учинчидан, диний эътиқодни ҳар кимнинг ўз шахсий иши деб эълон қилган давлат айти вақтда фуқаролар тинчлиги, мамлакат осойишталиги, миллий хавфсизликни таъминлаш учун барча чораларни кўради, жумладан, диндорларни экстремист террористларнинг хуружидан ҳимоя қилади. Бу тамойил диннинг сиёсатлашувига йўл қўймайди, сиёсат — дунёвий ҳодиса, дин — руҳият тарбияси, маънавий соҳа эканини ажратиб кўрсатади.

Туртинчидан, бундай сиёсат диннинг ўзига ҳам ривожланиш имкониятини яратди, маданий-маърифий диндорлик аҳоли тафаккурида тобора чуқурроқ ўрнашиб боради. Бу яна турли динлар ва мазҳаблар, илмларнинг ўзаро яқинлашуви, улар ўртасида баҳамжиҳатлик муҳитини вужудга келтиради.

Хуллас, инсоният тобора бирлашиб, ўзаро иқтисодий, ижтимоий-сиёсий масалалар мураккаблашиб, глобаллашиб бораётган экан, динлараро мулоқот, сабр-тоқат, толерантликни кучайтириш ҳар жиҳатдан долзарб ва фойдалидир. Ушбу жараёнда халқимиз тўплаган асрий тажрибадан унумли фойдаланиш зарур. Бу тажриба замонавий реалликларни инобатга олган ҳолда ривожлантирилганида мамлакатимиздаги ижтимоий-сиёсий барқарорлик ва миллатлараро тотувликни таъминлаш, барча фуқароларимизда ягона Ватан туйғусини шакллантириш, юрт истиқлоли ва истиқболига дахлдорлик ҳиссини камол топтиришга хизмат қилувчи муҳим омилга айланади.

11-мавзу. Инсон қадри ва шахсий-индивидуал қадриятлар

Қадриятлар тизимининг энг асосий бўғинларидан бирини тирикликнинг олий мўъжизаси — одамзот, инсон, шахсга оид қадрият шакллари ташкил қилади. Илмий тадқиқот манфаатини кўзлаган ҳолдагина, шахсий-индивидуал қадриятлар тизимини ажратиб таҳлил қилиш мумкин. Аслида эса, умуминсоний, миллий, синфий, диний ва бошқа қадрият тизимларида ҳам муқаррар равишда инсон ва унинг қадри муаммоси эътиборга олинмасдан иложи йўқ. Қадриятлар билан боғлиқ қайси муаммони олманг, у муқаррар равишда шахсга келиб тақалади.

Инсон ва унинг қадри муаммоси — фалсафанинг азалий мавзуларидан бири. Одам зотининг дунёга келиши, бошқа жонзотлардан фарқи, табиат ва жамиятдаги ўрни, инсоний фазилатлари, шахсий хусусиятлари тўғрисидаги масалалар ҳамма давр файласуфларининг диққат марказида турган. Фан соҳасида одамнинг жисмоний тузилиши, табиий-биологик хусусиятларини ўрганиш ҳамон давом этмоқда. Ижтимоий фанларда эса шахс камолоти, ижтимоий, маънавий қиёфаси билан боғлиқ жиҳатлари тадқиқ қилинмоқда. Хуллас, одамзот учун ўзига ўхшаган бошқа кишилар, уларнинг хусусиятлари, жамиятдаги ўрни, қадри, ўтмиши ва келажаги билан боғлиқ муаммолар, азал-азалдан энг асосий тадқиқот ва кузатиш объекти бўлиб келмоқда. Улар орасидан бир-бири билан узвий боғланган икки — инсон қадри ва шахс қадриятлари билан боғлиқ масалалар таҳлили гоёт муҳим аҳамиятга эга.

«Одам», «шахс», «инсон» тушунчаларини кундалик ҳаётда қарийб бир хил маънода ишлатиш ҳоллари учрайди. Аммо илмий жиҳатдан ёндашганда, улар орасида муайян фарқлар ҳам йўқ эмас. «Одам» тушунчаси биологик ва ижтимоий жиҳатларни ўзида мужассамлаштирадиган тирмик жонзот — одам зотига нисбатан ишлатилади. Одам зотининг бошқа жонзотлардан фарқ қилувчи энг муҳим белгиларининг, ахлоқ, ҳуқ, билим, ижтимоий меҳнат қила олуши қобилияти ва бошқалар. «Инсон» тушунчаси эса одам зоти-

ни муайян даражадаги ижтимоий хусусиятлар ва жиҳатларни ўзлаштириб олганлиги билан боғлиқ камолот даражасини ифодалайди. Ижтимоийлик «шахс» тушунчаси учу ҳам асосий хусусиятдир, аммо бунда ижтимоий жиҳатдак маънавий-ахлоқий камолотга етганлик тушунилади. Илмий адабиётларда инсон ва шахсга нисбатан ранг-баранг таърифларни, турли талқинларни учратиш мумкин. Инсоннинг ўзини қадрият сифатида талқин қилиш, унинг қадри ва шахсий даражадаги қадриятлар тизими туғрисидаги масала бир-биридан фарқ қилади. Бу борада уч хил йўналишда фикр юритиш мумкин, яъни:

а) ҳар бир инсон, шахсни қадрият сифатида қараш мумкин. Бунда инсоннинг ўзи, унинг табиий-тарихий жараёндаги мавжудлиги, тирик жонзотлар орасида энг буюк ижтимоий вужуд эканлиги эътиборга олинади, бу борадаги таҳлил аниқ инсонга қаратилган бўлиб, уни махсус тадқиқот мавзуси объектига айлантиради;

б) инсон қадри, яъни унинг ижтимоий жараёнлардаги ўрнини, атроф муҳит ва бошқа кишилар учун аҳамиятини, жамиятдаги мавқеи ва бошқаларни тадқиқ қилиш ҳам мумкин. Бу борадаги таҳлил инсоннинг ижтимоий-тарихий аҳамиятини ўрганишга асосланади;

в) шахснинг маънавий олами, қиёфаси, қизиқишлари талаб ва эҳтиёжлари, фаолияти билан боғлиқ қадриятларни ҳам таҳлил қилиш мумкин, бунда асосий эътибор қадриятларни шахсий /алоҳида, якка/ даражада намоян бўлиш шакллари ва хусусиятларига қаратилади.

Инсон — тирикликнинг энг олий мўъжизаси, бошқа жонзотлардан ажралиб турувчи ижтимоий мавжудот сифатида табиий-тарихий қадриятдир. Инсонни онтология /грек. — борлик, назария, таълимот/ ва антропология /грек. — инсон, таълимот/ нуқтаи назаридан, яъни инсонни борлигининг бир қисми сифатида талқин қилиш /онтология/ ва уни вужудга келиши, ижтимоий хусусиятларининг шаклланиши билан боғлиқ тадқиқотлар /антропология/ ҳамон давлатмоқда. Инсон тарихий тараққиёт жараёнида турли жи

латлар, сифат ва хусусиятларга эга бўлган, ижтимоий-маънавий жиҳатларни акс эттирган ижтимоий мавжудлик сифатида асосий қадриятдир. Шу билан бирга, у одамни ижтимоий муносабатда бўлиш, одамлар билан муомала ва алоқага киришиш, меҳнат қилиш асосида моддий ва маънавий бойликларни вужудга келтириш, тафаккури, иш-туғунлари, фикрларини тили воситасида ифодалаш каби хусусиятларга эга бўлган умумижтимоий вужуд ҳамдир.

Инсон жамиятсиз яшай олмаганидек, жамият ҳам инсонсиз мавжуд бўлмайди. Ҳар қандай жамият ўзини таъкил қилиб турган кишилар фаолияти, ўзаро муносабати ва умргузаронлиги билан тирик. Шу маънода, инсон — ҳар қандай жамият мавжудлигини таъминлаб турадиган асосий ижтимоий элемент. Бундай таъминлаб туриш инсонни индивадуал-шахсий иштироки орқали, яъни бирор гуруҳ, қатлам, синф, қавм, элат, халқ ёки миллат доирасидаги фаолияти, оила ва турмушдаги хатти-ҳаракати, фаолияти, амалга оширган ишлари, яратган бойликлари, ўзи ва ўзгаларга нисбатан муносабати орқали намоён бўлади.

“Инсон қадри” тушунчаси ҳар бир кишининг ижтимоий хусусиятлари, жамиятда амалга оширган фаолияти, бошқалар ва атроф муҳитга муносабати, хатти-ҳаракатининг аҳамиятини ифодалайди. Инсон қадри одам зотининг шахс сифатида камолга етгани, ижтимоий хусусиятларни ўзлаштириб олгани ва ахлоқий олами ҳамда маънавий қиёфасида намоён бўлади.

Одам зотининг шахсга айланиши, ўз қадри ва ўзгалар қадрини англаш жараёни узоқ йиллар давом этади. Дастлаб, норасида гўдак учун она кўкраги, сутти, алласи энг буюк қадрият бўлса, она кўкрагидан ажралган бола учун эса атроф муҳит, ўзи яшаётган макон, ўзга кишилар ва ўзи ҳам қадриятга айланиб боради. Бу даврда у ўз шахсий эҳтиёжи ва мақсадларини ўзига хос қадрият кўзгуси орқали кўради, ўзига керакли ва зарур нарсаларни муҳайё қилишларини кўпроқ хоҳлайдиган, талаб қиладиган бўлиб қолади. Бошқалар ҳаётининг тадқиқотчилари камолотнинг бу муҳим дав-

рида /3-6 ёш/ ўз қадрини ошириш ва шахсини кўпроқ севиш /болалик эгоизми/ мавжуд бўлишини таъкидлайди.

Албатта, инсон болалик даврида қолиб кетмайди, ота-она, қариндош-уруғ, ўқитувчилар уни қадриятлар мезони-ни англашида муҳим ўрин тутади, шу тариқа инсон камолот сари боради. Бу жараёнда етук шахсга айланиш имконияти бўлган одамзот наслининг ҳар бир вакили оилавий, маънавий-ахлоқий, миллий, ижтимоий қадриятлар таъсирида тарбияланади, шу билан бирга, шахсий жиҳатлари, қадрланадиган сифатлари ва хусусиятлари камолотга етиб боради. Бу жараёнда шахснинг ўзи ҳам ижтимоий қадрият сифатида шаклланиб, ўз қадрини намоён қилиб боради.

Инсоннинг бутун умри — шахсий қадриятларини такомиллаштириш, ўз қадрини камолга етказиш, ўзгалар, жамият, замон ва унда содир бўлаётган ўзгаришлар қадрини англашга интилиш жараёнидан иборат. «Қарилик» иборасини инсонга биологик маънода ишлатиш мумкин, ammo бу тушунчани инсон қадри ва қадриятларига nisбатан ишлатиш ноjoиз.

Ўз шахси ва бошқалар қадрини англаб етиш учун инсонни камолоти давомида шаклланган маънавий қиёфаси ва дунёси эзгуликка хизмат қиладиган, юксак ижтимоий сифатларга эга бўлиш, унинг ўзи эса ҳаётнинг моҳияти ва мақсадини тўғри англайдиган даражада тарбияланган бўлмоғи лозим. Шу маънода, Сукротнинг «Ўз-ўзингни англа!» шиори гоят катта аҳамият касб этади. Ўз қадрини англашнинг объектив, субъектив, ижтимоий ва шахсий томонлари бир-бири билан доимий алоқада. Улар инсон табиатининг турли жиҳатларидир. Шахснинг қадри у яшайётган замон, ундаги жараёнлар, ижтимоий-тарихий шароитлар билан диалектик алоқадорликда намоён бўлади. Муҳит ва давр талаблари шахс қадрини шакллантириб, сайқаллаб боради, унинг ўзи эса ижтимоий муносабатларнинг субъекти сифатида, ўз қадрининг талаблар эҳтиёж ва мақсадлари билан нақадар алоқадорлигини чуқурроқ англаб олиш томон боради.

Ҳозирги даврда муайян кишининг қадри қуйидагиларда намоён бўлиши мумкин:

— табиатга, ташқи оламда рўй бераётган жараёнларга нисбатан муносабати, ушбу жараёнлардаги ўрни ва фаолияти;

— турли ирқ, миллат, ижтимоий қатламларга мансуб бўлган, ранг-баранг мақсад ва қадриятларга интиларган кишиларга муносабати;

— ўз-ўзига, оила, турмуш, жамоа ва жамиятдаги ўрнига нисбатан муносабати;

— меҳнат, ишлаб чиқариш ва иқтисод борасидаги жараёнларда иштироки, жамиятдаги моддий эҳтиёжларни қондириш ва моддий бойликларни яратиш жараёнига қўшаётган ҳиссаси;

— сиёсий ўзгаришлар, жамиятни бошқариш, демократиялаштиришда қатнашиши, бу жараёнда қандай мақсадларни кўзлаётгани;

— жамиятда қарор топган қадриятлар тизими тез ўзгариб кетган ҳозирги даврда қандай позицияни эгаллаши, ўзини қандай тутиши, бу жараёнда иштирок этиши билан боғлиқ фаолияти;

— ҳозирги даврдаги универсал технологиялар, ишлаб чиқариш ва бошқариш воситалари замонавий талабларига ҳозиржавоблиги, бу борада малакаси, қобилияти ҳамда кўникмаларини такомиллаштириш учун амалга ошираётган хатти-ҳаракатлари;

— табиий баркамоллик, жисмонан соғломлик ва иқтисодий таъминланганлик борасидаги талаб ҳамда эҳтиёжларини маънавий-ахлоқий камолоти ва амалий фаолияти билан уйғунлаштира олиши;

— маънавий баркамоллиги, ахлоқий камолоти ва нафосати, билими, қобилияти, истеъдоди, иқтидори ва улардан қандай мақсадларда фойдаланаётгани;

— ўзининг шахсий, миллий, диний, ирқий, синфий ва бошқа соҳалардаги манфаат ва мақсадларини, талаб ва эҳтиёжларини, интилиш ва фаолиятини умуминсонийлик талабларига мослаштира олгани;

— маҳдудлик, манқуртлик, маҳаллийчилик, миллатчилик, хурофот ва бошқа бидъатлар моҳиятини англаб олгани, уларга нисбатан муносабати ва бошқалар.

Юқоридаги жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда шахс қад-
рини баҳолаш ва шу асосда аниқ шахсларнинг типларини
аниқлаш имконига эга бўлиш мумкин.

Шахсий қадриятларни шахсдан, унинг индивидуал
фаолияти, сифатлари, хусусиятларидан ажратиш ниҳо-
ятда қийин. Уларни қадрият сифатида талқин қилиш ҳам
илмий аксиологик жиҳатдан муайян нисбий хулосаларга
асосланади. Аммо фандаги нисбийлик — доимо ҳам хато,
дегани эмас. Шу маънода, «шахс қадриятлари» тушунча-
сини алоҳида ўрганиш, инсоннинг ўзини қадрият сифати-
да, шахсни эса қадриятларнинг объекти ва субъекти си-
фатида таҳлил қилиш имконини беради.

Қадриятларни умуминсоний, миллий ва бошқа хусусий
даражаларда амал қилиш шаклларида кўра, шахсий да-
ражада намоён бўлишини таҳлил ва тасаввур қилиш ни-
ҳоятда қийин. Аммо ҳар бир инсон — бир олам, ҳар бир
киши бошқаларга ўхшамайдиган ўзга бир дунё. Инсоннинг
ана шу мажозий маънодаги маънавий олами, ўзгаларга
ўхшамайдиган қиёфаси ва бетакрор дунёси қадриятнинг
шахсий даражада намоён бўлиш хусусиятлари билан ўз-
вий боғланган. Бу даражадаги қадриятлар тизимининг ҳар
бир бўғинини алоҳида ёки бу тизимни яхлит ҳолда таҳлил
қилишда, диалектик билиш, унинг аниқлик ва мавҳумлиги
усуллари ниҳоятда қўл келади. Бу усулларга асосланил-
ганда, умумий ёки мавҳум кишилар эмас, балки аниқ, за-
монавий шахс қадри ва унга боғлиқ бўлган қадриятларни
таҳлил қилиш имкони очилади. Юқоридаги фикрларни
ҳисобга олган ҳолда “Шахсий қадриятлар тизими” тушу-
часи доирасида инсоннинг табиий-тарихий жиҳатларида
ташқари қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

— маънавий-ахлоқий олами ва қиёфаси билан боғлиқ
қадриятлар;

— нафосати ва гўзаллиги билан боғлиқ қадриятлар;

— меҳнати ва иқтисоди билан боғлиқ қадриятлар;

— ҳузур-ҳаловати билан боғлиқ гедонистик қадриятлар;

— индивидуал камолоти ва ижтимоий мавқеи /ё
карьераси/ билан боғлиқ қадриятлар;

— қобилияти ва истеъдоди билан боғлиқ интеллектуал қадриятлар;

— хис-ҳаяжон туйғулари билан боғлиқ «эмоционал» қадриятлар.

Биз тилга олган ушбу қадриятларни алоҳидалик, яқкалик, айримлик маъносида тушуниш лозим. Улар ҳаётда чамбарчас боғлиқликда, ўзаро алоқада намоён бўлади. Айрим ҳолларда аниқ ва реал тарзда фақат муайян шахс учунгина қадрият сифатида тушунилади. Албатта, бунда ҳам қадриятлар учун умумий бўлган хусусиятлар сақланиб қолади: яъни қадрият сифатида қаралаётган жиҳат, сифат, фаолият, натижа ва бошқаларни атрофдаги кишилар ёки бирор шахсга нисбатан аҳамияти, қадр намоён бўлади. Алоҳида киши ёки гуруҳ ана шу аҳамиятга кўра, ўзлари учун қадрият сифатида намоён бўлаётган объект қадрини баҳолайди.

1. Шахснинг маънавий-ахлоқий қиёфаси, нафосат ва гўзаллиги билан боғлиқ қадриятлари диалектик уйғунликда намоён бўлади. Улар умуминсонийликни шахс қиёфаси билан боғлиқ намоён бўлиш даражасини ифодалайди. Маънавий-ахлоқий қиёфа, нафосат ва гўзаллик билан боғлиқ шахсий қадриятларнинг ҳар бир шакли, кишиларнинг жамиятдаги бирор типини ажратиб кўрсатиш учун асос бўлиши мумкин. Бу шакллар эса ниҳоятда хилма-хил бўлиб, улар қуйидагиларда кўринади:

— шахс умри ва ҳаётининг маъноси билан боғлиқ қадриятлар, яъни яшаудан мақсад, умр мазмуни, туғилиш, ўлим, хотира, мерос, ворислик, орзу-умид, бахт-саодат ва бошқалар;

— шахснинг атроф муҳит, Ватан, давр, оила ва турмуш, севги-муҳаббати, ота-она ва фарзандлари, ҳаёт гўзаллиги ва бошқалар билан боғлиқ қадриятлар;

— шахснинг эркинлиги, озодлик, тенглик, эътиқод, ахборот олиш, мулкка эгаллик қилиш, яшаш жойларини танлашдаги мустақиллиги, дахлсизлиги билан боғлиқ қадриятлар;

— шахсий масъулият, яъни ижтимоий заруриятни англаши, унга амал қилиши, тартиб-интизоми, ор-номуси, бурчи, виждони, қадр-қиммати ва бошқалар;

— шахсинг нафосати, маънавий гўзаллиги, эстетик туйғуси, диди, фаросати, маданияти, ўзига, ўзгаларга табиат ва ташқи муҳитга нисбатан нафосатли муносабат.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ушбу қадриятлар орқали умуминсонийлик шахсий даражада, муайян кишининг қиёфасида қадрият сифатида намоён бўлади. Қадриятларнинг бу даражада намоён бўлиши нисбий хусусият эга бўлса-да, аммо улар алоҳида кишилар, уларнинг ҳаёти, фаолияти, жамиятдаги мавқеи ва ўрни учун ниҳоятда катта аҳамият касб этади.

2. Ҳаётда иқтисодий жиҳатларга кўпроқ эътибор берадиган, уларга фойдалилик нуқтаи назаридан қарайдиган шахслар учрайди. Бундай кишиларнинг айримлар мол-мулкка эга бўлишга кўпроқ ҳаракат қилади, пул-бойлик орттириш, улардан фойдаланиш йўлларини яхши билади. Бошқа шахслар билан муносабатда, дўстлар орттириш, қуда-андачилик ва шу кабиларда ҳам бу жиҳаттакчилик қилади. Бундай кишилар учун моддий манфаат олиб келадиган муносабат ёки фаолият қадрли бўлиб қамқаб нарсалар кўпроқ фойдалидир.

Яқин ўтмишимизда бундай кишилар жамият фойдасини ўйламайдиган, ўз манфаатини бошқалар манфаатидан устун қўядиган шахслар сифатида танқид қилинаётган. Аслида, юқоридаги хусусиятлар меъёрида, бошқаларнинг қадрини ерга урмайдиган, уларга зиёни тегмайдиган бўлганда уларнинг зарари ва фойдасига диалектик ёндаш зарур. А.Авлоний таъкидлаганидек, «Иқтисод деб, пул мол каби неъматларнинг қадрини билмакни айтишдур. Қадрини билувчи кишилар ўринсиз ерга бир тийин сўқилмас, ўрни келганда сўмни аямас. Саховатлик зидди хиллик ўлғони каби, иқтисоднинг зидди-исрофдир». Амманинг иқтисод борасидаги шахс қадрини оширувчи сўзлар тўғрисидаги бу сўзлари замонамиз учун ниҳоятда зарб, аммо унинг қуйидаги фикри ундан ҳам долзарм: «Ҳозирги замонда мақсуда етмак, ўз миллатига хизмат қилмак, халққа мақбул бўлмак учун илм ва мол лозим».

Оламдаги барча миллатларнинг ҳол ва қудратлари мол ва бойликлари ила ўлчанур. Ҳар ерда бой миллатлар... хўжа ўлғонидек, фақирлари... қул ва асир бўлиб қоладур. Сўзнинг қисқаси, ҳозирги замонга мувофиқ киши бўлмак учун илм ва маърифат ила боробар иқтисод, бу борасинда инсоф, туганмас саъй, битмас ғайрат лозимдир».

Бозор муносабатлари билан боғлиқ келажак А.Авлоний таърифини келтирган кишилар, уларнинг вояга етиши, камолоти, фаолияти, хатти-ҳаракатларига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Бизда ҳам бу таҳлит кишилар етишиб чиқиши учун имкониятлар яратилмоқда ҳамда рўй бераётган чуқур ижтимоий ўзгаришлар фаол, ижодий, интилувчан кишиларга эҳтиёжни кучайтирмоқда. Аммо «Бозор иқтисодиёти деб инсон маънавиятини унутиш гуноҳ бўлади. Нукул пул ва фойда кетидан қувсақ-да, аммо одамларимиз руҳан қашшоқ бўлиб қолишса— бундай жамиятнинг ҳеч кимга кераги йўқ». Шу сабабдан ҳам иқтисод, ишбилармонлик ва тадбиркорлик соҳасида фаолият юритаётган кишиларни маънавий тарбиялаш, уларнинг ахлоқий камолотига кўпроқ эътибор бериш ниҳоятда муҳим.

3. Шахснинг «гедонистик» /грекча — ҳузур-ҳаловат/ қадриятлар ҳузур-ҳаловат ва лаззатли ҳаёт кечириш билан боғлиқ бўлган фаолият, хатти-ҳаракат, муносабат, эҳтиёж, талаб ва интилишларда ўз ифодасини топади. Албатта, ҳар бир инсон ҳузур-ҳаловат кўриш, шод-хуррам яшашни истайди, орзу қилади, бунга эришиш йўллари қидиради. Шу маънода, бу қадриятлар шахсан фаол бўлишга, ижодий фаолият юритишга ундайди. Кўпгина кишилар ўз умрини тинч, ҳузур-ҳаловат ва шод-хуррамликда ўтказиши, бу борада бошқаларга халақит бермасдан, ўзгалар ҳисобидан эмас, ўз меҳнати, қобилияти орқали шундай ҳаёт кечиришга эришишни орзу қилади. Улар орасида тўла ҳузур-ҳаловатда яшаш қийин экани, ҳатто

Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. —Т.: 34-бет.

Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-ж. —Т.: Ўзбекистон, 1996, 25-бет.

бунинг иложи йўқлигини таъкидлайдиганлар ҳам йўқ эмас.

Гедонистик кадриятларни устун қўювчи кишилар нарса, воқеа, ҳодисаларни кўпроқ ҳузур-ҳаловат бағишлаш, ўзларининг чарчоқларини қондириши, ижобий ҳиссиётлар уйғотиши, салбий кечинмалардан халос қилишига қараб кадрлайдилар. Улар саёҳатлардан кўра дам олиш уйларига, томошалардан кўра ҳордиқ чиқарувчи жойларга боришни афзал кўрадилар. Кўп ҳолларда ўзлари ҳам бировларга халақит бермаслик, уларнинг тинчини, ҳузур-ҳаловатини бузмаслик учун ҳаракат қилади, дўстлар, ҳамроҳларни ҳам ана шундай сифатларига қараб танлашади.

Ғарбда ҳузур-ҳаловат ва лаззатланиш билан боғлиқ кенг тарқалган қарашлар мавжуд. Аслида бу қарашларни диққат билан ўрганиш шуни кўрсатадики, Ғарб олим ва мутахассислари кўпроқ шахснинг кундалик ҳаётидаги қизиқиш ва мақсадларини аниқлашга, порлоқ келажакни эмас, балки ҳар қуни, ҳар сония зарур бўладиган кадрли ҳаётни талқин қилишга кўпроқ интилган. Моддий бойликларни тақсимлашга нисбатан одамларнинг тенглигига эришиш асосий вазифа ҳисобланадиган камбағал жамият билан яшаш шароити баланд, моддий бойликлари бисёр, кишиларда маънавий эҳтиёжи, қобилияти ва таланти учун кенг имкониятлар яратиш асосий вазифа ҳисобланадиган жамият ўртасида фарқ катта. Улар орасидаги фарқ гедонистик кадриятларга нисбатан муносабатда ҳам намоён бўлмасдан иложи йўқ. Бу масала умуминсоний, шарқона ва миллий кадриятларни барқарор қилиш асосида келажакни қуришга ҳаракат қилаётган жамиятимиз учун ниҳоятда муҳим. Бугун эса «... ижоднинг барқурб турларини ривожлантириш, одамларнинг истеъдод ва қобилиятларини намоён этиш учун шарт-шароитларни яратди республиканинг барча фуқаролари ва юридик шахсларга «... шаббас кўрсатиш учун тенг имкониятлар яратиш...» асос вазифалардан бирига айланмоқда.

4. Шахснинг жамият, ижтимоий тизимдаги эгалла

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. —Т.. Ўзбекистон, 1993, 4

мавқеи, амали, жамоа ва муҳитдаги ўрни билан боғлиқ ижтимоий мавқеиға алоқадор қадриятлар ҳам мавжуд. Улар фақат шахсий доирада қадрият саналиши, шахсий қадриятлар тизимида муайян ўрин эгаллаши мумкин. Шахснинг мавқеи билан боғлиқ қадриятлари амал, бошқарувчилик, пешқадамлик билан боғлиқ хусусиятларни тарбиялаш, кишиларнинг ижодийлиги ва изланувчанлигини оширишга ундайдиган омил вазифасини ўташи мумкин.

Ушбу қадриятларни устувор биладиган шахслар учун, бошқа кишиларни жамият ёки бирор ташкилотдаги ўрни, муайян доирадаги мавқеи катта аҳамият касб этади. Улар жамиятда юқори мавқеи эгаллаганидан обрў-эътиборли саналадиган одамларни кўпроқ қадрлайди. Бундай киши насихатларга қулоқ тутаяди, фикрлашни ўрганади, уларга эргашаяди, турмуш тарзидан ибрат олади, ўзлари ҳам ҳаётда ёки муайян жамоада юқорироқ лавозимни эгаллашга ҳаракат қилади.

Шахснинг ижтимоий камолот /карьерa/ ва мавқеи билан боғлиқ қадриятлари кўп ҳолларда уни қунт билан ўрганишга, сабоқ олишга, ўз устида ишлашга, ҳаёт дипломатияси алифбосини эгаллаб олишга ундайди. Бундай кишиларнинг кўпчилиги ўзларига дўст-ёр орттириш, кўшниллар, ҳамроҳларни танлашда ҳам юқоридаги жиҳатларга эътибор беради. Шунингдек, улар ўз фаолиятлари учун зарур бўладиган янгиликлар, сиёсий ва мафкуравий ўзгаришларни тезроқ англаб олади, давр йўналишларига ҳозиржавоб бўлишга ҳаракат қилади. Жамият ва миллатнинг тақдири ҳам улар учун бегона эмас.

Кишининг ижтимоий мавқеи, амали, лавозими билан боғлиқ шахсий қадриятлар жамиятда ўзига хос ўрин тутаяди. Уларга фақат ижобий ёки салбий хусусиятларни вужудга келтириш манбаи сифатида қараш нотўғри. Бундай қадриятларни ўрганиш жамиятимиз туб ўзгаришларни бошидан кечираётган ҳозирги давр учун ниҳоятда муҳим. Бу борада чуқур илмий таҳлилга асосланган тадқиқотлар олиб бориш вақти келди. Шахснинг бу борадаги қадриятлари ниҳоятда хилма-хил. Уларнинг ўзини ало-

ҳида тизим сифатида /комплекс, система тарзида/ ўрганиш ва таҳлил қилиш мумкин. Бунда эса ахлоқшунослик, руҳшунослик, жамиятшунослик ва социология соҳасидаги ютуқлар қадриятшуносликнинг ушбу соҳадаги муаммоларини чуқур, илмий таҳлил қилиш ва уларни амалиётнинг замонавий талаблари даражасида ечишга имкон бериши мумкин.

5. Шахснинг интеллектуал /лотинча — ақлли/ қадриятлари унинг қобилияти, билими, истеъдоди, таланти, уларни рўёбга чиқариш имконияти ва бошқалар билан узвий боғланган. Бу қадриятлар билан боғлиқ муаммолар ижтимоий билимларнинг азалий мавзуларидан биридир. Қадимги Греция ва Рим фалсафасида ҳам, Шарқ ва Осиё мутафаккирлари қарашларида ҳам инсон ақли, қобилияти, истеъдодининг аҳамияти ва қадри гоят баланд, деб ҳисобланган. Ҳозирги замонда инсоннинг бу соҳадаги қадриятлари аҳамияти ниҳоятда ошиб кетди, унинг интеллектуал қадриятларга эҳтиёжи кучайиб бормоқда. Бундай шароитда интеллектуал қадриятларни таҳлил қилиш муаммолари катта аҳамият касб этмоқда. Бу борада ҳаётнинг кундалик шароитларига мослашув жараёнида интеллектнинг намоён бўлиши билан боғлиқ ҳолатларни ўрганиш илмий-аксиологик жиҳатдан ниҳоятда муҳим. Айниқса, юртимизда шаклланаётган бозор шароитида шахсий индивидуал қобилият, истеъдодга талаб ошган даврда интеллектуал қадриятлар инсонни ҳаётга мослашуви ва яшаш йўлини тез топишида катта самара бериши ҳам мумкин. Француз руҳшунослари А.Бине ва Т.Симонлар томонидан таклиф қилинган кишиларнинг интеллектуал қобилиятлари, иқтидорлари, малака ва билимларини маъсул тестлар ёрдамида аниқлаш усулининг кенг тарқалган ҳам бежиз эмас.

Қобилият, истеъдод ва талант ҳаммада ҳам бир хил равожланавермайди, бир текис намоён бўлмайди. Бу қадриятлардан шахснинг фаолиятида фойдаланиш ниҳоятда тез ижобий натижалар бериши ҳам мумкин, гап уларни туғиб тарбия қилиш, рағбатлантириш, ҳаққоний баҳолашдадир.

Бу қадриятларни устун қўядиган кишилар бошқалар

ни ана шу жиҳатларига қараб баҳолайди, уларнинг билими, ақлий камолини ҳисобга олади. Бундай кишилар учун ақлий-илмий камолот, ўз инсоний қобилиятларини такомиллаштириш, талантини янада яхшироқ намоён қилиш мумкин бўлган фаолият, ижтимоий муносабатларда эса бунга имкон берадиган жиҳатлар катта аҳамият касб этади. Улар касб, фаолият ва иш жойларини, ҳатто умр йўлдоши, дўстлар танлашда ҳам интеллектуал қадриятларни ҳисобга олади. Турли илмий ва ўқув юртлари, ижодий ташкилотлар, таҳририятларда бу борадаги фидойи кишиларни қўплаб учратиш мумкин. Бошқа хусусиятларига кўра бир-биридан мутлақо фарқ қиладиган, турли авлодларга, миллат ва бошқаларга мансуб кишиларни интеллектуал қадриятлар бирлаштиради ва муайян мақсад йўлида ҳокисор меҳнат қилишга ундайди.

Интеллектуал қадриятлар жамият, илм-фан, ижод ва кашфиётлар учун ниҳоятда зарур. Шу сабабдан иқтидорли, қобилиятли, истеъдодли кишиларни асраб-авайлаш, уларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш ижобий натижа беради. Ҳозирги даврда бундай кишиларга талаб ниҳоятда ортиб бормоқда. Ишлаб чиқариш талаблари ўсгани, электроника, кибернетика, автоматика, умуман, фан-техника ютуқларидан ҳамма соҳаларда кенг фойдаланиш, янги технологияларни жорий қилиш зарурияти интеллектуал қадриятлар аҳамиятини ошириб, ёш авлодни камол топтиришни кун тартибига қўймоқда. Бу эҳтиёж, айниқса, мустақиллик йўлидан бораётган давлатимиз учун муҳим аҳамиятга эга. Чунки келажак кучли шахслар, соғлом тафаккур эгалари бўлган, илмли, ҳалол ва пок кишиларга боғлиқлиги сир эмас. Истеъдодли ва ижодкор кишилар Ўзбекистоннинг бебаҳо миллий бойлиги ҳисобланади, уларга шарт-шароит ва ижодий имконият яратиш фан тараққиёти борасидаги ишларнинг муҳим қисмидир.

6. Шахснинг эмоционал қадриятлари асосан ҳис-туйғуларга, кайфият, кучли ҳаяжонларга /стресс/ боғлиқ бўлади. Улар икки хил: кишини эмоционал таъсирдан кейин тезкорлик ва шиддат билан ижобий ҳаракат қилишга /бо-

тирликка/ ундаши ёки салбий — суэт фаолият юритиш, тушкунликка тушиш, саросимага /қўрқоқлик/ олиб келиши мумкин. Эмоционал қадриятлар муайян даражада кишилар фаолияти ва хатти-ҳаракатини тартибга солиб туриши шахс маънавияти учун катта аҳамиятга молик.

Ҳис-туйғулар, кайфиятга асосланган эмоционал жиҳатларни устун қўядиган шахслар кўпроқ ўзларига ўхшаган кишилар билан мулоқотда бўлиш, бунга имкон бердиган фаолият тури ёки касбни танлашга ҳаракат қилади, ўзлари ҳам гоҳида кучли эҳтиросга эга бўлади, хатти-ҳаракатларида ҳис-туйғу устунлиги сезилиб туради. Шахсий фаолиятларида эҳтирос, ҳис-туйғу ва ҳаяжонларга бой жиҳатлар кўпроқ бўлишини хоҳлайди ва бунга ҳаракат қилади. Адабий, шоирона тил билан ифодалаганда, бундай кишилар уйда жим ўтиришдан кўра томошаларни, китоб ўқишдан кўра куйлашни, корхонада кийинтиқадиган ишчи бўлгандан кўра уларни намоён қиладиган ходималикни, фотографикдан кўра суратга тушишни ёқтирадиган /фотомодел/ кишилардир. Оммавий ижода овозини баланд қўйиб, машқда астойдил ер теп турган кишини кўрсангиз, уни ҳас-ҳаяжон бошқарётганига амин бўлаверинг.

Ҳис-ҳаяжон ва туйғуларга асосланган эмоционал жиҳатлар, ҳолатлар қадрият бўлиши мумкинми? — деген масала турли баҳсларга сабаб бўлади. Аслида бу фикр шахсий қадрият тизимини ташкил қиладиган таркибий қисмларнинг кўплари хусусида ҳам айтиш мумкин. Аммо алоҳида инсонни қадрият сифатида тушуниши учун илҳам нуқтаи назардан, ижтимоий фанлар ва руҳшуносликнинг қўлга киритган замонавий ютуқлари, айниқса, ишлаб қариш ва бошқаришда эмоционал жиҳатлар фоят кўра аҳамият касб этаётгани бу муаммоларга бутунлай бошқарув ёндашишни талаб қилмоқда. Шу билан бирга, илғор амаллар тажрибаси ҳаёт ва ишлаб чиқаришда қатор амаллар билан бирга руҳиёт хизматини /психологик амал/ ташкил қилишни кенг йўлга қўйишни талаб қилгани, бу борада мамлакатимизда ҳам чора-тадбирлар

лаётгани масалани янада долзарблаштиради. Руҳий табо-бат билан боғлиқ муваффақиятларга эришишда ҳис-туйғу ва идрокнинг кучи, касалликларнинг олдини олишда улардан фойдаланиш самараси билан боғлиқ илмий-амалий масалалар, бу борада ижтимоий руҳшуносликнинг қатор фанлар билан, шу жумладан, қадриятшунослик билан ҳам ҳамкорлик қилишини талаб қилмоқда. Ҳолбуки, бу борада нафақат ижтимоий фанлар билан, балки табиий фанлар билан амалий ва илмий ҳамкорлик қилиш эмоционал қадриятларнинг энг мўъжизакор қирраларини кашф қилиш имконини бериши ҳам мумкин.

Демак, инсон табиатнинг энг олий мўъжизаси, тарихий тараққиётнинг ижтимоий маҳсули сифатида жамиятдаги асосий қадриятдир. Ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий одиллиги, унда умуминсонийлик мезонларига амал қилиниши пировард натижада инсон қадрини қай даражада экани, шахснинг индивидуал қадриятларни намоён қилиши учун имкониятлар яратилгани билан боғлиқ. Инсоннинг ўзи якка ижтимоий тизим бўлгани каби унинг шахсий-индивидуал қадриятлари ҳам якка аксиологик тизимдир. Бу тизим ўз кўламига кўра, умуминсоний ва миллий қадрият тизимларига /умумийлик ва хусусийликка/ нисбатан ниҳоятда кичик алоҳидалиқдир. Ҳар қандай киши ана шу қадриятлар, уларнинг турли шаклда намоён бўлиши натижасида бошқалар ва жамият учун қадрлидир. Инсон нафақат қадриятлар дунёси, балки ўз қадри ва унинг намоён бўлиши учун ҳам масъул. Бу масъуллик эса унинг қадрини шакллантирадиган асосий мезонлардан бири ҳисобланади. Инсоният тарихининг ҳамма замонлари учун умумий бўлган бу ҳолат бугунги кунда барчамизнинг зиммамизда улкан масъулият борлигини англатади.

Қадриятлар амалиётидаги жараёнлар диалектикасини билиб олиш учун уларга хос ҳолатларни таҳлил қилишнинг ўзигина етарли эмас. Китобнинг кейинги фаслларида жамият ижтимоий тузилишига мос келадиган умумий қадриятлар тизимининг барқарорлиги, ундаги инкор, янгиланиш ва ворислик диалектикасининг намоён бўлиши каби масалаларни қараб чиқишга ҳаракат қиламиз.

III боб. Қадриятшуносликнинг фалсафий масалалари

Инсонда олам, табиат, жамият ва ўзга одамларни, ҳаёт, умр ва неъматларни қадрлаш туйғуси бор. Бу туйғу уларнинг қадрини англаб олиш, қадриятни идрок қилиш, унинг аҳамиятини ҳис этиш каби инсоний хусусиятлар билан уйғунлашиб кетган. Одам зоти олам ҳодисаларига нафақат баҳо беради, балки уларга қадр ва қадрлаш нуктаи назаридан ҳам қарайди. Инсоний қадрлаш туйғуси кишининг нарса-ҳодисаларни оддий баҳолашидангина иборат эмас, балки қадриятли ёндашув асосида шаклланадиган серқирра маънавий хусусиятдир. Шу маънода, у инсон зотининг энг ботиний маънавий хислатларидан биридир.

Қадриятлар ва қадрлаш туйғусига таянган аксиологик қарашлар илмий жиҳатдан асосланган, назарий таҳлил қилинган, муайян принцип асосида тўпланган билимлар тизимини ифодалайди. Улар қадриятлар соҳасида олиб борилган тадқиқотлар, илмий изланишлар, бу борадаги назариялар, китоб ва рисоаларда ўз аксини топади. Тугаллашган, озми-кўпми мукаммал, изчил баён қилинган ва қадриятлар тўғрисидаги тизимга эга бўлган аксиологик қарашлар мажмуаси қадриятлар назарияси, деб юритилади. Аксиологик қарашлар тарихида қадриятлар, уларнинг шакли ва амал қилиш хусусиятлари тўғрисида қатор назария ҳам аксиологик концепцияларни учратиш мумкин.

12-мавзу. Аксиологик онг ва қадриятли дунёқараи

Олам чексиз, кўп қиррали, уни ўзлаштириш, англаш муносабат билдириш ҳам хилма-хил. Бу хилма-хиллик оламга қадриятли муносабат, қадриятли ёндашув ва аксиологик онгни ҳам ўзида акс эттиради. Аксиологик онг

қадриятларни англаш жараёнида вужудга келадиган кадрлаш туйғуси, аксиологик тушунча, хулосаларни ифода-лайдиган ва акс эттирадиган ижтимоий онг шакли. Унда қадриятлар, уларнинг моҳияти, мазмуни, намоён бўлиш шакллари, аҳамияти ва хусусиятлари ўз аксини топади. Ижтимоий фанларда сиёсий онг, экологик онг, эстетик онг каби ибораларга кўпчилик томонидан эътироф этилган илмий тушунчалар сифатида қаралади. Аммо аксиологик онг ибораси кўпчиликка нотаниш, унинг мазмуни тўғри-сида фикр-мулоҳазалар ниҳоятда кам.

Аксиологик онг ижтимоий онгнинг махсус шакли бўлиб, олам, воқелик ва ҳаётни кадрлаш туйғуси асосида ўзига хос тарзда акс этади. Унга асосланган муносабат, ёндашув, амалиёт ва фаолиятлар ҳам бошқалардан фарқ қиладди. Масалан, ҳуқуқ кишиларнинг ҳуқуқий муносабатлари ва бу борадаги фаолиятини акс эттиради. Ҳуқуқий талаб ва нормалар эса қонун ёки қоидаларга айланган, муайян ҳужжатларда акс эттирилади. Уларга риоя қилиш кўп ҳолларда мажбурий ҳисобланади, бу борада қатор идора ва ташкилотлар иш олиб боради.

Ахлоқ, эстетика ва аксиология эса ҳуқуқдан фарқ қиладди. Улар билан боғлиқ қоида ҳамда талабларни ҳаётга жорий этадиган махсус ташкилот ва идоралар йўқ ҳисоби. Ушбу қоида ва талаблар эса кўп ҳолларда жамоатчилик фикри, фаолият ва яшашнинг маънавий мезонлари сифатида намоён бўлади. Уларнинг фойда ёки зиёнини аниқлашнинг аниқ ўлчами йўқ. Бу, айниқса, кадрлаш туйғуси, кадрни англаш ҳисси ва аксиологик онгнинг бошқа жиҳатларида яққол намоён бўлади.

Аксиологик онг, ўз навбатида, аксиологик ҳиссиёт, аксиологик идрок, кадрлаш туйғуси, аксиологик кечинмалар, қадрият мазмунини ифодалайдиган тушунча, хулоса ва тафаккур билан узвий боғлиқ. Кимдадир аксиологик идрок ва кадрлаш туйғуси бошқалардан кўра кучлироқ, унинг қалбида кадрлаш туйғуси билан боғлиқ ҳиссиёт кўпроқ намоён бўлиши мумкин. Бундай кишида му-

айян қадриятни қадрлаш билан боғлиқ масъулият ва унга асосланган фаолият ҳам бошқаларга қараганда яққолроқ кўзга ташланиб туриши табиий.

Аксиологик билишда қадрлаш туйғуси ва аксиологик идрок муҳим аҳамият касб этади. “Қадрлаш туйғуси” аксиологик онгнинг энг асосий компонентларидан бири бўлиб, табиий ва ижтимоий ҳодисаларнинг қадрини англаш, завқ олиш, лаззатланиш, масъулият ҳиссини сезиш ва бошқаларда намоён бўладиган тушунчадир. Олам ва одам ўз аҳамияти билан қадрлидир. Оламдаги воқеа, ҳодиса ва жараёнлар одамлар учун қадрлаш туйғусини уйғотувчи асосдир.

Шу маънода, объектив воқеликка, унинг намоён бўлиш шакллари, кўринишларига бевосита ва билвосита боғлиқ бўлмаган қадрлаш туйғуси ҳамда унинг мутлақ субъектив хусусият эканини эътироф этиш қийин. Зеро, қадрлаш учун қадрланадиган «нимадир», яъни моддийлик ёки маънавийлик бўлмоғи, қадрлаш туйғусини уйғотиш учун эса ана шу туйғунинг вужудга келиши учун сабаб бўладиган «объект» бўлмоғи лозим. Шу маънода, олам, одам ва ҳаёт деб аталмиш серқирра маъволар қадрлаш туйғусини шакллантирадиган асосий мезонлардир.

Аксиологик дунёқараш – ижтимоий дунёқарашнинг ўзига хос таркибий қисмларидан бири сифатида, кишиларнинг воқеликка қадриятли муносабати ва фаолиятининг йўналишини белгилайдиган аксиологик қарашларнинг принцип ва маслаклар мажмуаси. Дунёқарашнинг аксиологик шакли қадриятли ёндашув, аксиологик муносабат аксиологик баҳолаш қабиларни камраб олади.

Ўмумий дунёқараш тизимига аксиологик дунёқараш элементлари қўшилиши билан ижтимоий субъектларнинг воқеликка муносабатида қадрлаш туйғуси, қадриятли муносабат ва аксиологик баҳо яққол кўзга ташлана бошлайди. Бунда аксиологик принциплар кишиларнинг воқеликка муносабатларини, бир-бирларига нисбатан ўзаро алоқаларини тартибга солувчи маънавий мезонлар сифатида намоён бўлади. Улар кишиларнинг фаолиятини амалга оширишдаги манфаат ва мақсадларида ҳам кўзга ташланади.

Бирор-бир йўналишга қаратилган кадрлаш туйғуси ва бу асосдаги билимлар, интилиш, мақсад ҳамда манфаатлар кишиларнинг амалий фаолияти учун маънавий бошқарувчанлик (регуляторлик) вазифасини ҳам бажаради. Албатта, бунда қадриятлар билан боғлиқ омиллардан ташқари бошқа сабаблар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Аммо кишиларни бирлаштириб, муайян мақсадга интилишдаги умумий фаолиятда омилкор бўлишни таъминлайдиган омиллар орасида қадриятлар омили етакчи ўрин эгаллаши мумкин. Масалан, ҳозирги даврда Ўзбекистоннинг мустақиллигини янада мустаҳкамлаш вазифаси жамиятимизда барқарорликни таъминлаш, демократик тамойилларга асосланган ҳаёт тарзини шакллантириш жараёнларида қадриятлар омили катта аҳамият касб этмоқда.

Оламга қадриятли муносабат шаклланиши ҳар бир кишининг етук инсон сифатида вояга етиши жараёнининг таркибий қисмидир. Киши камолот сари борар экан, ўзи, ўзгалар, ташқи муҳит, олам, умр, вақт, давр ва бошқаларнинг ҳақиқий қадрини англайверади. Бу фоний дунёнинг ўткинчилиги, умрнинг мазмуни, яшашнинг мақсади, оламнинг абадийлиги қаршисидаги лаҳзалар қадрига етишни ўргана боради. Бу эса мазкур кишида аксиологик муносабат шаклланишининг шахсий жараёнини англатади.

Аксиологик муносабат фақат якка, алоҳида шахсгагина тегишли ҳодиса эмас. Балки у ижтимоий гуруҳ, қатлам, миллат, давлат, жамиятга ҳам тегишли бўлиши мумкин. Шу маънода, аксиологик ёндашув ва қадриятли муносабатнинг индивидуал ҳамда ижтимоий намоён бўлиш даражаларининг алоҳида, хусусий, умумий шаклларини кўрсатиш мумкин.

Бу борада қуйидаги мисолга мурожаат қилайлик. Собиқ Иттифоқ миқёсидаги ғайриаксиологик ёндашувга кўра, Марказий Осиё хом ашё етказиб берадиган ҳудуд сифатида аҳамиятга эга эди. Унга ана шундай ёндашув собиқ Иттифоқ ҳаётининг сўнгги даврларигача давом этди, бу даврдаги туб "бурилиш"ларда она-Ватанимизнинг табиатини кадрлаш, унинг келажагини ўйлаш ҳиссини топа олмайсиз.

Айнан ғайриаксиологик муносабат Оролнинг аста-секин куришига, Марказий Осиёнинг «шўр ювгичлари» бўлган Амударё ва Сирдарёларнинг шўр тузларни денгизга эмас, балки она заминимиз ҳудудига куйиши оқибатида мисли кўрилмаган экологик ҳалокат содир бўлишига, Орол фожиасига олиб келган асосий сабаблардан биридир.

Тўғри, ўтган асрнинг ўрталаридан бошлаб қурилган каналлару сув омборлари муайян фойда келтиргандир. Аммо улар Оролнинг ўрни ва қадрини боса олармикан? Улар Оролни қайта тўлдириш ва рўй бераётган экологик ҳалокатнинг оқибатларини тугатишга қурби етармикан? Йўқ! Кўҳна ва навқирон тарих сохта қадриятларни устивор билишга асосланган ғайриаксиологик ёндашувнинг бу каби фожиавий мисолларига кўп бора гувоҳ бўлган.

Ана шу мисоллар бутун инсоният, қолаверса, минтақамиз аҳолисида тўғри аксиологик ёндашувни, азалий умуминсоний маъволарни қадрлаш туйғусига асосланган қадриятли муносабатни шакллантиришга ундайдиган ибратли ҳодисалар янглиғ кишини ҳушёрликка ундайди. Ижтимоий ҳушёрлик, маънавий масъулият қадрлаш туйғусининг тўғри шаклланганини, оламга қадриятли муносабатнинг тўғри вужудга келтирилганини ифодалайди.

“Қадриятли ёндашув» тушунчаси. Воқеликни ўрганишда илмий билишнинг бошқа усуллари билан бирга аксиологик ёндашув ҳам катта аҳамият касб этади. Илмий билишда олам, ундаги нарса, воқеа, ҳодиса ва бошқалар қадриятнинг инсон онгида акс этиши, қадриятни англашнинг реалликка мос келиш қонунлари, даража ва имкониятлари, унинг меъёр ва мезонларини аниқлаш ниҳоятда муҳим.

Бунга умумий билиш назарияси (гносеология) билан бир қаторда ижтимоий ва табиий фанларнинг маълумотларига, айниқса, олий асаб тизимининг физиологияси, ҳиссий ёт органлари ва ақлий фаолиятнинг далилларига, математик, тилшунослик каби фанларнинг ютуқларига таянилади. Қадриятларни англаш, ўрганишда ҳиссий ва ақлий билишнинг уйғунлиги, ҳукм, хулосаларнинг тушунча, аниқ ва белгиларни умумлаштириши, табиий ва ижтимоий

воқеликдаги аксиологик жараёнларни таҳлил қилиш, уларга таяниб амалий фаолият юритиш бир-бири билан боғлиқ узвий жараённи англатади.

Ҳаёт ҳодисаларига ижтимоий-социологик ёндашилганда воқеа ва жараёнлар орасидаги ўзаро боғлиқлик, тарихий алоқадорлик, сабаб ва оқибат боғланишининг ифодаси бўлган узлуксизликнинг аҳамияти ортади. Бундай ёндашув қадриятларга, улар билан боғлиқ жараёнларга нисбатан қўлланилганда ижобий илмий ва амалий натижа беради.

Бунда қадриятлар тартибсиз намоён бўладиган ва бир-бири билан боғланмаган ижтимоий ҳодиса сифатида эмас, балки у ёки бу давр, ижтимоий субъект ва бошқалар билан боғланган аксиологик тизимлар ҳамда уларнинг элементлари сифатида намоён бўлади. Қадриятларга бундай ёндашишда ижтимоий фанларнинг ютуқлари, тарих, этнография, демография ва социологик тадқиқотларнинг натижаларига таяниш қўл келади.

Аммо қадриятларни ўрганишда фақат ана шулар билан чегараланиб қолиш ярамайди. Балки реаллик, уни намоён бўлиш шакллари, воқеа, ҳодиса ва жараёнларнинг қадри, ижтимоий аҳамиятини англаш ҳам ниҳоятда муҳим. Бунда уларнинг ижтимоий функциялари, ўзига хос ташқи таъсирини англаш катта аҳамият касб этади. Фақат аксиологик ёндашув асосида қадриятларнинг илмий категория сифатидаги моҳияти, бошқа тушунчалардан фарқи, объектив асослари ва субъектив англаб олиниши, намоён бўлиш шакллари ҳақида тўғри маълумотлар олиш мумкин.

Бунда нарса, воқеа, ҳодисалар, кишилар ва уларнинг фаолиятига кадр ҳамда кадрланиш даражаси нуқтаи назаридан қаралади. Мазкур қарашда фойдалилик, қиймат ва уларни ифодалайдиган иқтисодий баҳо эмас, балки кадрнинг аҳамияти асосий ўрин тутати. Бунда кадр ва баҳо бир-бирига мос келмайдиган, нарса ёки объектнинг қадри унинг иқтисодий қиймагидан бир неча марта салмоқлироқ бўлиши ҳам мумкин бўлган ҳоллар кўп учрайди. Масаланинг бу жиҳатини ўрганиш ахлоқшунослик, эстетика, ҳуқуқшунослик, маданиятшунослик, сиёсатшуносликнинг

далиллари ва маънавиятнинг ижтимоий қирраларига таънади. Бунда, айниқса, иқтисодий, сиёсий, маънавий фойдалият ва жараёнларнинг жамият ҳамда ижтимоий субъектлар учун аҳамияти, ҳаётнинг турли қирраларини акс эттирадиган муаммолар ҳамда уларнинг ечимларини ифодалайдиган қарашлар, ғоялар, таълимотлар, талаб ва эҳтиёжларнинг реал жараёнлар учун қадр-қимматини аниқлаш катта аҳамият касб этади.

Демак, оламни ўрганиш ва воқеликнинг қонуниятларини тавсифлашда гносеологик, социологик ва аксиологик ёндашувларнинг уйғунлиги, зарур бўлганда улардан фойдаланишда комплекс муносабат лозим. Қоинотдаги ҳодисаларнинг сайёрамиз ҳаётига, Ер юзидан рўй бераётган жараёнларнинг одамлар умри ва турмуш тарзига таъсири, экологик ҳалокат ва уруш хавфи натижасида инсониятни сақлаб қолиш эҳтиёжлари, одам зоти ва тириликнинг энг қадрли маъволар сифатидаги аҳамиятини тўғри англаш учун аксиологик ёндашувга таянган маъқул.

Фанда инсон онгини, унинг физиологиясини ўзгартириш борасида олиб борилаётган тадқиқотлар илмий билиш нуқтаи назаридан муҳим. Қурол-яроғларни такомиллаштириш атом-ядро соҳасидаги кашфиётлар ҳам илмий билиш чегарасини кенгайтиради. Биологик ва кимёвий жараёнларнинг янги қирраларини очиш, генлар инженерияси, психотерапия соҳасидаги тадқиқотлар ҳам билимларга билиш қўшмоқда. Аммо уларнинг инсон ҳаёти учун аҳамияти қандай? Улар ҳақиқий қадриятларга хизмат қиладими? Бундай соҳаларда янгилик ёки фойданинг қўлга киритилиши бундай шариятга яхшилик келтирадими? Фақат иқтисодий фойдани олий қадрият дея эътироф этиш, унга сийғиниш асли инсониятга зиён келтириш эмасми? Бу муаммоларга аксиологик ёндашув уларни тўғри англаш имконини беради. Янги ерларни ўзлаштириш, дарёларни ўз ўзанидан бошқа ёққа буриш, тиббий муолажада қисқа муддат фойда бўлган баъзи дори-дармонлардан (допинг) фойдаланиш борасида аксиологик ёндашувга асосланилмаганлиги тўғрисида кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Аммо, афсуски, жаҳоннинг айрим ҳудудларида ҳалигача бу соҳага ғайриаксиологик қараш мавжудлигини, буида кўпроқ иқтисодий фойда олиш ва қундалик мақбулликнинг орқасидан қувиш устувор бўлаётганини алоҳида таъкидлаш лозим. Бутун жаҳонда бундай йўлдан бориш ҳалокатли экани эътироф этилмоқда ва ривожланишнинг самарали йўллари таклиф қилинмоқда.

Хуллас, одамзот насли фойда билан бирга қадрга ҳам кўпроқ эътибор бериши лозимлигини аста-секин англаётмоқда. Лекин бу жараён ниҳоятда секин амалга ошмаяптими? Ҳарбий қуроолларнинг янги-янги турларини, уларни олиб учадиган замонавий ракета ва самолётларни кўз-кўз қилишга, уларни сотиб, миллионлаб фойда олаётган мамлакатларнинг ютуқларига маҳлиё бўлаётган инсоният кадрлаш ва ҳақиқий кадрли маъволарга интилишда имкониятларни қўлдан бой бераётгани йўқми? Бу муаммолар ҳам ижтимоий ҳодиса ва жараёнларга аксиологик ёндашишнинг моҳияти, амалий аҳамияти ва қадрини янада кенгроқ изоҳлаб беришни, бу усулни оммавийлаштириш заруратини вужудга келтиради.

Аксиологик баҳолаш. Воқеликка, ундаги нарса ва ҳодисаларга нисбатан қадриятли муносабат ҳамда уларни кадрлаш туйғуси асосида шаклланган ҳукм ва хулосалар аксиологик баҳода акс этади. Аксиологик баҳо иқтисодий қийматдан фарқ қилади, унда кадрлаш туйғуси асосий аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан олганда, аксиологик баҳолаш нарса, ҳодиса ёки жараённинг иқтисодий қийматини, фойдалилигини белгилаш орқали эмас, балки унинг субъект маънавий олами учун қандай аҳамият касб этишини аниқлаш орқали амалга ошади.

Иккинчи томондан эса, аксиологик баҳолашни нарса ва воқеаларнинг иқтисодий қиймати билан мутлақо алоқаси йўқ деб бўлмайди. Аслида, воқеликни намён бўлиш шакллариининг иқтисодий қийматини аниқлаш, уларнинг ижтимоий зарурлигини, кераклилик даражасини белгилаш, уларга ахлокий-эстетик ёндашиш ва аксиологик баҳолаш бир-бири билан узвий боғланган ҳодисалардир.

Ижтимоий воқеликни аксиологик баҳолаш уни синфий-партиявий баҳолашдан кескин фарқ қилади. Бунда, асосан, ҳар бир давр ёки одамзот насли авлодининг кадр-этиборга олинади, воқеликни баҳолаш ва унга нисбатан муносабатни таҳлил қилганда ҳам кадрият нуқтаи назардан ёндашув устувор бўлади.

Муайян давр ёки тарихий босқичга аксиологик ёндашув асосида баҳо берилганида унинг бошқа даврларда инсоният учун ижтимоий аҳамияти, кадр-қиммати нуқтаи назаридан ажралиб туриши, ўзига хослигига эътибор берилади. Бунда даврнинг ютуқлари, маданият тарихидаги ҳиссаси, қолдирган мероси, уларнинг кейинги даврлар учун қай даражада кадрли бўлгани ҳисобга олинади. Бу қадимги Греция, қадимги Миср, Вавилон, Византия, Ўрта аср Шарқ цивилизацияси кўтарилиш даврларининг аксиологик баҳо берганда яққол кўринади.

Аксиологик баҳолашда у ёки бу давр кишиларига бирор табақа, қатлам, синф, миллат ёки ирқ вакили сифатида эмас, балки тирикчиликнинг энг олий мўъжизаси бўлган одамзот наслининг вакили сифатида қараш устувор бўлади. Бунда қуйидагилар эътироф этилади:

— инсон — жамиятнинг энг олий кадрияти, одамзот наслини давом эттирувчи авлод вакили;

— ҳар бир шахснинг тирикчилик қилиш, умргузаронлик муносабатларида бўлиш, яшаш ҳуқуқи бор;

— инсоннинг яшаш ҳуқуқи табиий ва муқаддасдир, у одамзотга ҳеч ким бермаган, ҳеч кимнинг одам зотини удан мажбурий маҳрум қилишга ҳаққи йўқ;

— ҳамма нарса инсон учун, унга қарши нарсалар жамиятга ҳам қаршидир;

— инсонни кадрлаш — жамиятни кадрлаш, демак, инсоннинг қадрини ошириш тараққиётнинг асосий мезони;

— одамзот наслининг умрини узайтириш, ҳаётини яшилашга қаратилган ўзгартишлар ижобий йўналишга ва ҳоказо.

Ижтимоий воқеликни кадриятли баҳолаш объектлар хилма-хил ва турли-туман, зеро нимагаки аксиологик ёқ

шилса, уни аксиологик баҳолаш мумкин. Масалан, Қуёш тизимининг таркибий қисми бўлган Ер шарига нисбатан турли хил ёндашув бор: астрономик, табиий-географик, физик, кимёвий, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва ҳоказо. Бу ёндашувларнинг ҳар бири Ерга нисбатан турлича қараш, муносабат ва баҳолаш билан характерланади. Астроном Ернинг сайёра сифатидаги ўрни, ўзга сайёралар билан алоқасига кўпроқ эътибор берса, иқтисодчи унинг моддий имкониятлари, инсоният учун табиий хом ашё захираси сифатидаги хусусиятларини ҳисобга олади. Қадриятшунос эса Ерни одамзот наслининг абадий макони, келажак авлодлар учун сақлаб қолиниши лозим бўлган энг буюк қадрият объекти, инсоният учун ҳеч қачон ўз қадрини йўқотмайдиган умумий ватан сифатида талқин қилади.

Шу маънода, немис аксиологи Г.Риккертнинг: «Одамзот олам қадрини, коинот ва ўз қадрини англай бошлаганида инсон сифатидаги моҳиятга эга бўлади. Ўзи, ўзгалар ва олам қадрини англамайдиган жонзот инсоний моҳиятга эга бўлолмайди», – деган сўзларида олам-олам мазмун бор. Бу сўзлардаги маъно одамзот наслининг ҳамма авлодлари учун тегишли бўлган масалага, яъни нафақат ўзининг, балки атроф муҳит, нарса, воқеа ва ҳодисаларнинг қадрини англайдиган вужудгина инсон деган улуг номга лойиқлиги масаласига бориб тақалади.

Афсуски, инсоният тарихида олам, ўзгалар ва ўз қадрини англаш туйғуси устувор бўлган даврлардан кўра, моддий бойликлар, ҳарбий ғалабалар, иқтисодий ютуқлар орқасидан қувиш ҳисси кучли бўлган даврлар кўпроқ бўлган. Бўлмаса, инсоният кейинги 5 минг йилдан бор-йўғи 270 йилини урушсиз ўтказармиди? Атиги 270 йил инсоният бир-бирини ўлдирмасдан, вайроналар қилмасдан яшай олибди, холос.

Бугун-чи? Бугун осмонни озонсиз қолдириб, ўз маконини ёпингичдан жудо қилаётган, экологик ҳалокат, уруш қуроллари кўпайиши оқибатида умумбашарий қиргин хавфи қаршисида турган одамзот тўғрисида нима дейиш мумкин? У етук зотми? Ёки жоҳил ва саводсизми? Агар у

етук жонзотга айланган бўлса, унда нега оламда 60 млн. ёш ва навқирон йигитлар аскар кийимида юрибди? Уларнинг фаолияти нимага хизмат қилади? Одамларни қадрлаш, кишиларнинг умрини узайтиришгами?

Ҳарбий соҳада кашф этилган ўқ отиш куролларининг бирортаси ҳам аслида ўзига нишон бўладиган кишининг умрини узайтиришга хизмат қилмаслиги аниқ. Зеро, кўп ҳолларда ўқ отиш куроллари қадрлаш туйғусининг эмас, балки қадрсизланиш жараёнининг оқибатлари натижасида «тилга киради». Хуллас, бу борада ҳам аксиологик ёндашув ва қадриятли муносабатнинг устуворлигини таъминлаш муаммоси етилган. Бу борадаги имкониятларни, муаммоларни ечишнинг самарали йўлларини излаб топиш аксиологик тадқиқотларнинг асосий вазифаларидан бирига айланиб қолди.

Мамлакатимизда қадриятшунослик масалалари кенгроқ ва чуқурроқ ишлана боргани, бу борада илмий, назарий ва амалий билимлар кўпайгани сари аксиология масалаларининг мазмуни ва кўлами кенгайиб, аҳамияти эса тобора ортиб бораверади. Бу эса келажакда мавзунини кенгроқ ва атрофлича изоҳлаш имконини яратади, деб умид қиламиз.

13-мавзу. Қадриятларни қадрлаш ва қадрсизланиш муаммолари

Қадрлаш ва қадрсизланиш — аксиологиянинг энг асосий масалаларидан бири. Ҳамма замонларда кишилар қадрлаш туйғусини шакллантириш ва тўғри тарбиялаш ниҳоятда муҳим бўлган. Бу туйғу инсонга она сунъи, васияти, боболар ўғити, авлодлар ёди, мозий сабоқлари билан бирга ўтади, мерос қолади. У фақатгина мерос туйғу эмас, балки кишининг бутун ҳаёти давомида тарбияланади, сайқалланади, бирор йўналиш асосида такомилланиши мумкин. Турли даражаларда намоён бўлади.

Қадрлаш туйғусининг қандай шакллангани қадрлаш даражаларида кўзга ташланади. Шахсий даражада унинг маънавий камолотини, унинг қандай қадриятларни

устувор билишини, бу қадриятларни барқарор қилишдаги фаолиятини ифодалайди.

Қадрлашнинг миллий ёки умуминсоний даражаларида эса муайян миллатнинг маънавий етуклиги, жамаиятнинг баркамоллиги, ундаги мавжуд ҳаёт тарзининг инсонпарварлиги намоён бўлади. Аммо, ҳаётда доимо ҳам қадрлаш мўлжаллари тўғри белгиланавермайди, гоҳида қадрлаш мезонларига амал қилинмайди ёки уларга аҳамият берилмайди. Бу эса қатор салбий оқибатларни келтириб чиқариши ҳам мумкин.

Жаҳон тарихи шахсий маҳдудлик, миллий манқуртлик, буюк давлат шовинизми, маъносиз космополитизм, фашистларча олий ирқ даъвоси каби иллатлар пайдо бўлмаслиги учун қадрлаш меъёрлари ва қадрият мўлжаллари тўғри белгиланган бўлиши керак, улар кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятининг маънавий мезонларига лозимлигини исботлаб турибди.

Қадрлашнинг белгилаб қўйилган чегараси бўлмасада, у чексиз хиссий жараён эмас. Балки муайян қадрлаш меъёрлари мавжуд. Қадрлаш меъёрлари қадрият мўлжаллари ва қадрлаш мезонлари билан узвий боғланган.

“Қадрлаш меъёрлари” ва “қадрият мезонлари” — қадрлаш туйғуси натижасида шаклланган маънавий камолот ҳамда ижтимоий комиллик даражасини, ахлоқий етуклик, нафосат, маданиятлилик, ҳуқуқ ва одилликнинг зарурий талабларини ўзида акс эттирадиган аксиологик тушунчалар. Бу тушунчалар остида турмушнинг қоғозларда ёзилмаган, ақл ва идрок билан англаб олинадиган, фақат ўқиб эмас, ўқиб ўрганиладиган ҳаётий қонунлари, талаблари ифодаланган. У ёки бу нарса, воқелик шакли, киши, унга хос фаолият ва хусусиятни қадрлашда ана шуларга эътибор бермоқ керак.

Қадрлаш меъёрларининг бузилиши кўнгилсиз ҳолларга, маънавият талабларининг сийқалашувига олиб келади. Бундай ҳоллар ижтимоий субъектларнинг фаолият кўрсатиш даражасига, эътироф этилган ҳолатига боғлиқ бўлади. Масалан, шахсий қадриятлар борасида бу ҳол

қуйидагиларда якқол кўринади: ўтакетган соддалик — лау малик ёки бачканаликка айланиб кетади; ўз хислат ва хусусиятларини ортиқча кўз-кўз қилиш — мақтанчоқлик — тантиқликка; юз-кўзларига ортиқча оро бериш — ҳақиқатга ўзгалликнинг бузилишига; бошқаларга муносабат ва муомалада ҳаддан кўп жаҳду жадал қилмоқ ҳамда ортиқча шиддат кўрсатмоқлик — ғазабга; тушунмасдан ва билмасдан қилинган нодонлик жаҳолатга олиб келади. Бу салбий хусусиятлар билан бирга, шахват, адоват, гийбат, ҳақорат ҳасад, нифок, таъма, зулм кабиларнинг ҳар бири умумий эътироф этилган ахлоқий қадриятлар мезони ва қадрлар меъёрларининг бузилгани, муайян қадрсизланиш намоён бўлаётганини ифодалайди. Шу билан бирга, улар инсоннинг ижтимоий ва маънавий қадр-қимматини оширмайдилар, балки салбий хусусиятларининг намоён бўлиши сифатида кўзга ташланади.

Тўғри тарбияланган қадрлаш меъёрлари диёнат, шижоат, қаноат, сабр, интизом, виждон, ор-номус, ўзгаллик, нафосат, иффат, ҳаё, идрок, садоқат, одиллик ва бошқаларда якқол намоён бўлади. Маънавиятнинг ушбу жиҳатлари ахлоқ, хулқ ва бошқа соҳалардаги қадрлар меъёрлари қандай бўлиши лозимлигини англатади.

Албатта, бу борадаги хулосалар нисбий, уларнинг намоён бўлиш даражаси ҳам хилма-хил. Масалан, муайян шахсни қадрлаш меъёрларининг бузилиши, собиқ Иттифоқда шахсга сизиниш ёки орден ва медалларга рўйқўйиш қарсақбозликни келтириб чиқарган эди. Ягона қўннинг ҳукмини сўзсиз бажарадиган тизимнинг яратилиши собиқ СССРни тоталитар давлатга айлантирди.

Худди шундай ҳолат, яъни қадрлаш меъёрининг бузилиши ва «олий ирқ» ғоясининг мутлақлаштирилиши Германияда фашизмнинг пайдо бўлишига, Ямато мамлакатининг Хитой ва Манжурияга эгаллик ҳуқуқи борлиги тўғрисидаги даъволар эса Япониянинг II Жаҳон уруши давридаги босқинларига, БМТ ажратган ерларга қаноат ва маслик эса Исроилнинг ўзга ерларни босиб олишига Фаластин фожиасига олиб келгани аини ҳақиқат.

Қўлида қурол ушлаши мумкин бўлган кучларнинг ҳокимият учун кураши, бу курашда мамлакатнинг яхлитлиги мезонининг унутилиши ва қадрлаш меъёрларининг бузилиши Камбоджа ва Афғонистонда ўнлаб йиллар давомида рўй берган хунрезликларга сабаб бўлди. Айнан Камбоджада қарийб 30 йилдан буён ҳокимият қўлдан-қўлга ўтмоқда, янги даъвогарлар пайдо бўлмоқда. Тахт бўш қолаётгани йўқ. Аммо бу халққа фойда келтираяптими? Йўқ, албатта. Биргина Пол Потчилар даврида 1,5 млн. камбоджалик ҳалок бўлди, миллионлаб кишилар бошпанасиз қолди, минглаб жафокашлар мамлакатдан қочиб кетишга мажбур бўлди.

Худди шундай ҳолни Афғонистон ҳам бошидан кечирмоқда. Афғонистонда подшоликнинг тугатилиши, Муҳаммад Таракий, Ҳафизулла Амин, Нажибуллаларнинг тахтда туриши, собиқ совет қўшинларининг интервенцияси — буларнинг барчаси, бор-йўғи ўн йилда содир бўлди. Ана шу 1977-1987 йилларда 1,5 миллион афғонистонлик ҳалок бўлди, мамлакат халқлари орасидаги нифоқ кучайиб кетди. Кейинги йилларда ҳам ҳокимиятга интилиш, уни эгаллаш илинжи кучайди, ҳар бир кичик ҳудуд бошлиғи ўзини мамлакатга ҳукмдор, дея ҳис эта бошлади. Уларнинг орасидан эргашган кучларнинг ҳокимият учун курашлари маъносиз хунрезликка айланиб қолди.

Ҳолбуки, бу икки мамлакатда ҳам ички урушлар билан машғул бўлаётган кучларнинг фаолиятини, урушларга сарфланаётган маблағларни тинч қурилиш, мамлакат фаровонлигига сарфлаш бутун инсониятнинг тинчлик йўлидаги ҳаракатларига мос бўлиб тушар эди. Бу жойларда урушнинг маъносиз заруриятга айлангани уруш қуролларининг аҳамиятини ошириб юбораётгани табиий эди.

Бўлмаса, биргина замонавий асбоб-ускуналар билан жиҳозланган ва бир киши бошқарадиган тезучар самолётни сотиб олиш учун кетган маблағ билан 80 та оилага замонавий уй-жой қуриб бериш мумкин. Афғонистонда ишлатилган замонавий бомбанинг биттаси учун кетган маблағ жаҳонга машҳур зотдор афғон отларининг тўрттаси-

нинг нархини қоплайди. Буни қўяверинг, оддий мушакбозлик учун ишлатиладиган ва бир марта ҳавода ёниб, кўзларга қувонч бағишлайдиган катта тўп ўқининг бир бора отилиши учун 100-150 Америка доллари сарфланади. Афғонистонда эса оддий мушакбозлик қилингани йўқ.

Зеро, нафакат бу жойларда, балки қаердаки қадрлаш меъёрлари ва мезонлари умумжамият миқёсида бузилар экан. Ҳақиқий маънавият, инсон ва юрт камолотининг ҳамма имкониятлари воқеликка айланиши қўйин эканини таърих ҳар бир ибратли воқеа мисолида исботлаб турибди.

Қадриятларнинг қадрсизланиши муаммоси ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга экани бу мисоллардан ҳам яққол кўриниб турибди. Ҳолбуки, айнан қадрсизланиш муаммоси аскиологиянинг энг асосий, уни фан сифатидаги аҳамиятини кўрсатадиган масалалардан биридир.

Бу борада қадрсизланиш жараёнининг ўзига хос хусусиятларини, унинг кишилар ҳаёти ва онгида акс этишини таҳлил қилишдек ўта муҳим жиҳат мавжуд. Шу билан бирга, қадрсизланиш механизминини аниқлаш ва бу жараёнга таъсир кўрсатувчи омилларнинг аҳамиятини ўрганиш масаласи ҳам бор.

Моддий соҳада, ишлаб чиқариш ва иқтисод билан боғлиқ қадрсизланиш ўзига хос кечади, масалан, қадимги тош қуроллари бронза ва чўнғроқ темир асбоблари ишлаб чиқариш соҳасидан суриб чиқарди, уларнинг умумжамият миқёсидаги аҳамияти ва қадрини пасайтирди. Саноатбop асбоб-ускуналар ва дастгоҳларнинг, оддий буг машинасидан электрон ҳисоблаш машиналаригача бўлган даврдаги қадрсизланиш жараёнини яққол кузатиш мумкин. Кибернетиканинг асосчиси Н.Венер ҳаётлигида яратилган машиналар бугун эскирди, илмий-техник тараққиётнинг замонавий талабларига жавоб беролмай қолди. Улар ҳам аста-секин аҳамиятини йўқота бошлади.

Юқоридагидек жараённи ҳарбий соҳада ҳам яққол кузатиш мумкин. Дастлабки уруш қуроллари — тўқмоқ, найза, қилич, камон ва палахмонлар ўз даврида муҳим ҳарбий аҳамиятга эга эди. Урушда шу қуроллardan ўзини

ҳимоя қилиш учун аскарларга қалқон, дубулға, совут каби ҳимоя воситаларини ҳам ишлаб чиқиш йўлга қўйилган эди. Ўзини энг онгли жонзот, деб ўйлайдиган одамзот бу соҳада катта ютуқларга эришди: бугунги кунда табиий фанлар соҳасидаги кўплаб кашфиётларнинг, аввало, ҳарбий соҳада синаб кўрилиши сир эмас.

Афсуски, инсоният ўзининг жисмоний ва маънавий қобилиятларини ўстириш, бир-бирининг умрини узайтириш соҳаларидан кўра, бир-бирини отиш, ўлдириш воситалари бўлган ҳарбий қуроол-аслаҳаларни яратишга кўпроқ куч ва маблағ сарфлаган! Мутахассислар Ер юзиде кейинги беш минг йилда 15 мингга яқин уруш бўлганини, уларда 3 млрд. 640 млн. киши қирилганини ҳисоблаб чиққан. Одамзот ҳар 50 куннинг бир кунидегина уруш ва жангу жадалларсиз яшаган, холос. Шу тариқа уруш қуролларининг аҳамияти, қадрини ошиб бораверган.

Мутахассислар ҳозирча милондининг бошида ёки ўрта-лариде бутун инсоният ҳарбий соҳага қанча маблағ ажратилганини аниқ ҳисоблаб чиққанлари йўқ. Аммо А.Македонский замонидан Чингизхонгача, ундан кейин эса Наполеон Бонапартгача бўлган даврларда ҳарбий соҳага сарфланган маблағ кўламининг муттасил ошиб боргани шубҳасиз. Инсоният асримизнинг бошларида, I жаҳон уруши арафасиде, бир йилда бор-йўғи 25 млрд. долларга яқин маблағни ҳарбий соҳага сарфлаган. Бу кўрсаткич 1938 йилда, II жаҳон уруши арафасиде 125 млрд. долларга етди, 1980 йилда эса 850 млрд. доллардан ошиб кетди. I жаҳон уруши 10 млн.дан ортиқ, II жаҳон уруши эса 50 млн.дан ортиқ кишининг ёстигини қуритди.

Умуман, инсониятнинг ҳарбий соҳага сарф қилган маблағини олтинга айлантимириш ва ундан камар ясашнинг иложи бўлганда эди, бу камарнинг қалинлиги 10 метр, эни 150 метр, узунлиги эса... Ер шарини экватор бўйлаб айланмиб чиқиши учун бемалол етар эди. Ёхуд 14 та «Томо-тавк» типидеги ракеталарни олиб юрадиган 1 та сув ости кемасини ясаш ва жиҳозлаш, ҳар бирида 900 та ўқувчи

таълим олса бўладиган 30 та замонавий мактаб қуриш ва жиҳозлаш учун зарур бўлган маблағ билан тенг.

Жаҳон ҳамжамиятининг тиббиёт ёки маданиятни ривожлантириш соҳасида сарф қилган маблағни, I ва II жаҳон урушлари ҳамда ўтган асрнинг 90-йилларидаги ҳарбий соҳага сарфланган харажатлар билан солиштирсангиз, инсоннинг энг олий ва ақлли жонзот эканига ишонгингиз келмай қолади.

Умуман, одамзотнинг ер юзида қуролсиз яшаган даврини тасаввур қилиш қийин. Балки илк одам насли дастлабки қуролни ясай олгани учун ҳам бошқа жонзотлардан фарқ қилганмикин? Лекин одам зотининг қурол-аслаҳа ва асбоб-ускуналар ясаш қобилияти, юқорида келтирилган мисоллар даражасига, бутун тирикликни йўқ қилиб юборадиган фаолият даражасига етади, деб ким ўйлабди дейсиз? Қаранг, дастлаб инсонни бошқа жонзотлардан ажратиб турган, энг қадрли хусусияти — нарсалардан ниманидир ясай олиш қобилияти қандай натижаларга олиб келди...

Ўзининг ниманидир ясаш қобилиятини ниҳоятда қадрлаган, тўқмоқдан ўқ-ёй, палахмондан милтиқ яратишгача бўлган муваффақиятларидан ўзи ҳам мафтун бўлган одамзот насли “Бугун ҳарбий кашфиётлар ва қуролларни синая кўришни бир муддат тўхтатиш, ҳатто тақиқлаб қўйиш керак эмасмикин?” — деган муаммони ҳал қилмоқда. Шу тариқа, инсониятнинг жуда кўп авлодлари интилиб келган “ҳарбий соҳадаги етуклик” унинг ўзи учун асосий хавфга айланди. Жаҳонда ҳар йили минглаб кишилар очликдан ўлаётган, миллионлаб одамлар хат-саводсиз, уй-жойсиз, муҳтожликда кун кўраётган даврда, 60 млн. кишининг аскар кийимида юриб урушга тайёрланиши, миллиардлаб маблағларнинг бу соҳага сарфланиши ақлсизликка айланиб қолди. Бунинг ўрнига ўша 60 млн. аскарнинг кучи ва қобилияти, ҳарбий соҳа олимлари, завод ва фабрикаларнинг фаолияти, уларга кетаётган маблағ ва сарф-харажатларни маданият, фан, соғлиқни сақлаш, озиқ-овқат, кийим-кечак ва уй-жойлар учун зарур бўлган соҳаларга йўналтириш мақсадга мувофиқ эмасми? Бугунги

кунда ана шу соҳалардаги саъй-ҳаракатларнинг аҳамияти, ижтимоий қадри ва қиммати ортиб бормоқда.

Қадрсизланиш жараёни. Қадриятларнинг қадрсизланиши бирданига ва тасодифий рўй бермайди. Қадрсизланиш муайян аксиологик жараёнaddir. Юқорида таъкидлаганимиздек, моддий соҳада қадрсизланиш маънавий соҳадагидан фарқ қилади. Бир моддий асбоб, ускуна, жисм ёки нарса вақт ўтиши билан эскириши, қадр-қимматини йўқотиши мумкин. Аммо бирор нарсанинг керакли ёки керак бўлмай қолиши унинг бутунлай қадрсизланишини англатмайдиган ҳоллар ҳам учрайди.

Бундай ҳолларда кишилар қадрият «объекти»ни эсдалик сифатида сақлаб юради, улар музейлардан жой олади ёки бирор-бир тарзда асралади. Франция пойтахти Париждаги Эйфель минораси ўзининг асл функциясини бутунлай йўқотганида ҳам французлар учун қадрини йўқотмайдиган қадрият объектидир. Улуғбек расадхонаси қолдиқлари орасидан топилган устурлоб (секстант) ҳам бугунги кундаги астрономик изланишларда амалий фойдаланишга ярамайди. Аммо уни буюк боболаримизнинг назари тушган ёдорлик сифатида ўз қадрини йўқотган, дея айтишга ким журъат қиларкин? Шаҳрисабзда Амир Темур ўзи учун қурдирган хилхона бор. Тўғри, унда буюк Соҳибқироннинг жасади қўйилган қабр йўқ! Аммо бу халқимиз тарихида ўчмас из қолдирган улуғ сиймонинг ҳаёти билан боғланган жой, унда Темурнинг ҳоки бўлмагани учун ўз тарихий аҳамиятини йўқотармикин? Асло йўқ!

Маънавият билан боғланган қадриятлар ўзининг намоён бўлиш шакли ва замона реалликлари билан алоқадорлипла караб қадрланиш ёки қадрсизланиш хусусияти жиҳатидан фарқ қилади. Масалан: инсоният учун моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқариш, жамиятни янги авлодлар билан тўлдириб туриш, тараққиётга эришиш, тинч-тотувлик ва ижтимоий барқарорлик доимо ўз қадрини сақлаб қолаверди.

Қадриятшунослик нуқтаи назаридан «Тинчликни сақламоқ учун ҳарбий жиҳатдан кучли ёки тенг бўлмоқ ке-

рак!», деган фикр кўп ҳолларда барқарорлик қадрини но тўғри тушуниш бўлиб ҳисобланади. «Инсоният тинчлик даврида урушга тайёрланмасдан, қурооллар ясаш ўрнига уларни йўқотиш билан шуғулланганида, ҳеч қачон уруш бўлмас эди», — Лорозфуконинг бу машҳур фикри ҳамма даврлар учун ўз қадрини йўқотмайди.

Миллат учун ҳам ўз-ўзини тўлдириб туриш, яъни миллатнинг келажagini таъминлаш, унинг урф-одатлари, анъаналари, тили, маданий ва маънавий бойликларини сақлаш доимо ҳам қадрли бўлиб қолаверади. Вақт шамоллари уларнинг аҳамиятини йўқотмайди, ўчириб юбора олмайди. Аммо у ёки бу миллат айни ана шу қадрланадиган жиҳатларини бошқа миллатга хос қадриятлардан устун қўймаслиги лозим. Зеро, оламда ўзини буюк, деб атамайдиган тарихида бундай буюклик учун асослар борлигини эътироф этмайдиган миллат бўлмаса керак! Миллат оз сонли бўлиши мумкин. Аммо қадрланиши, жаҳон халқларининг этник қиёфасида ўз аҳамияти нуқтаи назаридан юқори ўрини эгаллаши тўғрисида атайлаб даъво қилмаслиги — инсониятнинг ёзилмаган қоидаларидан бири.

Қадрсизланиш муаммоси устида фикр юритиш, мукаррар равишда, қадриятларни қадрлаш мезонлари ва қадрлаш меъёри тўғрисидаги масалани четлаб ўта олмайди. Қадрлаш мезонлари ва меъёрлари бу борадаги мўлжалларнинг мазмун-моҳиятини, уларнинг йўналишини белгилайди.

Шу билан бирга, қадрият мўлжалларининг бузилишини қадрсизланиш жараёнининг илк бошланиши сифатида тавсифлаш мумкин. Бу, айниқса, шахсий-индивидуал қадриятларни намоён бўлиш шаклларига алоқадор қадрсизланиш масаласини изоҳлашда қўл келади. «Инсон учун ёшликнинг қадрли қарилликда, соғлиқнинг қадрли беморликда билинади», дейилиши бундай ҳолга мисол бўлади. Зеро, «Хом сут эмган инсон» боласи ёшликдаги кучқуввати, соғлиқ вақтидаги имкониятлар қадрига ўз вақтида етмайди. Қадрият мўлжалларини аниқ билмаслик уни белгилловчи мезонларга эътибор бермаслик, гоҳида маҳдудлик ёки ҳаётга омилкор ва ижодий ёндаша олмас

лик шахсий-индивидуал қадриятлар қадрсизланишининг сабаблари жумласига киради.

Ҳар бир қадрият объектининг қадрлаш мезони бор. Бу мезон у ёки бу қадриятни қадрлашнинг объектин меъёрини англатади. Ана шу меъёرنинг бузилиши муайян қадрият қадрининг, бир томондан, худди ортиқ мутлақлаштириши, иккинчи томондан эса, аксинча, бу қадрнинг мутлақо эътиборга олинмаслигига сабаб бўлади. Хуллас, қадрлаш меъёрининг бузилиши, ҳар қандай ҳолатда ҳам қадрсизланишнинг асосий сабабларидан биридир.

Шахсий қадриятларни ҳаддан ортиқ мутлақлаштириш охир-оқибат шахсий эгоизмга олиб келади. Шахс қадриятларини менсимаслик эса инсонни таҳқирлашга, уни қадрият объекти сифатидаги қадрини ерга уришга, маънавий камситишга олиб келади. Бундан ташқари, қадриятларнинг шахсий даражада қадрсизланиши баъзан яшашдан маъно қолмагани, маънавий тушкунлик, ҳаётдан тўйиш, яшашдан воз кечиш тарзида ҳам намоён бўлади.

Қадриятларнинг шахсий даражада қадрсизланишида: а) шахс қадрини ҳаддан ортиқ бўрттириш; б) шахсни қадрият объекти сифатида қадрламаслик; в) баъзи қадриятларнинг шахс учун индивидуал тарзда қадрсизланиши; г) шахснинг қадриятни яхши англамагани, билмаслиги, тушунмагани билан боғлиқ сабабларни кўриш мумкин.

Қадрсизланишнинг шахсий даражада намоён бўлиши индивидуал тарзда кечади. Бу жараён инсон умрининг бирор даврига тааллуқли бўлиши ҳам мумкин. Умумижтимоий даражадаги қадрсизланиш эса бутун жамият ёки унинг тузилишида муҳим аҳамият касб этадиган қисмларида намоён бўлади. Бундай шароитда умумжамият миқёсидаги баъзи қадриятлар омма ёки кишиларнинг ақсарияти учун қадрсизланиб боради. Масалан, собиқ Иттифок даврининг сўнгги йилларида баъзи партиявий-синфий қадриятларнинг қадрсизланиш жараёни вужудга келгани, қадриятлар тизими жамиятдаги барқарорлик ва асосий субъектларнинг ҳамжихатлигини таъминлайдиган маънавий бошқариш воситаси (регулятор) вазифасини бажара олмай қолгани маълум.

Уша даврда мазкур кадриятлар кўпчилик учун нафақат фаолият мезони, балки ҳаётнинг мақсади, шахсий идеал ва манфаатлар объекти сифатидаги мазмунини ҳам йўқотиб қўйган эди. XX аср бошларида муайян ҳаракатнинг идеали ва бу борадаги фаолият мезони бўлган баъзи кадриятлар асосий бўғинлари бўлган умумжамиятга ҳос кадриятлар тизими ушбу аср бошларига келиб, беқарор тизимга айланиб қолди. Мазкур кадриятлар эса, кадр-сизланиш оқибатида, умумижтимоий тизимни бирлаштириб, жипслаштириб турувчи асосий бўғинлар сифатидаги аҳамиятини йўқотди.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳар қандай умумий кадриятлар тизимининг асосий ва асосий бўғинлари мавжуд. Ана шу бўғинлар вазифасини бажарувчи кадриятларнинг кадрсизланиши эса, ҳар қандай ҳолатда, умумий кадриятлар тизимининг кадрсизланишига олиб келади. Бундай ҳолатлар ҳаётда кўплаб намоён бўлади-ки, уларни аксиологик жиҳатдан баҳолаш кадриятшуносликнинг асосий масалаларидан бири.

Кадриятларга таҳдид ва тажовузлар, улардан сақланиш мазкур соҳанинг бугунги кундаги энг долзарб муаммоларидан биридир. Бугун дунёда рўй бераётган глобал жараёнлар, универсаллашув ва ахборот соҳасидаги ўзгаришлар қатор ижобий жиҳатлар билан бирга, кадриятларни асраш ва авайлаш, уларнинг асл мазмун-моҳиятини сақлаш борасида кўплаб масалаларни кун тартибига қўймоқда. Бундай таъсирларга нисбатан огоҳ ва ҳушёр бўлиш, уларнинг олдини олиш аҳоли, айниқса, ўсиб келаётган ёш авлодни миллий ва умуминсоний кадриятлар эзгулик ва бунёдкорлик руҳида тарбиялаш заруриятини вужудга келтирмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, кадрлашнинг акси бўлган кадр-сизланиш кўп қиррали, мураккаб аксиологик жараён. У хилма-хил соҳаларда, турлича тарзда, ўзига ҳос шаклларда намоён бўлади. Мазкур муаммони ўрганиш умуминсоний кадриятларнинг ҳақиқий мазмунини тўғри англаш инсон қадрини янада ошириш учун керакли далиллар олишни билдиради. Ушбу масалани илмий таҳлил қилиш

Эт ҳақиқатларнинг қарши қаратишган ҳар ҳасради таъжовуб,
таҳдид ўт-ўзидан жамливат хавфсизлиги, унинг миллий
маънавияти, жисмоний соғлом ва маънавий баркамол ав-
лод келажакнинг таъминлани йўлидаги жиддий хатарлар-
дан биридир. Шу маънода, кадриятларни араб-авайлаш
- давр талаби, уларни келиajak авлодларга безавол ет-
казиб бериш эса ҳар бир инсоннинг муқаддас бурчи.

14-маъруза. Кадриятларни араб-авайлаш — давр талаби

Кадриятларга қарши қаратишган ҳар ҳасради таъжовуб,
таҳдид ўт-ўзидан жамливат хавфсизлиги, унинг миллий
маънавияти, жисмоний соғлом ва маънавий баркамол ав-
лод келажакнинг таъминлани йўлидаги жиддий хатарлар-
дан биридир. Шу маънода, кадриятларни араб-авайлаш
- давр талаби, уларни келиajak авлодларга безавол ет-
казиб бериш эса ҳар бир инсоннинг муқаддас бурчи.

“Таҳдид” тушунчаси муайян инсон, миллат, жамият,
давлатнинг тинчлиги ва барқарорлигига қарши қаратиш-
ган, сиёсий ва конституцион тузумни заифлаштириш ва
бузишга йўналтирилган, шахс ва жамият хавфсизлиги,
маънавий, руҳий дунёсига таҳдид солувчи гоъвий-назарий
қарашлар ва шунга асосланган амалиёт мажмуини
ифodalайди. Унинг мазмун-моҳияти, зарарли оқибатлари
ва бундай таҳдидларга қарши курашиш зарурлиги Пре-
зидент Исом Каримовнинг «Юксак маънавият — енгил-
мас куч» асарида ҳар томонлама ва ишончли далиллар
асосида кўрсатиб берилган. Ушбу асарда таъкидлангани-
дек, тили, дини, эътиқодидан қатъи назар, ҳар қайси
одамнинг том маънодаги эркин бўлиб яшашига қарши қаратиш-
ган, унинг айнан руҳий дунёсини издан чиқариш мақ-
садини кўзда тутадиган мафкуравий, гоъвий ва информа-
цион хуружлар бу борадаги таҳдид ҳисобланади.

Ҳозирги даврда дунёнинг айрим ҳудудларида ана шундай
ҳаракатлар натижасида катта маънавий йўқотишлар
юз бермоқда, миллатларнинг асрий кадриятлари, миллий
тафаккури ва турмуш тарзи издан чиқмоқда, ахлоқ-одоб,
оила ва жамият ҳаёти, турмуш тарзи жиддий хавф ости-
да қолмоқда. Бундай шароитда аҳолининг айрим катлам-

лари, айниқса, ёшлар онги ва қалбига таъсир қилиб, уларнинг қарашларини ўзларига маъқул йўналишда ўзгартириш, экстремизм, вайронкорлик, бузғунчилик, ахлоқсизлик ғояларини зимдан тарғиб-ташвиқ этиб, сингдириш каби ғаразли мақсадлар ҳам йўқ эмас.

“Қадриятларга таҳдид” тушунчаси халқнинг, миллатнинг ўз эрки ва ҳуқуқини қўлдан чиқариши, тили, дини, эътиқоди, урф-одатлари, миллий ғуруридан маҳрум бўлиши, ўзлигини англашга тўсқинлик қилаётган жараёнлар ва хатти-ҳаракатлар мажмуини ҳам англатади. Бунда таҳдидлар туфайли инсон ўзлигидан айрилади, ким ва қандай шахс, кимларнинг авлоди эканини унутади, ғурурини йўқотади.

Пировард натижада миллий қадриятларга тажовуз сабабли миллат ўз мустақил тараққиёт йўлидан адашади, жамият барқарор ривожланиш тамойилларини йўқотиб, таназзулга юз тутаяди. Бу шундай салбий ҳодисаки, у туфайли тарихий хотира заифлашади, миллий тил ва урф-одатлар камситилади, миллий тафаккур ўз аҳамиятини йўқотади. Натижада муайян давлат, миллат ижтимоий тараққиётдан четда қолиб кетади. У моддий йўқотишда фарқ қилади, уни аниқ рақамларда ўлчаб бўлмайди, уни оқибатлари аянчли бўлиши муқаррар.

Қадриятларга нисбатан тажовузкорлар кўпинча жазибали шиор ва ғоялар ниқоби ортида иш кўради. Уларнинг ихтиёрида жуда катта моддий, молиявий ресурслар имкониятлар мавжуд бўлиб, бу манбалар пухта ўйланган ҳамда давомли мақсадларга хизмат қилади. Энг ёмон бундай ҳуружларнинг пировард мақсади одамни ўзи туғилиб ўсган юрти ва халқидан тонишга, ватанпарварлик туғуларидан маҳрум этишга ва ҳамма нарсага лоқайд бўлишга айлантиришга қаратилган. Худбинлик ва лоқайлик, маҳаллийчилик ва манфаатпарастлик, бошқалар менсимаслик, ҳасад, сотқинлик сингари иллатлар ҳам шундай таҳдидлар таркибига киради.

Бугун дунёнинг айрим мамлакатларида айнан моддий тамойиллар устуворлиги (моддий фетишизм, истеъм

чилик майлларининг кучайиши), маънавийатга эътиборсизлик кўплаб салбий оқибатларга сабаб бўлмоқда. Тарихда қадриятларга тажовуз асосидаги босқинчилик ва урушлар кўп бора содир бўлгани маълум. Аксарият ҳолларда босқинчилар муайян халқни тобе этиш, унинг бойликларини эгаллаш учун, аввало, қадрият ва маънавийатдан маҳрум этишга интилган.

Маънавий оламидан ажралган, қадрият ва урф-одатларидан жудо бўлган миллат аста-секин ўзлигини, тарихий-этник бирлигини йўқотган. Бу ҳол унинг парчаланиб кетиши, ўз миллий давлатчилик анъаналари, ҳатто тили, турмуш тарзи ва тафаккур услубидан ажралиб қолишига сабаб бўлган. Турли ички ва ташқи хуружлар, миллатнинг бўлинишига сабаб бўладиган низолар ҳам шунга олиб келади. Бундай ҳолларда муайян халқни бирлаштириб турадиган қадриятлар тизимида бузилиш рўй беради, у аста-секин емирилиб, миллатни жипслаштирувчи беқиёс куч ва омил сифатидаги аҳамиятини йўқотади.

Миллатнинг ўз мустақиллигидан жудо бўлиши, миллий давлатини бой бериши қадриятларга тажовузнинг энг аянчли оқибатларга олиб келадиган шаклидир. Шу маънода Президентимизнинг «Юксак маънавийат – енгилмас куч» асарида таъкидлангани каби, “Фақат мустақилликгина ҳақиқий маънавий тараққиёт учун йўл очади, бу соҳадаги барча қадриятларни безавол сақлаш, асраб қолиш ва келажак авлодларга етказиш имконини беради”

Қадриятларга тажовуз вайронкор кучларнинг ўз моддий, сиёсий манфаатларини кўзлаган ҳолда турли марказлар томонидан бирон-бир мамлакатга нисбатан ичкари ёки ташқаридан туриб бевосита амалга ошириладиган маънавий бузғунчиликнинг муайян шаклидир. Улар ўз мақсадларига эришиш учун ҳар қандай усуллар – одамларнинг маънавий-руҳий ҳиссиётлари, миллий туйғулари, мавжуд ижтимоий-иқтисодий муаммолар, шунингдек, замонавий технология, телекоммуникация, ОАВ, Интернетдан усталик, фирромлик, ноҳолислик билан фойдаланишга ҳаракат қилади.

Президентимиз огоҳлантиргани каби, ҳозирги даврда турли эски ва янги ғоялар кураши ҳар қачонгидан ҳам кўра шиддатли тус олмақда. Ранг-баранг, баъзан бир-бирига мутлақо зид дунёқарашлар сиёсий, миллий, диний оқимлар, мазҳаб ва секталар ўртасидаги фикр талашувлари гоҳо баҳс-мунозара доирасидан чиқиб, қонли тўқнашувлар, оммавий қирғинларга сабаб бўлмоқда, одамлар бошига беҳисоб қайғу-кулфатлар солмоқда. Бу тортишувлардан кўзланган асосий мақсад — инсон, авваламбор, ёшлар қалбини эгаллаш, муайян мамлакат ёки минтақадаги бирор мамлакат ёки халқнинг онига, унинг сезги-туйғуларига таъсир ўтказиш, уни ўз дунёқарашига бўйсундириш, маънавий жиҳатдан заиф ва тобе қилишдан иборат.

Уч минг йилликдан зиёд ўзбек давлатчилиги тарихи шундан далолат берадики, ҳар қандай зўравон босқинчилар ва юртимизда ҳукмронлик қилмоқчи бўлган кучлар ёвуз ниетларига эришиш учун, аввало, миллий манфаатларимизга тажовуз қилиб, маданият ва анъаналаримизни йўқ қилиш, шу йўл билан бизни маънавий жиҳатдан заифлаштиришга, кадриятларимизни йўқотишга ҳаракат қилганлар.

Бугунги ҳаёт олдимизга қўяётган аччиқ ҳақиқат шундан иборатки, агар кимда-ким бизнинг мустақил тараққий ёқимизни, орзу-мақсадларимизга эришиш йўлини, янги ҳуқуқий демократик давлат ва жамият барпо этиш йўлини тўсмоқчи бўлса, аввало, ҳали суяги қотмаган, мустақил дунёқарашни шаклланиб улгурмаган ёшларнинг онги ва қалбининг мўртлигидан фойдаланиб, уларнинг кадриятлар тизимини бузиб, ўзбек халқининг азалий табиати ва муқаддас одатларига мутлақо зид бўлган вайронкор ғоялар билан чалғитиб, ўзининг ғаразли ва жирканч ниетларини амалга ошириш йўлида қурол қилиб олишга уринади.

Бутун дунёда глобаллашув жараёни ҳаддан зиёд кучайган ҳозирги даврда бундай марказлар ва кучлар ўз ғаразли мақсадларини амалга ошириш учун ҳар қандай усулларни ишга солмоқда. Улар бу борада катта куч ва маблағ сарфлаб, одамларнинг миллий, диний ҳиссиётларидан, моддий ҳаётда мавжуд бўлган ўткинчи иқтисодий

ижтимоий қийинчиликлардан фойдаланишга уринмоқда. Бугун тобора такомиллашиб, ҳаётга чуқур кириб бораётган телекоммуникация ва Интернет каби замонавий воситалардан ҳам ўз разил ниятлари йўлида маккорлик билан фойдаланишга ҳаракат қилмоқдалар.

Шу сабабдан тарбиявий-ахлоқий масалалар, маънавий ҳаётда ва миллий манфаатларимизга мос келадиган изчил сиёсат олиб боришда йўлимизни йўқотмаслигимиз учун ҳеч қандай маънавий бўшлиққа йўл қўймаслигимиз даркор. Чунки, бугунги кунда дунёда бораётган курашлар орасида энг катта, энг таъсирчан кураш, аввало, маънавий, мафкура майдонларида юз бермоқда.

Қадриятларга тажовуз ва хатарларга қарши ўз вақтида қатъият ҳамда изчиллик билан кураш олиб борилмаса, турли зарарли оқимлар Ўзбекистонга ҳам шиддат билан ёпирилиб кириши, ёшларни ўз гирдобига тортиб кетиши, оқибатда улар ота-она, эл-юрт олдидаги бурч ва масъулиятини ўйламайдиган, фақат бир кунлик ҳаёт билан яшайдиган эгоист-худбинларга айланиб қолиши мумкин. Бизга маънавий-мафкуравий таҳдид солиши мумкин бўлган айрим ташкилотлар ўрта асрларда мавжуд бўлган мусулмон халифалигини тиклаш йўлида ҳам фаолият кўрсатмоқда. Албатта, бундан ўн тўрт аср бурунги воқеликни бугун амалда қайта тиклаб бўлмаслиги аён. Лекин уларнинг нияти — яна маънавий-мафкуравий макон барпо этиб, ислом динини сиёсийлаштириш ва шу асосда ҳукмронлик қилиш, ҳокимиятни қўлга киритишдан иборат.

Ҳозирги даврда халифалик каби, "эркин демократия" ва турли "очиқ жамият моделлари"ни экспорт қилиш, ислам ва давлат қурилишининг «универсал лойиҳа»ларини ташқаридан импорт қилиш ёки тизимлаштириш йўлидаги уришлар ҳам қадриятларга тажовуз сифатида баҳрланишни лозим. Аслида, инсоният тарихида барчата бирдек маъқул бўладиган бошқарув модели ҳеч қачон бўлмаган. Қадриятларга нисбатан таҳдиднинг "оммавий мадакият" шаклини ҳаётда ахлоқий бузуқлик ва зўравонлик, тартиқсизлик, этноцентризм ҳолатларини тарқатиш, шунинг натижасидаги бўлиши

орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзи негизларига беписандлик билан қараш уларни қўпоришга қаратилган шакллари ҳам мавжуд. Бугунги кунда ахлоқсизликни маданият деб билш ва аксинча, асл қадриятларни менсимасдан, эскилик сарқити деб қараш билан боғлиқ ҳолатлар тараққиёт ва ёшлар тарбиясига тажовуз қилмоқда.

Қадриятларга тажовуз шаклларининг аксарияти инфор- мацион хуруж ва уйдирмаларни тарқатиш орқали юз бер- моқда. Бугунги кунда тобора кучайиб бораётган бундай ха- тарларга қарши доимо сергак, огоҳ ва ҳушёр бўлиб яша- шимиз зарур. Бундай таҳдидларга қарши ҳар томонлама чуқур ўйланган, пухта илмий асосда ташкил этилган, му- таазам ва узлуксиз равишда олиб бориладиган таълим-тар- бия билан жавоб бериш мумкин. Ҳозирги даврда ҳар бири- миз қадриятларимизга нисбатан таҳдид ва тажовузларга лоқайдлик, бепарволик ва беғамлик иллатидан халос бўли- шимиз, юртимизда, жаҳонда содир бўлаётган ҳар қандай воқеа, ҳодиса, жараёнлар менга, менинг тақдиримга бево- сита дахлдор деб ҳисобламоғимиз даркор.

15-мавзу. Қадриятлар амалиётидаги тарихийлик ва замонавийлик

Даврлар ўзгариши, йиллар ўтиши билан одамзот умр фикр, тафаккур, ҳис-туйғулари тиним билмаганидек, қа- дриятлар ҳам доим ўзгариш ва янгиланишда бўлади. Бу жа- раён моддий ва маънавий ҳаёт ҳамда ижтимоий тафакку- нинг босқичма-босқич, даражама-даража ўсиши, анъанави- лик, ворисийлик касб этиши сифатида вужудга келади.

Халқнинг тарихий хотираси, қадриятларига хурм- билан қараш, аввало, анъана ва маросимларда ўз ифо- сини топади. Одамлар турмуш тарзи, моддий ва маъ- вий ҳаёти ривожланиш жараёнида муайян ижтимоий т- тиб-қондалар, ахлоқ меъёрлари, урф-одатлар, маро- ва бошқалар анъана сифатида тадрижий тарзда ўзлик- намоён этаверади.

“Қадриятларнинг анъанавийлиги ва тадрижийлиги” тушунчаси ажлодларнинг асрлар мобайнида тўплаган моддий ва маънавий қадриятларини ворисийлик асосида авлодларга узатиш, бу борада тарихий мезонлар ва ижтимоий ҳаёт талабларига мувофиқ тадрижий равишда мунтазам бойиб ёки янгиланиб борадиган жараёнларнинг намоён бўлишини ифодалайди. Тарихий тараққиёт билан уйғун бўлган бу ҳолат узлуксиз ҳаракатдаги жараёнدير.

Шу маънода, қадриятлар ёшларни тарбиялаш, уларга кекса авлод ҳаётий тажрибаларини ўргатиш воситаси ҳамдир. Ҳар бир даврнинг ўз қадриятлар тизими бўлиб, у вақт ўтиши билан ўзгариб, мазмунан боғлиқ боради, баъзи шакллари трансформацияга учрайди, айримлари йўқолади, янпилари шаклланади. Бу жараёнлар бирданига эмас, аста-секин, тадрижий равишда юз беради. Шунингдек, бир замоннинг қадриятлари кўзгачисига мос келмаслиги ҳам мумкин. Масалан, ажлодларимизнинг зардуштийлик ёки буддавийлик негизида шаклланган қадриятларидан ислом негизида шаклланган қадриятлари муайян даражада фарқ қилади.

Халқимизнинг бугунги кундаги қадриятлари шўро тузуми давридагидан ажралиб туради. Истиқлол туфайли маънавий меросни чуқурроқ ва кенгроқ ўрганиш, қадриятларга янги мазмун бағишлаб, қайта тиклашдан кўзланган мақсад ўтмишга оғиниш эмас, балки миллий-этник асосларга суяниб, ундан фойдаланиб, олга силжиш, тараққиётнинг янги босқичига чиқишдир. Бугун халқимиз умуминсоний ва миллий қадриятларни ўрлаштириш, маънавиятни юксалтириш масаласига асрий тажриба, анъаналарни билиш, уларни тадрижий давом эттириш, риёқлантириш нуқтаи назаридан ёндашмоқда.

Одатда, давр талабига жавоб бера олмай қолган қадрият шакллари, удуш, ретим-русум ва анъаналар унутилиб, ўтмишга айланади. Бу борадаги ҳодисаларни асосан икки турга бўлиш мумкин: а) анъанага айланган хайрли (бунёдкор) маросимлар, ишлар, феолият йўналишлари. Булар ижтимоий тараққиёт, миллий равиш ва инсон камолоти учун муҳим аҳамият касб этади; б) ўтмишдан

мерос қолган зарарли маросимлар, ишлар, фаолият йўналишлари. Булар ҳар доим инсон онги ва руҳини қашшоқлаштириб, унинг маънавий такомиллашувига, ижтимоий тараққиёт ва инсон камолотига тўсқинлик қилади.

Тарихий жараёнлар ижтимоий тараққиётнинг олға боришига, соғлом авлод равнақига хизмат қиладиган ҳамда муайян халқ оммасининг туб манфаатларига мувофиқ келадиган маросимлар, урф-одатлар, турмуш ва тафаккур тарзи хайрли, эзгу анъанавийлик воситасида ривожланади ва қадриятга айланади. Шу тариқа қадриятлар амал-ёти, такомиллашуви, қадрланиши ва қадрсизланиши тадрижийлик қонунига мувофиқ содир бўлади.

Ҳеч бир давр қадриятлари бутунича, тақлид тарзида бошқа даврга қўчмайди. Уни ҳар бир авлод ўз ҳаёти таърибаси билан бойитади ёки янгилайди. Аммо, халқ руҳи, маънавияти, турмуш тарзида шундай қадриятлар борки, улар доимий сақланиб қолади. Масалан, халқимизнинг ойлага садоқат, кексаларни иззат-ҳурмат қилиш, меҳмондўстлик, андишалilik, бағрикенглик фазилатлари шулар жумласидандир. Бу қадриятлар тадрижий равишда ривожланиб, истиқлол даврида ҳам тараққиёт ва барқарорликка хизмат қилмоқда.

Аслида тарихийлик билан замонавийлик, эскилик билан янгилик, инкор билан ворислик жараёнлари ижтимоий тараққиётнинг асосини ташкил этади. Собiq Иттифок даврида моддий ва маънавий меросга нисбатан бир томонлама ёндашилди, унга синфий ва партиявий нуқтаи назардан баҳо берилиб, минглаб дурдоналар ҳақида сўзлаш ёзиш, тарғиб-ташвиқ қилиш тақиқланди. Юзлаб маънавий даргалари миллатчилик, миллий биқикликда, диндорликда айбланиб, қатағон қилинди.

Аслида бу тузум ўз халқининг тарихини, унинг руҳи ва одатларини, ўз авлод-аждодини билмайдиган, миллий қадриятларни қадрлайдиган кишиларга таянар эди. Эндиликда халқимиз қадриятларининг асл илдизлари, миллий этник асослари ва умуминсоний мезонларга таянган ҳолда тадрижий тараққиёт жараёни давом этмоқда. Халқимиз

қадим-қадимдан ўз ҳаёти ва фаолиятида катталарга ҳур-
мат, камтарлик, меҳнатсеварлик, меҳмондўстлик, бағри-
кенглик, софдиллик сингари фазилатлар тарбиясига ало-
ҳида эътибор бериб келган. Бундай фазилатлар миллий
урф-одат ва анъаналарда, кундалик ҳаёт тарзи, миллат-
лараро, динлараро муносабатларда, умуман олганда, умум-
ий кадриятлар тизимида акс этади.

Халқимиз азалдан жамоа бўлиб яшаб, маҳалла, қўни-
қўшиғчилик удумларига қатъий риоя қилиб келмоқда.
Оилада туғилган ҳар бир чакалоққа эзгу ният билан исм
қўйилган, саводини чиқариш, маънавиятини ўстириш учун
устоз-муаллим қўлига топширилган. Фарзандларини юк-
сак маънавиятли, ҳунарли ва уй-жойли қилиш ота-она-
лар фаолиятининг энг муҳим вазифасига айланган. Одам-
лар, хусусан, ёшлар юриш-туриши, улар амал қилади-
ган тамойиллар ҳамиша жамоа диққат-эътибори, назари-
да бўлган. Бу каби азалий тамойиллар кадриятларнинг асо-
сий мезонлари сифатида бугунги кунда ҳам жамиятимиз-
нинг маънавий юксалиши, юртимизда истиқомат қилаётган
барча миллат ва элат вакиллари баҳамжihat яшаши, меҳ-
нат қилиши, фарзандларимизни баркамол инсонлар қилиб
тарбиялашга хизмат қилиб келмоқда.

Кадриятлар амалиётидаги ворисийлик ушбу соҳадаги
кадрият шакллари, урф-одатлар, анъана, ғоялар, тажри-
ба, билимларнинг авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтиши,
амалиётнинг узлуксиз жараён сифатидаги ўзгарувчанлиги
ва авлодлар ўртасида азалий ришталарнинг узвий ботини-
лигини ифода этади. Бу жараён инжоникдор тараккияти
девомида тупланган кадриятларимизнинг ҳақда авлодларга
узатиш, нишиларнинг дунёқароши, маданий савийси, ғи-
лоҳи ва маънавиятининг байишига ҳоҳиш қилади.

Турли соҳаларда ворислик жараёни ўзига хос тар-
зда кечади: санъатдаги меҳнатлар фанларда ҳам, табиий фан-
лардаги ҳолат гуманитар фанларда ҳам фарқланади. Уш-
рилик миллий ёки улутчилик шаклларида ҳамини ўзи-
ши мумкин. Ворисликнинг ҳақда шакллари маданиятнинг
экинчи жиҳатлари ифода қилинади, ҳақда инжоникдор иш-

кига айланган маънавий қадриятлар амалиётида ворисийликнинг умуминсоний шакли намоён бўлади. Масала. Қадимги Миср эҳромлари, Юнон обидалари, Темур ва темурийлар даври ёдгорликлари каби моддий ва маънавий мерос намуналари бутун башариятнинг маданий бойлиги ҳисобланиб, авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда.

Аждодларимиз кейинги авлодларга мерос қолдириш учун халқ оғзаки ижоди, санъатнинг барча усулларида кенг фойдаланган. Техника ва технологияларнинг тараққий этиши билан маънавий қадриятлар амалиётидаги ворисийликнинг янги самарали усуллари: кино тасвири, магнит лента ёзуви, расмда муҳрлаш, компьютер хотирасига жойлаш ва ҳоказолар вужудга келди. Ижтимоий тараққиётнинг турли босқичларида моддий ва маънавий қадриятларни ворисийлик аъёнлари асосида авлоддан-авлодга узатиш имкониятлари ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, ғоявий омиллар билан белгиланган. Масалан, собиқ шўролар ҳукмронлиги даврида турли халқлар, хусусан, халқимиз ҳам ҳақиқий тарихи, миллий ва маънавий меросини ўрганиш, унинг бебаҳо хазинасидан баҳраманд бўлиш, бу қадриятларни авлоддан-авлодга безавол ўтказиш, ворисийлик аъёнлари асосида келажакка узатиш ҳуқуқ ва имкониятидан маҳрум этилган эди. Бироқ ҳар қандай оғир ва мураккаб шароитда ҳам аждодларимиз ўзлигини, меросини йўқотмаган, уларни асраб-авайлаб, келгуси авлодларга беками-кўст етказиб беришга ҳаракат қилган, авлодлараро ришталарини сақланиб қолишига эришган.

Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ миллий қадриятларимиз, тарихимиз, маънавиятимиз, улуғ аждодларимиз даҳоси билан яратилган бебаҳо моддий ва маънавий бойликларни бойитиш ҳамда кенг тарғиб этиш мақсадига доимий аҳамият қаратиб келинмоқда. Бу, ўз навбатида, қадриятлар амалиётидаги ворисийлик аъёнларининг узлуксизлиги ва бардавомлигини таъминлайди.

Қадриятлар соҳасидаги янгиланиш уларнинг ўзгариши, такомиллашуви ва бойиб бориши жараёнини ифода қилади. Кишилар ҳаётида, умуман, жамиятда юз бераётган

ган воқеа-ҳодисалар шахс онги ва қадриятлар тизимида муайян ўзгаришларни келтириб чиқаради. Иккинчи томондан, қадриятлар воқеликдаги ўзгаришларнинг келиб чиқиши ва содир бўлишига катта таъсир кўрсатади. Янгиланиш қадриятларнинг туб моҳияти билан боғлиқ ҳодиса. Агар қадриятлар сайқалланиб, янгиланиб, бойиб турмаса, тез орада эскириб, тараққиётга ёрдам бериш у ёқда турсин, унга халақит берадиган, тўсиқ бўладиган ҳодисага айланиб қолар эди.

Жамият тараққиётидаги бурилиш, туб ислоҳотлар даврида қадриятлар тизимида ҳам жиддий ўзгаришлар юз беради, айни пайтда қадриятларнинг жамиятда юз бераётган жараёнларга таъсири кучаяди. Бундай паллаларда қадриятларнинг янгиланиш суръатлари ҳам тезлашадди. Масалан, Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгандан кейин унутилиб кетаётган қадриятларни тиклаш, уларни ёшлар, аҳоли онгига сингдиришга катта эътибор берилди бошланди. Бу халқнинг онги, турмуш тарзи, жамиятдаги воқеа-ҳодисаларга муносабатининг ўзгариши ва замонавий дунёқараш шаклланишига кучли таъсир ўтказди. Жамиятни янгилаш соҳасида олиб борилаётган ҳар томонлама чуқур ўйланган сиёсат мамлакатда ижтимолий-сиёсий барқарорликни таъминлашнинг муҳим омилларидан бири бўлди.

Инсоният тарихидан маълумки, моддий ва маънавий қадриятларнинг янгиланиши силлиқ ўтадиган оддийгина жараён эмас. Эски замон тамойиллари муайян йилларгача сақланиб қолади ва кишиларнинг хулқ-атвориغا, турмушига ўз таъсирини ўтказишади. Бундай ҳолат фанда “амбивалентлик”, деб аталади. Бу тушунча ҳаётда бир пайтнинг ўзида бир-бирига мос келмайдиган тушунча ва тасаввурларнинг маълум бир вақт мобайнида ёнма-ён мавжуд бўлиб туришини англатади.

Бундай жараён оғриқли кечади. Мамлакат осойишта тараққиёт даврини бошдан кечираётган пайтда амбивалентлик деярли бўлмайдиган ёки жуда паст даражада бўлади. Тараққиётдаги бурилиш паллаларида эса амбивалент-

лик кўпроқ намоён бўлади. Бу ҳолатни жамият ҳаёти ва кадриятлар тизимини янгилаш асосида бартараф қилиш мумкин. Президентимиз таъкидлагани каби, “Ҳаётимизнинг барча соҳаларида амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотларимизнинг самарадорлиги, аввало, халқ маънавиятининг тикланиши, бой тарихий меросимизнинг чуқур ўрганилиши, анъана ва урф-одатларимизнинг сақланиши, маданият ва санъат, фан ва таълим ривожини, энг муҳими, жамият тафаккурининг ўзгариши ва юксалиши билан узвий боғлиқдир.

Шу боисдан ҳам, ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, ён-атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил ёндаша оладиган, айна замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялаш вазифаси истиқлол йилларида биз учун ҳал қилувчи масалага айланди. Таъкидлаш жоизки, бу жараён юртимизда ўта мураккаб шароитда — мустабид шўро тузуми барбод бўлган ва янгича ижтимоий муносабатлар қарор топаётган кескин бир вазиятда юз берди”.

Ҳозирги кунда бу борадаги ўзгариш, аввало, кадриятларнинг янгилианиши шаклида намоён бўлмоқда. Бу борада миллий ўзликни англаш, авлодлар меросини тиклаш, асраб-авайлаш, янги замон кадриятларини кўпчилик оинига етказиш ва сингдириш учун ҳаракат қилиш муҳим аҳамиятга эга. Мазкур йўналишда жаҳон халқлари ютуқларидан фойдаланиш, мамлакат ҳаётини эркинлаштириш ва модернизациялаш, маънавиятни юксалтириш ушбу жараённинг таркибий қисмидир.

Кадриятларнинг янгилианиш суръатлари турмушдаги ижобий ўзгаришлар, жамиятдаги инсонлараро муносабатларнинг такомиллашуви ва маънавият соҳасида олиб борилаётган тарғибот ишларининг самараси билан белгила-

Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. —Т. Маънавият, 2008. 76-77-бет.

ади. Бу жараёнда ОАВ, таълим-тарбия тизими, театр, кино, адабиёт, санъат ва бошқалар алоҳида ўрин тутади.

Жамият ва халқ ҳаётида янги ижобий қадриятлар, янги ўзум ва янги турмуш ғоялари қанчалик тез қарор топса, қанчалик самарали ва таъсирчан усуллар билан тарғиб этилса, қадриятларнинг янгиланиши шунчалик самарали амалга ошади. Ушбу жараённинг суръатлари кўп жиҳатдан давлат ва жамоат ташкилотлари, шу соҳа ходимларининг продаси ва амалий ҳаракатларига ҳам боғлиқ бўлиб, бу борадаги ўзгаришлар бутунги кунда жамиятимиз тараққиётининг устувор йўналишларидан бирига айланди.

16-мавзу. Қадриятларни шакллантирадиган омиллар

Қадриятларни асраб-авайлаш, такомиллаштириш ва оқсалтириш, янгиларини яратиш ҳар бир давр ва жамият учун муҳим аҳамият касб этади. Бу борада муайян давлат ва миллат олдида қадриятларни шакллантирадиган ҳамда унга таъсир ўтказадиган барча омил ва мезонлар чуқур таҳлил қилиниши, уларнинг ушбу йўналишда қандай ўрин тутишини яхши англаб олиниши кутилган натижаларни бериши мумкин.

Қадриятларни шакллантирадиган асослар инсон онгига таъсир кўрсатадиган, унинг дунёқараши, тафаккур тарзини муайян йўналишга соладиган, ўзгартирадиган, жамият, миллатга хос маънавий, маданий ва моддий меъорлар, анъаналар, мерос, турмуш тарзи, ғоя ва қарашлардан иборат турли омиллар билан узвий боғлиқ. Ушбу мезонларнинг мазмун-моҳияти Президентимиз Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида чуқур ва ҳар томонлама асослаб берилган. Мазкур асарга таянган ҳолда қадриятларни шакллантирадиган омилларни шартли равишда бир неча гуруҳга бўлиш мумкин:

1) миллат, халқ, давлатчилик, маданият, меъморий ёдгорликлар ва бошқаларни камраб олувчи тарихни, минг йиллар давомида ривожланиб келаётган маданий анъаналарни, географик шарт-шароитга алоқадор тарихий муносибат ва бошқаларни ифодаловчи моддий мерос;

2) халқимизга хос бир неча минг йиллик диний эътиқод, таълим-тарбия, шунингдек, барча илм-фан соҳалари ва улар ривожига муҳим ўрин тутган мутафаккирлар ва уларнинг асарлари, халқ ижодини қамраб олувчи маданий мерос;

3) халқимизга хос анъаналар, урф-одатлар, маросимлар, байрамлар ва турмуш тарзи билан боғлиқ маънавий омиллар;

4) халқ қадриятлари, тафаккур тарзи, мафкураси, халққа хос маънавий хусусиятлар, гоалар, руҳият ва ўзаро ижтимоий муносабатлар;

5) ҳозирги жамиятимизда бевосита амалий фаолият юритаётган, инсон тарбиясида катта таъсирга эга, умуман, маънавий дунёқараш шаклланишида муҳим роль ўйнайдиган тарбия масканлари, ОАВ, кутубхона, театр, санъат саройлари ва шу каби таълим воситалари.

Моддий қадриятларни бойитиш, асраб-авайлаш, маънавий қадриятларни такомиллаштириш масалалари ҳар бир давр ва жамиятга хос бўлиб, бунда давлат ва жамият олдида бу жараёнга таъсир ўтказадиган барча омил ва мезонларни чуқур таҳлил қилиб, уларнинг бу борада қандай ўрин тутишини яхши англаб олиш мақсади ҳам ётади.

Ҳар қайси халқ ёки миллатни унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, кўҳна тарихий ёдгорликлар, маданий бойликлар, маънавий мерос энг муҳим омиллар сифатида хизмат қилади. Масалан, шу заминдан етишиб чиққан буюк зотлар, олиму уламолар, сиёсатчи ва саркардалар, умумбашарий цивилизация ва маданиятнинг узвий қисмига айланиб кетган дунёвий ва диний илмларнинг, айниқса, ислом дини билан боғлиқ билимларнинг тарихан энг юқори босқичга кўтарилишида она юртимизда туғилиб камолга етган улўғ алломаларнинг хизматлари катта.

Бу кўҳна тупроқда милодгача ва ундан кейинги даврда қурилган мураккаб сув иншоотлари, ҳали-ҳануз ўзининг кўрку тароватини сақлаб келаётган осори-атиқаларимиз

ма чуқур ўрганиш, унинг маъно-мазмунини авлодларга етказиш масаласи барча, биринчи галда, зиёлилар, бутун жамоатчилик учун ҳам қарз, ҳам фарз ҳисобланади.

Ҳар қайси миллатнинг ўзига хос қадриятларини шакллантириш ва юксалтиришда, ҳеч шубҳасиз, оиланинг ўрни ва таъсири беқиёс. Чунки инсоннинг энг соф ва покиза туйғулари, қадриятлар тўғрисидаги илк ҳаётий тушунча ва тасаввурлари биринчи галда оила бағрида шаклланади. Боланинг характери, табиати ва дунёқарашини белгилайдиган маънавий мезон ва қарашлар — яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр-оқибат, ор-номус ва андиша каби муқаддас тушунчаларнинг пойдевори оила шароитида қарор топиши табиий. Шунинг учун ҳам айнан оила муҳитида пайдо бўладиган ота-онага ҳурмат, уларнинг олдидаги умрбод қарздорлик бурчини чуқур англаш ҳар қайси инсонга хос бўлган одамийлик фазилатлари ва оилавий муносабатларнинг негизини ташкил этади.

Қадриятларни шакллантириш ва асраш ҳақида сўз кетганда, маҳалланинг ўрни ва таъсири хусусида тўхталиш зарур. Маълумки, ўзбек маҳаллалари азалдан чинакам қадриятлар маскани бўлиб келади. Ўзаро меҳр-оқибат, аҳиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож кимсалар ҳолидан хабар олиш, етим-есирларнинг бошини силлаш, тўй-томоша, ҳашар ва маъракаларни кўпчилик билан бамаслаҳат ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга бўлиш каби халқимизга хос урф-одат ва анъаналар, авваламбор, маҳалла муҳитида шаклланган ва ривожланган. Халқимизга хос ўзини ўзи бошқарув тизимининг бу ноёб усули қадим-қадимдан одамларнинг нафақат тилида, балки дилида, бутун ҳаётида чуқур жой эгаллагани бежиз эмас. Масалан, «Маҳалла — ҳам ота, ҳам она» деган хикматли нақл ана шу ҳаётий ҳақиқатнинг ифодаси сифатида қабул қилинади. Ҳар қайси хонадон, бутун эл-юртдаги маънавий иқлим ва вазиятни англамоқчи бўлган киши, бу борадаги ҳақиқий манзаранинг ёрқин ифодасини, аввало, маҳалла ҳаётида худди ойнадек яққол кўриш имконига эга бўлади.

Қадриятларни шакллантириш ва асраш омилларидан на бири илму маърифат, таълим-тарбия бўлиб, уларга инсон камолоти ва миллат равнақининг энг асосий шартини гарови сифатида қаралган. Келажак пойдевори билим маргоҳларида яратилади, бошқача айтганда, халқнинг эр-анги кун қандай бўлиши фарзандларнинг бугун қандай таълим ва тарбия олишига боғлиқ. Бунинг учун ҳар қайси та-она, устоз ва мураббий ҳар бир бола тимсолида, аввало, шахсни кўриши зарур.

Ана шу оддий талабдан келиб чиққан ҳолда, фарзандларни мустақил ва кенг фикрлаш қобилиятига эга бўлган, оғли яшайдиган комил инсонлар этиб вояга етказиш таълим-тарбия соҳасининг асосий мақсади ва вазифаси бўлиб қолади. Бу эса таълим ва тарбия ишини уйғун ҳолда олиб боришни талаб этади. Таълимни тарбиядан, тарбияни эса таълимдан ажратиб бўлмайди.

Шунинг учун ҳам мустақиллик йилларида бутун мамлакат миқёсида таълим ва тарбия, илм-фан, касб-ҳунар ўргатиш тизимларини тубдан ислоҳ қилишга ниҳоятда катта эътибор қаратилди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ишлаб чиқилди. Уни амалга ошириш жараёнида мактаб таълими, айниқса, умумтаълим мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга эътиборни кучайтириш кун тартибидagi энг муҳим ва жиддий масалага айланди.

Қадриятлар муайян шахс, жамоа, муайян гуруҳ, жамият, миллатда жисмоний баркамоллик, руҳий, ахлоқий етуқлик каби сифатларни шакллантиришга қаратилган амалий таълим-тарбия жараёнида шаклланади. Инсоннинг жамиятда яшаш учун зарур бўлган хусусиятларини тарбиялаш унинг энг асосий қадрият сифатидаги моҳиятини таъминлайдиган қадимий ва абадий жараёндир. Юртбошимиз таъкидлаганидек, бу масалада ҳушёрлик ва сезирлик, катъият ва масъулият йўқолса, бу ўта муҳим иш ўз ҳолига, ўзибўларчиликка ташлаб қўйилса, муқаддас қадриятларга йўғрилган ва улардан озиқланган минглаб йиллик миллий-этник асосларга эга миллат маънавияти

ва тарихий хотирасидан айрилиб, охир-оқибатда умум-башарий тараққиёт йўлидан четга чиқиб қолиши мумкин.

Инсон ва жамиятнинг мавжудлигини таъминлайдиган кадриятлар тарбия туфайли аждодлардан аста-секин тадрижий равишда авлодларга ўтади. У кенг маънода инсон шахсини шакллантиришга, унинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий, маданий, маърифий ҳаётда фаол иштирокини таъминлашга қаратилган барча таъсирлар, тадбирлар, ҳаракатлар, интилишлар йиғиндисини англатади. Бундай тушунишда тарбия фақат оила, мактаб, болалар ва ёшлар ташкилотларида олиб бориладиган тарбиявий ишларни эмас, балки бутун ижтимоий тузум, унинг етакчи ғоялари, адабиёт, санъат, кино, радио, ТВ, ОАВ ва бошқа фаолиятларни ҳам ўз ичига олади.

Маълумки, ота-боболаримиз қадимдан бебаҳо бойлик бўлмиш илму маърифат, таълим-тарбияни инсон камолоти ва миллат равнақининг энг асосий шарти ҳамда гарови деб билганлар. Президентимиз таъкидлагани каби, "Таълим-тарбия — онг маҳсули, лекин аynи вақтда онг даражаси ва унинг ривожини ҳам белгилайдиган, яъни халқ маънавиятини шакллантирадиган ва бойитадиган энг муҳим омилдир. Винобарин, таълим-тарбия тизимини ва шу асосда онгни ўзгартирмасдан туриб, маънавиятни ривожлантириб бўлмайди.

Шу боис бу соҳада юзаки, расмий ёндашувларга, пухта ўйланмаган ишларга мутлақо йўл қўйиб бўлмайди. Мактаб, таълим-тарбия масаласи давлат ва жамият назоратида бўлиши Асосий Қонунимизда белгилаб қўйилган. Шу билан бирга, бу кенг жамоатчилик, бутун халқимизнинг иштироки ва қўллаб-қувватлашини талаб қиладиган умуммиллий масаладир.

Бу ҳақда фикр юритганда, мен Абдулла Авлонийнинг «Тарбия биз учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё халокат, ё саодат — ё фалокат масаласидир» деган чуқур маъноли сўзларини эслайман. Буюк маърифатпарвар бобомизнинг бу сўзлари асримиз бошида миллатимиз учун

қанчалар муҳим ва долзарб бўлган бўлса, ҳозирги вақтда ҳам биз учун шунчалик, балки ундан ҳам кўра муҳим ва долзарб аҳамият касб этади”.⁴⁰

Истиқлол йилларида мамлакатимизда ўқув муассасалари ва умумтаълим мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга эътибор кучайтириш энг муҳим ва жиддий масалага айланди. Шу мақсадда юртимизда Кадрлар тайёрлаш миллий дастури амалга оширилмоқда, унинг узвий ва мантиқий давоми бўлмиш 2004-2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш умуммиллий давлат дастури қабул қилинди. Унга мувофиқ, юртимизда мавжуд бўлган ўн мингга яқин умумтаълим мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, таълим жараёнининг мазмунини тубдан такомиллаштириш, ўқитувчиларнинг меҳнатини моддий ва маънавий рағбатлантириш бўйича катта ишлар қилинмоқда.

Тарбия ҳар қандай жамият ва мамлакат ҳаётида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Чунки унинг ўсиши ва тараққиёти учун моддий ва маънавий бойлиқлар ишлаб чиқариш тўхтовсиз равишда юксалиб бориши лозим. Бунинг учун ёш авлод ушбу кадриятларни яратишда ўз аجدодларидан юқори даражага кўтаришмоғи даркор. Шу сабабли ҳам маънавий ва жисмоний баркамол авлодни тарбиялаш масаласи бугунги Ўзбекистон учун умуммиллий, умумдавлат миқосидаги вазифа бўлиб, бу эзгу мақсад йўлида амалга оширилаётган ишларни изчиллик ва қатъийлик билан давом эттириш мазкур соҳадаги асосий мезонга айланди. Бу борада жамиятни доимий ҳаракатга келтириб турадиган куч – миллий юза, миллий манфаатга хизмат қиладиган кадриятларни, илмдор демократик келида ва тушунчаларни аниқ-равшан тасаввур этиш, уларни ўрганиш, борини асраб-авайлаш, бойитиш, ривожлантириш, халқни, аввало, ўсиб келаётган ёш авлодни ана шу билим ва кўникмалар билан тарбиялаш – шу соҳадаги энг устувор вазифа ҳисобланади.

⁴⁰ Қаримов И.А. Юқори маънавий-ахлоқий куч. Т. Миллатимиз. 2008. 61-62-б.

Масаланинг бу тарзда қўйилишининг асосий сабаби шундаки, бугунги ёшлар нафақат ўқув даргоҳларида, балки радио, ТВ, матбуот, Интернет каби воситалар орқали ҳам ранг-баранг ахборот ва маълумотларни олмоқда. Жаҳон ахборот майдони кенгайиб бораётган шароитда, болалар, ёшлар онгини фақат ўраб-чирмаб, уни ўқима, буни кўрма деб бир томонлама тарбия бериш, улар атрофини ахборот даврида темир девор билан ўраб олиш замон талаби-га, жамият мақсад-муддаоларига ҳам тўғри келмайди.

Интернетдан олинаётган хабарлар ёшлар маънавий тарбияси, онгига фақат салбий таъсир кўрсатиши мумкин, деган фикрларга нисбатан «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таъкидлаган қуйидаги хулосага таяниш лозим: "...содда қилиб айтганда, Интернет бу — катта бир дўкон. Дўконга борганда, одам хоҳлаган молини сотиб олади. Масалан, биз бозорга ўзимиз истаган, манфаатимизга хизмат қилувчи буюмни сотиб олгани борамиз. Интернетни ҳам кишилар эҳтиёжи ва манфаати учун хизмат қилувчи ахборот бозори деб англаш керак". Демак, ёшларни маънавий жиҳатдан шундай тарбиялаш лозимки, улар Интернет – ахборот бозорига кирганда фақат ўзи, эл-юрти учун зарур, фойдали, маънавий асосларга дахл қилмайдиган нарсани олсин.

Ёшларга Интернетдан, ахборотдан фойдаланиш, ахборот истеъмоли маданиятини ўргатишда дуненинг қайси бурчагидан қандай маълумот келмасин, қандай маънавий таъжовуз таҳдид солмасин, ҳар қандай ҳолатда ҳам маънавий-руҳий жиҳатдан огоҳ ва ҳушёр, турли ахборий хуружлардан ўзларини йўқотиб қўймайдиган баркамол шахсларни шакллантириш бу соҳадаги фаолиятнинг асосий мезони бўлмоғи лозим. Шу боисдан ҳам ўсиб келаётган авлоднинг кадриятларга масъулият ҳисси билан ёндашиш масаласи доимо оила, маҳалла, мактаб ва таълим муассасалари, умуман, барчанинг диққат-марказида турмоғи лозим.

Ёшларни ҳам jisмоний, ҳам маънавий жиҳатдан тўғри тарбиялашда замонавий тиббиёт, педагогика, психология

фанлари тавсияларини ҳар бир оилада жорий қилиш зарур. Ҳар бир оила, ота-она, энг аввало, бола тимсолида шахсни қўриши, унинг учун шахсга тегишли барча ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлаши борасида ўзининг масъул эканлигини доимо ҳис этиб туриши ниҳоятда муҳим.

Хулоса шуки, кадриятларни шакллантириш жараёнининг қирралари жуда кўп. Бунда миллий гоё, миллий гурурни юксалтиришга хизмат қиладиган тимсоллар, рамзларнинг ҳар бири – катта бир дарслик, кучли тарбия воситаси ҳисобланади. Шу билан бирга, буюк аجدодлар таваллуд саналарини нишонлаш ҳам маънавий ва тарихий аҳамиятга эга. Бундай маросимларни ўтказиш орқали ёшлар кадриятлар асосида тарбияланади, улар қалбига тарихни англаш ва қадрлаш, ўтмишга ҳурмат билан ёндашиш, уларни асраб-авайлаш, шу халққа мансублиги билан гурурланиш туйғулари сингдирилади.

Умуман олганда, яхши тарбия олган шахс ақли, тафаккури, меҳнати, масъулияти билан онгли равишда, эркин ва ҳурфикрли инсон бўлиб яшайди. Бундай одамлар уюшган жамиятни, улар барпо этган маънавий-рухий муҳит ва кадриятлар тизимини сохта ақидалар, вайронкор гоёлар ва турли тажовузлар билан бузиш қийин. Буларни ақл-идрок ва қалб амри билан танлаб олган ҳаётий мақсадларидан чалғитиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам ҳозирги даврда ушбу йўналишда муҳим вазифаларни бажариш, эл-юртга фидойи ва садоқатли, ҳақиқий ватанпарвар, чуқур билимли ва маънан баркамол шахсларни тарбиялаш бу борада хизмат қиладиган зиёли ва хизматчилар, ўқитувчилар ва мутахассислар, умуман, барча маънавият ва маърифат соҳаси ходимларининг муқаддас бурчига айланди.

IV боб. Қадриятлар тизими ва унинг амалиётидаги жараёнлар

Умумий қадриятлар тизимини ташкил этадиган барча таркибий қисмлар, яъни қадрият шакллари ҳам ўзига хос хусусий тизимларга эга. Бу тизимларда муайян таркибий қисмлар ёки қадриятларнинг аниқ шакллари бир-бири билан узвий алоқада ва ўзаро боғлиқликда намоён бўлади. Уларнинг мутаносиблиги ва уйғунлиги умумий тизимнинг тинчлик ҳолатини ифодалайди, тизимнинг манзарасини таҳлил қилиш жараёнида унинг бу ҳолатини бир муддат нисбатан барқарор, деб тасаввур қилиш мумкин.

Башарият, миллат ва шахсга ҳамда барча ижтимоий субъектларга хос хусусий қадрият тизимлари, бир томондан, уларни ўзи учун умумий мезон, омил, сифат, жиҳат, хусусиятларнинг аҳамияти ва қадрини, иккинчи томондан, тарихий жараёнда шаклланган алоқаларини, яхлит организм сифатида жамиятдаги ўрни ва аҳамиятини, учинчидан эса, уларнинг мавжудлиги, амал қилиши, фаолияти учун объектив зарур бўлган жараёнлар билан узвий боғланганини ифодалайди.

Муайян қадрият шаклларини умумий қадриятлар тизимидаги ўрнини алоқалар занжиридаги ҳалқа, тизимдаги таркибий қисм /элемент/ сифатида ёки уларнинг аҳамияти ва қадрини ифодалайдиган тушунча /аксиологик категория/ тарзида ўрганиш ҳам мумкин. Бир ҳолатда илмий тадқиқот, иккинчисидан эса назарий-аксиологик умумлаштириш манфаати устун бўлади. Аммо бу ҳолатлар қарама-қаршиликни англамайди, балки илмий билиш диалектикаси жараёнининг ғоят кўп қиррали эканини яна бир бор исботлайди.

17-мавзу. «Қадриятлар тизими» тушунчаси ва унинг намоён бўлиш хусусиятлари

Қадриятшунослик мавзулари орасида қадриятлар тизими билан боғлиқ масалалар муҳим ўрин эгаллайди. «Қадриятлар тизими» муайян ижтимоий субъектларга (шахс, миллат, жамият ва бошқ.), бирон-бир давр, тарихий босқич ёки соҳа билан боғлиқ бўлган қадрият шаклларининг ўзаро алоқадорлиги ва боғлиқлигини ифодалайдиган тушунча.

Бу мавзуга доир масалалар муқаррар равишда аксиологиянинг диалектика билан боғлиқ жиҳатларини ҳисобга олишни тақозо қилади. Илмий адабиётда табиат диалектикаси масалалари атрофлича ишланган ва ишланмоқда. Аммо ижтимоий ҳаёт диалектикасига эътибор нисбатан камроқ, аксиологик жараёнлар диалектикаси эса ўз тадқиқотчиларига муҳтож.

Тизим, тузилиш, тизимни ташкил этувчи қисмлар, тизимлилиқ асосида ёндашиш усули каби муаммолар, уларнинг моҳияти, мазмуни ва аҳамиятига доир фалсафий адабиётлар ниҳоятда кўп. «Система», «структура» ва «элемент» тушунчалари фалсафий категориялар тизимида ўз ўрнига эга. Системалилик принципи эса илмий билиш ва тадқиқотларнинг асосий усулларидан бирига айланган. Энг муҳими, ана шу принцип ва уни илмий билишда намоён бўлиш қонуниятларининг аксиологик тадқиқотлар, қадриятлар ва қадрият тизимларининг амалиётини таҳлил қилишда кашф этадиган ўзига хос хусусиятларини урганишдир. Бу борада тарихийлик мезонининг қўшилиши ҳамда масала системалилик ва тарихий усулларидан аксиологик тизимларга татбиқан фойдаланиш тарзида қўйилаётган муаммони янада долзарблаштиради. Бу усул муқаррар равишда вақт ва замон билан боғлиқ жараёнларни ҳар қандай тизим амалиётининг асосий шартларидан бири сифатида қарашни эътироф этади.

Ҳар қандай тизимнинг вақт ва замон билан боғлиқ хусусиятларини таҳлил қилишда қуйидагиларга эътибор бериллади: муайян тизим чексиз тарихийлик жараёнида

муайян вақтда пайдо бўлади, аниқ бир замонда амал қилади, ўзига хос яшаш даврини бошидан кечиради. Шу маънода, ҳар қандай тизимнинг ибтидоси — вужудга келиши, интихоси — муқаррар равишда ўз ўрнини бошқасига бўшатиб бериши орасидаги тарихий амал қилиш даври мавжуд. Маълум бир цивилизация ёки этнослар тараққиётининг муайян даврига хос умумий қадрият тизимлари хусусида ҳам ана шундай мулоҳаза юритиш мумкин: уларнинг ҳар бирига хос тарихий амал қилиш даврлари бўлади.

Ижтимоий тараққиёт жараёнида бир ривожланиш босқичидан бошқасига ўтишида иқтисодий, сиёсий, маданий ва маънавий соҳаларда ўзгариш бўлгани сингари қадриятлар соҳасида ҳам ўзгаришлар бўлади. Янги даврнинг ижтимоий тузилиши ва замона реалликларининг талабларига мос келадиган қадриятлар тизими шаклланади, бу жараён заруриятга айланади. Шу маънода, жамият ривожининг муайян босқичини, иқтисодий, сиёсий ва бошқа нуқтаи назарлар орқали таҳлил қилиш мумкин бўлгани сингари, уни аксиологик нуқтаи назардан ҳам ўрганиш мумкин. Бунда биз муқаррар равишда бир даврнинг қадриятлар тизими бошқасига хос тизимдан фарқ қилишининг гувоҳи бўламиз.

Тарихийлик принципини қадриятлар тизимининг ижтимоий ривожланиш билан боғлиқлиги масаласига нисбатан қўлланилганида қуйидагича хулоса чиқариш имкони туғилади: тараққиёт жараёнида муайян қадрият тизимлари шаклланади, такомиллашади, инкор қилинади ва бошқасига ўз ўрнини бўшатиб беради. Бу жараёнда инкор ва ворислик диалектикаси алоҳида ўрин тутаяди. Шу маънода, ўтмиш тарихий, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ва маънавий жараёнларнинг кетма-кетлиги бўлгани сингари, қадрият тизимларининг ўрин алмашинуви, инкори ва янгиланишидан иборат жараён ҳамдир.

Инкор ва янгиланиш диалектикаси фақат бир қадрият тизими бошқасига айланаётганидагина рўй беради, дейиш ножоиз. Бундай ҳол муайян қадрият тизимининг амалиётида ҳам кўзга ташланади, унда ҳам янгиланиш

жараёни миқдорий ўзгаришларнинг ҳоҳлаб-қоҳил сифатига намоён бўлади.

Шу билан бирга, ҳар қандай кадринглар тизимининг ўзига хос эволюцион ривожланиш жараёни ҳам шу жараёнинг тахлилида вақт ва макон бўлиши билан қадриятлар асосий ўрни эгаллайди. Ҳозир бунда маънавий тизимнинг ўзига хос янги ўзгаришлари ҳам таъкидлаш керак. Шунинг учун қиёсий қисмларнинг муайян вақт доирасидагина барқарор ва мутавозиллик ҳолатига етказиб қолиниш, асосан эса тизимда маънавий бўлган адиқлар маънавий ўзгаришларнинг бўлиб туриши афзолий қилиниши асосидан.

Демак, у ери бу тизимнинг амалиётида маънавий вақт ва маконнинг зарурати ҳамда адиқлар билан ҳам унинг боғланган. Бу, айниқса, муайян ҳолатда амалиётнинг маънавий билан боғланган уқувий кадринглар тизимининг амалиётида яқин намоён бўлади. Бундай ўзгаришлар жараёнида тизим бар-баридан фарқланадиган турли сифатий ҳолатлардан ўтади. Асли бундай ҳолат ҳам у ўзгаришнинг, ё кифасини бутунлай қўлга олиб қўйиши (тизим бутунлай йуқолиши мумкин бўлган ҳолат) бўлиши мумкин. Шунинг учун унда нисбатларнинг ўзгариши бошқаларга эса, ўз барқарорлиги ва доимийлигини сақлаб қолади. Шу билан бирга, шаклланган кадринглар тизими эва шу пайт қилинган ҳолатларни, яъни доимий янгилашни, ўзгариш билан бирга муайян барқарорликни, айрим кадрингларнинг доимий самуғига эга бўлишини намоён қилади. Бу борадаги фикр ашҳур аксиолог олим Н.Гартман илгари сурган «Ўзгариш ва ахлоқий кадринглар» назарияси қондаларига таяниб ери қилиниши ҳам мумкин.

Кадринглар тизимининг амалиётида барқарорлик ва ўзгаришлар диалектикаси ниҳоятда катта аҳамият касб қилади. Барқарорлик ва ўзгаришларнинг моҳияти ва ўзаро алоқаси тўғрисида манбалар ниҳоятда кўп. Бизни эса, барқарорлик ва ўзгаришлар диалектикасининг кадринглар тизимининг амалиётида намоён бўлиши ва у касб этадиган ўзига хос хусусиятларни ўрганиш, яъни масаланинг аксиологик табиғатини ижтимоий-фалсафий таҳлил қилиш қизиқтира-

ди, холос. Кадриятлар тизимининг барқарорлиги уларнинг бошқа тизимлардан фарқ қиладиган, таркибий қисмлари мутаносибликда намоён бўладиган, бу тизимни ташкил этувчи қисмлар оқилона қадрият мўлжаллари мезонига мос келадиган, тизимнинг ўзи эса ижтимоий субъектларнинг эҳтиёжларини қондирадиган, уларнинг ҳамжиҳатлигини таъминлайдиган мезон сифатидаги аҳамиятини сақлаб турган бирор даврдаги “реал ҳолат”ни ифодалайди.

Диалектика “О”ни (“нол”ни) тан олмайди. Диалектика нуқтаи назаридан олганда, мутлақ барқарорлик йўқ, барқарорлик абадий ўзгаришларнинг нисбий тинч ҳолатидир. Аммо бу ҳолатда ҳам ўзгаришлар жараёни боради. Мазкур қоида қадриятлар тизимининг амалиётига тадбиқ этилганида, бу тизимнинг барқарорлиги, унинг узлуксиз аксиологик ўзгаришлар жараёнидаги нисбий тинч ҳолатидир, дея эътироф этиш имконини беради. Кадриятлар тизимининг ана шундай ҳолати унинг ўзига хослигини, бошқа тизимларга ўхшамаслигини, мазкур реал ҳолат тарзида тўла-тўқис қайта такрорланмаслигини, бетакрорлигини ифодалайди.

Барқарорлик ва ўзгаришлар ўртасидаги мураккаб, диалектик ўзаро алоқадорликларни аниқлаш, илм-фаннинг янада ривожланиши ва бойиши /системали таҳлил, системали ёндашув каби/ янги тадқиқот усуллари пайдо бўлишининг илмий асосидир. Ҳолбуки, замонавий илмий билишда барқарорлик ва ўзгаришларнинг муқоясаси қатор хусусиятлар кашф этмоқда. Субъект ва объект ўртасидаги ўзаро таъсирнинг тавсифи ўзгармоқда, илмий билимлар барқарор шакллариининг мураккаб динамикасини ўзида ифодалайдиган билиш жараёнининг омилкорлиги ошиб бормоқда. Айнан ана шундай омилкорлик ва ижодийлик кина барқарорлик ва ўзгаришлар жараёнининг аксиологик тавсифини бериш имконини яратади.

Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, тизим, тузилиш, қисм, барқарорлик, ўзгаришлар, мутаносиблик, зиддиятлар, уларнинг диалектик алоқаси, намоён бўлиши билан боғлиқ масалалар илмий-фалсафий жиҳатдан ат-

рофлича ўрганилган. Муайян воқелик, объект ёки субъект қадри ва аҳамиятининг инъикоси бўлган, объектив равишда тасаввур қилинадиган ва билиш жараёнида англаб олинадиган турли қадрият шакллариининг ўзига хос боғланишини ифодалайдиган аксиологик тизимлар қадриятлар тизими дейилади.

Жамият ривожининг муайян даври ижтимоий тузилишига унинг инъикоси бўлган бирор умумаксиологик қадриятлар тизими мос келади ва у ижтимоий воқеалар билан боғлиқ тарзда намоён бўлади. Умуминсоний, миллий, диний, синфий, шахсий ва бошқа қадрият шакллари ушбу тизим манзарасида муайян ўрин эгаллайди. Улар орасидаги фарқ, тафовут ва муносабатлар эса ушбу тизимдаги умумий ўзгаришларга боғлиқ.

Ҳозирги даврга келиб олим ва мутахассислар ҳар бир жамият қадриятлар мажмуасининг ўзига хос, тегишли тизимини яратишини алоҳида таъкидламоқда. Кўплаб мутафаккир, олим ва тадқиқотчилар ҳам қадриятларнинг ягона шакли тўғрисида эмас, балки уларнинг бир неча шакллари ёки умумий мажмуаси тўғрисида фикр юритган. Масалан, Форобий «Фозил шаҳар кишилари», Навоий эса «Комил инсон» қадриятлари, А.Авлоний «Яхши ва ёмон хушклар» тизимини ташкил қиладиган қадрият шакллари-ни ўзаро алоқадорликда изоҳлаган. Диний дунёқарашларга хос қадриятлар тизимида асосий бўғин илоҳий қадрият шакллари бўлса, бошқа қарашларда «цивилизациялар тарраққиети», «индустириал жамият», «постиндустириал жамият», «ижтимоий тузилиш мутаносиблиги» билан боғлиқ қадрият тизимларига кўпроқ эътибор берилган.

Демак, қадрият шакллари ўртасидаги боғлиқликни тизимлик принципи асосида ўрганиш, уларни муайян тартибдаги тузилишга эга бўлган хилма-хил тизимлар сифатида талқин қилиш имкони борлигидан далолат беради. Бу тизимнинг умумий манзараси уни ташкил этган таркибий қисмларнинг ўзаро боғланишлари, алоқалари, муносабатлари, мутаносиблиги ёки номутаносиблиги, улар орасидаги фарқ, тафовут, қарама-қаршилик, зиддиятлар-

га ҳамда тизимдаги ўзгаришлар ва бошқа диалектик жараёнларга боғлиқ. Мутахассислар таъкидлаганларидек, тизим учун фақат уни ташкил этувчи элементлар ўртасидаги алоқа ва муносабатларнинг мавжудлиги эмас, балки муҳит билан чамбарчас бирликда бўлиш ҳам характерли, чунки муҳит билан ўзаро муносабатларда тизим ўзининг яхлитлигини ифодалайди. Ана шунга асосланган ҳолда жамиятнинг умумий ижтимоий тузилишига кадриятларнинг ҳам энг умумий тизими, ушбу ижтимоий тузилишни ташкил этган ва ўзаро боғланган таркибий қисмларга /ёки элементларга/ эса хусусий кадриятлар тизими мос келади, деб қараш мумкин.

Аксиологик ҳодисалар, жумладан, кадриятлар тизимини системалилик принципи нуқтаи назаридан талқин қилишда қуйидаги ҳолатларга алоҳида эътибор берилади:

— кадриятлар тизими боғланган объектларнинг ўзини ҳам реал система тарзида тушуниш, уларга асосланган кадриятлар системасининг мураккаб тузилишини эътибордан четда қолдирмаслик;

— кадриятлар тизимининг таркибий қисмларини, яъни мазкур тизимни ташкил қиладиган кадрият шаклларини аниқлаш, улар ўртасидаги боғлиқликни ҳисобга олиш;

— кадриятлар тизимининг реал манзарасидаги асосий боғланишларни аниқлаш, уни ташкил этадиган таркибий қисмлар муайян тизимни ташкил этганида содир бўладиган аксиологик ҳолатни назардан қочирмаслик;

— кадриятлар тизимининг шаклланиши ва амалиёти жараёнидаги таъсир ва ақс таъсирларни, уларнинг орасидан асосий, ички ва ташқи шаклларни ҳисобга олиш;

— муайян кадриятлар тизимининг барқарор ва ўзгариш ҳолатларини, бу борадаги инкор ва ворислик диалектикасини эътиборга олиш;

— ижтимоий воқелиқдаги жараёнларнинг кадриятлар тизимига таъсири, ақс этиши ва унинг замона реаллиқларига мослашуви жараёнини назардан қочирмаслик.

Алоҳида таъкидлаш керакки, жамият ривожининг муайян босқичи яхлит ижтимоий организм эканлиги, уни

ўзига хос тизим /система/ ва тузилишга /структурага/ эгаллиги ҳозирги даврга келиб кўпчилик ижтимоий фан олимлари томонидан эътироф этилган. Мутахассислар бу борада турли қарашларни баён қилса-да, жамиятнинг умумий ижтимоий тизим ва тузилишга эга эканлигини рад қилмайди. Бундай қарашларни ўрганишга илмий тадқиқот кўктай назаридан, унинг ҳажми имкониятлари даражасида эътибор бериш жуда муҳим.

Аmmo ижтимоий тизим ва унинг тузилишини ташкил этган таркибий қисмлар орасидаги мутаносиблик ҳамда уйғунликка асосланган барқарор ҳолат ёки улар орасидаги фарқ, тафовут, номутаносиблик кучайган, турли ўзгаришлар рўй бераётган ҳоллар билан боғлиқ жараённинг аксеологик жиҳатини тадқиқ қилишнинг аҳамияти ҳам катта. Бунда гап ижтимоий ривожланиш муайян босқичининг (у қайси таълимотда қандай айтилишидан қатъи назар) ижтимоий тузилишига мос келадиган умумаксеологик система (яъни умумий кадриятлар тизими) ҳақида бормоқда. Ушбу тизим учун энг асосий жиҳатлар — уни ташкил этувчи асосий кадрият шакллари ўртасидаги алоқалар, муносабатлар, муайян уйғунлик ва мутаносибликни жамият ижтимоий тузилиши, кишилар ўртасида шаклланган ва барқарорлашган муносабатлар, улардаги ўзгаришлар жараёни билан узвий боғлиқлиги. Айнан ана бу белгиллик, ўз навбатида, кадриятлар тизимининг бирор ҳолатдаги манзараси учун асос бўлади, ундаги мутаносиблик, уйғунлик ёки ўзгаришларни белгилайди.

Умумаксеологик тизимдаги муайян кадрият шакли, ўз навбатида, хусусий кадриятлар тизимига эга бўлади. Яъни бирон-бир ижтимоий ривожланиш босқичига хос умумижтимоий кадриятлар тизими бўлгани сингари, шу давр ижтимоий тузилишида мавжуд бўлган субъектларга ҳам хос кадриятлар тизими мавжуд бўлади. Масалан, жамият ривожининг ҳозирги даврида мавжуд бўлган миллатлар, синфлар, партиялар ўзига хос махсус кадриятлар тизимига эга. Бу ҳолда умумий тизимдаги ҳар бир таркибий қисм ўз тизимидаги алоҳида шакл учун умумийлик сифатида намоён

булади Ана шу умумий, хусусий ва алоҳида шакллар /қисмлар/ орасидаги уйғунлик ҳамда мутаносиблик умумий қадриятлар тизимидаги барқарорликни таъминлайди. Аммо бу барқарорлик юқорида айтганимиз каби, кўп даражада намоён бўладиган умумий қадриятлар тизими, унинг таркибий қисмлари орасидаги алоқаларда мутлақ ва абадий ўзгармас ҳолат эмас. Балки ушбу тизим тараққиёти муайян давр билан боғлиқ жараён, яъни ўзгаришларнинг узлуксизлиги жараёндаги нисбий тинчлик ҳолатидир.

Қадриятлар тизимининг тузилишини ташкил қилган кўп даражали таркибий қисмлар ўртасидаги муносабат алоқа ва боғланишларни нисбатан ўзгармасдан нисбий тинч турган ҳолатини ўрганишнинг самараси катта. Бироқ бу нисбий ҳолатни абадийлаштириш, ўз навбатида, умумий тизимдаги жараёнларни давр оқими билан боғланганлигини тушунмасликка олиб келади. Бундай ҳолда қадриятлар тизимидаги номутаносибликлар, фарқлар, тафовутлар, қарама-қаршилиқ, зиддият, ўзгариш жараёни ва уни муқаррар равишда бошқа тизим билан алмашиши қонуниятларини илмий-аксиологик таҳлил қилиш қийин. Холбуки, бундай ўрин алмашиш жараёни билан боғлиқ умумий қонуниятлар хусусий жиҳатларни ўрганишнинг аҳамияти катта. Бу, айниқса, Ўзбекистоннинг мустақиллиги шароитида шаклланаётган қадриятлар тизимининг амалиётини ўрганишда ғоят муҳим аҳамият касб этади. Қолаверса, қадриятлар тизимидаги барқарорлик ва ўзгариш ҳолатлари мутлақ қарама-қаршилиқни англатмайди, балки бир-бирини тақозо қилади, умумий жараённинг чамбарчас боғлиқ икки ҳолатини ифодалайди. Биз бу икки ҳолатни Т.Парсонснинг «Ижтимоий тузилишдаги мутаносиблик»,⁴¹ Р.Дарендорфнинг «Конфликтлар социологияси»нинг асосий жиҳатлари тўғрисидаги фикрларига таянган ҳолда таҳлил қиламиз. Улар ҳозирги даврдаги жамиятга ҳос ижтимоий тузилишнинг бир-биридан фарқ қиладиган ҳолатларини таърифлайди.

⁴¹ Parsons T/Sociological theory and modern society-N/1/1967/

Ижтимоий тузилишдаги мутаносиблик	Классификациялар софизациялар
Хар қандай жамиятнинг ижтимоий тузилишида муайян уйғувлик ва таносиблик мавжуд	1 Хар қандай жамиятнинг ижтимоий тузилишида муайян ўзарамчи ва зиддиятлар мавжуд
Уйғулашган ижтимоий тузилишда арча таркибий қисмлар муайян таносибликда бўлади.	2 Ўзгараётган ижтимоий тузилишдаги таркибий қисмлар орасида зиддиятлар мавжуд.
Ижтимоий тузилишнинг мутаносиблиги учун уни ташкил қиладиган таркибий қисмларнинг барчаси муайян жамият касб этади.	3 Ижтимоий тузилишдаги зиддиятларда уни ташкил этадиган таркибий қисмларнинг барчаси муайян аҳамият касб этади.

Т. Парсонс жамиятнинг ижтимоий тузилишидаги уйғувлик ва мутаносибликни сақлаб қолиш учун қадриятлар омилига таянади. У жамиятдаги барқарорликни асосда қилишларнинг муайян қадриятларга асосланган ҳам-касалиги катта аҳамиятга эгаллигини алоҳида таъкидлади. Р. Дарендорф ва унинг тарафдорлари эса жамиятнинг ижтимоий тузилишидаги фарқлар, тафовутлар ҳамда қарши қарама-қаршиликларга кўпроқ эътибор беришади. Уларнинг фикрича, жамиятдаги ўзгаришларнинг доимийлиги унинг ижтимоий тузилишидаги ўзгариш ва зиддиятларнинг доимийлигини таъминлайдиган асос. Шу сабабдан жамият ва унинг тузилишидаги зиддиятлардан кўз юмсадан, балки уларни доимий ҳисобга олиш амалиётга асос қилиб фойда келтиради ҳамда турли қарама-қаршиликларнинг ўз вақтида ҳал қилиш имконини беради.

Маъқур қарашларнинг иккаласи ҳам собиқ Иттифоқ ҳаётида танқид остига олинган эди. Уларга замонавий ва инновацион қараш эса бу танқиднинг адолатдан эмаслигидан асос қилиб беради. Бизнингча, бир-бирига мутлақо зиддек қарама-қарши кўринаётган бу қарашлар жамиятни икки хил тузилишга олиб боради, ундаги жараёнларни икки хил талқин қилиш билим ва боғлиқ бўлиб, уларда жамият ижтимоий тузилиши-

нинг бир-биридан фарқ қиладиган турли ҳолатлари ифодаланган, холос.

Жамиятнинг ижтимоий тузилишига боғлиқ бўлган қадриятлар тизимининг турли ҳолатларини Т.Парсонс ва Р.Дарендорфларнинг юқоридаги қоидалари билан таққослаш орқали ўрганиш ҳам мумкин.¹² Бунда қуйидаги жиҳатларга алоҳида эътибор бериш лозим:

1. Қадриятлар тизимининг бирор ҳолати, уларнинг барқарорлиги ва ўзгаришлари, тизимни ташкил этган қисмларнинг аксиологик боғлиқлиги ҳамда намоён бўлиш хусусиятларини ўрганиш, мазкур жиҳат илмий тадқиқот, аксиологиянинг бу борадаги масалаларини ташкил қилиш учун ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

2. Шу билан бирга, тизимнинг амалиёти масаласи ҳам бор. Ҳўш, умумижтимоий қадриятлар тизими жамият ривожига муайян босқичи тузилишининг аксиологик инъикоси холосми? Унинг ўзи жамият ва уни ташкил этадиган ижтимоий субъектлар учун аҳамият касб этмайдими? деган муаммоларга эътибор бериш масалани назария соҳасидан амалиётга кўчиради, яъни унинг амалиёт, замона реалликлари билан боғлиқлигини англатади.

3. Маълум бир ривожланиш босқичига хос умумижтимоий қадриятлар тизими ўша давр жамиятидаги барқарорлик ва уни ташкил этадиган ижтимоий субъектлар орасидаги ҳамжиҳатликни таъминлайдиган, уларни бир-бири билан боғлаб турадиган маънавий-аксиологик мезон /критерий/ ролини ўташи ҳам мумкин. Яъни жамиятдаги субъектлар ижтимоий барқарорликка йўл қўймайдиган барқарор муносабатларни сақлаб туришда бирор қадриятлар тизими мезонига асосланади, у асосида ўзаро келишади ва баҳамжиҳат фаолият юритади.

4. Бирор-бир қадриятлар тизими мезонига асосланиш жамиятдаги туб бурилишлар даврида ниҳоятда зарур. Бу айниқса, собиқ Иттифоққа хос қадриятлар тизими ўтмишда қолаётган, республикамизда мустақилликка асослан-

¹² Изох. III бобда бу масала атрофида таҳлил қилинган.

ан ижтимоий тузум ва янгича қадриятлар тизими шаклланаётган ҳозирги давр учун катта аҳамият касб этади.

Назарий жиҳатдан олганда, қадриятлар тизими билан боғлиқ масалани ўрганиш шуни кўрсатадики, тизимни муайян ҳолатдаги манзарасини таҳлил қилишда, асосий эътибор унинг таркибий қисмларига қаратилса, тизимдаги ўзгаришларни қараб чиқишда эса замон билан боғлиқ жараёнлар, кетма-кетлик ва давомийликка кўпроқ эътибор беришга тўғри келади. Биринчи ҳолатда тизимнинг тузилиши, иккинчи ҳолатда эса унда кечаётган жараёнларнинг кетма-кетлиги /тарихийлик/ илмий таҳлил учун мақсад бўлади. Бизнингча, тадқиқотдаги бундай номутаноқликни мутлақ қарама-қаршилик, деб бўлмайди. Бу ҳолатда, бир ҳолатни икки хил тушуниш, унга икки жиҳатдан ёндашиш, уни маконда намоён бўлиши ва замон билан мос равишда ўрганишга интилишни ифода қилади. Иккала жиҳат бир-бирини тўлдиргани каби, икки ҳолат ёндашиш ҳам бир-бирини тақозо қилади, уларни қарама-қарши бўлиб кўринаётган ҳолати эса гносеология жиҳатидан аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Қадриятлар тизимига турлича ёндашиш унга хос бўлган хилма-хил қадриятларни тушуниб олишда қўл келади.

Ижтимоий тараққиётнинг муайян босқичидаги умумижамоат қадриятлар тизимини мураккаб манзара ва тузилишда, турли хил намоён бўлиш даражалари ҳамда хилма-хил хусусиятларга эга бўлган серқирра аксиологик қадрият сифатида таҳлил қилиш жоиз. Тизимларни бу таҳлил таҳлил қилишга эътибор катта. Қадриятлар тизимини таркибий хусусияти билан боғлиқ жараёнларни ўрганишда эса қадриятнинг намоён бўлиш шакллари орасидаги номутаноқлик, фарқ, тафовут, қарама-қаршиликлар ҳам мураккаб аҳамият касб этади. Улар қадрият шаклининг мазмуни, таркибий аҳамияти, тузилишида ҳам сақланиб қолади. Бундай қадриятларни барқарор қилиш учун бўлаётган фаолиятлар, бу борадаги эҳтиёжлар, манфаатлар, мақсад ва қадриятларга ҳам тегишли. Қадриятлар тизимини бар-

қарор қилиш йўллари, усуллари, улардан фойдаланиш хусусият ва шарт-шароитлари ҳам бундан мустасно эмас.

Қадриятлар тизими амалиётда, бир томондан, қадрият шакллариға хос турли хусусиятлар, жиҳатлар ва фарқли томонларнинг диалектик бирлиги, мутаносиблиги, иккинчи томондан эса, улар ўртасидаги фарқ, тафовут ва номутаносибликлар асосида вужудга келадиган зиддиятли ҳолатлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу икки жиҳат тизимнинг замондаги икки хил ҳолати, амалий жараёндаги нисбий тинчлик ёки абадий ўзгаришлар ифодасидир.

Қадриятлар тизимининг турли ҳолатлари таҳлилида воқеа ва ҳодисаларнинг кетма-кетлиги, вақт ва замон реалликлари албатта ҳисобга олиниши зарур. Яъни бирор-бир аниқ қадриятлар тизими муайян воқеликнинг қадр-қиммати, субъект учун аҳамиятини ифодалайдиган аксиологик инъикоси эканлигини қайд этмоқ лозим. Бундай ҳолатларнинг узлуксиз такрорланиши эса қадриятлар тизимининг ижтимоий воқелик ва тараққиёт билан боғлиқлигини ифодалайдиган қўидаги муҳим хулосага келиш имкони беради: муайян ижтимоий воқеликка муайян қадриятлар тизими мос келганидек, ўзгарган ижтимоий воқеликка ҳам ўзгарган тизим мос келади. Бундай ҳол замондаги давомиликка нисбатан мос келмаслиги, воқелик ёки қадриятлар тизимидаги ўзгаришлар бир-биридан қисман илгарилаб кетиши ёки орқада қолиши ҳам мумкин, аммо бу мазкур қонданинг бутунлай бузилиши, дегани эмас.

Қадриятлар тизимининг ўзгаришларини замон билан боғлаб ўрганиш нафақат назарий, балки амалий жиҳатдан ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу, айниқса, ҳозирги даврда жаҳон ва Ўзбекистонда рўй бераётган ўзгаришларнинг қадриятлар соҳасида намоён бўлиш хусусиятларини билиб олиш, қўлга киритиладиган илмий далилларни тажрибада қўллаш учун ниҳоятда зарур. Шу билан бирга, бундай қараш ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришларнинг қадриятлар омили ва мезони билан боғлиқ жиҳатларига амалий таъсир кўрсатиш, бу борадаги вазифаларни аниқлаш, зарур чора-тадбирларни белгилаш имкони беради.

Бу борада яна шуни таъкидлаш керакки, муайян жа-
миятнинг тузилишига мос келадиган умумий кадриятлар
тизими ва унинг манзарасини турлича ўрганиш мумкин.
Аmmo, ҳар қандай умумий кадриятлар тизимида икки
таркибий қисм — умуминсоний ва шахсий кадрият шакл-
лари сақланиб қолади, чунки жамиятдаги ҳар қандай ўзга-
ришларга қарамасдан ҳозиргача одам зоти ва инсоният
жамияти мавжуд. Бу икки кадрият шаклининг мавқеи эса
аниқ кадриятлар тизими асосланадиган ижтимоий тузи-
лишнинг умумий манзарасига, ундаги турли жараёнларга
боғлиқ бўлади. Мазкур тизимларда бу икки кадрият шак-
ли бир-бири билан турли хусусий бўғинлар орқали боғ-
ланади, бу бўғинлар ирқий, миллий, этник, маънавий,
синфий ёки бошқа хусусий кадрият тизимлари тарзида
аммоён бўлиши ҳам мумкин. Масалан, қуйидагича:

а) «Умуминсоний—миллий—
шахсий» кадриятлар боғланиши

б) «Умуминсоний—диний—
шахсий» кадриятлар боғланиши

Умуминсоний ва шахсий кадриятларнинг шунга ўхшаш
бошқача боғланишларида ҳам бундай ҳолат сақланиб қола-
ди. Уларнинг таҳлили эса умумийлик, хусусийлик ва ало-
қадорлик диалектикасининг аксиологик жараёнлар учун ҳам
аммоён эканлигини кўрсатади. Бунда «миллийлик», «ди-

нийлик», «синфийлик» ва ҳоказоларнинг ўрни механик тарзда ўзгармайди, албатта. Ижтимоий ҳаётда улар узвий боғлиқликда намоён бўлади. Яъни муайян шахс бир вақтнинг ўзида у ёки бу миллатга мансуб киши, бирор қавмга алоқадор диндор, жамиятнинг ижтимоий тузилишида ўз ўрнига эга бўлган табақа ёки синф вакили, партия аъзоси каби қатор хусусиятларини намоён қилади, ўз қиёфасида эса уларга хос қадриятларни ифодалашни ҳам мумкин.

Бизнинг давримиз учун жамиятнинг ҳозирги босқичи ижтимоий тузилишига мос келадиган умумий қадриятлар тизимининг замонавий манзарасида ўзаро боғланган «умуминсоний қадриятлар — миллий қадриятлар — шахсий-индивидуал қадриятлар» тизимидаги боғланиш алоқаларини тадқиқ қилиш катта аҳамиятга эга.

Бунда фақатгина мазкур қадрият шаклларининг юқоридаги ҳолатини эмас, балки ундан фарқ қиладиган қуйидаги боғланишларни ҳам таҳлил қилиш имкони туғилади:

Мазкур ҳолатга қадрият шаклларининг бир-бири билан алоқаси қонуний эканининг ифодаси сифатида қараш мумкин. Шу билан бирга, бу ҳолатлар ушбу қадриятларнинг бир-бири билан туташ нуқталари борлигидан, уларнинг ўртасида эса чегара йўқлигидан далолат беради. Ана шу кўринишлар асосида умумий тизимдаги жараёнларни ўрганиш мумкин. Бундай ҳолда ҳамма бўғинлар эмас, балки энг асосий, ўзаро алоқадор ва ундаги ўзгаришлар тўғрисида хулоса чиқариш имкони туғилади. Юқоридаги фикрлардан қуйидаги хулосага келиш мумкин:

1. Кадриятларнинг намоён бўлиши шакллари ҳисоби ҳисоб ва турли-туман бўлгани билан, улар ўртада бўлганига ўзаро алоқадорлик мажмуи. Бу, айниқса, бирор ижтимоий воқелик, унинг кўриниши, нарсаси, воқеа, ижтимоий субъектлар ва бошқалар билан боғланган кадрият шаклларининг намоён бўлишида яққол кўзга ташланади. Улар расидаги боғлиқлик ва ўзаро алоқадорлик "Кадриятлар тизими" тушунчасида ифодаланади.

2. Ҳар қандай кадриятлар тизими шаклланиш, амалиёти, такомиллашув ва таназзул давларини бошидан ўтказиб беради. Аммо ҳар қандай ҳолатда ҳам уни ташкил этган кадрият шакллари тизимнинг амалиётида, аниқ ҳолат-намоён бўлишида ўзига хос аҳамият касб этади.

3. Ҳар қандай тарихий давр, жамиятнинг ривожланиш кўрсаткичи, ижтимоий субъектлар (шахс, синф, миллат в. ҳ.) ва бошқалар ҳам ўзига хос кадриятлар тизимига эга бўлади. Муайян ижтимоий воқелик ёки унинг бирор намоён бўлиш шаклига муайян кадриятлар тизими мос келиши кадриятлар соҳасидаги асосий қондалардан биридир.

Жамият тараккиётининг ҳозирги даврида жаҳонда дунёсоний кадриятларнинг устуворлигига эришиш ва ин-теграция қилини ошириш соҳасидаги замонавий талаблар халқ ва миллатларнинг мустақил ривожланиши борасидаги ҳаракат билан уйғунлашиб кетмоқда. Мустақил Ўзбекистонда ҳам ана шундай жараён рўй бераётган бугунги кунда юзага келиётган кадриятлар тизимининг барқарор ҳолати ва унинг истиқболдаги манзарасида кадрият шакллари касб қилинган ўзига хос хусусият ва жиҳатларнинг аксиологияси шаклларини ўрганиш низоҳатда муҳим. Бу бордаги фикр-мулоҳазанинг мантиқий ривожини ана шулар билан боғлиқ, маълумларни илмий таҳлил қилиш белгилаб беради.

8-мавзу. Кадриятларга алоқадорлик, муносиблик ва уйғунлик - барқарор тараккиёт шакли

Кадриятларнинг барча шакллари ўзига хос муносиблик ҳолатига эга. Бунда кадриятлар ўзаро алоқадорлик ва уйғунлик боғлиқлигида жамму бўлади. Ана шуларнинг белгилари

лик жамият ижтимоий тузилишига мос келадиган энг умумий қадриятлар тизимини ташкил қилади. Қадриятлар тизимидаги жараёнлар турлича намоён бўлади:

1. Барқарор яшаётган жамиятдаги умумий ижтимоий тизимнинг турли жиҳатлари, хусусиятлари ва таркибий қисмлари бир бутун яхлитликни ташкил этгани сингари, қадриятлар тизими ҳам ана шунга мос равишда умумий алоқадорлик ва ўзаро боғлиқликда намоён бўлади. Алоқадорлик ва боғлиқликда бўлган таркибий қисмлар амалиётдаги мутаносиблик, уйғунлик, бир-бирига мослик каби умумий қадриятлар тизимининг барқарор ҳолатини ифодалайди.

2. Қадриятлар тизими барқарор бўлган ҳолатда ҳам унда ўзгаришлар жараёни тўхтаб қолмайди: ички тафовут, фарқлар сақланиб қолади, таъсир ва акс таъсир амалга ошади. Бу ўзгаришлар тизимни муайян вақт давомида ҳолатига хос умумий манзарани ўзгартирмайди ёки асосий таркибий қисмлар орасидаги боғланишларни бутунлай узиб юбормайди, аксинча мазкур жараён қадриятлар тизимидаги ички ўзгаришларни, барқарор сифат доирасидаги ҳолатларини ифодалайди.

3. Қадриятлар тизими, унинг амалиёти ва қадрият шаклларига хос жараёнлар пировард натижада умумий тизимдаги асосий боғланишларга «бўйсунмай қолади», уни бошқа сифатга ўтишини заруриятга айлантиради. Бу сифат ўзгариши янги қадриятлар тизими шаклланишига олиб келиши мумкин, ушбу жараён эса диалектик инкорни-инкор сифатида амалга ошади.

Қадриятлар тизими гоят мураккаб ва кўп қиррали ижтимоий муносабатлар, алоқалар, жараёнларни ўзида умумлаштирган яхлит табиий тарихий организм — жамият билан узвий боғланган. Жамият таракқиётининг муайян даврида унинг ижтимоий тузилиши мутаносибликка эга бўлади ва унинг бу даврига қадриятларнинг ҳам нисбатан барқарор ва ўзаро мутаносиб умумий тизимлари мос келади. Бу барқарорлик ва мутаносиблик қадрият тизимлари ўрта сидаги муносабатларга ҳам хос бўлганидан, бир даврда мавжуд бўлган қадрият тизимларидан бошқа даврда мав

жуд бўлган қадриятлар тизимини ажратиш, улар ўрта-сидаги фарқ ва тафовутларни ўрганиш мумкин. Жамият тараққиёти муайян давридаги нисбатан барқарор ва ички мутаносиб бўлган қадриятлар тизимини талқин қилиб турган таркибий қисмлар бир-бирига мос ва мутаносиб бўлади, ўзаро таъсир қилиб туради, диалектик алоқадорлик ва умумий боғлиқликда намоён бўлади.

Ҳар қандай қадриятлар тизими вужудга келиши, шаклланиши ҳамда таркибий қисмларининг уйғунлиги ва ўзаро мутаносиблигига асосланадиган нисбий тинчлик ёки барқарор ҳолатлари амал қилиши, такомиллашуви, ўзгаришлари билан тавсифланади. Айнан ана шу барқарор ҳолат мазкур қадриятлар тизимининг нисбий бетакрор ҳолатдаги, яъни бошқа тизимларга ўхшамайдиган ўзига хослигини ифодалайди. Қадриятлар тизимининг барқарор ҳолатдаги манзараси, ундаги таркибий қисмлар уйғунлиги асосида ўрганилганда замондаги ўзгаришлар, тўғрироғи тизимда муайян вақт давомида рўй бераётган жараёнлар киралашиб колгандай туюлади. Яъни бунда тарихийлик эмас, балки уни ташкил этган таркибий қисмлар ҳолати, ўрни, аҳамияти, хусусиятлари тадқиқотнинг асосий мақсадига айланади.

Бу таҳлилда уларнинг умумий тизимни ташкил этувчи таркибий қисмларга хос алоҳида хусусиятлари қараб чиқилади, ҳолос. Ушбу қадрият шакллари ўртасидаги алоқа ва муносабатлар билан боғлиқ жиҳатлар, уларнинг замондаги ўзгаришларига эътибор берилмайди. Ҳолбуки, айнан ана шу алоқалар ва умумий ўзгаришлар таҳлил қилинганида умумий тизимдаги жараёнларни тасаввур қилиш имконини беради.

Қадриятлар тизимида барқарорликнинг йўқолиши жамиятга таъсир қилади, жамиятдаги салбий ўзгариш эса қадриятлар тизимидаги турли жараёнларга олиб келади. Шу тариқа таъсир ва акс таъсир ҳосил бўлади. Қуйидаги таҳлилимиз замонавий қадриятлар тизимидаги асосий таркибий қисмлар — умуминсоний, миллий ва шахсий қадрият шакллари орасидаги ўзаро алоқа, боғлиқлик,

диалектик уйғунлик, бирини бошқасига айланиш имконияти ва бунинг воқеликда намоён бўлиши билан боғлиқ жиҳатларга қаратилган. Бу таҳлил қадриятларни мутаносибликка эга бўлган барқарор тизимларида умуминсоний, миллий ва шахсий қадриятлар қандай ҳолатларда намоён бўлишини, улар орасидаги муносабатларни тасаввур қилиш имконини беради.

Барқарор қадриятлар тизимининг таркибий қисмлари бўлган шахсий, миллий ва умуминсоний қадриятлар ўртасида ўтиб бўлмас чегара йўқ, улар умумийлик, хусусийлик ва яқкаликнинг диалектик алоқаси ҳамда ўзаро муносабатини ақс эттиради. Бундай тизимда улар ўртасидаги муносабат ва алоқалар қуйидаги тарзда намоён бўлади:

а) қадриятлар диалектик бирликни ташкил қилади. жамиятнинг алоқадор томонлари билан узвий боғлангандан уларни бир-биридан мутлақ ажратиш мумкин эмас. Бу қадриятлар амал қилиш жараёнида бири иккинчисига узлуксиз таъсир қилиб, хилма-хил ва фарқли томонлари диалектик уйғунлашиб боради;

б) муайян қадриятлар барқарор умумий тизимда узвий боғлиқликда намоён бўлсада, уларнинг ҳар бири ўзига хос жиҳат ва амал қилиш хусусиятларига эга. Масалан, умуминсонийликни миллийлик ёки шахсийлик билан алмаштириб юбориш нотўғри. Уларнинг ҳар бири ўзига хос мустақил хусусий тизим ва намоён бўлиш шаклларига эга. Умуминсонийликда миллийликнинг баъзи белгилари бўлиши каби уларнинг иккиси ҳам шахс қадриятлари орқали зоҳир бўлиши мумкин. Шу билан бирга, шахсий қадриятлар тизими ниҳоятда бой, унинг ҳам турлича хусусиятлари мавжуд. Алоҳида шахс бетакрор ижтимоий вужуд сифатида на миллий, на умуминсоний қадриятлар тизими бутунлай қамраб ололмайдиган ўзига хос қадриятларга ҳам эга;

в) қадриятларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш уларнинг бирини барқарор қилишда иккинчисини ҳисобга олмаслик нотўғри. Бунга йўл қўйиш назария ва амалиётда катта хатоларга олиб келиши мумкин. Чунончи, миллий

хатто умуммиллий қадриятларни барқарор қилиш манфаатлари умуминсоний ёки шахсий қадриятлар намоён бўлиш шакллари ҳамда амал қилиш қонунларига зид келмаслиги лозим. Акс ҳолда, ижтимоий ҳаётда қўпгина салбий ҳодисалар вужудга келиши мумкин: шахсий қадриятлар мутлақлаштирилганда шахсий манқуртлик, шахсий маҳдудлик; миллий қадриятлар бўрттирилганида миллатчилик, миллий маҳдудлик /шовинизм/; умуминсоний қадриятлар мутлақлаштирилганида шиорбозлик, космополитизм каби иллатлар пайдо бўлиши учун асослар вужудга келади.

Таҳлил қилинаётган қадрият шаклларининг алоқаси, таъсир ва акс таъсири асосида вужудга келадиган ўзаро мутаносиблик ҳамда диалектик уйғунликни ўрганишда қўйидаги даражаларга эътибор бериш лозим:

1) Умумжамият миқёсида: умуминсоний, миллий қадриятларга эътибор ва инсон қадри намоён бўлиши учун имкониятларнинг яратилгани; умуминсоний қадриятларнинг ҳаётда барқарор қилиниши ва уларга амал қилиш борасида, ижтимоий тизимда асосий ўрин тутадиган субъектларга /тарихий бирликлар, ижтимоий гуруҳлар, партиялар, синфлар, қатламларга/ оид фаолиятда қадриятлар мезонига амал қилиниши.

2) Миллий доирада: миллатнинг маданияти, маънавияти, ижтимоий онги ва руҳиятида умуминсоний, миллий ва шахсий қадриятлар мезони акс этиши; миллий турмуш тарзи ва ҳаёт кечириш жараёнида қадриятларга муносабат, уларнинг амал қилишида умуминсоний ва шахсий жиҳатлар кашф этган хусусиятлар; миллий эҳтиёж, интилишлар, мақсадлар, идеаллар, ғояларни умуминсоний ва шахсий қадриятларнинг диалектик уйғунлиги талабларига мос келиши.

3) Шахслараро муносабатлар ва шахсий қадриятлар даражасида: инсонни қадрият сифатида тушуниш ва шахсий қадриятларни рўёбга чиқариш имкониятлари; умуминсоний ва миллий қадриятлар омилини жамият аъзолари томонидан зарурий мезонлар сифатида англаб олини-

ши; шахсни қадриятларга асосланган мақсадлари, инти-
лишлари, эҳтиёж ва талабларининг умуминсоний ва мил-
лий мезонларга зид келмаслиги; шахс камолоти ва маъна-
вий-ахлоқий қиёфасида умуминсоний ва миллий қадри-
ятлар омили талабларининг акс этиши.

Бундай ташқари, умумжамият ва умуммиллат миқёси-
да рўй бераётган ўзгаришлар, қадриятларни барқарор
қилиш усуллари ва йўллари, жамият ривожининг турли
бошқичлари, минтақалар, давлатлар ва миллатларнинг
ўзига хослиги билан боғлиқ жиҳатлар ҳам юқоридаги
ҳолатларга таъсир қилади. Жамият ривожини ва инсон маъ-
навий камолоти учун ана шу даражадаги диалектик уйғун-
лик ниҳоятда муҳим. Чунки умуминсоний, миллий, шах-
сий қадриятлар мавҳум тушунчалар эмас, балки улар
кишиларни ўраб турадиган жамият, ундаги иқтисодий,
сиёсий ва маънавий муҳит, мафкура ва сиёсат, давлат ту-
зилиши ва бошқариш усули, амалга оширилаётган ижти-
моий ўзгаришлар билан узвий боғлиқ. Бу борадаги диалек-
тик уйғунлик шунда намоён бўладиги, уларнинг биридаги
ўзгариш бошқасига таъсир кўрсатади, бирига нисбатан
нотўғри муносабат бошқасида акс этади.

Шу нуқтаи назардан олганда, жамиятда умуминсоний-
ликка эътибор қандай бўлса, миллийлик ва шахсга муно-
сабат ҳам шундай бўлади. Умуминсонийликнинг ҳақиқий
тантанаси аслида миллий-шахсий ва бошқа қадриятлар-
нинг тантанасидир. Улардан бирининг алоҳида тантанаси
амалиётда бошқасининг фожиасига олиб келиши мумкин.
Бу эса мазкур жойдаги ҳақиқий ҳолат маазарасини яши-
риш учун хизмат қилади, холос. Собиқ Иттифоқда худди
шундай ҳолат рўй берган эди. Шу маънода, биз таҳлил
қилаётган умуминсоний—миллий — шахсий қадриятлар
занжирининг бирор бўғинидаги ўзгариш бошқа бўғинда
акс этади, унда ҳам ўзгариш бўлишига олиб келади. Улар-
нинг бирига хос жиҳатларни барқарор қилиш учун олиб
борилаётган фаолият бошқасининг намоён бўлиш хусу-
сиятлари ва талабларига мос келиши назария ва амали-
ётнинг энг асосий талабидир.

Кадриятлар тизими таркибий қисмларнинг боғланиши. Кадриятлар тизимида уни ташкил этган таркибий қисмларнинг шу тизимдаги боғланишлар ва алоқаларда, тизимдаги ички муносабатларда ўзига хос ўрни бор. Ама- ётда назария ва илмий тадқиқотда умумий боғланиш- нинг муайян қисмини ташкил қилган кадрият шаклига тан- добор бермаслик мумкин эмас. Негаки, умумий тизим- ни тизимдаги энг зарур боғланишлар ҳосил бўлмоғи учун, тан- доб бериш, уларнинг вужудга келишини таъминлайдиган кадрият шакллари, улар орасидаги таъсир ва акс таъ- сир муносабатлари /гарчанд субъектив тарзда бўлсада/ амалга ошмоғи лозим. Кадриятлар тизимидаги зарурий боғ- ланишлар занжирида айнан муайян қисмнинг боғлов- ҳалқа сифатида зоҳирлиги шу боғланиш манзарасини таш- кил қилади, унинг ўрнига бошқа кадрият шаклининг бўлиши қилиниши эса бутунлай ўзгача боғланишга олиб кели- ладди. Масалан, умуминсонийлик билан шахсийлик мил- лийлик орқали эмас, бошқа ҳалқа орқали боғланганида ҳам шундай ҳол юз беради. Бунда «умуминсоний — мил- лий — шахсий» ёки «умуминсоний — диний — шахсий» кадриятлар каби қатор боғланишларни таҳлил қилиш мумкин. Бу ҳолда ҳам юқоридаги қоида — боғланишлар зан- жирида ҳар бир ҳалқанинг ўз ўрни ва аҳамиятига эри- шиши талаби сақланиб қолади. Бу қоида ҳар қан- қан кадрият тизимини ташкил қилган кадрият шакллари тизим- да умумий боғланишга эга бўлган таркибий қисмлар- нинг ўзаро муносабати учун қонуний ҳол.

«Умуминсоний — миллий — шахсий» кадриятлар зан- жири ва унинг таркибий қисмлари орасидаги муносабат- лар ҳам шундай. Миллий ва умуминсоний кадриятлар жа- мият ҳамда миллатларни ташкил қиладиган шахс кадри- ятнинг узвий боғланган. Инсонни кадрият сифатида тушу- ниб, унинг имкониятларини рўйга чиқариш миллий ва умуминсоний кадриятларни барқарор қилишнинг амалга оширилади. Инсон кадр-қиммат топмаган жамиятда миллий ва умуминсоний кадриятлар ҳарқандай маъносини йўқотади. Шунинг учун ҳар қандай миллатнинг асосий кадриятлари топ-

талиши — инсон қадрининг ерга урилишига, умуминсонийликни нотўғри тушунилишига олиб келиши мумкинлигини исботлайди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Уставидан жой олган «Инсон ҳуқуқлари декларацияси» /1948 йил 10 декабрда қабул қилинган/ жаҳондаги кишилар имтиёзлари ва шахс қадриятларининг асосий қомусидир. Бу Декларация Францияда 1789 йил 28 августда қабул қилинган «Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари декларацияси» дан кўра янги замон реалликларини ўзида тўлароқ ифодалайди. «Инсон ҳуқуқлари Декларацияси» кириш қисм ва 30 моддадан иборат бўлиб, ҳар бир инсон миллати, жинси, irqи, табақаси, тили, динидан қатъи назар, Декларацияда баён қилинган ҳуқуқ ва озодликлардан тўла фойдаланиши мумкинлиги эътироф этилган.

Собиқ Иттифок Инсон ҳуқуқлари Декларациясини прогрессив ҳужжатлигини эътироф этса-да, уни қабул қилишига бетараф қолди. Бунда Декларация эълон қилинган ҳуқуқ ва эркинликларни амалга оширишнинг аниқ йўл-йўриқларига эга эмас, деган иддао баҳона қилинди. Аслида гап ҳақиқатан ҳам «аниқ йўл-йўриқлар»да эдимми?

Ҳўш, 63 йил илгари собиқ Иттифок ҳукумати нега «Инсон ҳуқуқлари Декларацияси»ни қабул қила олмас эди? Аввало Декларацияда таъкидланган ҳамма кишиларнинг табиий, ажралмас, дахлсиз ҳуқуқларга эга эканлиги, ижтимоий фарқлари /айниқса табақаси/дан қатъи назар, эълон қилинаётган ҳуқуқ, эркинликлардан тўла фойдаланиши мумкинлиги Иттифок амалиётига тўғри келмас эди. Чунки давлат жамиятдаги ҳамма синф, табақа ва қатламлар жамиятини қуришни мақсад қилиб қўймаган эди. Иккинчидан, ижтимоий ҳаётда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари эмас, балки синфий, партиязвий, мафкуравий қадриятлар устувор бўлиб, умуминсонийлик, миллий муносабатлар ва уларга нисбатан сиёсий муносабат ҳам уларни барқарор қилиш манфаатлари нуқтаи назаридан амалга оширилар эди. Учинчидан, эътиқод, яшаш жойини танлаш, мамлакатдан эркин чиқиш ва унга қайтиш каби энг оддий ҳақ-ҳуқуқлар бир

дар чекланган, эркинликлар эса мафкура йул кўчди-
я «мақбуллик» даражасида эди.

Бундан ташқари, 30-50 йиллар собиқ Иттифоқ тари-
да аҳолининг катта қисмини, ҳатто бутун-бутун халқ-
ни ҳам махсус ва мажбуран «кўчириш» /аслида сургун-
лиш/ даври бўлди: «махсус кўчириш» ва ўз юртида ба-
дарга қилишнинг биринчи даврида /1929-1933 йилларда/
«масан «қулоқлар» ва уларга яқин «кишилар»дан 388334
киши /киши эмас/ мамлакатнинг ғарбидан Урал, Ёқутис-
тон, Қозоғистонга кўчириб юборилди. 1940 йилда ғарбий
худудлардан Сибирь, Урал ва Қозоғистонга поляклардан
10000 киши, 1941-1944 йилларда немислардан 949829
киши, 1941-1948 йилларда эса 120192 киши кўчириб юбо-
рилди. 1943-1944 йилларда бу фожиа қалмоқлар, чечен-
лар, ингушлар, қорачайлар, болқорлар, қрим-татарла-
р, болгарлар, греклар, турклар, курдларнинг бошига
кирди, улар ҳам Узоқ Шарқ, Марказий Осиё ва Қозоғис-
тонга бадарга қилинди; 1937 йилда ва 1945 йилда корейс-
лардан 120 мингга яқин киши ҳам ана шу «буюк кўчи-
риш» азобини тортди. 1949 йилнинг ўрталарида Болтиқ-
и Молдавия, Қора денгиз атрофларидан кўчириб юбо-
рилган кишилар эвазига юқоридаги рақамлар салмоғи янада
кўрилди. 1950-1952 йилларда ҳам бу жараён тўхтагани йўқ,
«кўчириш» Молдавия, Ғарбий Украина, Белоруссия, Молдавия,
Қозоғистон ва Тожикистондан давлат чегараларига яқин худуд-
лардан минглаб кишилар кўчириб юборилди. Айниқса,
«кўчириш»нинг охирида махсус кўчирилган ва бадарга
қилинганларга нисбатан сиёсий тазйиқ ниҳоятда кучайиб
борди. Бу борада собиқ Иттифоқ Олий Совети Президи-
умнинг 1943 йил 26 ноябрдаги махсус қарори ниҳоятда
қатъий аҳамият касб этди. Унга кўра, бадарга қилинган-
ларнинг илгари яшаган юртларига қайтиб бориш ҳуқуқи
«кўчириш» расмийлаштирилди. Бу ҳам етмагандек, бадарга
қилинганларнинг ўзларидан ушбу қарор билан танишган-
ларни тўғрисида тилхат ҳам олинди.

1949 йилнинг 21 ноябрида яна қандай қарор қабул
қилинган, кишиларни бадарга қилиш, ўнлаб махсус ла-

герларда (давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бирига айланиб қолган) Иттифоқ БМТ Бош Ассамблеясида / 1943 йил 10 декабрда / қабул қилинган «Инсон ҳуқуқлари Декларацияси»ни тасдиқлай олармиди? Албатта йўқ! Бизнингча, агар овоз беришда «бетарафлик»нинг иложи бўлмаганида, Иттифоқ делегацияси бу ҳужжатга муқаррар равишда қарши овоз берган ёки БМТ Бош Ассамблеясини бир муддат тарк этган булар эди. Бу масаладаги «бетарафлик», аслида амалиётда унга қарши туриш эканини юқоридаги мисоллар яққол исботлаб турибди.

Демак, ўша жаҳмиётда партиявий кадриятлар тизими-га асосий эътибор қаратилиши бошқа кадриятлар аҳамиятини камайтирди. Аммо бу ҳол ушбу кадриятларнинг бутунлай йўқотилиши дегани эмас, балки улар барқарор тизимда ўз ҳақиқий мавқеларига эга бўлмади. Уларнинг аҳамияти эса бу кадриятлар салмоғига, мазмўнига, ҳақиқий ўрнига мос келмаслиги ҳам тизимда доимий ҳолга айланиб қолди. Собик Иттифоқда фақат қоғоздагина халклар ва республикаларнинг тенг ҳуқуқлигига асосланган, уларнинг эркин, ҳур, озодлигини тўла таъминлайдиган янгича кадриятлар тизимини вужудга келтириш, бунда озодлик, эркинлик, тенглик, бахт-саодат каби асосий умуминсоний идеал-кадриятлар устувор бўлиши кўзда тутилган эди. Аммо Иттифоқда мавжуд бўлган умумий тизимда кўпроқ, сиёсий-партиявий кадриятлар устувор бўлди, бу ҳол доимийга айланди, уни сақлаб қолиш 90-йилларгача давом этди. Гарчанд бунда айтарли ўзгаришлар рўй бермагандек бўлиб туюлса-да, унда ички жараёнлар зарурий равишда амалга ошди. Бу жараёнлар мавжуд кадриятлар тизимининг умумий манзарасини бутунлай ўзгартириб юбормаган бўлсада, пировард натижада ундаги боғланишларни заифлаштиргани, номутаносибликларни кўпайтириб юборганини кузатиш мумкин.

Бугунги кунда Франция «Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси»ни қабул қилганидан буён 200 йилдан ортиқ, БМТ «Инсон ҳуқуқлари декларацияси»ни қабул қилганидан буён эса 60 йилдан ортиқ вақт ўтди. Инсон кадри,

ҳуқуқлари, эркинликлари, умуминсоний қадриятларга жамият миқёсида ҳурмат-эҳтиром, уларни барқарор қилиш ҳозирги даврнинг устувор тамойилларидан бири бўлиб қолмоқда. Мустақил Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат, фуқаролик жамияти қуриш ҳам ана шунга қаратилган. Бунда энг асосий умуминсоний қадриятлар устувор бўлаётгани, ислохотлар инсон эркинлиги ва манфаатлари таъминланишига қаратилгани бежиз эмас.

Умумий қадриятлар тизимидаги уйғунликда нафақат умуминсоний ва миллий, балки шахсий жиҳат ҳам ўз жамиятига эга, у таркибий қисмлар мутаносиблигига ўз хиссасини қўшади. Одамлар иштирок этмайдиган ижтимоий жараёнлар, ўзгаришлар бўлмагани каби, уларга таъсиб бўлган қадриятлар намоён бўлмайдиган соҳа ёки соҳалар ҳам йўқ. Шу маънода, умуминсоний ва миллий қадриятларни шахс билан боғлиқ намоён бўлиш даражаси ҳам аҳамият касб этади. Жамият ёки давлат миқёсида ҳужжатларда, мафкура ва сиёсатда турли ҳужжатларда айтилган қадриятларни барқарор қилиш амалиёти, натижада инсон қадр ва унинг қадриятларини таъминлаш учун яратилган имкониятлар билан боғлиқ. Умуминсоний ва миллий қадриятларга хос хусусий тизимлар индивидуал тизим, яъни шахс қадриятларига нисбатан бир қадар барқарор бўлиб ҳисобланади. Шахснинг ҳаётини эҳтиёж ва интилишлари эса тез ўзгариб туради, бу унинг фаолиятида турлича намоён бўлади. Бир томондан, ёқорида айтилган барқарорлик, иккинчи томондан, индивидуал ўзига хослик ва ўзгарувчанлик умуминсоний, миллий ва шахсий қадриятлар уйғунлигидан иборат диалектик ҳолатни ҳам ўзида ифода қилади.

Қадриятлар тизимининг барқарорлиги жамият аъзо-лари ўртасидаги оддий /механик/ муносабатларни англатади, балки турли эҳтиёж, қизиқиш ва мақсадларга қаратилган шахсларнинг доимий ва такрорланиб турадиган фаолият ва хатти-ҳаракатларида, жамият-инсон қонуни-қоидалар, тартиб ва талаб нормаларида ифода қилини топади.

Умуминсоний, миллий ва шахсий қадриятларнинг намоён бўлиши амалиётдаги диалектик уйғунлик — шахсий маънавий олами, тарбияси ва индивидуал хусусиятлари мезонига айланишида ҳам намоён бўлади. Ҳар бир шахс қадриятлар амал қилиши талабларини тўғри тушуниши асосида фаолият юритгандагина жамиятда бу уйғунликни таъминлаш мумкин. Биз ушбу жараёнда шахснинг ўрни ва у эгаллаган мавқеини мутлақлаштириш, унинг хатти-ҳаракатлари, эҳтиёж ва мақсадларини миллий ҳамда умуминсоний қадриятларнинг амал қилиш имкониятлари билан тенглаштириш нуқтаи назаридан йироқмиз. Аммо умуминсоний, миллий ва шахсий қадриятларнинг диалектик уйғунлиги умуминсоний ва шахсий эҳтиёжлар, жамият талаблари ва алоҳида кишилар интилаётган мақсадларнинг ўзаро алоқасидан, кишиларнинг ўзига хос келишувидан иборат. Бунда умуминсоний ёки шахсий томоннинг устуворлиги ҳаётга аниқ ва муайян шароитга, ижтимоий жараёнларнинг йўналишларига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Қадрият шакллари талабларига, уларга асосланган мезонларга амал қилиш, улар ўртасидаги диалектик уйғунликни таъминлаш, бу қадриятларга таянган ҳолда ҳамжиҳатлик билан иш қўриш ва фаолият юритиш ушбу «келишув» асосини ташкил қилади. Жамият аъзоларининг муайян қадриятлар тизимига таяниб иш юритишлари ва ўзаро келишувларигина ушбу тизимнинг барқарорлигини сақлаб қолиши мумкин. Бунда бирор жамиятдаги аниқ тизим эмас, балки қадриятларнинг умумий барқарор тизимлари назарда тутилаяпти, холос.

Шахснинг маънавий камолоти жараёнида унинг онгида шаклланадиган қадриятлар омили намоён бўлиши тўғрисидаги тасаввурлар қадриятларни англаш асосида вужудга келадиган шахсий эҳтиёж ва талабларни бир қадар белгилайди. Жамиятдаги кишиларнинг қадриятлар омилига асосланадиган ўзаро келишув ва ижтимоий шерикчилиги, бир томондан, ушбу омилни ҳиссий англаб олиш, унга асосланган тасаввурлар, иккинчи томондан эса, бу омил талабига риоя қилиш, уни бажаришга интилиш орқали

налга ошади. Умуминсоний, миллий ва бошқа кадриятлар мезонини тасаввур қилиш ҳамда англаб олишга асосланадиган келишув қўйидагиларда намоян бўлади:

1. Кадрият шакллари тўғрисидаги тушунча, ҳукм ва ҳосилларда уларнинг қайси бири аҳамиятлироқ ва умуминсонийлик талабига кўпроқ жавоб беришини тушуниш, қайси барқарор қилиш ёки сақлашга интилиш;

2. Кадриятлар амал қилгани қонунҳақларини англаш, уларга қандай мезонлар талабини тўғри тушуниш ва риоя қилиш;

3. Кадриятларга эришиш мақсади йўлидаги шахсий қийинчилик ва имкониятларни одилona баҳолаш, уларни миллий ва умуминсоний кадриятлар мезони амалиёти билан мувофиқлаштириш;

4. Кадриятларга нисбатан ишонч, уларга интилишга қандайдиган шахсий интилишларни жамият манфаатларини ҳисобга олиш, миллий талабларни унутмаслик.

Кадриятлар мезонини тасаввур қилиш ва англаб олиш шаклланадиган ўзаро келишув ижтимоий фаолиятнинг натижалари билан ҳам узвий боғланган. Ҳаётда вужудга келадиган турли шароитларда кадриятлар омилини ҳисобга олиш ва уларга амал қилиш объект ҳамда субъект ҳисобидан тарзида рўй беради. Бунда кадриятлар омилини ҳисобга олиш хил аҳамият касб этади: бир томондан, умуминсоний, миллий ва бошқа кадриятларнинг уйғунлиги жамиятнинг мавжуд талаблар, қонун-қоидалар, умумий мезонлар билан зоҳир бўлади ва доимо шахсга таъсир қилади; иккинчи томондан эса, ушбу талаблар, қонун-қоидаларнинг субъектив англаб олиниши улардан фойдаланиш ва уларни жабҳаларда амалий фаолият юритиш учун асос бўлади. Мазкур икки жиҳатнинг уйғунлиги кадриятларга асосланган келишувни таъминлайдиган маънавий омилнинг энг муҳим хусусияти бўлиб ҳисобланади. Ҳар бир киши алоҳида-алоҳида индивидуал субъект бўлганидан унинг маънавий ола-

мида ҳам юқоридаги икки жиҳат тўла-тўқис акс этади. Шу билан бирга, ҳар бир киши онги, қобилияти, иқтидори, истеъдоди, имкониятлари нуқтаи назаридан ҳам бошқалардан фарқ қилади. Ҳар бир шахс умуминсоний ва миллий қадриятларни маънавий мезон сифатида англаб олар экан, ўз фаолиятида, масъулият, бурч, ор-номус билан боғлиқ тасаввурларида юқоридаги ўзига хос икки жиҳатнинг таъсиридан бутунлай озод бўла олмайди.

Шахс умуминсоний ва миллий қадриятлар мезонини англаши ва уни ҳисобга олиши натижасида амалга ошираётган фаолиятида уларнинг таъсирини доимо сезиб туради, ҳисоблашишга мажбур бўлади. Шу билан бирга, ўз фаолияти, хатти-ҳаракати ва маънавий-ахлоқий қиёфасида ушбу қадриятларни намоён қилади. Шу маънода, шахс умуминсоний ва миллий қадриятни боғловчи ўзига хос ҳалқа, уларни амалиётда намоён қилувчи асосий воқеалардан бири. Шу билан бирга, ҳар бир шахс қадриятларга асосланадиган ижтимоий келишувнинг энг кичик, ammo энг зарурий бўғини, уни вужудга келтиришнинг энг биринчи «калити» ҳамдир.

Таҳлил қилинаётган ҳолатда умуминсоний ва миллий қадриятларга асосланадиган барқарор муносабатлар ижтимоийлик сифатида, шахс эса яқка индивидуаллик тарзида намоён бўлади. Бунда ижтимоий ёки индивидуал жиҳатларни бўрттириш хавфи мавжуд. Бу, айниқса, шахсий индивидуалликнинг амалиётдаги мавқеи учун муҳим аҳамиятга эга.

1. Умуминсоний ёки миллий жиҳатни мутлақлаштириш шахс ва унинг қадриятларини унутишга сабаб бўлади. Индивидуалликка ниҳоятда катта зиён келтиради. Бу эса, ўз навбатида, жамият аъзолари омилкорлигини сундиради, фаолликка интилмайдиган, ижтимоий жараёнларда ижодий иштирок этмайдиган кишиларга айланишига олиб келади. Бундай кишилар орасида тақдирга тан берганлари /фатализм/, турли кўрсатма ёки буйруқ кутиб турадиганлари, зарур бўлганида жавобгарликни бўйнига олиб фаол ҳаракат қила олмайдиган, журъатсиз шахслар

Шахсий қадриятларнинг миллий ва умуминсонийликка таъсири тўғрисида фикр юритганда, аввало, уларнинг намоён бўлиш даража ва амал қилиш хусусиятларини ҳисобга олиш лозим. Шахсий фаолият жамоа, муайян ижтимоий бирлик амалга ошираётган фаолиятга нисбатан ўзига хослиги, алоҳида ва индивидуаллиги ҳамда кўлами билан фарқ қилади. Бу фарқ миллий ва умуминсоний даражалар кўзгусида янада кўпроқ намоён бўлади.

Умуминсоний қадриятларни миллий ва шахсий даражалар орқали намоён бўлиши мумкинлиги шубҳа уйғотмаслиги мумкин. Агар, улар ўртасида диалектик алоқа бўлса, унда шахсий қадриятни миллий, ҳатто умуминсоний даражага кўтарилиш имкони борми? — деган савол кўпчиликти ўйлантиради. Бу саволга умуминсоний қадриятлар миллий ёки шахсий қадриятларнинг умумий йиғиндиси, яъни, яккаликларнинг йиғиндиси ҳосил бўлган умумийлик ёки бўлақларнинг қўшилишидан вужудга келган бутун тарзида намоён бўлади, деб жавоб бериш масаланинг бир жиҳатини аниқлаштиради, холос. Лекин бунда шахсий қадриятларнинг миллий ёки умуминсоний даражага кўтарилиши имконияти тўла-тўқис очилмайди.

Гап шундаки, алоҳида шахсларнинг қадри ва қадриятлари ҳам миллий ёки умуминсоний мавқега эга бўлиши ва бундай даражага фаол таъсир кўрсатиши мумкин. Бу айниқса, буюк кишилар фаолиятида, уларни жамият ҳаётидаги ўрни, амалга оширган ишлари, моддий ёки маънавий бойликларни яратишга қўшган ҳиссасида яққол кўзга ташланади. Масалан, Марказий Осиёдаги ўрта асрлар цивилизацияси яратган қадриятлар умуминсонийлик хазинасига қўшилган энг катта ҳиссалардан биридир. Бу цивилизациянинг энг машҳур кишилардан бири — Амир Темур фаолиятининг аҳамияти шахсий даражадан миллий, қолаверса, умуммиллий даражага кўтарилган. Холбуки, бундай фаолият юритишга эришиш имконияти муғуллар босқинидан қутилиш учун кураш бошлаган Мовароуннаҳрдаги бошқа раҳбарларда /масалан, сарбадорлар ҳаракатининг раҳбарларида, бошқа беклар ёки пешқа-

ларда ҳам/ бор эди. Бу имкониятни мўғулларнинг 150 йилда яқин даврдаги босқинчилигига чек қўйиш учун белгилаган Мовароуннахр халқлари ва уларнинг буюк яратилганлиги, курашга тайёр бўлган кўтаринкилик руҳи билан тиртилган эди. Ўрта Осиёда, Шахрисабздаги Хўжа Илор даҳасида Тарагай барлос оиласида туғилган Амир Темурнинг пайдо бўлиши тасодиф эмас, балки давр талаби эди. У 150 йил давомида келгиндилар босқинидан эзилган, шунинг учун Ўрдалиқ мўғул бекларининг тўхтовсиз тажовузладан жабр-зулм кўрган, Чигатой улуси беклари томонидан бўлакларга бўлиб юборилган ва таланган мамлакат учун курашган эди. Амир Темур Мовароуннахрда бирлашган халқларнинг давлат тузган давлат арбоби сифатида ана шу мураккаб вазиятни ифодалаган эди.

Хамма замонларда ҳам шахсий кадриятларнинг мисли-мисли даражага етиш имкони воқеликка айланмаган эди. Шунинг учун устига жамиятда доимо ҳам шахс кадриятлари бўлиши шикёсга кўтарилиши учун имконият бўлмаган эди. Бу, шунинг учун, шахс кадри асосий деб ҳисобланмайдиган, инсон кадрини топмаган жамиятда яққол намоян бўлади. Инсоннинг асосий кадрият эканлиги, ўзга кадриятларнинг қисмийлиги ана шу пойдевор асосида қурилиши тўғрисида айтилмаган жамиятда ижодийлик, қобилият, юксак қисмийлик ҳам ўз кадрини топмайди.

Шунинг учун, Мирзакалон Исмоилий мислий кадриятларнинг катта хисса қўшган ёзувчи, Адибнинг «Фарғона ёзувчи» романи халқимиз маданий кадриятлари ҳақида жой олган. Ёзувчининг қобилияти, билими, истеъдоди маҳсули бўлган бу ромanning ижодига эътибор қилинган, холос. Хўш, китобнинг учинчи қисмини адибнинг умири етмадими? Тоҳир Маликнинг гунаҳ беришича, «Ёзувчи ҳаёт чоғида «Учинчи китоб биттади?» деб берилган саволлар жавобсиз қолар. Бу саволга бир сафар адиб «Қандай жавоб бераётганимни қаноқдалигимизда ёзганимни айтганим билан

эълон қилинмайди-ку»? — деган экан. Аммо бу тўлиқ жавоб эмас, саволга ҳақиқий жавоб ёзувчининг «Учинчи китобни ёзмайман, шунча меҳнат қилиб нима кўрдим» деган сўзларидир. Холбуки, китобнинг иккинчи қисми битганида ёзувчи олтмиш ёшни қоралаган, ҳали куч-қувватга тўла, демак, учинчи қисми ёзиш учун имкониятлари бор эди. Ўша даврда уч жилдлик тўла-тўқис асарга /трилогия/ эга бўлиш имконияти ҳам йўқ эмас эди. Аммо бу имкониятлар воқеликка айланмади. Собиқ Иттифоқ даврига хос бўлган инсон қадрига етмасликнинг оқибати бунда ҳам яққол намоён бўлади.

Шахсий қадриятларнинг миллий ва умуминсоний даражага кўтарилиши имкони ниҳоятда камлигини ана шу мисолдан кўриш мумкин. Бу, айниқса, интеллектуал қадриятлар ва уларга эга бўлган шахслар, ижтимоий қатламлар ҳаётида ниҳоятда кўп учраб турадиган ҳолдир.

Умуминсоний ва миллий қадриятлар мезони ва уларга асосланган барқарорлик шахс учун ижтимоийлик сифатида намоён бўлар экан, улар ўртасида фақат бир томонлама таъсир эмас, балки акс таъсир ҳам бор. Инсон ижтимоий жараёнларнинг оддий иштирокчиси эмас, балки фаол қатнашчиси, ижодий яратувчисидир ҳамдир. Ушбу таъсир ва акс таъсир қадриятлар намоён бўлишининг даражалари ўртасидаги алоқани ҳам ифодалайди. Бундай ҳолда икки қарама-қарши томонга йўналган ҳаракат бири бири билан доимий алоқада зоҳир бўлади, умуминсоний ва миллий қадриятлар гоҳ диалектик уйғунликда, гоҳ алоҳида-алоҳида шахсга таъсир қилади; уларнинг таъсири субъект инсонга томон йўналтирилган бўлади; инсон ҳам ўз фаолиятида нафақат қадрият намоён қилади, балки миллий ва умуминсоний қадриятларга интилади, мақсад ва қизиқишларини уларга қаратади, шу тариқа ўзи ҳам уларга интилиб яшайди.

Қадриятлар тизими амалиётини ўрганиш шуни кўрсатадики, алоҳида шахслар учун умуминсоний ва миллий қадриятларнинг диалектик уйғунлиги бир неча хил тарзда намоён бўлади:

1. Кадриятлар мезонининг шаклланиши ўтмишга алоқадор бўлганидан, у шахснинг маънавий камолоти бошланишиданоқ унга объектив тарзда таъсир қилади, бундай ҳолатда умуминсоний ва миллий кадриятлар алоҳида шахсларнинг тарбияси учун ўтмишдан мерос қолган барқарор ижтимоий-тарихий омил сифатида намоён бўлади.

2. Шахснинг камолоти ижтимоий ривожланувчи жараёндир. Бу жараёнда у камолотга етиб боради. Аммо уни тўраб турган ижтимоий муҳитга ижтимоий ҳаёт, муносабат ва кадриятлар тизими барқарор бўлса, шахснинг шу тизимга муносабати ҳам бирор барқарор йўналишга томон шаклланиб боради. Яъни инсон камолоти жараёнида мавжуд кадриятларга нисбатан фикри, ишончи, хулосалари, билими, орзу-умидлари ва мақсадлари ҳам бирор тарзда шаклланиб, мустаҳкамланиб боради.

3. Муайян кадриятлар тизими ёки кадрият шаклини барқарор қилишга ишончи собит бўлган киши ана шу барқарор кадриятлар мезонини сақлаш ёки унинг амалиётини таъминлаш учун ҳаракат қилиши аниқ. Ижтимоий ҳаётда бундай собитқадамлик кадриятлар омили таъсирини ошириш, кўзланган мақсадларга етишдаги энг асосий сабаблардан биридир.

4. Ривожланиш жараёнида янгича шарт-шароитлар мавжудга келганига қарамасдан, маълум муддатга ўтган аврдаги кадриятлар ёки уларнинг баъзилари ҳам кишилар учун ўз таъсирини сақлаб қолади. Бундай шароитда маънавиятда ўтмиш қолдиқлари деб аталадиган ҳоллар мавжудга келади. Ушбу қолдиқларнинг сақланишига диалектик муносабатда бўлиш, уларни сақлаб турган кишиларга эҳтиёт бўлиб ёндашиш зарур.

5. Муайян даражада умуминсоний ва миллий кадриятлар тўғрисидаги нисбатан барқарор фикрлар, хулосалар, талавларлар, орзу-умидлар, мақсадларнинг бирор тарздаги ифодаланиши авлоддан-авлодга мерос қолади. Бу мерос ҳар қандай шахснинг маънавиятида, унинг кадриятлар тўғрисидаги баъзи доимий хулосаларида муайян маънавият ва таъсирга эга бўлади.

6. Умуминсоний ва миллий кадриятларни англаш ҳамда тасаввур қилишда турли ижтимоий гуруҳлар, қатламлар, сиёсий партиялар ва бошқаларнинг эҳтиёж, манфаат ва мақсадлари алоҳида шахс учун ўзига хос ўрин тутати. Шахс ана шу синф, гуруҳ, қатламларга хизмат қилиши, уларнинг шаклланган кадриятларини барқарор қилиш мақсадида ҳаракат қилиши ҳам мумкин.

Умуминсоний, миллий, шахсий кадриятлар ўртасидаги ўзаро муносабат, алоқа ва диалектик боғлиқлик умумий тизим нисбатан барқарор бўлганида муайян мутаносибликни ифодалайди. Аммо нисбатан бу барқарорлик доимий, мутлақ ва абадий эмас, балки турли фарқ, тафовут, номутаносиблик орқали мавжуд бўладиган ўзгарувчан ҳолатдир. Кадриятлар занжиридаги юқоридаги барқарор ҳолат эса умуминсонийликдан шахсийликка фақат миллий кадриятлар тизими орқали борадиган диалектик уйғунликка асосланади. Бу уйғунликнинг жамият аъзолари томонидан англаб олиниши, унинг талаблари асосидаги ҳамжиҳатлиги ва ҳамкорлиги ижтимоий тузилиш ҳамда умумий кадриятлар тизимидаги барқарорликни таъминлайди.

Таҳлил қилинган барча ҳолатлар умуминсоний, миллий ва шахсий кадриятларнинг ижтимоий ҳаёт, унинг барча соҳалари, инсон қиёфаси, фаолиятида узвий боғлиқликда намоён бўлишини, уларнинг ҳамбарчас алоқада эканини кўрсатади. Ушбу кадриятлар ўртасидаги ўзаро алоқа ва муносабатдаги боғлиқлик, мутаносиблик ва уйғунлик кадриятлар тизимидаги барқарорликни ифодалайди. Яъни, ҳар қандай жамият ривожининг муайян даврида унинг барқарор ижтимоий тузилиши ҳолатига мос келадиган умумий кадриятларнинг барқарор тизими мавжуд бўлади. Барқарор жамиятдаги кадриятлар тизими яхши интеграллашган, унинг таркибий қисмлари эса ўзаро мутаносибликда, боғлиқлик ва диалектик уйғунликдадир. Бундай ҳолда кадриятлар тизимидаги ҳар бир бўлин ушбу тизимнинг барқарорлиги учун маълум бир аҳамият касб этади ва бу борада ўзига хос вазифани адо этади. Шундай экан, кадриятлар тизимининг барқарорлиги у мавжуд бўлган жамиятдаги кишиларнинг шу йўналишдаги фаолиятига, ўзаро ҳамжиҳатлиги ва ҳамкорлигига боғлиқ.

19-мавзу. Қадриятлараро номутаносиблик ва зиддиятлар — ижтимоий беқарорликнинг сабаби ва оқибати

Хар қандай қадриятлар тизими мутлақ ўзгармас ва абадий уйғун ҳолда пайдо бўлмайди, тўла-тўқис мутаносиблиги ва доимий барқарорлигини сақлаб қола олмайди. Унинг амалиёти жараёнида ҳам хилма-хил ўзгаришлар рўй беради, тизимнинг таркибий қисмлари ўртасида янгиликлар вужудга келади ёки бошқа шаклга киради, ранг-баранг хусусият кашф этади. Қадриятлар тизимининг шаклланишида унинг баъзи қисмлари эски тизимдан мерос қолади, ўз хусусиятини ўзгартириб, тизимнинг таркибий қисмига айланади, бошқалари мавжуд қадриятларга хос бўлган ўзгариш натижасида ҳосил бўлади, тизим вужудга келиши билан шакллана бошлайди, яъни фақат ана шу тизимни вужудга келишигина унинг амал қилиши учун имконият яратади. Шундай қилиб, хар қандай қадриятлар тизими, бир томондан, эски тизимдан мерос қолган, иккинчидан, ўз шакли, мазмуни ёки амал қилиш хусусиятини ўзгартирган, учинчидан эса ўзи билан бирга вужудга келган қадрият шакллари умуллаштиради, улар ўрта-сидаги алоқа ва боғланишларни ифода қилади.

Янги қадриятлар тизими шаклланиши силлик, бир тегишсиз кечадиган жараён эмаслиги собиқ Иттифоқ тугаганидан кейин ҳам давом этган. Тогли Қорабоғ, Грузия ва Абхазия, Днестрбўйи, Шимолий Кавказ худудларида рўй берган можаролар билан боғлиқ муаммолар яққол кўрсатди. Ягона тизим ижтимоий субъектларни бирлаштириб ва ҳамжиҳатлигини таъминлаб турувчи қадриятлар омили шифатидаги мавқени йўқотган Югославияда ҳам ана шундай ҳоллар содир бўлди. Бу эса қадриятлар тизимининг оғирликдаги ўзгаришлари, уни беқарор ҳолга олиб келадиган, дарз кетишига асос бўладиган номутаносиблик ва қарама-қарши жиҳатларни зиддиятли ҳолатга айланиши, уларнинг барҳам топиш хусусиятлари тўғрисидаги масалаларни қараб чиқишни заруратга айлаштиради.

Қадриятлар тизимининг амалиётида уни ташкил этган таркибий қисмлар билан боғлиқ тўрт ҳолатни кузатиш мумкин. Бу ҳолатлар қадрият шаклларини умумий тизимдаги ўрни, аҳамияти ва истиқболли билан боғлиқ. Яъни, баъзи қадрият шакллари мазкур тизимда ниҳоятда кичик ўринни эгаллайди ёки ўз аҳамиятини аста-секин йўқотади, тизимнинг истиқболдаги амалиётида унга ўрин бўлмайди; бошқалари ўз мавқеини оширади, тизимда асосий ўрин эгаллайди, унинг истиқболлида ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолади; учинчилари эса, тизим шаклланишида эндигина вужудга келаётган бўлади, умумий боғланишларда катта ўрин ва аҳамият касб этмайди, аммо тизимнинг истиқболлида энг муҳим таркибий қисмга айланади; тўртинчилари тизим амал қилиши жараёнида шаклланиши, унинг истиқболлида ўз ўйинларига эга бўлиши, ушбу тизим бошқасига айланганида ҳам аҳамиятини йўқотмаслиги, ўз мавқеини сақлаб қолиши ҳам мумкин.

Қадриятлар тизимининг амал қилиш даврида унинг тузилиши, таркибий қисмлари ўртасидаги боғланишларда ҳам турли жараёнлар боради. Баъзи алоқалар зарурлигини йўқотади, керак бўлмай қолади, бошқалари эса энг муҳим хусусият касб этади, тизимнинг бир неча қисмига алоқадор бўлган боғланишлар эса умумий тизим учун асосий боғланишга, энг умумий алоқадорлик шаклига айланади. Тизим вужудга келиши билан шаклланиш имконига эга бўлган янги қадрият шакллари бир-бирлари билан алоҳида, янгича боғланишларни ҳосил қилади, умумий тизимдаги боғланишларда муайян ўрин эгаллайди ва ўзига хос вазифани бажара бошлайди. Умумий қадриятлар тизими амалиёт жараёнида такомиллашиб боради ёки унда номутаносибликлар, зиддиятлар кўпайиб боради.

Қадриятлар тизимидаги номутаносибликлар. Қадриятлар тизими ва унинг амалиётида бир неча хил номутаносибликларни кузатиш мумкин. Аввало, шу тизим вужудга келиши билан боғлиқ номутаносиблик бўлиши ва бу қадриятлар тизим амалиёти натижасида ҳал қилиниши, асо-

ий мавқеини йўқотиши ёки муайян даражада сақланиб
миши, яъни тизимдаги диалектик боғланишларда қара-
қаршилиқнинг бирор томонини акс эттириши мумкин.
ундай ҳолатда ушбу номутаносиблик мазкур тизимнинг
вужудлиги учун зарур омилга айланади, унинг манзара-
да муайян мавқега эга бўлади, шу тизим барқарорлиги
учун аҳамият касб этади.

Собиқ Иттифоқ давридаги «Инсон ҳуқуқлари декларация-
сини тасдиқламаслик билан боғлиқ мисолда ана шун-
дай номутаносиб ҳолат кўзга ташланади. Яъни, собиқ Ит-
фоқ тузумининг кадриятлар тизимида айрим қатлам ва
сифатли кадриятлари умумий кадриятлар тизимининг энг асо-
сий ва марказий бўғинларини ташкил қилар, умуминсо-
бий, миллий, шахсий ва бошқа кадриятлар тизимда син-
дирилган кадриятларга нисбатан мақбуллик даража-
да қаралар эди. Бундай номутаносиблик ўша тузум қад-
риятлар тизими вужудга келиши билан шаклланган, ке-
инчалик унинг асосий номутаносибликларидан бирини таш-
кил қилган, шу билан бирга, тизимни амалиётдаги хусуси-
ятлари учун асосий мезонлардан бири бўлган эди.

Кадриятлар тизимида илгаридан мерос қолган номута-
носибликлар ҳам бўлиши, улар тизим амалиёти жараё-
нида барҳам топиши ёки сақланиб қолиши, ҳатто асосий
сифатли эгаллаб олиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда мазкур
номутаносиблик умумий тизимда ўз ўрнига эга бўлади ва
аҳамиятини сақлаб қолади. Масалан, чор Россиясининг Тур-
стон ўлкасига «хом ашё базаси» сифатида қарагани маъ-
навий, собиқ Иттифоқ даврида ҳам бундай муносабат сақ-
ланади ва у яққол кўзга ташланадиган бўлиб қолган эди.

Кадриятлар тизимида номутаносибликларнинг куча-
лиги уларнинг янгилари вужудга келишига ҳам сабаб
бўлади. Тизимнинг асосий мазмунини ташкил этувчи но-
мутаносибликлар ривожланиш жараёнида унинг амалиё-
ти учун тўсик бўла бошлайди, тўғрироғи, бу амалиётнинг
қийинчилигини йўққа чиқаради. Собиқ Иттифоқда ишлаб
чиқаришнинг «экстенсив» ривожини иктисодий тараққиётнинг
асосий йўли сифатида қабул қилинган эди. Бу усул аста-

секин жаҳондаги илғор мамлакатларда қўлланилаётган универсал технологиялар, замонавий механизмлар, асбоб-ускуналар, электрон машиналар ва бошқаларни ишлаб чиқариш ва турмушда кенг ёйилмаслигига олиб келди. Бу эса, ўз навбатида, иқтисод, ишлаб чиқариш ва турмушдаги қолоқликлар билан «энг илғор мамлакат» тўғрисидаги ғояларнинг номутаносиблигига, фуқароларни «энг илғор» жиҳатларга бўлган ишончи сўниб боришига, пировард натижада собиқ Иттифокқа хос иқтисодий қадриятлар тизими истиқболи учун зиён келтирадиган номутаносибликлар юзага келишига асосий сабаблардан бири бўлди.

Қадриятлар тизими амалиётидаги фарқлар, тафовутларга асосланган номутаносибликлар доимий ҳаракатда ўзгариш жараёнида. Уларнинг амалиётдаги хусусиятларини ўрганишда, бир томондан, мазкур тизим моҳиятидан келиб чиқадиган асосий жиҳатларни, иккинчи томондан эса, унинг мавжудлиги учун асосий бўлмаган, муҳим аҳамият касб этмайдиганларини ажратмоқ лозим. Бунда номутаносибликлар амалиётининг асосий хусусиятларини ўрганиш, уларни бир-биридан ажратиш ниҳоятда муҳим:

1. Биринчи ҳолатда номутаносиб жиҳатлар ва хусусиятлар бир бутуннинг икки томони сифатида намоён бўлади, бири иккинчисига зид бўлиб қолмайди, балки бирининг борлиги иккинчисининг мавжудлигини заруриятга айлантиради. Бундай ҳол қадриятлар тизими манзарасининг серқирралиги, қадрият шакллари ва улар намоён бўлишининг сермаънолиги билан боғлиқ. Бу ҳолатда ҳам ўзгаришлар жараёни боради, аммо ўзгариш номутаносиб жиҳатлар зидлигини эмас, балки уларни муайян мутаносибликда такомиллашувини ифодалайди. Бундай мутаносиблик амалиётда янгиликни тадрижий шаклда вужудга келишига имкон яратади. Шу билан бирга, бу таҳлит қарама-қарши томонлар диалектикасига асосланадиган ўзгаришлар умумий тизимни бутунлай ўзгартириб юбормайди, балки мазкур қадриятлар тизими доирасида амалга ошаётган жараёнларни, тизимнинг такомиллашаётгани ёки замона реалликларига мослашиб бораётганини англатади.

2 Кадриятлар тизимидаги номутаносибликлар шунинг-
холатда бўлиши ҳам мумкин, бунда улар бир бутун-
икки фарқ қиладиган томоннинг ифодаси сифатида
аҳамиятини йўқотади, тизим бирлигини таъминлайди-
богланишлардан зидлик ҳолатига айланади. Бу ҳо-
лда илгари тизим ривожини билан бирга тақсимланган
номутаносиблик тезроқ ўзгара бошлайди, номутаносиб-
лик эки томонлардан бирининг тез ўзгариши умумий
тизимнинг манзарасида янги ҳолатларни жадал вужудга
келтириши эки уни бошқа шаклга айланишини муқаррар
қилиб қўйиши ҳам мумкин. Масалан, собиқ Иттифоқдаги
миллий республикаларни марказдан туриб сўбсий бошқа-
лиқ усули нақадар эскириб боргани, унинг жамиятни уму-
ий бошқаришдаги ўрни сақланиб қолгани сари миллий
кадриятлар бўлинида тўхтовсиз ўзгаришлар жараёни бор-
ди. Бу жараён дунё халқлари XX аср ўрталаридан бош-
лаб мустақил тараққиёт йўлидан боришни танлаб олаёт-
ган халқлари билан боғлиқ умуминсоний талаблар билан
мувофиқлашиб кета бошлади. Бундай шароитда миллий кад-
риятлар билан боғлиқ ўзгаришларни собиқ Иттифоқдаги
миллий боғланишлар занжири тутиб тура олмай қолди.
Бундай шароитда ўзгаришлар аста-секин иккинчи томонда-
ги ўзгаришларга олиб келди, бу эса умумий тизимдаги
номутаносиб ҳолатга сабаб бўлди.

Кадриятлар тизимидаги номутаносиблик кучайиб ке-
тди, унинг аҳамияти ва кўлами кенгайиши, умумий ти-
зим амалиёти учун асосий ички тўсиқ бўлиб қолиши ҳам
мумкин. Бундай шароитда карама-қарши томонлар бир-
бирига бутунлай зид бўлиб қолади, тургун ҳолатга айла-
нади. Агар ана шу ҳолатга етган номутаносиблик ўз вақ-
тида ҳал қилинмаса унда зиддият ҳолати рўй беради, уму-
ий тизим беқарор бўлиб қолгани етмасдан, карама-қарши
томонларни қониқтирмай қолади, дарз кетади. Бунга собиқ
Словенияни ташкил этган республикалар ўртасидаги
экономавий муносабатлар яққол мисол бўла олади. Бу мо-
ҳитларнинг маънавий асосларидан бири — илгари уму-
ий бўлган кадриятлар тизимининг дарз кетиши, унинг

жамият аъзолари ҳамжиҳатлигини таъминлайдиган асосий омил, уларнинг ўзаро келишуви ва бардамлиги учун маънавий мезон сифатидаги аҳамиятини йўқотиб қўйганлиги билан боғлиқ. Нафсиламбирини айтганда, собиқ Югославия ҳудудидаги халқлар ўша ҳудудда азал-азалдан яшаб келмоқда ва яшаб қолади ҳам. Аммо бу жойда илгари умумий бўлган тизим ўрнига янгисини вужудга келтиришдаги номутаносиблик ва қарама-қаршиликларни ўз вақтида, биринчи босқичда ечиш имкониятидан фойдаланилмади, улар зиддиятга айланиб кетди. Номутаносибликларнинг биринчи босқичда ечиш имконияти удаланишига Чехия ва Словакия мустақил давлатлари вужудга келиши (1993 йил) яққол мисол бўлади. Бунда қарама-қаршиликлар зиддият ҳолатига етмасдан ҳал қилинди, умумий келишув /консенсус/ зиддиятли жараён бўлишининг олдини олишга ёрдам берди. Бу жойда ҳам умумий қадриятлар тизимида туб ўзгариш рўй бергани кўриниб турибди. Аммо бунда номутаносиблик ҳолатига етган томонлар муносабати зиддиятга айланиб кетмасидан, умумий тизимни сақлаб қолиш ва номутаносибликни кучайтириш ёки ҳаспўшлаш йўлидан эмас, балки уни хусусий қисми асосида янги қадриятлар тизимини шакллантириш усулидан фойдаланилди. Албатта, бу жараён ҳам бир текис боргани йўқ, аммо ўзгаришлар очиқ қарама-қаршилик ва зиддият орқали эмас, умумий келишув орқали зиддиятга айланиши мумкин бўлган боғланиш узилди, ҳар икки томонда мустақил шаклланиш жараёни давом этиши учун имконият очилди.

Қадриятлар тизими амалиётида қадрият шакллари ва улар билан боғлиқ мезонларни турлича тушуниш, тарғиб қилиш, уларга эришишни хилма-хил йўл ва усулларидан фойдаланиш оқибатида вужудга келадиган зиддиятлар ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Бу борадаги ҳамма номутаносиблик ва зиддиятли ҳолатларни таҳлил қилиш имкони йўқ, биз уларни шахсий ва миллий намоён бўлиш даражаларидаги айрим жиҳатларни таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Қадриятлар тизимининг беқарорлиги. Қадриятлар тизими амалиётида унинг барқарорлигига ҳалакит бера-

иған зиддиятлар жараси сифатида замонда муайян наву
авомиди зохири бўлади. қўламини жиҳатидан эса, бир-би
идан фарқ қилади. Энг умумий зиддиятли ҳолат узоқ да
ом этганида, қарама-қарши томонлар ўртасида катта
ичик зиддиятлар содир бўлиб туради. Уларнинг ҳар би
ида бошқа-бошқа кадриятларга интилиш ёки уларни бар
арор қилиш учун ҳаракат бўлиши ҳам мумкин. Катта
ичик зиддиятлар энг умумий зиддият ечилишларини да
ом этаверади, зид томонларнинг келишиви асосий анд
ият ечилиганига қадар муваққат бўлиб қолаверади.

Кадриятлар тизимидаги бундай ҳолат унинг беқарор
лиги ёки ҳали барқарорлашмаганини аниқлатади. Бу ҳол
амма даражадаги кадриятлар тизими учун умумий бўлиб
қисобланади. Кадриятлар тизими амалиётидаги зиддият
ли ҳолатларнинг инсон қадри, миллий онг, ўзлигини ани
лаш ва бошқалар билан боғлиқ субъектив сабаблар би
лан бирга, жамият таракқиётининг объектив қонуниятла
ри, иқтисодий, ижтимоий, маданий соҳалардаги ривож
ланиш, кадриятлар ўзгаришида етилган имкониятларнинг
қисқаликка айланиш зарурлигини ифодалайдиган объектив
сабаблар ҳам бор. Уларни барҳам топтиришда бир ёқла
шликка йўл қўймаслик учун ана шу объектив ва субъек
тив сабабларни умумий алоқадорликда, боғлиқликда, ях
ли ҳолда олиб қарамоқ ва таҳлил қилмоқ керак.

Кадриятлар тизими амалиётидаги зиддиятли ҳолат
ларни бартараф қилишда муайян кадрият мезонига ҳос
наъбирнинг аҳамиятини ошириш ёки бирор тарздаги қад
риятлар омилини ҳисобга олмаслик билан боғлиқ икки хил
нараш сақланиб қолади. Биринчи ҳолат кадриятга эришиш
қўллари ва усуллари аҳамиятини ҳаддан ортиқ бўртти
риш, асосий эътиборни эса кадриятни барқарор қилиш
мас, балки унга эришиш билан боғлиқ чора-тадбирларга
қаратишга олиб келиши мумкин. Бундай ҳол умуминсо
вий, миллий, шахсий ёки бошқа кадриятларнинг бирор
қисмига нисбатан ҳам содир бўлиши, бунда эса бошқала
ларни барқарор қилиш манфаати ва талаблари унутили
ши, уларга эътибор камайиши мумкин.

Иккинчи ҳолатда эса тизим амалиётидаги зиддиятлар ва қарама-қаршиликларни вужудга келтирадиган сабаблар орасида бевосита қадриятлар омили тўла-тўқис ҳисобга олинмайди. Бунда масала ўзининг аксиологик хусусиятини йўқотади. Ҳолбуки, одамлар орасида, оила ва турмушда содир бўладиган қарама-қаршилик ва зиддиятлар кўп ҳолларда инсон қадри ва шахсий қадриятлар тизими амалиёти билан боғлиқ бўлади. Бундай ҳолда зиддият «Қорнимга эмас, қадримга йиғлайман», деган халқ мақоли ифодалаган кенг маъноли аксиологик ҳолатлар билан боғлиқ бўлиши, уни ечишда эса иқтисодий, сиёсий таъсирлардан кўра маънавий-аксиологик жиҳат кўпроқ аҳамият касб этиши, уни ҳисобга олиш мавжуд тизимдаги уйғунликни тиклаши мумкин. Бунда қадриятларни турлича тушуниш, тасаввур қилиш, уларга эришиш йўллари ва усуллари, мақсад, эҳтиёж ва интилишлар билан боғлиқ субъектив сабабларга кўпроқ эътибор берилади. Бу эса зиддиятшунослик нуқтаи назаридан ниҳоятда муҳим. Негаки, қадриятлар хилма-хил шаклдаги зиддиятли ҳолларни баҳолаш, уларнинг мақсадини аниқлаш мезонларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Қадриятларга турли муносабат, эҳтиёж ёки интилиш, бу борадаги фаолият ҳам бирор қадрият тизими амалиётидаги зиддиятга сабаб бўлиши мумкин. Ана шу зиддият эса муайян қадрият мезонига нисбатан, уни барқарор қилишга қаратилган бўлиши, аммо бошқа қадриятларни барқарор қилиш манфаатларини ҳам ҳисобга олишни талаб қилиши мумкин. Бундай ҳолда қадриятларнинг бир шаклига интилиш зиддиятга сабаб бўлса, иккинчиси эса бу фаолиятни баҳолаш мезони бўлади.

Қадриятлар тизими амалиётига хос зиддиятларни муайян қадрият шаклини намоён бўлиш даражаси ва кўламига нисбатан бир неча хилларга ажратиш мумкин. Бундай даражалар, айниқса, қундалиқ ҳаётда, оилада, шахслараро ва турмуш муносабатларида яққол кўзга ташланади. Шахсий ва оилавий даражадаги қадриятлар тизими амалиётида юзага келадиган зиддиятларда бир ёки бир

еча киши, умумий тизим амалиётларида зиддиятларда на камиятдаги қатламлар, гуруҳлар ва ҳатто уюмларда зиддиятдаги кучлар /Югославия, Грузия/ ҳам келтирилиши мумкин. Уларни ечишда умумлаштириш, маълумлик, шахсийлик ва бошқа кадриятлар уйғунлаштириш ҳамда яна шарт-шароитлар талабларига эътибор бериш лозим. Ана шундагина зиддият содир қилаётган умумий тизим ёки боғланган соқлашиб қолади. Ёқ ҳолда зиддият ўзини вужудга келтирган боғланган шарт-шароити, оила, турмуш, иқтисодий ҳаётда салбий оқимларни вужудга келтириши ҳам мумкин. У ёки бу кадриятга икки хил қараш одамларни бар-биридан ажратиб борадиган, уларнинг ўртасига вафосизлик соладиغان ҳолатлар учрайди.

Агар кадриятга нисбатан турлича қараш ёки муносабатни уйғунлаштириш нисбатан қўйилса, улар номуқомлик ва қарама-қарши бўлиб қолса, унда зиддиятнинг вужудга келтирган боғланган шарт-шароити, умумий тизим даражаси. Бу, айниқса, оилавий зиддиятларда яқин алоқада қолади. Масалан, ер ёки иқтисодий фирмани кўришда муносабат, ҳатто улардан бирини /ўшқин, қораларни/ ўзини қўриққан бўлиш нисбати бўлиши, оилада бўлиши нисбатан қўйилган /аёл кишининг касаллиги, фирмани кўришнинг нисбатан ёки бошқа сабаблар/ натижасида вужудга келган зиддият оилавий боғланган шарт-шароити ҳолатда қўй учрайди. Айван шундай ҳолатда бир тарафдан вафосизлиги оқибатида иккинчи тараф кадрини қўриққан асосида вужудга келадиган оилавий зиддиятда ҳам кўриш мумкин. Ҳаётда миллий ёки шахсий қатламга эътибор бериш зарурати туфайли муайян кадриятлар тизими ўзгариши етишган бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда юзага келган зиддиятни доимо ҳам ечиш жараён сифатида талқин этиш нотўғри. Чунки минсоний кадриятлар ҳаётда ўзлигини миллий /национал миллий, балки бошқа хусусий шакллар/ ва шахс даражалар орқали намоён қилади.

Қадриятлар амалиётидаги миллий ва шахсий жиҳатларга эришиш ёки уларни барқарор қилишда умуминсонийлик талабларига мос келмайдиган мақсад ва вазифаларни амалга оширишга қарши тарзда ҳам рўй беради. Бунда қуйидаги зиддиятли ҳолатлар кузатилади: а) яқка шахснинг талаб-эҳтиёж, мақсад ва интилишлари умуминсоний ёки миллий қадриятлар намоён бўлиши амалиётига мос келмай қолиши; б) миллий қадриятларнинг мутлақлаштирилиши ёки камситилиши умуминсоний ва шахсий қадриятларнинг диалектик уйғунлиги талабларига мос келмай қолиши; в) умуминсоний қадриятларни мутлақлаштириш ёки унутиш, бу қадриятларнинг мазмунини мафкуравий, сиёсий ва бошқа манфаатлар нуқтаи назаридан ўзгартириш ҳоллари эса миллий ва шахсий қадриятларни диалектик уйғунликда барқарор қилиш эҳтиёжларига мос келмай қолиши ҳам мумкин.

Биринчи ҳолатда шахснинг талаб-эҳтиёжлари, мақсад ҳамда баъзи ижтимоий меъёр ва тартиблар умуминсоний ҳамда миллий қадриятлар намоён бўлиши билан боғлиқ хусусиятларнинг амалиётига зид бўлиб қолади. Шахсий эҳтиёж ва талаблар инсон учун табиий-ижтимоий хусусиятдир, инсон уларни қондирмасдан яшай олмаслиги аниқ. Аммо уларга асосланган хатти-ҳаракат, фаолият жараёнида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг индивидуал даражада намоён бўлиш хусусиятларини ҳисобга олмаслик, шахсий жиҳатлар ва ўз қадрини ҳаддан ортиқ бўрттириб юбориш, жамиятдаги мавжуд тартиблар билан ҳисоблашмаслик, бошқаларнинг талаб ва эҳтиёжларини унутиш шахсий маҳдудлик /эгоизм/ вужудга келишининг асосий сабабларидан биридир.

Шахсий маҳдудлик ҳар қандай жамиятда ҳам ўзининг ана шу табиати ва хусусиятини сақлаб қолгандагина намоён бўлади, булар унинг ҳамма замонлар учун умумий жиҳати ҳисобланади. Шахснинг ўрни, мавқеига қараб бундай маҳдудлик оқибатлари турлича бўлади. Шахсий маҳдудлик кўзлаган мақсад ва эришишга интилаётган қадри-

дан бошқа ҳамма нарсани унутиш, маънавий манқурт-
лик ва ҳатто қонунбузарлик сифатида юзага келиши ҳам
мумкин. Бундай ҳолатда ҳаёт қонунларини менсимаслик,
алоҳий тартиб ва талабларга бўйсунмаслик, маънавий-
лик талаблари, инсон ҳуқуқлари ва бурчлари ўртасидаги
туғилликнинг бузилиши ҳолати содир бўлади.

Хуллас, алоҳида кишига хос хусусиятлар, эҳтиёжлар,
талаблар, мақсадлар, қизиқиш, интилиш ва фаолият на-
воҳасида ҳам мавжуд қадриятлар тизимининг таркибий
қисми бўлган шахсий «бўгин»да сифатий ўзгариш, унинг
бошқа қисмига нисбатан номутаносиблик ҳосил бўлади. Бу
ўзгариш бошқа шахсларга, миллат ва жамиятга тегишли
қисми тизимлар, айниқса, умуминсоний ёки миллий қад-
риятлар мезони уларнинг намоён бўлиш шаклига нисба-
тан муносабатда карама-қаршилик ёки зиддият сифатида
намоён бўлиши мумкин.

Миллий қадриятлар тизими амалиётида миллатга хос
қадриятни мутлақлаштириш ёки нотўғри тушунишга асос-
ланган зиддиятлар энг мураккаб ва чигал муаммоларни кел-
тириб чиқаради. Бу муаммоларнинг вужудга келиши ҳам
қисми умумий сабабларнинг оқибатидир, ammo унда қадри-
ятлар омили гоҳида Ватан туйғуси, гоҳида миллий бетак-
рарлик, гоҳида буюклик даъвоси тарзида майдонга келади.

Ҳар бир миллий қадриятлар тизими амалиётидаги
зиддиятли ҳолатнинг ўз хусусияти, бошқасига ўхшамай-
ган жихати, қўлами, давом этиш вақти ва амалга ошириш
шароити мавжуд. Бу борадаги зиддиятларни оддий, содда
муаммолар билан бартараф қилиш ва умумий тизимдаги но-
мутаносибликни ечиш қийин.

Миллий қадриятларнинг мустақил тизимини барқарор
қилиш учун миллатнинг озодлик ва миллий истиқлол учун
курашиши, буюк миллатчилик шовинизмидан, миллатчи-
ликнинг турли кўринишларидан, миллат ичидаги фуқа-
рлар урушидан, маҳаллийчилик, уруғчилик асосида зу-
лматга келган зиддиятли ҳолатлардан фарқламоқ керак.

Миллий даражадаги бўгин билан боғлиқ умумий қадри-
ятлар тизими амалиётидаги карама-қаршилик ва зиддият-

ли ҳолатларнинг энг даҳшатлиси ва амалиётда учраб турадигани миллатларни этник ва ҳудудий қадриятларига асосланган шакллари дидир. Уларнинг даҳшатлилиги шундаки, бундай ҳоллар биргаликда ёки ёнма-ён ҳудудда яшаётган, қўни-қўшни бўлиб умргузаронлик қилаётган кишилар орасида содир бўлади, уларнинг ҳамжиҳатлилигини таъминлаган қадриятлар тизими дарз кетишига олиб келади. Бундай зиддиятли ҳолатлар уч босқични босиб ўтади:

Биринчи босқичда турли сабабларга қўра номутаносиблик ва қарама-қаршилик пайдо бўлади: илгари ягона бўлган қадриятлар тизимида илк ажралиш, бекарорлик рўй беради, амалиётда эса дастлабки айблалар, миллий масалада мавжуд бўлган ҳолатни ўзгартиришга ундовчи даъватлар пайдо бўлади. Ҳар хил эски ва янги мисоллар, даъволар асосида умумий ғазаб йиғилиб, «душман»нинг қиёфаси аста-секин реал қарши томонга айланиб, қўни-қўшничилик, элчилик илдизлари узилиб бораверади. Бу босқичда мавжуд қадриятлар тизимидаги шахсий бўғинларда ниҳоятда тез ўзгаришлар, қарама-қаршиликлар рўй беради.

Иккинчи босқичда умумий қадриятлар тизими бекарорлиги доимийга айланади, амалиётда қарама-қарши томонлар ўртасида салбий ҳолатлар кўзга ташланадиган бўлади, миллий муносабатларда индивидуал зиддият ва тўқнашувлар бўла бошлайди, иккала томонда ҳам одамлар рўй бериши мумкин бўлган зиддиятга тайёрлана бошлайди. Зидлашган томонларнинг иккисида ҳам бир хил даъватлар, чақириклар эшитилади, бир-бирига ўхшаган кучлар ғалаба қилади, қарши томонни айблалаш авжига чиқади. Хуллас, зиддият жараёни кенгайиб боради: мавжуд қадриятлар тизимидан дарз кетади, миллий ва умуминсоний қадриятлар билан боғлиқ мезонлар мақсадга айланиб қолади, уларга етишишнинг мафкуравий мақбул йўл ва усуллари танлаб олина бошлайди.

Учинчи босқичда қадриятлар тизими амалиётдаги зиддият антогонизм даражасига етади, томонлар учун оркага қайтишга йўл қолмайди, иккала томонда ҳам бир хил

мазмундаги "изм"лар пайдо бўлади, бир-бирига ўхшаган ўшулар қўллавила бошлайди. Бундай шароитда ҳақлар ва ҳоҳаклар қолмайди, бу ҳолатга етган зиддият ўз холи-ни ташлаб қўйилганда низоҳатда узок вақт давом этиши мумкин. Бу босқичда илгарги иккала томон учун ҳам умумий бўлган қадриятлар тизими ҳамжиҳатлик мезони сифатида ўз кучини йўқотади, улар алоҳида ва бир-бирига қарши-қарши бўлган тизимларга айланади.

Ҳақиқат ижтимоий-экологик муносилиқдаги номутаносиб-ликлар, маънавий қарши-қаршиликлар, асосий ижтимоий субъектлар ўртасидаги қаршиликлар уйғунлаштири-лишида умумий қадриятлар тизими ҳам барқарор бўлиб кетди. Балки у маънавийлик барқарор, экинчиллигини, қаршилик субъектларнинг асосий маънавий ва экинчил-лик қаршиликларини умумий асос, уларнинг маънавийлик ва ўзаро қаршиликни таъминлайдиган оғир сифатлар ва қаршиликни йўқота бошлайди. Қадриятлар тизимига бу ҳолатни тақдир қилиш шунга қўрсатадики, бундай шароитда тизимни тақдир қилган бир ёки бир неча тар-тиб қисмга эътибор, унга тегишли шакллар ақамияти-ни қўламини ўзгартиришга интилиш кучаяди.

Олдинги мавзуда келтирилган мисоллар барқарор қад-риятлар тизимидаги ҳолатлар билан боғлиқ эди, аммо бу ҳолат доимо ҳам умумий тизимдаги мутаносибликни етлатмайди. Умумий манзарасида номутаносиблик намо-на бўлган қадриятлар тизими ҳам барқарор бўлиши мум-кин. Хусусан, собиқ Иттифоқдаги умумий тизимда син-дикат-партиявий қадриятлар устувор бўлгани, умуминсо-вий қадриятлар қуруқ шиорлар маънаюга эгаллиги, шах-сий қадриятларга эътибор кам бўлгани маълум. Бу тизим ва манзарасидаги ана шундай номутаносиб ҳолатни узок вақт мобайнида саклаб келди, уни мустақкамлашга ури-нлар 90-йилларгача давом этди.

Аmmo нафақат юқоридаги, балки бошқа бир қанча айниқса миллий тизим билан боғлиқ, номутаносиб-ликлар уйғунлашган оқибатида умумий тизим беқа-дор бўлиб келаверди.

Биз қадриятлар тизимининг барқарор ҳолатини ундаги таркибий қисмлар мутаносиблиги, уларнинг амалиётидаги муносабатларнинг уйғунлиги билан боғлаган эдик. Қадриятлар тизимидаги беқарорлик ҳолатини ҳам уйғунлик билан боғламоқдамиз. Бунда таркибий қисмлар орасидаги номутаносибликларнинг уйғунлиги асосий мавқега эга бўлади. Бу номутаносибликлар билан турли фарқлар, тафовутлар, қарама-қаршилик ва зиддиятлар уйғунлашганида эса умумий қадриятлар тизимидан дарз кетади.

Демак, асосий ижтимоий субъектларнинг /алоҳида кишилар, гуруҳлар, қатламлар ва бошқ./ муайян қадриятларга асосланган келишуви ва бунга таянган ҳамкорлиги бузилган жамиятда номутаносибликлар алоҳида кишилар, оила, ташкилот ёки жамоалар доирасидан чиқиб кетиши ҳам мумкин. Бундай шароитда умумий қадриятлар тизимидан ҳам «дарз» кетади, қадриятлар омили мазмунини турлича тушуниш, талқин қилиш ва бошқа талаблар, эҳтиёжлар, мақсадлар билан боғлиқ қарама-қаршилик ва зиддиятли ҳолатлар вужудга келади, қадриятлар амалиётидаги зиддиятли жиҳатлар яққол намоён бўлади. Уларнинг бир ижтимоий субъектни қониқтирадиган, унинг талаб, эҳтиёж, мақсад ва интилишларига мос келадиган жиҳати бошқасини қониқтирмайди, талаб ва эҳтиёжларига мос келмай қолади /«Бировнинг бахти бошқасининг кўзини чиқаради!»/. Бу жараён умуминсоний, миллий ва шахсий индивидуал қадриятлар, уларнинг намоён бўлиш шаклларига ҳам хос: бирор умуминсоний қадриятни барқарор қилишнинг маҳаллий микёсдаги манфаат ва эҳтиёжни умуммиллий ёки умумминтақавий манфаатга, бирор шахсий қадриятни барқарор қилишга интилиш эса маҳаллий талаблар ва ҳоказога мос келмай қолиши умумий тизимда номутаносибликка, қарама-қаршилик, зиддиятли ҳолга сабаб бўлиши мумкин.

Қадриятлар тизими амалиётидаги номутаносибликларни аниқлаш, уларнинг оқибатини ўрганиш, истиқболдаги аҳамиятини баҳолаш, зиддиятларни бартараф қилиш йўлларини излаб топиш ниҳоятда муҳим.

1. Муайян қадриятлар тизимининг барқарорлигини таъинлаш учун унинг амалиётидаги номутаносибликларни аниқлаш ва уларни нима сабабдан вужудга келганини библиографик олишнинг аҳамияти катта. Бунда, айниқса, номутаносиблик вужудга келаётган даврдаёқ англаб олиш ва уларга бартараф қилишга интилиш ижобий натижа бериши мумкин. Ана шунда номутаносиблик умумий тизимда сезиларли бўлиб кўриниш тутмасидан, унинг манзарасига салбий таъсир кўрсатиб улгурмасидан аввал олди олинади ва зиддиятли ҳолатлар юзага келишига йўл қўйилмайди.

2. Қадриятлар тизими амалиётидаги номутаносибликларни англаб олишда, унга одилona баҳо бериш, унинг барқарор натижасида вужудга келтириши мумкин бўлган ҳолатларни тўғри тушуниш мураккаб вазифалардан биридир. Номутаносибликларни нотўғри англаниши, уларни қарама-қарши катта салбий оқибатларга олиб келишини ҳис қилмаслик ва тўғри баҳолай олмаслик ҳоллари пировард натижада амалиётда катта хатоларга, назарияда эса илмий қалқашликларга сабаб бўлади.

3. Қадриятлар тизими ўз барқарорлигини йўқотиб қолмаслиги, унинг амалиёти билан боғлиқ зиддиятлар юзага келмаслиги учун ана шу зиддиятларга сабаб бўлиши мумкин бўлган номутаносиблик ўз вақтида барҳам топтириши мумкин, уни зиддият даражасига етишига йўл қўйилмаслиги лозим. Бунда диалектик тафаккур асосида олиб кўриладиган аксиосоциологик тадқиқот далилларидан фойдаланишнинг аҳамияти катта. Бундай тадқиқотлар қадриятлар амалиёти билан боғлиқ муаммоларни аниқлаш, уларга келаётган номутаносибликларни англаб олиш, уларга бартараф қилиш вазифаларини белгилаш имконини беради. Ана шунда номутаносиблик қадриятлар тизими барқарорлигига раҳна соладиган қарама-қаршиликка, у эса, навбатида, тизимдаги боғланишларни узиб юборадиган, уни дарз кетишига, беқарор бўлиб қолишига олиб кўриладиган зиддиятга айланиб кетишининг олдини олишнинг илмий асосли йўллари топилиши ва улардан ижодий фойдаланиш имкони очилиши мумкин.

4. Қадриятлар тизими амалиётидаги номутаносибликни ҳал қилишда масалани тўла ва узил-кесил ечиш кутилган натижани бериши мумкин. Агар қадриятлар амалиётидаги муаммоларни ҳал қилишда собитқадамлик бўлмаса, ечимлар ниҳоясига етказилмаса, бунинг устига уларга юзаки эътибор берилса ёки хаспўшланса оқибат— натижа салбий бўлади. Яъни қадриятлар тизими амалиётда ўз мавқеини аста-секин йўқота бошлайди, унинг кишиларни уюштирадиган, улар ўртасидаги келишув ва ҳамжиҳатликни таъминлайдиган маънавий мезон ёки тарбиявий омил сифатидаги аҳамияти камайиб боради.

5. Умумий қадриятлар тизими амалиётидаги номутаносиблик ва қарама-қаршиликларни ҳал қилишнинг илмий усулларини топиш ва улардан омилкорлик билан ижодий фойдаланиш ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Бунда субъектив жиҳатнинг аҳамияти ортади, жамиятдаги асосий қатламлар, турли ижтимоий бирликлар, давлат ва жамоат ташкилотлари ва бутун жамият аъзоларини уюшган, ҳамкорлик асосидаги онгли фаолияти муҳим ўрин тутади. Негаки, номутаносибликни ўз вақтида бартараф қилиш усулларини қўллашда кенг халқ оммасининг онгли иштироки, қийинчиликларни ҳал қилишдаги ҳамжиҳатлиги, ҳушёрлиги катта роль ўйнайди. Бу жараёнда халқнинг муайян қадриятлар тизими барқарорлигига бўлган ишончи, номутаносибликларни ҳал қилишда ана шу ишонч асосидаги фаолияти ҳам муҳим аҳамият касб этишини унутмаслик лозим.

6. Қадриятлар тизими барқарорлигини таъминлаш, унинг амалиётидаги номутаносибликларни ҳал қилиш, қарама-қаршиликларни ечишни илмий асосда ташкил қилиш катта аҳамиятга эга. Қадриятлар амалиётини чуқур ўрганиш, унда вужудга келиши мумкин бўлган номутаносибликларни олдиндан кўра билиш, уларни ҳал қилиш йўллари ва усулларини ўз вақтида ишлаб чиқиш, қарама-қаршиликларни ечиш режаларини тузиш, улардан ижодий фойдаланиш имконини беради. Бу эса қадриятлар мезонининг тартиб ва тарбиядаги аҳамиятини ошириш, ижтимо-

ҳаёт ва амалий фаолиятда улар билан боғлиқ омиллар таъсирчанлигини кучайтириш учун асос бўлади.

Қадриятлар тизимининг амалиёти билан боғлиқ номутаносибликлар вужудга келишини олдиндан кўра билдиришда бунга йўл қўймаслик ниҳоятда қийин, ammo уддалаш мумкин бўлган вазифа. Бу вазифани уддалашда умумий қадриятлар тизимида муқаррар равишда пайдо бўлиши мумкин бўлмаган, балки амалиётдаги субъектив хатоликларнинг олдини олиш, уларни қарама-қарши томонларидан яқинлаштиришга айланмасидан ҳал қилишга интилиш яхши натижа беради. Бунга эришиш учун эса қадриятлар тизимида бўлган оммавий ишонччи, у асосидаги ўзаро келиш ва ҳамжиҳатликни муттасил мустаҳкамлаб бориш, илмий, маънавий, мафкуравий ва тарбиявий омилларнинг фойдаланишни йўлга қўйиш, илмий бошқарув усуллари тинмай такомиллаштириб бориш, қадриятлар амалиёти билан боғлиқ илм-фан ютуқларидан фойдаланиш, масъул ташкилотлар ва идоралар иштироки ташкил қилиш, амалга ошириладиган чора-тадбирларга кенг халқ оммасини жалб қила олиш, жамиятнинг қатлами ва асосий ижтимоий қатламларни қўллаб-қувватлашга таяниш лозим.

Ўзоридаги масалалар ниҳоясида умумий қадриятларнинг ўзгаришларида уни муайян сифатий манзарасини ташкил қилган ҳолда, ундаги мутаносибликни, таркибий қисмларни амалиётдаги уйғунлигини таъминлаш билан боғлиқ яна катор муаммолар мавжудлигини таъкидлаш лозим. Қадриятлар тизимида узлуксиз ўзгаришлар рўй берган, унинг амалиётида хилма-хил жиҳатлар ва ранг-ранг хусусиятлар намоён бўлаётган давомли жараёнда умумий тизимда доимий мутаносибликни таъминлаш қийин. Шунинг учун, мутаносиблик доимо ўз қарама-қарши томони билан номутаносиблик бўлишини англатади. Бунинг устига, мураккаб ўзгармас мутаносиблик ёки қарама-қарши томонларнинг доимий бирлиги, абадий уйғунлиги тўғрисида фикр бўлиши ҳам мумкин эмас. Қадриятлар тизими ва унинг

амалиётидаги мутаносиблик ҳамда уйғунлик ҳам ана шу қонуниятга бўйсунди. Демак, қадриятлар амалиёти ҳамда у билан боғлиқ мезонлар аҳамиятини ўрганишда доимо ана шу нисбийликни назардан қочирмаслик, амалий фаолиятда унутмаслик лозим. Ҳаётда ҳам муайян қадриятлар тизимидаги мутаносиб ҳолатни мутлақлаштирмаслик, ундаги уйғунликни сақлашга интилиш, ўзгаришларнинг доимийлигини ҳисобга олиш кутилган натижани бериши мумкин.

Юқоридаги мулоҳазалардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Биринчи ҳолат

Иккинчи ҳолат

<p>1. Ҳар қандай қадриятлар тизими мутлақ ўзгармас тарзда пайдо бўлмайди, ундаги мутаносиблик ва уйғунлик ҳам абадий эмас. тизим доимий ўзгаришда бўлганидек, унинг амалиётида ҳам номутаносибликлар учраб туради.</p>	<p>1. Қадриятлар тизими таркибий қисмлари амалиётида доимий уйғунлик йўқ, унда фарқ, тафовут, номутаносиблик ва зиддиятли ҳолатлар хилма-хил тарзда намоён бўлиб туради.</p>
<p>2. Ижтимоий тузилишида уйғунлик бўлмаган реал ривожланиш босқичига ҳос умумий қадриятлар тизимида номутаносибликларнинг кўпайиб кетиши уни амалиётда ўзаро келишув учун мезон сифатидаги аҳамиятини йўқотишга олиб келиши, тизимни беқарор қилиб қўйиши мумкин.</p>	<p>2. Барқарорлик бўлмаган ривожланиш босқичида қадриятлар тизими таркибий қисмларида тез ўзгаришлар руй беради, уларнинг амалиётида номутаносиблик ва қарама-қаршилик кучайиб кетиши аса умумий уйғунликнинг йўқолишига олиб келиши мумкин.</p>
<p>3. Қадриятлар тизими амалиётидаги номутаносиблик ва зиддиятли ҳолатларнинг ўзига ҳос объектив ва субъектив сабаблари, уларни бартараф қилишнинг хилма-хил йул ва усуллари мавжуд.</p>	<p>3. Умуминсоний, миллий ва шахсий қадриятларни амалиётда уйғунлаштиришнинг объектив шароитлари, субъектив омиллари, ўзига ҳос усул ва йуллари бор.</p>

20-мавзу. Қадриятлар тизимининг ўзгариши инкор, ворислик ва янгиланиш сифатида

Ушбу китобнинг аввалги қисмларида умумий қадриятлар тизими ва қадрият шакллари амалиётида намоён бўладиган қуйидаги икки асосий ҳолатни ўрганган эдик:

Биринчи ҳолат

Ҳар қандай барқарор кадриятлар тизимида бошқа асосий таркибий қисмлар каби умумийсони, миллий, маданий кадрият шакллари ҳам барқарор, улар орасида ўзаро муносиблик ички боғланиш ва умумий уйғунлик мавжуд бўлади.

Иккинчи ҳолат

Ҳар қандай кадрият тизими каби умумийсони, миллий, маданий кадрият тизимларида ҳам абадий ва мутлақ уйғунлик йўқ. Улар доимий ўзгаришда, такомиллашишда ва турли ҳолатларга ўтишда, тизимда ҳақ хилма-хил фарқ, тафовут, номутаносиблик ва қарама-қаршиликлар сақланиб қолади.

Бу иккала ҳолатнинг бир-бири билан мутаносиб эмаслиги кўриниб турибди. Уларни ижтимоий ривожланиш тартибидеясида намоён бўладиган қуйидаги номутаносиблик ва боғлиқликда тасаввур қилиш мумкин:

Биринчи ҳолат

Ҳар қандай жамиятни барқарор қилишга эга бўлган ижтимоий тизимда умумий таркибий қисмларнинг мутаносиб бўлиб, уларнинг орасида бири-бирига барқарорлик учун аҳамиятга эга, бу барқарорлик кишиларни кадриятларга мослашган ўзаро келишуви, муносиблиги ва ҳамжихатлигига кўн уланишга боғлиқ.

Иккинчи ҳолат

Ҳар қандай жамият доимий ўзгаришда, бу ўзгаришда умумий ижтимоий тузилишдаги ҳар бир таркибий қисм ўзига хос вазифани бажаради, бу ўзгариш жараёни фарқлар, тафовутлар, қарама-қаршилик ва зиддиятларни бартараф қилиш амалиёти орқали боради.

Қўш, жамият ривожини ва кадриятлар тизимига хос ҳолатдаги номутаносибликларнинг мавжудлиги абадий ва мутлақ зиддиятни англатадими? Улар ижтимоий тараққиёт ва кадриятлар амалиётидаги ўзгариш жараёнида қандай ҳал қилинади? Маълумки, жамиятда барқарорлик билан доимий ўзгариш, мутаносиблик билан номутаносиблик, уйғунлик билан зиддиятли ҳолатлар, тараққиёт ва таназзул узвий боғлиқлик ва алоқадорликда намоён бўлади. Унда мавжуд бўлган турли қарама-қаршиликлар уларнинг ҳал қилиниши, бир томондан, кадриятларга мослашиб, келишув асосида жамият аъзолари ва ижтимоий объектлар ҳамжихатлигига таянган ҳолда ечилса, ик-

кинчи томондан, жамиятнинг илгариланма ҳаракати на-тижасида тарихий ривожланиш ва ижтимоий тараққиёт жараёнида инкор, ворислик ва янгиланиш диалектикаси тарзида амалга ошади.

Биз ижтимоий тараққиётда синфий қураш мавқеи мутлақлаштирилган, ижтимоий тенглик синфсиз жамият сифатида талқин қилинган назария тўла галаба қозонган жамиятда (собик Иттифоқ) яшадик. Бу борадаги бўрттириш ва мутлақлаштиришлар оқибати аён. Аммо юқоридаги ҳолатларнинг инъикоси бўлган жиҳатлар асосида галаба қозонган, улар бўрттирилиб ва мутлақлаштирилиб юборилган даврни тасаввур қилиш қийин. Ҳолбуки, жамиятда бундай ҳолат рўй берганида эди, биз ўзгариш ва тараққиётсиз ижтимоий тузум /биринчи ҳолат/ ёки қарама-қарашликлар, зиддиятлар, сон-саноқсиз ижтимоий тўқнашувлар доимий бўлиб турадиган жамиятнинг /иккинчи ҳолат/ гувоҳи бўлар эдик. Бу ҳолатларнинг иккаласи ҳам соф тарзда учрамайди. Қолаверса, биз фикр юритган ҳолатлар тўғрисидаги қарашлар кишилик жамиятини турлича таҳлил қилиш, ундаги мавжуд ҳолатларга хилма-хил ёндашишнинг ўзига хос инъикосидир. Бу фикрни кўпгина таълимотлар тўғрисида ҳам, биз қараб чиққан кадриятлар билан боғлиқ ҳолатлар ҳақида ҳам айтиш мумкин.

Қадриятлар тизимининг ўзгариш жараёни. Аслида, жамият, бир томондан, барқарор, асосий таркибий қисмлари бир-бири билан боғланган, ўзаро алоқадорликда намоён бўладиган ижтимоий тузилишга эга. Иккинчи томондан, айнан шу жамият доимий ўзгаришда, замонда илгариланма ҳаракатда бўлади. Бу ўзгариш, илгариланма ҳаракат ва ижтимоий тараққиёт бир текис жараён сифатида кечмайди, балки турли фарқлар, тафовутлар, қарама-қаршилик ва зиддиятлар орасидан келажак томон йўл топиб боради.

Жамиятдаги умумий қадриятлар тизими ҳамда умуминсоний, миллий, шахсий ва шу каби хусусий қадрият тизимлари доимий ўзгаришда бўлган жамият билан боғ-

ўлгани сабабли, ушбу диалектик жараён уларга ҳам
ли: улар ҳам, бир томондан, нисбаган барқарор,
й таркибий қисмлари ўзаро алоқадор ва боғлиқлик-
моён бўлади, иккинчи томондан эса, улардаги барқа-
ик абадий ва мутлақ эмас, бу тизим ва қадрият шакл-
доимий ўзгаришда. Шу билан бирга, қадриятлар
идаги номутаносибликларни ҳам доимо ечиш имко-
тмаслиги улар зиддиятга айланиши, тизимни беқа-
қлиб қўйиши, «дарз» кетишига сабаб бўлиши ҳам
и. Бу жараён, ўз навбатида, янги қадриятлар тизи-
и шаклланиши, қадриятлар билан боғлиқ омиллар-
ида маъно-мазмун касб этиши аҳамиятли бўлиб, бун-
ида ижтимоий тараққиётга хос инкорни-инкор,
иқлик ва янгиланиш диалектикасини қадриятлар, улар-
иасосий шакллари ва қадрият тизимларидаги ўзгариш-
и ҳам татбиқ этиш мумкин. Диалектик инкор, ворис-
и янгиланишнинг ўзаро алоқаси сифатида амалга оша-
и жараён — умуминсоний, миллий, шахсий қадрият-
и уларни намоён бўлиш шакллари ўзгаришига асос
и. Бу умумий қадриятлар тизими ўзгаришини иж-
и тараққиёт билан боғлиқ тарзда намоён бўладиган
иқсиологик қонуниятни ифодалайди.

мак, юқоридаги умумижтимоий ва умумаксиологик
идаги диалектик нуқтаи назардан қараш, улар ўрта-
и номутаносибликни мутлақлаштирмаслик, балки
иқсий тараққиётни инкорни-инкор, ворислик ва ян-
иши орқали илгариланма ҳаракати натижасида ҳал
иладиган жараён сифатида талқин қилиш лозим. Бу
иен тарихий ривожланишда янада яққол намоён бўла-
иинг ўтмишдаги ташбеҳлари наҳоятда кўп, турли
иқий даврлар, цивилизациялар ривожини билан боғлиқ
иқий жиҳат ва хусусиятларга эга. Қадимги Миср тари-
и ўрганган Ж.Уилсон мисрликларнинг қадриятлари ри-
ианиш жараёни қай тарзда ўзгариб борганини кўрса-
и берган. Унинг аниқлашича, Қадимги Миср подшоли-
и империя давригача алоҳида шахс ва унинг индиви-
и қадриятларига катта аҳамият берилган, кишилар-

нинг таланти, қобилияти, ижодкорлиги, журъати ва бошқа ижобий жиҳатлари юксак қадрланган. Яхши ҳаёт кечириш деганда, нариги дунё эмас, балки ҳар бир шахснинг ижодий фаолиятига тўла-тўқис имконият очадиган ва бу шароит яратадиган яшаш тарзи ва умр кечириш тушунилган. Инсон қадри ва унинг шахсий-индивидуал хусусиятларини умумий қадриятлар тизимидаги мавқеи баланд бўлган. Империя даврида эса инсон қадри эмас, балки жамиятнинг ўзи /империя/ олий қадрият сифатида талқин этила бошлаган. Бу даврда мисрликларнинг шахсий имкониятлари чекланган, аммо бу дунёда яхши яшашлари тўғрисида ваъдалар кўпайиб борган. Булар мавжуд қадриятлар тизими доирасида амалга ошган ва унинг аста-секин ўзгаришига олиб келган.

Қадриятлар тизими амалиётдаги мутаносиблик ва номутаносибликнинг қандай аҳамият касб этиши қуйидаги мисолдан ҳам кўриниб турибди. Л.В.Скворцов фикрича, Қадимги Афина ва Рим тарихининг муайян даврида (милод олд. VII аср-милоднинг III асригача) кишиларни давлат ва унинг қудратини ошириш йўлидаги қарийб бир хил фаолияти ниҳоятда қадрланган. Аммо иккала давлатда бу фаолиятга бўлган талаб турлича бўлган. Афинада шахснинг бетакрор қобилияти ва фаоллигига катта эътибор берилган бўлса, Қадимги Римда бундай фаоллик, эркинлик ва ижобийликка йўл қўйилмаган, кишилар фаолиятига фақат давлат талабларига бўйсунуш ва сиёсий тартибларга сўзсиз итоат этиш нуктаи назаридан баҳо берилган.

Холбуки, бундай мезонга кўра, баҳолаш оқибати шахс фаоллигини сўндиради, ижтимоий ҳаётда эса унинг қобилияти ва истеъдодига тўғри баҳо берилмайди, шахс турли режа ва дастурларни амалга оширишнинг «оддий иштирокчи»сига айланиб қолади. Эллада ва Рим тарихининг бу

Уилсон Дж. Египет. Ценности жизни. // Фракфурт Ш., Уилсон Д., Якобсон Т. В предверии философии. Духовные искания древнего человека. -М. Наука, 1994. 92-120 бетлар.

Скворцов Л.В. Субъект истории и социальное самопознание.М. 1999. 109-бет.

эврика эътибор қаратган А.Ф.Лосев афеус билан шахо-
нинг орзу-умидлари, интилишлари, қобилиятини ҳисобга
олмайдиган, уларни математик жиҳатдан тўғри ечиш мум-
кин бўлган арифметик тенгламаларнинг ечимлари таран-
дани қуруқ вужуд, ҳиссиз тана сифатида тушуниш инсон-
ни таҳқирловчи ғайриилмий қарашни вужудга келтиришни
мумкинлигини таъкидлайди¹. Кишиларнинг ижодкорлиги,
қобилигига йўл қўйилмагани, уларнинг империя талабла-
рини ҳеч иккиланмасдан бажарадиган шахсларга айланган-
ли Римнинг жаҳон маданияти тарихида Афиначалик юксак
даражага кўтарилма олмагагининг асосий сабабларидан бири
бўлган Римликлар ўзларини сиёсий жиҳатдан устун қўйса-
лар ҳам, маданий бойликларни яратиб бобида юнонларга
Афиналикларга/ тан берганлар, илм олиш учун уларга
келтириб тушунишдан оқ килмаганлар, ўз фарзандларига му-
стакликлар танлашда ҳам юнонларга мурожаат қилганлар.
Шунинг юнонлар жаҳон цивилизациясининг тамал тоши-
ли бўлган энг буюк маданий ривожланишнинг фалсафий
қилимларига асос солганлар. Б.Рассел фикрича, рим-
ликлар аксинча "санъатда бирон-бир оригинал шаклни
созламаганлар, бирорта мустақил фалсафий системани
созламаб бера олмаганлар, ҳеч қандай мустақил илмий каш-
ф қилмаганлар"². Улар фанда ҳам, фалсафа ва санъ-
атда ҳам юнонларга эргашувчи, тақлид қилувчи бўлиб қол-
ди. Аммо ижодкорлиги сўндирилган бўлса-да, муайян
даражада бирлашиб ҳаракат қилган ва асосан аскарларга
қаратилган халқ дунёдаги энг катта империялардан бири
Рим империясини узок вақт сақлаб қолган, унинг ўзига
қариятлар тизимининг шаклланиши ва ривожланиши
да бошқа халқлар турмуш тарзига сингдирилишига
ишратган.

Марказий Осиё македониялик Искандар томони-
дан эътибор этилгани ва Юнон-Бақтрия давлати ҳукм сурга-
н билан биз. А.Македонский бошчилигидаги зобитлар

1. А.Ф. Лосев. Эстетический рисунок истории. 1-11 вв. в.э. М.Наука. 1979. 14-15-бетлар.

2. История всеобщей философии. М. Наука. 1959.295-бет.

Улкамизга қандай қадриятларни олиб келган ва қайси қадриятларни барқарор қилмоқчи эди? Уларнинг ҳукмронлиги қайси умуминсоний қадрият талаб ва мезонларига тўғри келар эди? Улардан бошқа босқинчиларчи? Нима бўлганда ҳам не-не умидлар билан урнатилган ҳоқими-ятлар тарих саҳифаларида босқинчилик намунаси сифатида қолди, уларнинг аллақандай қадриятлари эса ўзлари билан бирга кўмилиб кетди.

Аммо бу босқинчилар цивилизациямизга хос азалий қадриятларни бутунлай ва абадий йўқотиб юбора олмади, улар ҳар сафар янгиланиб, эски жиҳатларини инкор қилиб, қаддини аста-секин ростлаб борди.

Ижтимоий тараққиёт, жамият ҳаёти сакрашлар ва орқага чекинишларсиз, турли зиддият ва қарама-қаршиликларсиз, бир текис борадиган тарихий ўзгаришлардан иборат эмас. Инсоният тарихи турли зиддиятлар, қарама-қаршиликлар орқали ўтмишдан келажакка томон ҳаракатланади. Шу билан бирга, муайян цивилизация қадриятлари ҳам шу тариқа ривожланиб, умуминсоний, миллий-этниқ ва бошқа қадриятларни мукамалроқ жиҳатларини, турли-туман қирраларини яққолроқ намоён қилиб бораверади.

Бизнингча, юртимиз цивилизацияси ҳам шундай хусусиятга эга. У ҳам ўз қадриятларини замонлар силсиласидан олиб ўтади, янгиланади, такомиллашади, ўзга шаклларга киради, ранг-баранг сифатий белгилар кашф этади, хилма-хил жиҳатларини намоён қилиб боради. Бу цивилизацияга хос умумий қадриятлар тизими ҳам ўзгараётган давр реалликларини ўзида акс эттиради, умумий манзарасида янги жиҳат ва қирраларни намоён қилади, аммо ҳар гал аждодлар руҳи, умуминсоний идеаллар, этниқ маконга муҳаббат, инсонпарварлик ва маърифатпарварлик анъаналарини сақлаб қолади, уларга таянган ҳолда мустақил, шу билан бирга, доимий ўзгариш ва янгиланишга мойил тизимга айланади.

Тараққиёт жараёнида қадриятлар тизимининг такомиллашуви муайян ижтимоий жараёндинр. Бу жараён одамлар ўртасидаги муносабатлар, уларнинг амалий фаолияти ҳамда

жамиятдаги моддий, маънавий ва бошқа соҳалар билан звий боғлиқ. Уларнинг ўз умрини яшаб бўлган ижтимоий учлари, тартиб ва қадриятлари ўз ўрнини янгиларига ўшатиб бериши, ўтмишга айланиши ҳаёт қонунидир.

Мазкур жараён фақат жамият ривожланишининг туб ўрилиш нуқталарида, бир сифатий ҳолатдан иккинчига ўтиш даврларидагина намоён бўлади, деб ҳисоблаш мумкин. Чунки тадрижий ўзгаришлар рўй бераётган жараёнда бу жараённинг турли жиҳатларини яққол кузатиш мумкин. Масалан, араб истилоси билан боғлиқ Марказий Осиёдаги ривожланиш жараёни бундан мустасно эмас. Гаранд истилочилар цивилизациянинг ислом талабларига мос келмайдиган миллий қадриятларнинг кўп шаклларини йўқ қилганларига қарамасдан, ерли аҳоли уларнинг диний-ахлоқий қадриятлар тизимини қабул қилган, бу эса тарқоқ шаклларни бирлаштирувчи маънавий омил сифатида хизमत қилган, илмий, маданий қадриятларнинг такомиллашуви жараёнида муайян аҳамият касб этган.

Ўрта Осиёда мўғуллар ҳукмронлик қилган даврда ҳам бу маънодаги жараёнлар рўй берган. Ўтторнинг босиб ўтганидан /1218 йил/ токи шаҳри Кенда /ҳозирги Шаҳрисабз/ Темур ҳокимиятини қўлга олган давр /1360 йил/ оралигида қадриятлар тизими ривожда айтарли ўзгариш бўлмагандек туюлади. Негаки, бу даврда мўғуллар Марказий Осиёда бевосита ҳукмронликни қўлдан бермади, маънавий қадриятлар тизимига бирор арзийдиган жобий янгиллик олиб кирмади; маданият, фан, санъатнинг ривожланишига имкон бермади; ерли аҳолига мансуб бўлган ҳурфикрли кишиларни эса йўқ қилиб ташлайверади. Бундай шароитда умуминсоний ва миллий қадриятларимиз такомилланиши учун имконият бўлмади: мўғуллар даври Ўрта асрлардаги Мовароуннаҳр уйғониш даврини иккинчи бўлиб ташлади /аммо уни тўхтата олмади/; мўғуллардан вайрон бўлган шаҳарлар /«Чигатой» шаҳри/и, қабристонлар қолди, холос.

Ўша даврда айрим кишилар учун мўғуллар ҳукмронлиги абадий давом этадигандек бўлиб туюлган бўлса ажаб

эмас. Кимлардир мўғул босқинчилари ўрнатган сиёсий қадриятларга ишонган, уларга хизмат қилган, сиёсат, давлатни идора этиш ва ҳарбий саркардалик бобида сабоқ олган бўлиши ҳам мумкин. Аммо ҳаёт бир жойда тўхтаб, қадриятлар амалиёти мутлақ ўзгармай қолгани йўқ. Мўғулларнинг айримлари ислом динини қабул қилгани, ерли аҳоли билан яқинлашганига қарамасдан, юртимиздаги озодлик ҳаракатини умуминсоний қадриятларга интилиш, миллий ўзликни англаш ва мустақилликка эришиш ҳаракатини сўндира олмади. Маҳаллий аҳоли босқинчиларнинг халқимизга хос жуда кўп қадриятларини оёқости қилганликларини асло унутмади. Уларнинг ҳукмронлигини тугатиш учун жуда кўп ҳаракатлар бўлди. Маҳмуд Торобий қўзғолони /1233 йил/, сарбадорлар ҳаракати /1369-1386 й.й./ ва бошқалар бунга мисол бўлади. Бу ҳаракатлар Осиёда мўғуллар ҳукмронлиги, деб номланадиган даврда ҳам цивилизациямиз қадриятлар тизими тарихнинг хилма-хил суронлари, турли қарама-қаршиликлар, зиддиятлар, замон силсилалари ва авлодлар тақдири орқали ўзига йўл очиб борганини кўрсатади.

Қадриятлар ва уларнинг бошқа шакллари ижтимоий жараёнлар давомида ўзига йўл топиб олиши ҳам тараққиётнинг қадриятлар ўзгариши билан боғлиқ умумаксиологик қонуниятдир. Тарих бу қонунни ҳар бир ибратли воқеа мисолида исботлаб турибди. Подшоликларнинг емирилиши, муайян халқ ҳаётидаги туб ўзгаришлар, тарихий ривожланишда бир тараққиёт босқичидан бошқасига ўтиш жараёнида хилма-хил қадриятлар мерос қолади. Янги даврда кишилар ҳаётнинг мезонига айланади. Юқоридаги мисол буни яққол ифодалайди. Марказий Осиёда мўғуллар ҳукмронлиги даврида бир қадар хиралашгандай бўлган қадриятлар омили, Темурийлар салтанати даврида ўз қаддини тиклади. Цивилизациямизга хос бебаҳо маданият ва маънавий мерос, мумтоз қадриятларимиз халқимизнинг улкан яратувчанлик садоҳиятини намён этиб, жаҳон маданияти хазинасига қўшган ҳисса сифатида авлодларга мерос бўлиб қолди.

Хуллас, жамият ривожига жараёнида ҳаёт талабига жавоб бериш имкониятини йўқотган тузумлар, даврлар ва уларга хос қадриятлар тизими ўз ўрнини бошқасига бўшатиб бериши қонуният. Лекин муайян кучлар, гуруҳ ва табақалар тарихий тараққиётга тўсиқ бўлиб қолиши, уларнинг бу борадаги фаолияти турли-туман қадриятларни ёки қадриятлар тизимини ўргатиш шиорлари остида амалга оширилиши мумкин. Аммо улар пировард натижада жамиятни ўтмишдан келажакка томон қонуний боришини, унинг ижтимоий тараққиёт билан боғлиқ илгариланма ҳаракат қилиш жараёнини тўхтата олмайди.

Ривожланиш ва тараққиёт жараёнида қадриятлар тизими исиз йўқолиб кетмайди, янгилари ўз-ўзидан вужудга келавермайди. Тасодифан пайдо бўлиб қолгандек туюладиган янгилик ҳам бехосдан пайдо бўлмайди, у эскилик ва замонавийликнинг ҳосиласи сифатида шаклланади, янгиликнинг ҳар қандай шаклида эскининг баъзи томонлари, хусусият ва жиҳатлари сақланиб қолади. Бу жараён қадриятлар тизими учун ҳам умумийдир. У республикамиз ривожининг ҳозирги даврида яққол намоён бўлмоқда. Бугун Ўзбекистонда азалий қадриятларни тиклаш ва замон талабларига мослаштириш, мустақилликни мустаҳкамлаш долзарб вазифалардан бири бўлмоқда.

Маънавий ва моддийлик билан боғлиқ қадрият шакллари бу жараёнда бир-биридан фарқ қиладиган жиҳатларга эга. Чунончи ривожланиш жараёнида бирор моддий уюм, нарсаси, воситанинг ўрнига иккинчиси келиши билан баъвалгиси эскириб қолади, уни ҳаётда ишлатиш кўламини, ишчилар учун ижтимоий аҳамияти, қадрини нисбатан камайтирилади. Тош қуроллар ўрнига темир қуроллар, сўнгра эса замонавий ишлаб чиқариш воситалари вужудга келиши билан ана шундай ҳолат кузатилади. Моддий ҳаётда вужудга келган янгилик кўп ҳолларда эскини ўрнини эгаллаб олади, унинг қадрсизланишига сабаб бўлади, шу тариқа эскиликнинг ишлаб чиқаришга куч, хом ашё ва вақт сарфлашига ҳожат қолмайди.

Қадриятларнинг қадрсизланиши муаммоси ҳозиргача аксиология жихатдан кам таҳлил қилинган.

Бундан фарқли ўлароқ, маънавий, умуминсоний ва миллий қадриятлар ҳамда уларнинг баъзи шаклларига "эскириш" тушунчасини бевосита қўллаш қийин. Айниқса, гап кундалик ҳаётда умуминсоний идеаллар, мақсадлар ҳамда маънавий олам, ахлоқий камолот, таълим-тарбиянинг асосий мезонлари сифатида намоён бўладиган қадриятлар тўғрисида борганда, бу янада яққолроқ намоён бўлади. Улар замон ўтиши билан эскириб, кераксиз бўлиб қолмайди, балки одамлар уларни янгича баҳолайди, талқин қилади, уларга мослашишнинг янгича йўлларини қидиради. Шу билан бирга, ҳар бир янги авлод ўтмишдошларидан мерос бўлиб қолган умуминсоний ва миллий қадриятларни бойитади, уларнинг янги-янги қирраларини кашф қилади, ўзгартиришлар киритади ва келажак авлодларга мерос қолдиради. Бу жараён "ворислик" тушунчасида ўз ифодасини топади. Аксиологияда «ворислик» қадриятлар тизимида қадрият шакллари ўрнига янгисининг вужудга келиши ёки уларда янги-янги хусусият ва қирралар шаклланиши, ўзгариши ҳамда такомиллашувида янги замон учун зарур жиҳатлар мерос қолишини ифодалайдиган диалектик жараённи англатади.

Ижтимоий тараққиёт натижасида қадриятлар, айниқса, сиёсий ва мафкуравий қадриятларнинг бир-бирига ўрнини бўшатиб бериш жараёни жуда мураккаб ва зиддиятли кечади. Бу борада муайян жамиятнинг турмуш тарзи, ундаги ижтимоий муносабатлар ва ўзгаришларни таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга. Бундан ташқари, тараққиётнинг асосий йўналишларини ҳисобга олиш, ижтимоий кучларнинг қандай мақсадларга хизмат қилаётгани, қайси қадриятларга итилаётгани ва бу борада қандай йўллар талаб олинаётганини назардан қочирмаслик лозим.

Албатта, ҳар қандай даврда ҳам инсон соғлиғи, ақли, умр мазмуни каби табиавий-тарихий қадриятлар, яхшилик, дўстлик, тенглик, муҳаббат, бахт-саодат каби маънавий қадриятлар ҳамда уларнинг ижтимоий аҳамияти ўз мавқеини йўқотмайди. Ахлоқ-одоб, одамлар ўртасидаги муносабатлар, таълим-тарбия, маънавий камолот билан бор-

лиқ бошқа умуминсоний қадриятлар тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин. Аммо ҳар бир авлод ва замон бу қадриятларнинг хилма-хил намоён бўлиш шакллариغا эга бўлади, уларнинг мазмуни, моҳияти турлича тушунилади, уларга эришишнинг хилма-хил йўллари танлаб олинади.

Жамият ривожининг ҳар бир янги босқичига ҳос қадриятлар, умуман олганда, илгаригиларидан мазмунан бойроқ, дея эътироф қилиш мумкин. Аммо баъзи ўзгаришлар жамиятни пировард мақсадларига хизмат қилмаслиги, умуминсоний қадриятларни барқарор қилиш талабларига жавоб бермаслиги мумкин. Тарихда прогрессив кучлар ва гуруҳларнинг муайян умуминсоний қадриятлар талабаси учун кураши муваффақиятсизликка учраган, мақсадига эриша олмаган даврлар ҳам бўлган. Бундай даврларда тарихни янгилик билан боғлиқ “мевалари кеч етилган”, долзарб вазифаларни ҳал қилиш имконияти секин амалга ошган. Спитамен бошчилигидаги халқ ҳаракати, Жалолиддин Мангуберди ва Маҳмуд Торобийй етакчилиги қилган оммавий курашлар мағлубиятга учраган, бироқ уларнинг ҳар бири ўз даври учун жуда муҳим қадриятларнинг барқарорлашувида муҳим аҳамият касб этган.

Бу мисоллар қадриятлар ривожининг тўхтаб қолганини ортга кетганидан далолат бермайди. Балки умуминсоний маънавий қадриятларнинг амалиёти тараққиёт ва таъаззул, қарама-қаршилик ва зиддиятлар орқали кечиши, бу эса унинг пировард натижада илгариланма ҳаракатланишини, бир текис амалга ошадиган жараён эмаслигини исботлайди, холос.

Шундай қилиб, тарихий тараққиётда қадриятлар тизими, айниқса, баъзи маънавий қадрият шаклларининг тақвиятланишуви ва ўзгаришини оддий ва зиддиятларсиз кечадиган жараён сифатида талқин этмаслик зарур. Бунда янгиликнинг ўзидан, стихияли тарзда пайдо бўлмайди, балки турли қарама-қаршиликлар, орқага кетиш ва илгариланма ҳаракатлар, зиддиятли ҳолатлар, ҳаётнинг турли соҳаларидаги қадриятларнинг ва инқилобий ўзгаришларнинг ҳосиласи сифатида вужудга келади. Шаклланадиган қадриятлар тизими, қад-

риятнинг бирор шакли ёки «янги» жиҳатининг ҳаёт талаб-ларига мос келиши ёки келмаслигини давр ва амалиёт кўрса-тади. Вужудга келган янги воқелик тарихий тараққиётнинг ўзига хос оқимига мос бўлса, амалдаги қадриятлар қатори-да яшаб қолади. Агар у давр ўтиши билан жамият ривож-талабига жавоб беролмай қолса, аста-секин тарих саҳифа-сидан тушиб, унинг варақлари билан бирга ёпилиб кетади. Бироқ, ўтмишга айланиб қолган, ўз ўрнини бошқа ижобий янгиликка бўшатиб берган қадриятнинг баъзи томонлари изсиз йўқолиб кетмасдан айрим сифат ва хусусиятларини мерос қолдиради. Хуллас, аксиология (қадриятшунослик) муайян қадриятлар тизимининг муттасил ўзгариш, муайян ҳолларда бошқасига зарурий тарзда ўз ўрнини бўшатиб бе-риши, қадриятларнинг тарихий давомийликка мос келадиган жиҳатларини мерос қилиб қолдириши, янги қадрият-лар тизими ва шакллари узлуксиз вужудга келиб туриши-дан иборат инкорни-инкор, ворислик ва янгиланишнинг кет-ма-кетлиги тарзида кечадиган узлуксиз диалектик жараён қонуниятларини ўрганувчи фан дея тавсифлаш мумкин.

Бир қадриятлар тизими иккинчисига айланаётганда, йиллар давомида улуғлаб келинган айрим қадриятлардан воз кечилаётган, истиқболда эса асосий бўғинлари нисба-тан бошқачароқ қадриятлардан иборат бўлиши орзу қили-наётган янги қадриятлар тизимига интилиш кучаяди. Бу, айниқса, мустақилликка эришиш жараёнида яққол кўзга ташланади. Бугунги кунда республикамизда ана шундай шароит вужудга келди, бу борада умуминсоний қадрият-ларни барқарорлаштириш асосида миллий қадриятлар ва инсон қадрини оширишга ҳаракат қилинмоқда. Юртимиз-да вужудга келган қадриятлар тизимининг истиқболлари кўп жиҳатдан бу жараённинг илк қадамлари билан боғлиқ эканлиги шубҳасиз.

Янги қадриятлар тизими ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Бу мураккаб жараёнда кишиларнинг қадриятлар тўғрисидаги тушунчалари, фикр ва қарашлари ўзгариб бориши нисбатан узоқроқ давр давомийлиги, тадрижий ўзгаришларни қамраб олади. Масалан, асримиз бошларида Россия империясида рўй

берган туб буриллшлар натижасида империяга ҳокимиятнинг ҳаёт ўзгариши умуминсоний ва миллий кадриятларнинг тантанасига сабаб бўлади, оддий инсон кадрини ижтимоий ошради, дея ҳаёл қилинган эди. Бу ўзгаришларга ижтимоий тараққиётни формацияларнинг ўрин алмашувида ва йириқчилигини, ижтимоий тенглик эса синфсиз жамият эканлигини эътироф қиладиган қарашлар асос қилиб олинган эди. Бу ўзгаришларни амалга ошириш синфий, партиявий кадриятларни улуғлаш, кўпгина миллий, диний ва бошқа кадриятларга эътибор камайиши асосида амалга оширилди. Иттифок ҳудудида марказий бўғинларда синфий-партиявийлик тамойили устувор бўлган кадриятлар тизими вужудга келди. Бу эса бошқа кадриятлар мазмуни, ҳатто маънавий мезонлар сифатидаги аҳамиятининг пасайишига сабаб бўлди.

Ўтмишга айланган ушбу даврнинг аксеологик таҳлили ва бу жараёнда кадриятлар тизимининг ўзгаришлари тўғрисида нималар дейиш мумкин? Биз собиқ Иттифок ҳудудида қатор мафкуравий тушунчалар ўтмишга айланиб қолган. Ўзбекистон эса мустақил йўлдан бораётган даврда яшамоқдамиз. Хўш, ана шу жараёнда жамиятдаги ҳамма кадриятлар бутунлай ўтмишга айланиб қолдики? Тарихий ривожланишда жамият интилиб, инсоният орзу қилиб келган бахт-саодат, тинчлик, инсон эркинлиги ҳақидаги орзулар бутунлай барҳам топдими? Йўқ, албатта! Умуминсоний кадриятларнинг мазмунини муайян мафкура манфаатларини ҳисобга олиб ўзгартириш, баъзи ғояларни мутлақлаштириш, айрим кадриятлар ва инсон кадрини менсимаслик усулининг муайян бир давр ўтмишга айланди, холос. Ўтган давр мобайнида кадриятларнинг ҳар қандай шаклини мутлақлаштириш, ноқутовосиб кадриятлар тизимини сақлаб қолишга интилиш муқаррар равишда салбий ҳодисаларга олиб келишини таъриф яна бир қарра исботлади.

Аммо тарих фақат собиқ Иттифок давридан иборат эмас. Ҳозирги даврдаги кадриятлар амалиёти ва унинг истиқболини ўтмишга айланган умумий тизим билан боғлаб қўйиш ноқоиз. Бунда тарихийлик ва замонавийлик, демократия ва эркинлик, ижтимоий адолат асосидаги та-

мойиллар устувор эканлигига, истиқбол ҳам ана шунга боғлиқлигига эътибор бериш, назария ва амалиётда буни ҳисобга олиш лозим.

Тараққиёт бирор кишининг орзу-умиди, истаклари асосида оқадиган ирмоқ эмас! Унинг ўзига хос қонунлари, талаблари, ривожланиш мезон ва йўналишлари бор. Бир замонлар Гегель фалсафаси Прусс монархиясининг идеологияси даражасига кўтарилган эди. Уни энг асосий маънавий қадрият деб ҳаёл қилганлар ҳам бўлган. Аммо биз Гегель ҳам, унинг фалсафаси ҳам, Прусс монархияси ҳам тарих саҳифаларида қолиб кетганини яхши биламиз.

Кўхна ва навқирон тарих ҳали не-не таълимотлар, файласуф ва алломаликка даъвогарларнинг номларини мангулик пардаси билан ёпиб юборади. Келажак авлодлар уларни ўтмиш саҳифаларидан қидириб юрсалар ажаб эмас. Ўшанда илмий қарашлар, олимларнинг фаолияти ва уларнинг кадр-қимматини тарих баҳолаб улгурган, одамлар ўзларига керакли хулоса чиқариб олган бўлади. Бу баҳо ва хулоса қандай бўлиши келажакнинг ҳукмига ҳавола.

XX аср охиридаги ижтимоий тараққиёт жаҳон фалсафасини фақат собиқ Иттифоқ мафкурасидан иборат эмаслигини, дунё ривожини эса фақат у кўрсатган ягона йўлдан боравермаслигини яққол исботлади.

Ҳар қандай таълимот ёки дунёқараш шаклининг энг асосий ҳаками ижтимоий ривожланиш, тарихий тараққиёт ва илмий билимлар такомиллашувининг амалиётидир. Бу амалиёт бизнингсиз ҳам ҳар қандай таълимот тўғрисида ўзига хос хулоса чиқаради, тадқиқотчининг бу борадаги асосий вазифаси — ана шу хулосаларни ўз вақтида англаш ва кайд этиб боришдан иборат. Қадриятшунослик нуқтаи назаридан бундан кейинги таълимотлар, улар қадрини баҳолаш учун муайян даражада аҳамияти ҳам йўқ эмас.

Инсоният тарихида шахсий индивидуаллик мутлақлаштириб юборилганда — жамоавийлик, жамоа бўлиб яшаш талаблари мутлақлаштирилганда эса — шахсий индивидуалликка интилиш кучаяди. Биз 70 йил ягона гоё мутлақлаштирилган, миллий ва шахсий қадриятларга кам имкон берилган даврда яшадик.

Бугун ана шу ғоя бўрттириб юборилган даврдан ўзини ижтимоий муносабатлар шароитида ўз тақдирини ўзи яратадиган, фаол, ижодкор кишиларга эҳтиёж кўчишиб бораётган даврда яшаймиз. Бу эса тўла-тўғиб шахсни индивидуалликка ўтиш, уни мутлақлаштириш томон эмас, балки, бир томондан, жамият манфаатлари, ижтимоий талаб ва эҳтиёжлар унутилмайдиган, иккинчи томондан эса, шахнинг индивидуал қадриятларини тўла ишғол қилиш имкониятлари очилган демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш давридир.

Бундай янги жамиятни қуриш жараёни ҳам кадриятлар тизими ўзгаришидаги диалектик инкор, ворислик ва янгиланишнинг алоқаси тарзида амалга оширилади, унинг таҳлили эса ишимизнинг давомини белгилайди. Аммо инкор бобларда баён этилган фикр-мулоҳазалардан тегинчи хулосалар чиқармай туриб, бундай таҳлилга киришни хийлик. Шундай қилиб, жамият тараққиёти ва қадриятлар тизими ўзгаришларига диалектик нуқтаи назардан қараш ҳуқидаги ҳолатларни тасаввур қилиш имконини беради.

Биринчи ҳолат

Иккинчи ҳолат

<p>1. Ҳар қандай барқарор ижтимоий ташкил эга бўлган тизимда уни ташкил этган таркибий қисмлар ўзаро алоқада, диалектик боғлиқликда, мутаносиблик ва уйғунликда соҳир бўлади, унинг таркибий қисмлари ижтимоий тизим уйғунлигини таъминлашга ўз ҳиссасини қўшади.</p>	<p>1. Ҳар қандай иебатав барқарор бўлган кадриятлар тизими ташкил этган таркибий қисмлар ўзаро боғлиқликда, мутаносибликда намоён бўлади, кадриятлар тизими уйғунликда ва мутаносибликда унинг таркибий қисмлари амалиёти муҳим алоқасида касб этади.</p>
<p>2. Ҳар қандай ижтимоий тизим ва уни ташкил этадиган таркибий қисмлар доимий ўзгаришдадир, бу жараён турли фарқлар, тафовутлар, қарама-қаршилик ва зиддиятлар орасида ўзига йўл очиб боради, ижтимоий ўзгаришларнинг узлуксизлигини белгилайди.</p>	<p>2. Ҳар қандай кадриятлар тизими доимий ўзгаришда, унинг асосий таркибий қисмлари ҳам ўзгариш, қарама-қаршилик ва зиддият ҳолатда намоён бўлади, кадрият тизимлари ва кадрият шахслари ўзгариши доимийдир.</p>

<p>3. Жамият ўзига хос объектив ва субъектив жараёнлар таъсири натижасида ривожланиб, ўтмишдан келажакка томон ҳаракатланиб, бир даврдан иккинчисига ўтиб боради, бу ижтимоий тараққиёт қонунидир.</p>	<p>3. Қадриятлар тизими ўзига хос қонуниятлар асосида ва турли жараёнлар таъсирида ўзгариб, бир ҳолатдан бошқасига ўтиб боради, бу қадриятларнинг ижтимоий тараққиёт билан боғлиқ умумаксиологик қонунидир.</p>
<p>4. Жамиятнинг ўзгариши ва замондаги илгариланма ҳаракати диалектик жараёндир, бу жараён инкор, ворислик ва янгиланиш диалектикаси тарзида амалга ошади.</p>	<p>4. Қадриятлар тизими ёки уларнинг намоён бўлиш шаклидаги ўзгариш, бир ҳолатдан бошқасига ўтиш диалектик жараёндир, у инкор, ворислик ва янгиланиш диалектикаси орқали амалга ошади.</p>
<p>5. Жамият мавжудлигини таъминлайдиган энг асосий жиҳатлар, сифатлар ўзгариши ва ривож ҳам бу жараён қонуниятларига бўйсунди, инкор, ворислик ва янгиланиш диалектикаси жамиятга нисбатан доимий ва муттасил. Ушбу ҳол жамият ривожининг тадрижийлигини ифодалайди.</p>	<p>5. Қадрият тизимлари ўзгариши жараёнида умуминсоний қадриятлар ворислик орқали мерос қолади, янги вужудга келадиган қадриятлар тизими уларга асосланиб аста-секин муайян тузилишга эга бўлиб боради, инкор, ворислик ва янгиланиш диалектикасининг қадриятлар тизими учун доимийлиги ҳам умумаксиологик қонуниятдир.</p>
<p>6. Ижтимоий тараққиётнинг турли қарама-қаршилик ва зиддиятлар орасидан ўзига йўл очиши, бу зиддиятлар ва қарама-қаршиликларни жамиятдаги барқарорлик доирасида қай даражада ҳал қилинишига ҳам боғлиқ. Бу боғлиқлик шу жамият кишиларининг барқарорлигини сақлаш учун, умуминсоний қадриятларга таянган ҳолда, ҳамжиҳатлик ва ҳамкорлик асосидаги фаолияти натижаси сифатида намоён бўлади.</p>	<p>6. Умумий қадрият тизимларининг барқарор ҳолатга келиши қадрият шакллариининг намоён бўлиши ва амалиёти билан боғлиқ турли фарқлар, тафовутлар, қарама-қаршилик ва зиддиятларни бартараф қилиш билан ҳам узвий боғлиқ. Бу боғлиқлик умуминсонийликнинг устуворлиги, миллий, шахсий ва бошқа қадрият шакллариини диалектик уйғунлиги ва ўзаро мутаносиблиги сифатида намоён бўлади.</p>

Жамиятдаги барқарорлик доирасида турли қарама-қаршиликлар, зиддият ва низоларни бартараф этиш учун бар-

ча миллатлар, синфлар, қатламлар ва бошқа субъектларни умуминсоний қадриятларга асосланадиган ҳамжиҳатлиги ва ҳамкорлигига эришмоқ ҳамда ана шу омиёлга таяниш керак. Бундай ҳамжиҳатлик ва ҳамкорлик асосидаги барқарорлик доирасида туб бурилишларни, ислохот ва ижтимоий ўзгаришларни самарали амалга ошириш мумкин. Бу ислохот ва ўзгаришлар пировард натижада жамият дуч келадиган ижтимоий номутаносибликлар, муаммо ва зиддиятларни мавжуд барқарорликни сақлаб қолган ҳолда ҳал этиш имконини беради.

Бундан кейинги мавзулар юқоридаги ҳолатларнинг ҳозирги даврда, Ўзбекистоннинг мустақил ривожланиши шариғатида қай тариқа намоён бўлиш хусусиятларини ўрганиш, бу борадаги вазифа ва чора-тадбирларни қадриятшунослик нуқтаи назаридаи изоҳлаш билан боғлиқ.

V боб. Мустақил тараққиёт ва кадриятлар тизими такомили

Ўзбекистоннинг миллий истиқолига асосланадиган янги кадриятлар тизимининг шаклланиш жараёнлари ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ва маънавий соҳалардаги ўзгаришлар, республикамизда кадриятлар омили самарадорлигини ошириш борасидаги фаолиятнинг асосий йўналишлари ҳам илмий ўрганишни талаб қилади. Ушбу масалани ойдинлаштириш учун тарихга мурожаат қилиш, ундан ташбеҳлар излаш мумкин. Холбуки, дунёдаги энг қадимий цивилизациялардан бирига мансуб бўлган, ўз илдизлари билан асрлар қаърига бориб тақаладиган ва уч минг йилдан кўпроқ даврни қамраб оладиган халқимиз тарихи мустақил Ўзбекистонда шаклланаётган янги кадриятлар тизими ва унга муносабатимизнинг тамал тошларини кўядиган маънавий асосдир.

Мустақил Ўзбекистоннинг ривож қанчалик юқори поғоналарга кўтарилиб бораверар экан, тарих саҳифаларига мурожаат қилиш, ундан ташбеҳлар излаш эҳтиёжи шунчалик ортиб бораверади. Аммо ҳаёт фақат тарихдан иборат эмас. Тарих нақадар серқирра ва сермаъно бўлмасин, бугунги ва келажакдаги ўзгаришларни тўла-тўқис қамраб ололмайди, балки келажакда тарихга айланадиган жараёнларга асос бўлади, холос.

Ижтимоий тараққиёт эса тарих силсилалари, турли қарама-қаршилиқлар ва зиддиятлар орасидан ўзига йўл очиб боради. Унинг замондаги бундай илгариланма ҳаракати жамият тараққиётининг умумижтимоий қонуниятидир. Бу қонуният кадрият тизимлари, уларнинг таркибий қисмларидаги ўзгаришлар диалектикаси учун ҳам умумийдир. Кадриятлар тизимининг замон зайллари таъсирида ўзга-

ши ва давр реалликларига мос ҳолатга келиши ҳам янги
жараёнга бўйсунади. Бу жараёнда ўзгаришлар воситаси
ҳодисаларни замондаги кетма-кетлиги тарзида рўй бе-
ради. Диалектик тафаккур эса ана шу давомийликнинг инги-
коси, уни англаб олиш воситаси сифатида намоён бўлади.
Қадриятларнинг ўзгариши ва янги қадрият тизимлари
вужудга келиши жараёнини англаб олиш имконини беради.
Қозирги даврдаги турли номутаносибликлар, замона сий-
қиллари ва муаммолари орқали шаклланаётган янги қад-
риятлар тизими вужудга келиш жараёнини тасаввур
қилиш учун ҳам диалектик тафаккур ва илмий билиш
усулларига мурожаат қилишга тўғри келади.

II-мавзу. Янги қадриятлар тизими шаклланишининг ижтимоий-сиёсий асослари

Олдинги мавзуларда қадриятлар тизимининг барқарор
ҳолати, ундаги асосий бўғинлар ва таркибий қисмлар ора-
сидаги муносабатлар, қадриятларнинг бир-бири билан ало-
қаси, улар муайян ўрин эгаллайдиган тизимлардаги мута-
носивлик ва номутаносиблик, фарқ, тафовут, қарама-қар-
шилик ва зиддиятлар, бу тизимлар ўзгариши билан бо-
ғиқ ҳолатларнинг назарий жиҳатларини ўргандик. Аммо
янги қадриятлар тизими қай тариха вужудга келиши ва
жараёни, бунда қадрият шакллари қандай мавқега эга бўли-
ши, уларнинг амалиёти каби масалалар очик қолди.

Янги қадриятлар тизимининг шаклланиш жараёни. Қа-
дриятнинг туб бурилиш босқичларида қадриятлар тизими
га нисбатан кишилар муносабатининг ўзгариши шунча-
ки шиддатли тус оладики, бу жараённинг тезкор суръат-
ларини англаш, изоҳлаш ва асослашга энг диалектик та-
факкур усули ҳам улгура олмай қолади. Биз тадқиқотла-
римиз давомида бу фикр тўғрилигига ишонч ҳосил қилдик.

Истиқлол туфайли заминимизда яшаётган ва бизга за-
мондош бўлган кишилар ҳаётида янги давр бошланди. Янги
мустақил Ўзбекистонимизнинг миллий истиқлолга асос-
ланган янги қадриятлар тизимини барқарорлаштириш, бу

тизимда қадрият шакллари­нинг диалектик уйғунлигига эри­шиш, инсон қадри, қобилияти, истеъдодини намоён қилиш учун кенг имкониятлар яратиш борасидаги долзарб вази­фалар ҳозирги авлод умрининг мазмунига ай­ланди.

Хўш, янги қадриятлар тизими вужудга келишини қандай шарт-шароитлар тайёрлади? Бунда инкор, во­рислик, янгиланиш диалектикаси қай тарзда намоён бўлмоқда? Бу саволларга ҳар томонлама жавоб бермоқ учун собиқ Иттифоқ ҳаётининг сўнгги йилларидаги та­назул даврини атрофлича таҳлил қилиш мумкин эди. Аммо ишимиз ҳажми бунга имкон бермайди. Қолаверса, бундай таҳлилсиз ҳам натижа маълум. Биз бу жараёни қадриятлар ўзига хос мақбуллик асосида ўрин олган қад­риятлар тизими ўзгаришининг умумаксиологик жиҳати­ни қисқача таҳлил қиламиз.

Авалло, эски тизимнинг собиқ жамият умумий бўҳрон ҳолатига кирган 80-йиллар охирларидаги манзараси, унда асосий бўғинлар— умуминсоний, миллий ва шахсий-ин­дивидуал қадриятларнинг ўрни, миллий қадриятлар бо­расидаги амалиёт ҳамда уларга нисбатан жамият аъзола­рининг муносабати қандай бўлганига эътибор бериш ло­зим. Ўтган аср 80-йиллари охирларида, Иттифоққа хос омонат бўлиб қолган тизимда баъзи бўғинлар, уларнинг ўрни, мавқеи, амалиётдаги қарама-қарши ҳамда зидди­ятли ҳолатлар қуйидаги тарзда эди: тизимнинг асосий ва марказий қисмлари ягона партия ғояси билан боғлиқ бўлиб, ижтимоий ҳаёт, ички ва ташқи сиёсат жамият аъзолари ҳамда уларнинг қадрига ана шулар манфаати ва уларни барқарор қилиш нуқтаи назаридан қаралар эди. Бунинг оқибатида мамлакатда асосий қадриятлар мазмуни маф­кура манфаатлари талабларига мос равишда ўзгартирил­ди, умргузаронликнинг асосий мезонлари бўлган қадри­ятлар омили ҳақиқий мазмунидан ажралиб қолди. Бу жа­мият миқёсида сўз билан ишнинг бир эмаслиги билан боғ­лиқ маънавий беқарор ҳолатни юзага келтирди, асосий мақсадлари қуруқ шиорларга айлан­тириб қўйилган, яқка партия буйруқбозлик асосида бошқарадиган мамлакатда умумий ғояга нисбатан ишонч йўқолди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов охида такидлагани каби: "Бу тузум ўз халқининг тарихи, унинг руҳи ва урф-одатларини, ўз авлод-аждодларини билмайдиган манқуртларга таянар эди... Худди шу исбу давлатнинг ижтимоий тизими билан халқ эҳтиёжлари ўртасида жарлик пайдо бўлди. Яъни инсон, унинг қадриятлари, маънавий, шу жумладан, миллий қадриятлари бу тизимда орқа ўринда турар эди. Бинобарин, бундай давлатнинг аввал бошданок истиқболи йўқ эди».

Мазкур истиқболи йўқ бўлган давлатнинг истиқболсизлиги узоқ йиллар маънавиятнинг «тамал тошлари» сифатида қараб келинди, уларга асосланиб кўпгина умуминсоний қадриятлар қуруқ шиорларга айлантирилди. Хулоса қилиб айтганда, қадриятлар тизимидаги асосий бўлиқларда салбий ҳоллар кузатилаётган собиқ Иттифоқда биз ахлоқ қилаётган қадриятлар амалиёти соҳасида қўб-қўбдан ўзига хос ҳолатлар юзага келди:

1. Умуминсоний қадриятлар борасида: а) 80-йиллар хиригача партиявий ва синфий қадриятларни устувор қилиш, уларни бутун халқ мақсадларига тўла-тўқис жаъоб беради, деб ҳисоблаш оқибаотида кўпгина умуминсоний қадриятлар атайлаб сийқалаштирилди ва умуминсоний мазмуни ўзгариб кетди. Мазмуни ўзгартирилган қадриятлар эса назарияда устувор ҳисоблангани билан амалиётда қуруқ шиорларга айланиб қолди; б) 80-йиллар ўрталарида умуминсоний қадриятлар устуворлиги назарий жиҳатдан эътироф этилгани билан ҳаётга амалий татбиқ қилинмади, энг умумий бўҳрон даврига кирган жамият эса эътибор қилинган умуминсоний қадриятлар мезони талабларини ажара олмади; в) кишиларнинг умуминсоний қадрият сифатида эътироф этилган ғояларга нисбатан ишроғи ва ортанги кунга бўлган эътиқоди йўқолди; г) умуминсонийлик талаблари сифатида қараб келинган ва мафқуразий тарғиб қилинган қатор мавҳум тушунчалар ва улар билан

Каримов И.А. Ўзбекистоннинг етисий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболлари ва тарихий таъини. -Т.:Ўзбекистон,1995. 8-бет.

лан боғлиқ фаолият шакллари ўз мавқеини йўқотди. Шулар оқибатида мавжуд қадриятлар тизими таркибий қисмлари орасида номутаносиблик зўрайиб, умуминсоний қадриятлар билан боғлиқ хусусий тизим амалиётида эса зарурий ўзгаришларга эҳтиёж кучайиб борди.

2. Миллий қадриятлар борасида: а) “миллатларнинг гуллаб-яшнаши” тамойили амалга ошмагани, уларни яқинлашиш ва «янги халқ»ни вужудга келтириш жараёни сунъийлашгани оқибатида миллат ва элатларнинг ўз генофондини, табиий-тарихий бетакрорлигини, ҳатто этник макон билан боғлиқ Ватан туйғусини йўқотиб қўйиш хавфи вужудга келди; б) миллат, элат ва халқлар устида ҳамда уларнинг тарихий этник маконларида турли тажрибалар тўхтовсиз олиб борилиши натижасида муайян миллатларда нафақат Ватан туйғуси, балки ўз этник маконини ҳам йўқотиб қўйиш хавфи пайдо бўлди. Бу ўша даврдаги ижтимоий бўҳронлар оқибатида янада кучайиб кетди; в) миллий сиёсатда ҳам айтарли ўзгаришлар бўлмади, бир қанча республикалардаги халқ ҳаракатларининг куч билан бостирилиши ва бошқалар бу соҳада умуминсонийлик талаблари устуворлиги ҳақидаги фикрлар қуруқ шиорлар бўлиб қолаётганини намоён қилди; г) миллатлар орасида миллий ўз-ўзини англаш, тарихий меросни ўрганиш, миллий республикаларнинг халқаро муносабатларнинг ҳақиқий субъектига айланиши учун ҳаракат кучайиб бориши, миллий руҳнинг ўзгариши, миллий мустақиллик гоялари кучайиши, миллий республикаларда президентлик сайловлари ва мустақиллик тўғрисидаги умумхалқ рефередумлари ўтказилиши умумий тизимни бутунлай бузиб юборди. Мазкур ҳолатлар Иттифоқдаги миллий қадриятлар тизимини янги замон реалликларига мос келадиган тарзда ўзгариш жараёнини заруратга айлантирди.

3. Шахсий қадриятлар борасида: а) синфий, партиявий, мафкуравий жиҳатларга, яъни кўпроқ умумий ва хусусий тамойилларга ортиқча эътибор бериш, инсон ҳуқуқлари, эркинликларининг оддий шакллариغا юзаки

қараш оқибатида шахс қадри умумжамият миқёсида ўзининг ҳақиқий мавқеига эга бўлмади; б) мамлакатнинг энг нафис ҳаёти шароитида турли «аср қурилишлари», оммавий ҳаракатларга эътибор кўпроқ бўлганидан алоҳида шахсларнинг ўз қадриятларини тўла-тўқис намоён қилиши учун имкониятлар яратилмади; в) асосий эътибор ягона партия ғояларига ишонадиган, бу борадаги шиорлар, даъватлар, кўрсатмаларга сўзсиз амал қиладиган кишиларга эҳтиёж кўпроқ бўлганлиги, фаол ижодий ва индивидуал жиҳатдан ўзига хосликни кўпроқ сақлаб қолган кишиларни эмас, балки умумий талабларга мос келадиган (хуайян, масалан миллий қадриятларга ва ўз тақдирига ҳам жиддий эътибор бермайдиган) шахслар вужудга келишига сабаб бўлди: жамиятда ва кишилар ўртасидаги мавжуд муносабатларда сўз билан ишнинг бир эмаслиги, Асосий Қонунда /Конституцияда/ эълон қилинган умуминсонийлик талабларига амал қилмаслиги шахсларнинг ижтимоий қиёфаси, маънавий-ахлоқий камолотида салбий тенденциялар, ҳаётга бефарқ муносабат пайдо бўлишига сабаб келди; д) ушбу ҳолатлар шахс қадри ва қадриятларини барқарор қилишнинг зарурий эҳтиёжлари билан жамиятда мавжуд имкониятлар ўртасидаги номуносиблик тенденцияга сабаб бўлди.

Қадриятлар тизими намоён бўлиши ва амалиётида рўй берган бундай зиддиятли ҳолатлар жамиятдаги ижтимоий бўҳрон билан узвий боғлиқ эди. Бундай ижтимоий бўҳрон қуйидагича намоён бўлди:

— сиёсий соҳада, давлат фаолиятининг ҳамма шаҳобчалари ва барча даражаларида бошқариш имкони йўқолиши, зиддиятлар кучайиб, қуролли тўқнашувлар даражасига етгани;

— иқтисодий соҳада, давлатнинг ички ва ташқи қарзи вужудга келиши, давлатнинг ички ва ташқи қарзи бўҳрон даражада ошиб кетгани, аҳоли маблағларининг қисқариши, ҳамма турдаги /саноат ва қишлоқ хўжалиги/ маҳсулотларнинг жуда камайиб кетгани;

— ишлаб чиқариш тизимида самарасиз ҳарбий саноатнинг устунлиги, бу соҳага маблағни ҳаддан зиёд кўп сарфла-

Собиқ Иттифоқда жамият ва у билан боғлиқ кадриятлар тизимидаги бундай ўзгаришлар юқорида тилга олинган ижтимоий, иқтисодий ва маънавий соҳалардаги бўҳронлар билан уйғунлашиб кетди. Умумий тизимда сифатий ўзгаришлар бўлиши учун замин тайёрланиб, умумижтимоий ва умумаксиологик номутаносибликлар яққол кўзга ташлана бошлади. Жамият тузилиши ва кадриятлар тизимидаги таркибий қисмларда, уларни бир-бирига нисбатан ҳамда умумий тизим билан муносабатида зиддиятлар кучайиб кетди, номутаносиб ҳолатлар ва қарама-қаршиликлар умумжамиятга хос тизимни қамраб олди.

Ниҳоятда катта ҳудуд ва мураккаб жамиятни ягона марказдан бошқариш усули, зўрликка асосланган, тоталитар, умумижтимоий, умумиқтисодий тизимлар дарз кетган даврда миллий республикаларда ўз барқарорлигини сақлаб қолиш асосий заруратга айланди. Минтақалар уруш алангаси ичида қолиш хавфи туғилган бундай шароитда мустақил ривожланиш йўлига ўтиб олган республикамиз раҳбарияти зиммасига ниҳоятда оғир вазифалар тушди. Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов бу даврни ниҳоятда образли ва лўнда тарзда қуйидагича ифодалаган: «Дунёга келган чақалоқ аввал эмаклаб, кейин тетапоя бўлади. Вазият шундай келдики, мустақил Ўзбекистон туғилган кунидек оёққа туришга, ўзи юришга мажбур бўлди».

Собиқ Иттифоқда жамият миқёсидаги тизим дарз кетган, республикалардаги миллий озодлик ҳаракатлари ҳарбий йўл билан бостирилаётган, айрим ҳудудларда зиддиятлар урушга айланиб кетаётган даврда қабул қилинган «Мустақиллик декларацияси»да янгича кадриятлар тизimini вужудга келтириш, эълон қилинган қоидаларни барқарор этиш даври бошланган эди. Иттифоқда дарз кетган тизим таназзулга юз тутгани сари республикамизда мустақил кадриятлар тизimini шакллантириш жараёни жадал давом этди.

Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. —Т. Ўзбекистон, 1996. 4-бет.

1991 йил 31 августда Ўзбекистон Олий Кенгаши "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида" Қарор ҳамда "Ўзбекистон Республикасининг давлат тақиллиги тўғрисида" Қонун қабул қилди. Бутун жахалқларига, халқаро ташкилотларга янги ва мустадавлат вужудга келганини билдирадиган "Баёиот" ҳам қилинди. Мустақил Ўзбекистонда вужудга келаётянги қадриятлар тизимининг ижтимоий-сиёсий асосмустаҳкамлана борди ва ҳудудий амалиётининг асоҳиҳатларини белгилайдиган томонларни ривожланавом этди. юртимиз цивилизациясига хос қадриара асосланадиган янги тизим шакллана бошлади.

Ўзбекистон мустақиллиги ва унда вужудга келаётганқадриятлар тизимини ижтимоий-сиёсий асослариқийлик асосида мустаҳкамланиб борди: Ўзбекистонубликаси Олий Кенгаши 1991 йил 18 ноябрдаги қарососланган, 1991 йил 24 декабрь куни бўлиб ўтганбекистон Республикаси давлат мустақиллиги тўғрисиреферендум ва Ўзбекистон Республикаси Президенловлари бунинг яна бир исботи бўлди. 1992 йил 29да БМТ Хавфсизлик Кенгаши, 1992 йил 2 мартда эсаБош Ассамблеясининг 46 сессияси қарорларига кўрабекистон Республикаси бу мўътабар ташкилот аъзоси. 1992 йилнинг 8 декабрида Ўзбекистон Республикает Конституцияси қабул қилинди.

Мустақиллик шароитида шаклланаётган янги қадриятми таянадиган мезонлар ниҳоятда муҳим. Президентим Каримов томонидан асослаб берилган бу мезонлардагилардан иборат:

- Ўзбекистон халқининг ажралмас ҳуқуқи — ўз тақни ўзи белгилаш ҳуқуқининг рўёбга чиқарилгани;
- халқнинг ўлкадаги беқиёс бойликнинг ҳақиқий эгасиқолгани ва республикада демократик-ҳуқуқий жавужудга келтиришга ҳаракат қилинаётгани;
- жамият ривожиди халқнинг кенг қатламларига таяётгани, уларнинг ҳамжиҳатлиги асосидаги барқарордоирасида тадрижий ўзгаришлар йўлидан собитқалик билан борилаётгани;

— республиканинг миллий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, халқнинг азалий турмуш тарзи, анъаналари, урф-одат ва кўникмаларининг ҳисобга олинаётгани;

— Ўзбекистондаги демографик вазият, аҳолининг миллий-этник таркиби, республикамизнинг геополитик ва геостратегик мавқеи, табиий-иқлим шароити ва уларга аҳоли мослашувининг ўзига хослиги, ишлаб чиқариш потенциаллари ва истиқболларига катта эътибор бериллаётганлиги;

— давлат мустақиллигини мустаҳкамлаш, иқтисодий қийинчиликларни бартараф этиш ва ислохотларни амалга ошириш билан диалектик уйғунликдаги миллий манфаатларга мос келадиган тинчликсевар ташқи сиёсат олиб борилаётгани;

— жаҳондаги мамлакатлар билан алоқа ва муносабатларда тенг ҳуқуқлилиқ, ўзаро манфаатдорлик, ички ишларига аралашмаслик қоидаларига амал қилинаётгани;

— Ўзбекистон иқтисодиётини жаҳон иқтисодий ҳамжамиятига кенг кўламда уйғунлаштириш учун иқтисодий ҳамда ташкилий шарт-шароитларни яратиш имкони очилгани;

— халқ манфаатларига жавоб берувчи иқтисодий сиёсат, инсон манфаатларига қаратилган бозор иқтисодиётини қуриш йўли танлаб олингани;

— республиканинг барча фуқаролари ва юридик шахсларига ташаббус кўрсатиш ва ишбилармонликни ривожлантириш, эркин ҳўжалиқ фаолиятини амалга ошириш учун кенг имкониятлар яратиш кафолатлангани;

— мустақил ривожланиш маънавий-ахлоқий негизлари сифатида умуминсоний қадриятларга содиқлик, халқимиз маънавий меросини асраб-авайлаш, инсон имкониятларини эркин намоён қилиш қабилар асосий омил сифатида қаралаётгани;

— днёримизда янгидан бетакрор, иқтидорли ва инсонга керакли қадриятларни барпо этиш, бунда эса халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва янги поғонага кўтаришга алоҳида эътибор бериллаётгани.

14 Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққийет йўли. — Т.: Ўзбекистон, 1993

Хуллас, Ўзбекистоннинг мустақил ривожланиши йўлида ўтганлиги янги кадриятлар тизими шаклланиши ва барқарорлигини таъминлайдиган асосий омилдир. Юртбошимиз таъкидлагани каби, мустақиллик туфайли дунёга эшик очиб, жаҳон майдонига, тараққий этган давлатлар қаторига собитқадамлик билан кириб бориш, ўзаро иқтисодий, маданий, илмий, савдо ва бошқа соҳаларда кизгич ҳамкорликни йўлга қўйиш, Ўзбекистонни, унинг бой ўткинчилиги, маданияти, ҳозирги куни ва бу ерда амалга оширилмаётган ўзгаришлар жараёнини дунёга танитиш имкониятлари очилди.

Тарихий тажриба мустақилликни қўлга киритиш жамиятда умуминсоний кадриятларни барқарорлаштириш, инсон қадрини ошириш асосида турли ижтимоий вазифаларни амалга ошириш борасидаги муҳим қадам эканини исботлайди. Мустақиллик оддий киши ва алоҳида шахс учун фикр, матбуот, мулк, виждон, савдо-сотик ва демократик асосга қуриладиган яшаш эркинлиги каби умуминсоний идеал кадриятлардан биридир. У бугунги Ўзбекистонда идеал кадриятдан амалиётга айланди. Мазкур амалиётни умуминсоний, миллий, шахсий ва бошқа жиҳатлар билан мазмунан тўлдириш, сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий соҳаларда туб ўзгаришларни амалга ошириш, халқ тинчлиги, эркинлиги ва фаровонлигини таъминлаш, демократик қонунларга асосланган ҳаёт тарзини вужудга келтириш, ҳар бир шахснинг энг буюк ижтимоий кадрият эканини ҳисобга олиб, унинг камолоти, мобилияти ва истеъдодини намоён қилиши учун тўлиқ имкониятлар яратиш борасида ниҳоятда улкан ишлар амалга оширилмоқда.

Мустақиллик йиллари янги кадриятлар тизимининг вужудга келиши, жамиятдаги асосий ижтимоий субъектларнинг ўзаро ҳамжиҳатлиги, келишуви, ҳамкорлиги асосидаги фаолияти мезонига айланиши жараёни муайян ҳаққни талаб қиладиган ўзгаришларни амалга ошириш даврини қамраб олишини кўрсатди.

Бугун ана шундай диалектик инкор ва янгиланиш орқали борадиган жараён давом этмоқда. Биз бу жараёнда

тарихий бурилиш даврларида содир бўладиган умумаксиологик феномен билан, яъни қадриятлар тизими ўзгариши ва янгисини барқарор ҳолатга кириши жараёнида тадрижий усулнинг имкониятлари ниҳоятда катта эканлиги билан боғлиқ жараёнга дуч келмоқдамиз. Шу билан бирга, ижтимоий барқарорлик шароитидаги ўзгаришлар жараёнида инсон омили, алоҳида шахс таъсири ҳам катта аҳамият касб этади. Кишиларнинг муайян қадриятларга асосланган ҳамкорлиги, ҳамжиҳатлиги, асосий ижтимоий субъектлар ўртасидаги келишувга таянган ҳолда тадрижий ўзгаришлар потенциалидан тўларок фойдаланиш борасидаги имкониятларни излаб топиш ва уларни воқеликка айлантириш йўллари, чора-тадбирларидан самарали фойдаланишда алоҳида кишилар, айниқса, раҳбар шахсларнинг аҳамияти янада ортиб бормоқда.

Президентимиз томонидан мустақиллик шароитида Ўзбекистонда янги қадриятлар тизими асосларини яратиш ва мустақамлаш жараёнидаги тадрижий ривожланишнинг моҳияти қуйидагича ифодаланган: «Асосий вазифа ҳеч қандай ижтимоий ларзаларсиз, очлик, қашшоқликсиз, одамларга зиён етмайдиган тарзда ижтимоий-иқтисодий тарзда тараққиётнинг янги босқичига ўтишдан иборат».

Ҳар қандай тадрижий ўзгариш асоси ижтимоий барқарорликдир, бундай барқарорлик асоси эса жамиятдаги асосий субъектлар, гуруҳлар, қатламлар, синфлар ва бошқалар ўртасидаги муайян қадриятлар асосидаги ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликдир. Бундай шароитда давлатнинг зиммасида энг қийин, энг мураккаб ва энг серқирра вазифалар қолади: давлат ижтимоий барқарорликни сақлаб туриши, бу барқарорлик доирасида ўзгаришларни амалга ошириш, халқ фаровонлигини таъминлаши, эскилик ўрнига янгилик вужудга келиши билан боғлиқ бўлган муаммоларни барта раф қилиши, ўзгаришларни босқичма-босқич амалга ошишини таъминлаб туриши зарур. Бир қадриятлар тизими-

---

Каримов И.А. Ўзбекистоннинг келажаги буюклигига ишончим комил // "Ўзбекистон овози". 1993 йил 5 март.

ан иккинчи қадриятлар тизимига ўтишнинг Ўзбекистон ша-
роитидаги иқтисодий-ижтимоий асосларини яратиш билан
боғлиқ амалиётда «... давлат асосий ислоҳотчи бўлиши ке-
рак, у энг муҳим соҳаларни белгилаб бериши, ислоҳотлар
нәсатини ишлаб чиқиши ва уни изчил амалга ошириши,
жаҳолатпарастлар ва консерваторларнинг қаршилигини
индириши лозим» , деган тамойил истиқлолнинг даст-
лабки йиллариданоқ белгилаб қўйилгани бежиз эмас.

Биз собиқ Иттифокда мавжуд бўлган қадриятлар тизи-
мида ўзгаришлар қай тариха уни беқарор ҳолга олиб кел-
ганини, бу билан бир вақтда Ўзбекистонда янги қадрият-
лар тизими вужудга келиш жараёни борганини ниҳоятда
қисқа таҳлил қилдик. Бу жараёнда: а) янгиликнинг вужудга
келиши ва такомиллашиш кенгайиб боргани сари эскилик-
нинг амал қилиш имкониятлари камайиб борди; б) эски жи-
ҳатларга қарама-қарши бўлса-да зоҳирийликка айланаёт-
ган янгининг амал қилиш учун шарт-шароитлар етилиб бор-
гани сари эски жиҳатлар инкор этила борди; в) уларнинг
қисқеси ўзгарди, таъсир доираси камайди, хуллас, аввал
асосий жиҳатлар, сўнгра эса умумий сифатий ўзгариш рўй
берди; г) эски қадриятлар тизими амал қилишдан тўхташи
билан янги тизим уни инкор этишни тугаллаш жараёнига
кирдирди; д) шу билан бирга, янги тизимнинг тўлиқ шаклла-
ниши, эскидан қолган жиҳатларни сарҳисоб қилиш жараёни
бозлашди; е) туғилиб келаётган янги тизим жамиятдаги ян-
гиликларни ўзлаштириш билан бирга янги эҳтиёжлар, мақ-
сад ва қизиқишларни ҳам вужудга келтирди; ё) янги тизим-
нинг барқарор ҳолга келиши учун муайян йўл, усулларни
тавляш, чора-тадбирларни амалга оширишни заруриятга ай-
лантирди: юқоридаги /д,е,ё/ ҳолатлар билан боғлиқ ижти-
моий фаолият янги қадриятлар тизимида умуминсоний,
қиллий ва шахсий қадриятлар қандай мавқеини эгаллаши,
уларнинг амалиётидаги муносабатлар, алоқалар қай тариха
беришини кўп жиҳатдан белгилайди.

Каримов И.А. Ўзбекистон — улкан имкониятлар мамлакати. // «Халқ сўзи» 1993 йил 19 июнь.

Ўзбекистонда янги кадриятлар тизимининг вужудга келиши, бунда эскининг ўрнига янги эгаллаши ва янгила-нишнинг барқарор тизимга айланиши эски тизимдан яв-гисига ўтиш даврига мос келади. Бу жараёнда кадрият-ларни барқарорлаштириш, уларнинг амалиётидаги турли даврлар, тафовутлар, зиддиятлар, қарама-қаршиликлар-ни бартараф этиш, бу борадаги ранг-баранг эҳтиёж, қизи-қиш, мақсад ва интилишларни ҳисобга олиш зарурияти пайдо бўлди. Айнан ана шу зарурийлик эса бу жараён-нинг самарали амалга ошиш йўллари ва усуллари тав-лашда, амалга оширишда алдамаслик, эҳтиёт бўлиш ва собитқадамликни талаб қилди. Шу билан бирга, нафақат ижтимоий-сиёсий, балки иқтисодий, маданий, маънавий ва мафкуравий соҳаларда ҳам туб ўзгаришлар бўлишини заруриятга айлантирди.

22-мавзу. Иқтисодий ислоҳотлар ва янги кадриятлар тизими

Жамият ривожининг ҳар қандай босқичига ҳос бўлган ижтимоий-сиёсий тузилиш ва унга мос умумий кадрият ти-зимларининг моддий асоси иқтисодий жараёнлар, уларда рўй бераётган ўзгаришлар билан боғлиқ. Кадриятларнинг бутун-ги Ўзбекистондаги амалиёти тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин. Уларнинг тўлиқ барқарорлашуви ва инсон кадри ус-туворлигини таъминлаш учун ижтимоий-сиёсий соҳадаги туб ўзгаришлар билан бирга, иқтисодий ҳамда маънавий асос-лар ҳам мустаҳкам бўлишга эътибор қаратилган.

Янги кадриятлар тизимининг иқтисодий асослари. Иқтисод, меҳнат ва ишлаб чиқариш соҳасидаги ўзгариш-ларни илмий-аксиологик жиҳатдан тадқиқ қилиш иқтисо-дий ислоҳотларнинг қайси кадриятларга қаратилгани, уларнинг истиқболи қандай кадриятларни барқарор қили-ши ва келажакда қай тарздаги кадриятлар тизимини ву-жудга келтириши мумкинлигини ўрганиш имконини бер-ди. Бундай таҳлил заминимизда умргузаронлик қилаётган замондошларимиз яшаётган XXI асрдаги ҳаётнинг тамаи

тошлари қўйилган ва келажакдаги иморат пойдеворлари мустаҳкамланаётган ҳозирги давр учун ниҳоятда муҳим. Президентимиз томонидан илгари сурилган “Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” бу соҳада ҳам янги босқични бошлаб берди. Унда кўзда тутилган демократик бозор ислоҳотлари ва иқтисодий либераллаштиришни янада чуқурлаштириш борасидаги устувор йўналиш ва долзарб вазифаларнинг бажарилиши қадриятлар тизимини мустаҳкамлашнинг бу соҳадаги имкониятларини кўрсатади.

Ҳўш, бугунги иқтисодий соҳада вужудга келган пойдеворнинг қадри ва аҳамияти қандай? Ўзбекистонда вужудга келган умумий қадриятлар тизимида иқтисодий қадриятлар бўғинининг хусусиятлари, бу борада умуминсоний ва миллий жиҳатлар, шахс ва унинг меҳнатининг қадри қай тариха намоён бўлмоқда? Тажриба, бу саволларга жавоб бермоқ учун, Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов томонидан илгари сурилган, ўтган даврда янгилавиш, ривожланиш, тараққиёт йўли ва ўтиш даври қийинчиликларини бартараф қилиш учун асос бўлган “Тараққиётнинг ўзбек модели” ва машҳур беш тамойилни амалга ошириш жараёнига таяниш мақсадга мувофиқлигидан далолат беради.

Бу борада қуйидагилар тамойиллар муҳим ўрин тутаяди:

— иқтисодий сиёсатдан устунлиги, ички ва ташқи иқтисодий муносабатларни мафкурадан ҳоли этишни таъминлаш:

— давлат асосий ислоҳотчи бўлиши, ислоҳотларнинг энг муҳим соҳаларини белгилаши, уларни изчил амалга ошириши;

— қонуннинг устуворлиги, яъни демократик йўл билан қабул этилган янги конституция ва қонунларни истисноисиз ҳурмат қилиш ва уларга риоя этиш мажбурийлиги:

— фуқароларнинг нуфузини эътиборга олиб, кучли ижтимоий сиёсатни амалга ошириш;

— бозор иқтисодига ўтиш иқтисодиётни объектив эътиборга олиб, ўтмишдаги инқилобий сакрашларга йўл қўймай, ислохотларнинг босқичма-босқич амалга оширилиши.

Янги иқтисод ва бозор муносабатлари юзага келиши жараёнида кадриятлар тақомиллигининг қай тарзда ва қандай йўллар билан амалга оширилишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Жамиятимиз аъзоларининг кундалик ҳаёти ва фаолиятида асосий мезонлар сифатида аҳамият касб этадиган кадриятларнинг диалектик уйғунликдаги амалиётини кўп жиҳатдан ўтган даврдаги иқтисодий муаммоларнинг ечимларига, бу борадаги вазифаларни удалашда танлаб олинган йўл ва усулларга боғлиқлиги яққол намоён бўлди. Жаҳон иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида қўлга киритаётган натижалар шундан далолат беради.

Иқтисод жамият ҳаёти, ижтимоий ускуртма ва маънавий жараёнлар учун бирламчи бўлганидан сиёсий ва мафкуравий мақбуллик нуқтаи назаридан уни бошқариш ёки йўлга солишга ҳаракат қилиш кутилган натижаларни бермайди. Бу ҳол жаҳон мамлакатлари учун умумий қоида бўлиб ҳисобланади. Ушбу қоида фақат ҳозир эмас, келажакда ҳам ўз қадрини йўқотмайди. Собик Иттифок иқтисодида айнан ана шу қоида билан боғлиқ жиҳатга аҳамият берилмагани қандай оқибатларга олиб келгани бугун ҳаммага аён. Бу соҳада ҳам умумий қоидаларга амал қилмаслик салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлигини яққол кўрсатади.

Тажриба иқтисодий ислохотлар ва туб ўзгаришларни амалга ошириш орқали эркин бозор муносабатларига ўтиш объектив жараён бўлиб, у муайян вақт жараёнида ниҳоятда хилма-хил вазифаларни ҳал қилишни, бунда мавжуд шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда босқичма-босқич ҳаракатни талаб қилишидан далолат беради. Бу жараёнда кадриятлар омили таъсирини ошириш, кишилар янги мезонларга мослашиши, ўз эҳтиёжларини, кадрият ва интилишларини замон талабларига мос равишда ўзгартиришлари учун ҳам муайян вақт зарурлигини кўрсатади. Ўтган давр мобайнида янги кадриятлар тизи-

ми вужудга келди ва иқтисодий соҳада ўзига хос муайян хусусият кашф этди. Бундай янги тизим ўз-ўзидан, бирданига пайдо бўлиб қолмади, балки иқтисодий соҳада ҳам эскиликнинг инкори бўлган босқичма-босқич юзага келиши ва воқеликка айланиши сифатида намоён бўлди.

Истиқлолнинг дастлабки йилларида жаҳон ривожланишининг бош йўлларида бораётган илғор ва нуфузли мамлакатлар тажрибаси, замонавий иқтисодий жараёнларга ҳозиржавоб ишлаб чиқариш механизмини яратиш зарурати бозор муносабатларига ўтишни объектив жараёнга айлантирган эди. Ўша даврда Юртбошимиз "Айни вақтда бозор фақат мақсад эмас, балки янги қадриятларни шакллантириш, одамлар фаровонлигини сифат жиҳатидан тубдан юқори даражасига эришиш услуби ва воситасидир", дея таъкидлагани бежиз эмас.

Янги қадриятларни шакллантириш воситаси бўлган бозор муносабатлари ўзига хос хусусият ва жиҳатларга эга бўлди. Бундай бозор шароити:

— меҳнат тақсимоти ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва иқтисодий жараёнларни бошқаришнинг замонавий усуллари самарали қўллаш имконини берди;

— ишлаб чиқаришга омилкорлик, фаоллик, ижодийлик ва очик рақобат пайдо бўлишига олиб келди, ташаббускорликни ривожлантирди ва боқимандалик кайфиятига барҳам берди, шахснинг иқтисодий соҳадаги имкониятларини кенгайтди;

— мулкчиликда ҳокимликни тугатди, мулкнинг хилма-хил шакллари тенглигини таъминлади ва мулкдорларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишни замонавий асосга кўчирди;

— маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг нарх-наво белгилашдаги монополиясини йўқотди, ишлаб чиқаришни замонавий жараёнлар ва истеъмолчилар талабига мос равишда тез ўзгариши ҳамда ҳозиржавоблигини таъминлади;

— иқтисодий жараёнларга фан ва техник ютуқларини, янги технологияларни қўллашни тезлаштирди, меҳнат

Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. —Т.: Ўзбекистон, 1993, 61-бет.

билан машғул кишиларни бу янгиликлар талабига мос равишда ўз иқтидорлари, кўникмаларини такомиллаштиришга ундади;

— ишлаб чиқаришда тежамкорликка асосланган усулларни кўллашни заруриятга айлантирди, моддий бойликларни тежаб-тергаб сарфлайдиган, мулкни талон-тарож қилишга йўл қўймайдиган иқтисодий механизмларни вужудга келтирди.

Янги иқтисодий қадриятларни шакллантириш йўналишлари. Янги қадриятларни барқарор қиладиган иқтисодий муносабатларни вужудга келтирмоқ учун аҳолиси тез суръатлар билан ўсаётган, ишлаб чиқариш ва меҳнат тақсимотида туб бурилишлар амалга ошириляётган Ўзбекистонда бир неча йўналишда иш олиб борилмоқда.

1. Юқорида айтиб ўтилганидек, республикада мустақил иқтисодий сиёсат олиб борилмоқда, бу борада вужудга келадиган янги қадриятлар ана шу ҳолатга асосланади. Бунда собиқ Иттифоқдан қолган иқтисод, меҳнат тақсимоти ва ишлаб чиқаришни ташкил этишдаги баъзи номуносибликларни ҳал қилиш масаланинг бир томони эди. Иккинчи томондан, аввало, ягона давлат мулкидан кўп мулкчиликка ўтиш, ишлаб чиқариш тизимларини ўзгартириш, миллий молия-пул муносабатларини мустақил асосга кўчириш, шу билан бирга, меҳнат, уни ташкил қилиш, ишлаб чиқариш жараёнларига янги техника ва технологияларни жорий қилишга алоҳида эътибор қаратилди. Бундан ташқари, кишиларнинг иқтисодий, ишлаб чиқариш ва меҳнатга муносабатини ўзгартириш, яъни, замонга мос иқтисодий тафаккур ва иқтисодий ислохот диалектиказини ўрнатишга ҳаракат қилинди. Бу вазифаларни бажаришда миллий, минтақа ва умумжаҳон аҳамиятига молик ички ва ташқи жиҳатлар ҳисобга олинди.

2. Истиқлолнинг дастлабки йилларидаги маълумотларга кўра, Ўзбекистон аҳолиси ниҳоятда тез ўсаётган мамлакат бўлиб, бу жараён жадал суръатлар билан давом этмоқда. 1960-1990 йилларда республика аҳолиси 12 млн. кишига кўпайди ва 21 млн.дан ортиқ кишини ташкил қилди.

Аҳолининг юқори суръатлар билан ўсиши истиқболда ҳам сақланиб қолиб, 2015 йилга бориб, 1,5 барабар ортиши ва 36 млн. 333 минг кишига етиши, меҳнатга лаёқатли кишилар сони эса ҳозирги 10 млн.137 мингдан 2015 йилга бориб 19 млн. 884 минг кишини ташкил этиши мумкинлиги назарда тутилди.

Бу аҳолини иш билан таъминлаш, бозор шароитининг муқаррар оқибати бўлган ишсизлик муаммоларини хал қилиш вазифасини кун тартибига қўйди. Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш тизимини такомиллаштириш, янги-янги иш жойларини ташкил қилиш, ишлаб чиқаришдан бошқа соҳаларни, айниқса, қайта ишлаш, маиший хизмат, соғлиқни сақлаш, маданият, маориф, санъат, фан ва бошқа соҳаларни ривожлантириш зарурияти пайдо бўлди. Бу соҳаларга фойда келтирмайдиган меҳнат тури сифатида эскича қарашдан воз кечилди. Маълумки, собиқ Иттифоқ даврида уларга моддий натижа бермайдиган унумсиз меҳнат сифатида қаралди. Бу билан ноишлаб чиқариш соҳасидаги меҳнат қадри камайтирилди, унинг иқтисодий тараққиётдаги ўрнига ҳолисона баҳо берилмади, керакли моддий маблағлар ажратилмади. Ҳолбуки, бу соҳалар ниҳоятда катта фойда келтиради ва мамлакат ижтимоий тараққиётини кўп жиҳатдан таъминлайди. Жаҳондаги ривожланган мамлакатлар тажрибаси шундан далолат берадики, бу соҳада ишга яроқли фуқароларнинг ярмидан кўпроғи меҳнат қилиши мумкин.

3. Республикамиз ривожда жамият аъзолари қобилият ва истеъдодларини намоён қилиш имкониятини вужудга келтирадиган, соғлом иқтисодий рақобатга асосланган мулкчиликнинг хилма-хил шаклларини амалиётда жорий қилишга ердан берадиган давлат мулкани хусусийлаштириш муҳим аҳамият касб этди. Республикамизда бу жараён «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги қонун асосида амалга ошди. Ушбу қонун ижтимоий йўналишга эга бўлган кўп укладли самарали бозор иқтисодиётини вужудга келтириш, Ўзбекистонда давлат мулкани ўзгартиришнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб берди.

Хусусийлаштириш борасида халқнинг кенг қатламлари манфаатларини ҳисобга олиш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш жараёнида ижтимоий адолат талабларига риоя қилишга алоҳида эътибор қаратилди. Уларнинг удаланиши халқ орасида хусусийлаштиришга бўлган ижобий муносабатнинг шаклланиши, иқтисодий соҳадаги ислохотларнинг самарали амалга ошиши, маданийлашган бозор муносабатларини тезроқ юзага келиши ва соғлом рақобат шаклланиши имконини берди. Бу эса янги кадриятлар тизими ва унга муносабат шаклланишининг энг асосий омилларидан биридир.

4. Республикада ҳақиқий бозор муносабатлари шаклланишида меҳнатни ташкил қилиш ва мулкчиликнинг янги шакллари, фермерлик, тадбиркорлик, ишбилармонлик ва шу кабилар муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг иқтисодий самараси бозор муносабатлари даврида исботланмоқда. Бундай корхоналар афзаллиги шунда-ки, улар ўз фаолиятини тез ўзгартира олади, ўзгариб турадиган бозор шароитларига тез мослашиш имконига эга, маблағлардан фойдаланишни тезлаштира олади, ишлаб чиқариш талабига мослашуви осон. Бу борадаги жараёнларни бошқаришда мулкчилик, хусусийлаштириш, тадбиркорлик, фермерлик, ижара, банк тизими, чет эл инвестицияси тўғрисидаги қонунлар муҳим аҳамият касб этди. Ўзбекистон Президентининг фармонлари ва республика ҳукумати қарорлари билан мустаҳкамланган юқоридаги қонунлар кадриятларнинг иқтисодиётга асосланадиган ҳуқуқий негизларини белгилайди, ишлаб чиқаришдаги кўп укладлик, хилма-хил мулкчилик асосларининг тенг ҳуқуқчилигини кафолатлайди.

5. Қонунлар, қарорлар ва фармонлар бу соҳада меҳнат қилаётган кишилар, ташкилот ва жамоалар фаолиятининг ҳуқуқий асосидир. Уларнинг қабул қилиниши иқтисодиётда умуминсоний кадриятларни барқарорлаштириш, меҳнаткаш инсон қадри, ҳақ-ҳуқуқини қонун билан кафолатлаш имконини беради. Аммо бу борадаги асосий иш ушбу қонун, қарор ва фармонларнинг амалга ошиши,

уларни кенг оммаси фаолиятини кундалик мезонларга, бошқариш соҳаси ходим ва хизматчиларининг асосий дастурига айланишидадир. Қонунларни қабул қилишгина давлатни ҳуқуқий жамиятга, иқтисодни маданийлашган бозор муносабатларига айлантира олмайди, бунда ана шу қонунлар ижроси, улар амалиёти, бу қонун ва фармонларни жамият аъзолари ҳамма қатламлари учун фаолият, иш юритиш, маданият ва маънавий камолотнинг энг асосий мезонига айланиши ниҳоятда муҳим. Қонунлар, қарорлар ва фармонлар иқтисодда умуминсоний, миллий қадриятларни барқарор қилиш, уларнинг уйғунлигини таъминлаш, инсон қадриятини юксакроқ кўтаришнинг дастуриламалларини, уларни бажариш билан боғлиқ фаолият эса ушбу қадриятлар амалиётининг ҳаётий кўзгусидир. Қонунчилик ва унга амал қилиш даражаси ана шу кўзгуда аке этади, халқ назарига тушади. Бу эса мазкур соҳада ҳам қонун устувор бўлишини таъминлаш вазифаси долзарблигини сақлаб қолаётганини кўрсатади.

6. Сирасини айтганда, янги меҳнат шароитларига, мулкнинг хилма-хиллиги, тадбиркорлик ва ишбилармонликка ҳалигача кўника олмаганлар ҳам йўқ эмас. Шу сабабдан ҳам Юртбошимиз бу борадаги ўзгариш ва ислоҳотларга муносабатни шакллантиришда аҳолининг онги ва тафаккурига алоҳида эътибор бериш лозимлигини кўп бор таъкидлаган. Айтиш лозимки, бу борада собиқ Иттифоққа хос ўтмишдаги 70 йил давомида олиб борилган ташвиқотлар, уларнинг натижасида вужудга келган қараш ва кайфиятлар ҳам иссиз кетмаган эди. Аслида, ўз бизнесидан фойда кўриш, бойлик орттириш истаги ҳамма бизнесменларга хос, бундай истаги бўлмаган тадбиркор бизда ҳам, хорижда ҳам йўқ. Бу борадаги энг асосий вазифа кишилар иқтисодий тафаккурида ўзгаришлар қилиш, меҳнатнинг янги шаклларини иқтисодий жиҳатдан истиқболли эканига уларни ишонтириш, бу соҳаларда меҳнат қилувчи кишилар сони ортишига эришиш билан узвий боғлиқ.

7. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи кишилар жами меҳнаткашларнинг катта қисмини, қишлоқда яшовчилар эса аҳолининг кўпчилигини /65 фоиз/

ташқил этганидан бу соҳадаги ислоҳотлар муҳим аҳамият касб этади. Республикамизда бу борада ислоҳотларни амалга ошириш учун имкон яратиш борасида кўплаб ишлар амалга оширилди. Собиқ Иттифоққа хос колхоз-совхоз тизими бутунлай тугатилди. Замон талабларига жавоб берадиган тизим шаклланди, деҳқончилик, фермерлик, кичик бизнес ва тадбиркорликка кенг йўл очилди. Деҳқон ва фермер хўжаликлари ўтган йилларда дон, сабзавот, полиз маҳсулотлари, озуқа экинлари, гўшт ва сут етиштиришда асосий кучга айланди. Аммо бу борада баъзи жойларда учрайдиган маъмуриятчилик, расмиятчилик, масъулиятсизлик ва ишни яхши билмаслик ислоҳотларнинг самарали ўтишига тўсиқ бўлмоқда. Шу боисдан ислоҳотларни амалга ошириш ишида собитқадамлик ва билимдонлик билан иштирок этиш, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ҳамма бўғинларидаги ходимлар фаолияти самарасини, малакасини оширишга алоҳида эътибор бериш лозим. Бунда кўпроқ иқтисод ва ишлаб чиқариш тизими ҳамда меҳнатни ташқил қилишни янада такомиллаштиришга қаратилган, мулкнинг хилма-хил шаклларини вужудга келтириш ва иқтисодий жараёнларда қатнашувчи субъектларнинг ўрни, аҳамияти ва маҳқеини кучайтиришга хизмат қиладиган тадбирлар кўзда тутилгани кўриниб турибди. Маълумки, жамият, аввало, ижтимоий муносабатларнинг йиғиндиси бўлгани каби, иқтисодий жараёнлар ҳам ана шу соҳадаги муносабатларнинг барқарорлиги ва уйғунлиги билан белгиланади. Ўзбекистон тажрибаси, бу борадаги қадриятлар омили эса айнан шу муносабатларда ўз аксини топиши ва кишилар фаолиятининг мезони сифатида намоён бўлишини кўрсатиб турибди.

8. Ҳар қандай иқтисодий ислоҳотларнинг самараси, мулк ёки ташкилий соҳаларнигина эмас, балки кишиларнинг унга муносабати, меҳнатқаш инсон кадр-қиммати ва ўз меҳнати самараларидан баҳраманд бўлиши билан боғлиқ жиҳатларни қамраб олгандагина тўла-тўқис бўлиши мумкин. Негаки, айнан меҳнат инсон қадри ва камолотининг мезони, тарбиянинг умуминсоний омилларидан биридир. Ҳар бир киши учун меҳнат ҳаётнинг асосини ташқил қилади. Меҳнатнинг бу ху-

усиятлари ҳамма даврлар учун, хусусан, *Ушбу даврдаги* ислохотларнинг ҳозирги даври учун ҳам, *қўшни даврдаги* иқтидорлари учун ҳам умумийдир. Зеро, истиқбол талаблари тайёр маънавий ва ахлоқий фазилат, *хуш-барор ва осон* соғлоқлар бирданига тўла-тўқис шаклланишдан, *сўз, билим*лар муассасаси ва ўқиш жараёнида тарбияланади, *истикбол*да тобланади. Истиқдолга хизмат қилиш йўлидаги *инсон* ҳар бир шахснинг шаклланишига ва қўбилишлари *ушбу* шаклланишига ҳал қилувчи таъсир қилади. Ана шу тўғрисида *қўшни* янгиликларига тайёр, мамлакатимизда демократик *инсон*ларни янада чуқурлаштириш талабларига *миқ, қўбилишлари* ва истеъдодли авлод тарбияланади, камол топади.

Янги иқтисодий қадриятларга мос тафаккур *таълим*дан, "автоматик" тарзда амалга ошмайди. Ҳар бир шахс бирор-бир жамиятда яшаб, ундаги ўзгаришларда *қўшни* тура олмайди. У жамият аъзоси сифатида *маънавий* жамиятга хос ҳаёт билан ҳамнафас бўлади, ундаги *жараёнлар* даврасида яшайди, замонавий муносабатлар таъсирини шаклланади, камол топади. Бу жараёнда эса бошқа *соғлоқ*лар билан бирга меҳнат соҳасидаги ўзгаришлар ҳам *қўшни* аҳамиятга молик. Айнан меҳнат натижасида замонавий *инсон*ишисининг ҳаёти чинакам ижтимоий ҳамкорлик ва *қўшни* дўстликка мосланган муносабатлар билан чамбарчас *боғлиқ*ланади. Бу жараёнда киши ўз фаолиятини жамият эҳтиёжи ва мақсадларига мувофиқ йўналтиради, яъни, истиқбол ва ижтимоий ислохотларнинг истиқболи талабларини *қўшни* таътий мезонлардан бири сифатида қабул қилади. Шу маънода, иқтисодий ислохотларнинг энг асосий муваффақиятлари нафақат моддий кўрсаткичлар, балки маънавий кўрсаткичлар, яъни инсоннинг руҳи, маънавий қиёфаси ва ўз фаолиятига муносабатидаги ўзгаришларга ҳам *қўшни* таражада боғлиқ.

Иқтисодий ислохотларнинг шу соҳа билан боғлиқ самарали томони шундаки, улар фермер, деҳқон, тадбиркорлар ижодий фаоллиги ва омилкорлигини ошириш, улар ўртасида ўзаро ёрдамлашиш, ҳамкорлик ва ҳам-қўшниқатлик туйғуларини уйғотишга, халқимизга хос аза-

лий қадриятларни мустаҳкамлашга ёрдам ҳам беради. Ҳозирги даврда иқтисодий соҳада дунёга келаётган янги-ча тафаккур марказида инсон ва унинг эҳтиёжларини қондириш ётади, бу ўзгаришлар кишиларнинг қобилияти ва истеъдодини намоён қилиш имконини бермоғи лозим, деган тамойилга асосланади. “Ҳар бир кишининг бахти пировард натижада ҳамманинг бахтидир”, деган ҳикматли ибора бор. Бунинг замонавий маъноси — ижтимоий, жамоа, умумдавлат ва миллий манфаатларни шахсий манфаат билан қарама-қарши қилиб қўйиш, улардан бирини бўрттириш, бошқаларини тан олмаслик нотўғри, деганидир. Инсон энг улуғ қадрият ва ҳамма нарса пировард натижада у учун ўзгартирилаётган экан, кишиларнинг ҳозирги авлоди учун шарт-шароит ва имкониятлар яратиш, мустақиллик ва истиқлол имкониятларидан баҳраманд қилиш энг асосий умуммиллий тамойил сифатида намоён бўлмоқда.

Иқтисодий соҳадаги ўзгаришлар туфайли меҳнатни ташкил қилиш, ҳақ тўлаш борасида ҳам янгиликлар вужудга келмоқда, тадбиркорлик, фермерлик шароитида ишлаш ва фаолият юритиш имкониятлари тобора кенгайиб бормоқда. Шу билан бирга, бу соҳада ҳам кишиларни иқтисодий ислохотларнинг фаол иштирокчисига айлантириш, уларни амалга ошаётган ўзгаришларнинг истиқболларига янада кўпроқ ишонтириш, одамларнинг руҳиятида, қарашларида, иқтисодий тафаккурида туб бурилиш қилиш энг асосий вазифа бўлиб қолмоқда. Бундан ташқари айнан шу ҳолат ишлаб чиқариш тизимини ўзгартиришда шовшма-шовшарлик ва ҳайбаракаллачиликка йўл қўйиш мумкин эмаслигини яна бир карра тасдиқламоқда. Тадқиқотларнинг натижаларига кўра, тадбиркорлар, фермерлар ва бошқа янгича ишлаётган кишиларнинг илгор ва омилкор фаолиятига сабаб фақат ва фақат юқори фойда олишдангина иборат эмас. Гарчанд моддий манфаатдорлик бу шароитда ишнинг асосий шартларидан бири бўлса-да, аммо ҳар хил кўрсатма ва буйруқларсиз, мустақил меҳнат қилиш имкони яратилиши кишиларни ўзига ром қил-

соқда. Тадқиқот кишиларни ўз қобилиятларини эркин на-
зоиш қилиш, хўжалик юритиш усулини ихтиёрий таш-
кил қилиш имкониятига эришиш ва бошқалар бу борада-
ни фаолиятнинг асосий сабабларига айланганини кўрсата-
ди. Турли кўрсатма ва буйруқларсиз меҳнат қилиш имко-
ниятининг бўлиши маънавий қиёфа такомиллашувида му-
ҳим аҳамият касб этади. Бундай шароитда тадбиркор,
фермер ва бошқалар майда ҳисоб-китоблардан, турли
кил тергашлардан, кўрсатма ва буйруқлардан халос бўла-
ди. Зеро, қаерга, нимани, қачон ва қандай қилиб экин,
ташқил қилиш, йиғиб-териш олиш, нарх-навони белги-
лаш, айирбошлаш ва сотишни ўз зиммасига олган киши
бу борадаги сарф-харажатларни, етиштирадиган маҳсу-
лотлар ҳажми ва сифатини белгилашга жуда эҳтиёт бўла-
ди, ишлаб чиқариш қуроллари, воситалари, техника ва
турли механизмларни кўз қорачиғидай асрайди.

Яна бири шуки, янги шароитда ишлаётган кишиларга
мамоат ташкилотлари, қишлоқ фуқаролари йиғинлари ёки
жойлардаги масъул идораларнинг ёрдамини кучайтириш
муҳим. Бу соҳадаги камчиликлар айрим ташкилотлар фа-
кат ҳисобга олиш билан чегараланиб қолаётгани, амалий
ёдам кам бўлаётгани, бу борада янада самаралироқ иш-
лаш имкони борлиги билан боғлиқ. Бизнинг назаримизда,
ёнан ҳозирги кунларда кишилар орасида жуда катта ил-
лат асосланган тарбиявий ташкилотчилик ишларини олиб
бориш, уларни давримиз масъулиятини тушунадиган, ўзи-
нинг ҳуқуқ ва бурчларини англаб оладиган даражада тай-
яраш лозим. Бу борада олиш истиқболга хизмат қилади-
ган тарғибот ишларини олиб бориш, илғор тажрибалар
билан таништириш, ҳар бир туман ва хўжаликда ишлаб
чиқариш ва меҳнатнинг у ёки бу соҳаси асосий хусусият-
ларига мос усулларни жорий қилиш муҳим аҳамиятга эга.
Бу соҳада матбуот, телевидение ва радио орқали олиб
борилаётган тарғиботлар билан биргаликда жойларда амал-
ий машғулотлар ўтказиш, ўқув курслари ташкил қилиш,
тажриба ошириш жараёнини амалга ошириш кутулган
натижага олиб келади.

Хуллас, ҳамма замонларда меҳнат ва амалий фаолият инсон қадрининг асосий мезонларидан бири бўлганидек, бугунги кунда ҳам улар ҳар бир шахс маънавий қиёфаси, камолоти мезонидир. Меҳнат ва меҳнаткаш инсон амалий фаолияти қадрининг ошишигина ҳар бир кишини ўз тақдирининг яратувчиси, истиқлол тарихининг бош қаҳрамони бўлиши учун имконият яратиши мумкин. Миллий истиқлол тарихи эса ўтмиш авлодлар яратган моддий ва маънавий бойликлар, кишиларнинг ўзгариб борадиган турмуш тарзи, авлодларни бир-бирига мерос қолдирадиган урф-одатлари, анъаналарини янги даражага кўтариш, уларнинг мақсад ва орзу-умидларини амалга ошириш учун олиб борган ҳаракатлари тарихидир.

Президентимиз томонидан илгари сурилган "Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси" бу соҳада ҳам янги босқични бошлаб берди. Унда кўзда тутилган устувор йўналишлар, демократик бозор ислохотлари ва иқтисодий либераллаштиришни янада чуқурлаштириш борасидаги долзарб вазифаларнинг бажарилиши қадриятлар тизимини мустаҳкамлашнинг бу соҳадаги асосларини мустаҳкамлайди.

Хулоса шуки, собиқ Иттифоқ давридан бутунлай фарқ қиладиган ва мустақил тараққиёт йўлига асосланган янги қадриятлар тизимининг вужудга келиши ва такомилли кўп қиррали, мураккаб замонда муайян муддатни талаб қиладиган жараёндир. Бу жараён ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларда қатор вазифаларни бажариш, хилма-хил муаммоларни ҳал қилишдан иборат бўлган тараққиёт даврига тўғри келди. Мазкур даврда ижтимоий-сиёсий ҳамда иқтисодий ўзгаришларнинг қай тариха бораётгани, қандай йўл ва усулларда амалга оширилаётгани, қандай мақсад ва эҳтиёжларни қондираётгани пировард натижада вужудга келган янги қадриятлар тизимининг тамал тошларини қўйди.

Иқтисод, мулк, ишлаб чиқариш ва меҳнат соҳасидаги ислохотлар кишиларнинг бу соҳалар билан боғлиқ муносабатлари ва иқтисодий тафаккуридаги ўзгаришлар янги

қадриятлар тизими ва умуминсонийликнинг маънавий мезонлари таянадиган моддий асос, инсон камолотининг негизидир. Янги қадриятлар тизимининг манзараси, унинг муайян қадриятлардан иборат таркибий қисмларининг мавқеи, аҳамияти ва истиқболлари ана шу мезонлар ҳамда моддий асослар мустаҳкамланиш жараёнининг қандай бо-
ришига кўп жиҳатдан боғлиқ.

23-мавзу. Маънавий соҳадаги ислоҳотлар — қадриятлар тизимини мустаҳкамлаш омили

Хозирги даврда қадриятлар тизимининг ўзгариш жараёни кўп жиҳатдан юксак маънавиятни шакллантириш, яхшиларнинг ўз ҳаёти, турмуши ва фаолиятига муносабатини тубдан ўзгартиришни, уларда янгича тафаккур ва дунёқарашни вужудга келтиришни талаб этмоқда. Гап истиқлол ва ислоҳотлар даврида инсонни ҳар томонлама камол топтириш, қадриятлар омили мавқеини ошириш, шахс маънавий-ахлоқий қиёфасини, унга таъсир қилган тарбиявий мезонларни сифат жиҳатидан яхшилаш бақида бормоқда. Сирасини айтганда, янги қадриятлар тизимининг маънавий асослари ҳам мустаҳкам бўлиши мумкин. Жамиятни янги сифатий ҳолатга ўтказиш вазифаларини амалга ошириш сиёсий, иқтисодий, маданий ва маънавий соҳаларда туб бурилишларни тақозо қилади. Бу вазифаларни ҳал этиш ҳар жиҳатдан инсон фаолияти, унинг ижодий фаоллиги ва ташаббускорлиги, ўз бурчи, вазифасини, топширилган ишга онгли муносабати, садоқати, маънавий етуқлигига ҳам боғлиқ.

Хозирги даврда амалга оширилаётган туб ўзгариш ва ислоҳотлар халқ ҳамда мамлакат манфаатларини кўзловчи объектив жараён эканини ҳаёт диалектикаси исботламоқда. Галдаги вазифа вужудга келган шароитдан маданий ва маънавий соҳаларда ҳам оқилона ва онгли равишда фойдаланишдан иборат. Бу эса туб мақсадларга эришиш умуминсоний қадриятлар ва идеалларни қарор топтиришни, жамият ва унда яшовчилар онгини поклашни, инсоннинг энг

яхши ва бунёдкорлик ишларига эрк беришни, шахс маънавий камолотини таъминлашни шарт қилиб қўяди. Ушбу йўналишдаги энг асосий вазифа миллатни миллат қиладиган нарсаларни халққа тушунтириш, мустақиллик фақат нон билан чой эмаслигини, у, аввало, маънавий, яъни одамни одам қиладиган, миллатни миллат қиладиган тушунча эканини одамлар онгига сингдириш асосида маънавиятда туб бурилишга эришишдан бошланган эди.

Жамиятда вужудга келаётган хилма-хиллик ва янгиликлар кишилар қиёфасида маънавий ўзгаришларни ҳамда уларнинг сиёсий-мафкуравий тайёргарликка эга бўлишини талаб қилади. Зеро, ҳар қандай жамият ўзига монанд ижтимоий, сиёсий, мафкуравий мезонларнинг ранг-баранглиги асосида камол топади. Ҳозирги даврда собиқ Иттифоқдаги мафкуравий яккаҳоқимлик тарих саҳифаси билан ёпилди ва ижтимоий-сиёсий ҳаётда янгича вазият вужудга келди. Чунончи, давлатни бошқариш, ислохотларни амалга ошириш, кадриятлар омили таъсирини янги даражага кўтариш, кишиларнинг турмуш тарзида, муносабатларида, фаолиятида, тафаккури ва маънавий қиёфасида рўй бераётган ўзгаришлар истиқлол тамойилларига мос такомиллашиб бормоқда.

Шундай шароитда жамият аъзоларини маънавий тарбиялаш, уларнинг ҳамжихатлигини таъминлашда маънавият, миллий ғоя ва мафкуранинг аҳамияти ортди. Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафкураси фикрлар ва ғоялар, қарашлар, позициялар, эҳтиёжлар, талаблар, қизиқиш ва интилишларнинг турли-туманлиги ва ранг-баранглигига асосланади. У жамиятда истиқомат қиладиган фуқароларнинг манфаатларига, ҳуқуқларига монанд келади, уларнинг турмуш тарзини, хатти-ҳаракатини белгилайди, юртимизни умумбашарий кадриятлар ва чинакам демократия асосида ривож топишини акс эттирадиган қарашлар мажмуи бўлиб ҳисобланади.

Миллий истиқлол мафкураси илмий асосланган, аҳолининг турли қатламлари, барча миллатларни улуг мақсадлар йўлида бирлаштирадиган, мамлакатимиздаги ғоялар

райдиган лоқайдлик ва боқимандаликни бартараф этишда ҳал қилувчи восита ролини ўтайди.

Ҳозирги кунда истиқлол даврида барпо этилган, барча шарт-шароитларга эга бўлган академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари, олий ўқув юртларида таҳсил олаётган, замонавий касб-ҳунар ва илм-маърифат сирларини ўрганаётган, икки-уч тилда бемалол гаплаша оладиган минг-минглаб ўқувчи ва талабалар, катта ҳаётга кириб келаётган, ўз истеъдоди ва салоҳиятини ёрқин намоен этаётган ёш кадрлар мисолида маънавиятнинг юксалишини кузатиш мумкин. Табиийки, бундай шароитда маънавий кадриятларни шакллантириш омиллари ҳам даврга мувофиқлашиб боради. Бу жараён кенг маънода ўқув муассасалари, таълим-тарбия масканлари, клублар, ахборот-ресурс марказлари, маданият ва истироҳат боғлари фаолиятини қамраб олади.

Бунда музей, кинотеатр, театр ва бошқа маданий-маърифий муассасалар, шунингдек, ОАВ (газета, журналлар, Интернет, радио, ТВ) муҳим ўрин тутади. Инсон дунёқарашини шакллантириш, маънавий-ахлоқий тарбия, ғоялар тарғиботи, иктисодий билимларнинг илмий-техникавий тарғибот-ташвиқоти, эстетик ва жисмоний тарбия, бадний ҳаваскорлик, маданий дам олишни ташкил этиш, ёш истеъдодларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш мазкур жараённинг турли йўналишларидир.

Эзгулик ва меҳр-оқибат, улуғворлик ва гўзаллик, виждонийлик ва меҳр-шафқат, бошқаларга ҳурмат ҳамда табиат билан уйғунликни сақлаш каби маънавий хислатлар ҳар бир кишига аста-секин, тадрижий равишда сингдириб борилади. Бу жараёнда ўқув ва клуб муассасаларида анъанавий шакллар (суҳбат, мулоқот, маъруза, спектакль, концертлар, шеърхонлик) билан бирга, мавзули кечалар, китобхонлар конференциялари ва бошқа тадбирлар уюштирилади. Ушбу йўналиш бўйича мутахассислар университетлар, педагогика ва маданият институтлари, маданият ва санъат коллежларида тайёрланади.

Истиқлол даврида миллий ғояни шакллантириш, анъаналарни кадрлаш, урф-одатлар, миллий кадриятларни тиклаш борасида улкан ишлар амалга оширилди. Маъна-

ият ва маърифат соҳаларида фаоллиги юқори бўлган ушбу тизимлар ва шифохорлар, одамлар ва андешлар, маданият маркази муассасалари ва бошқа соҳалардаги шифохорларнинг ижодий фаолияти учун кенг имкониятлар яратилди. Шу билан бирга, Президент Имом Каримов ташаббусларидек, "Маънавий-маърифий соҳада истиқоматли ракат бу соҳа одамлари яратмайди, балки бу ишнинг тизими ажаради. Тизим яратилса, иқтидорли инсонлар ушбу ишнинг жойларга қўйилса — иш юршиб кетаверади. Бу тизим марказида маънавий, ахлоқ-одоб, маърифат каби ўлмас кадриятлар турмоғи керак".

Истиқлол йилларида замон, ҳаёт талабига биноан маънавий-маърифий ишларни янги, давр талаби ва имкониятларига мос такомиллашган тизими шакллантирилди. Бунда маълум тизими, музейлар, маданият уйлари ва саройлари, ахборот ресурс марказлари, маданият ва истироҳат бинолари оммавий муассасалар сифатида миллионлаб аксонга маънавий-маърифий хизмат кўрсатмоқда. Республика «Маънавий ва маърифат маркази» (1994) ташкил этилди ва унинг вилоятлар, туманлар ва шаҳарлардаги бўлинмалари ишга туширилди. Марказга Республика Маънавий ва маърифат кенгаши раҳбарлик қила бошлади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 25 августдаги «Миллий гоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар шакллантиришнинг ошириш тўғрисида»ги қарорига биноан Республика Маънавий ва маърифат кенгаши фаолияти қандайдир таркибий тузилиши қайта кўриб чиқилди. Республика Маънавий ва маърифат кенгашининг илмий-амалий бўлинмасида фаолият олиб борадиган «Миллий гоя ва маданият илмий-амалий маркази» ҳамда тарғибот йўналишидаги Маънавий тарғибот маркази шакллантирилди. Барча вилоятларда ҳокимларнинг маънавий-маърифий ишлар қўғамчи ёрдамчилари фаолияти йўлга қўйилди.

Республикаimizдаги маҳалла оқсоқоллари ва фақирлар йиғинлари раисларининг маънавий-маърифий ишлар бўйича маслаҳатчилари тизими шакллантирилди. Барча вилоятлар, йirik шаҳар ва туманларда фаолият юрлатаётган маънавий-маърифий муассасалар истироҳат ва

та халқ сайиллари, ҳосил байрамлари, «Мустақиллик», «Наврўз», «Меҳржон» байрамлари, «Шарқ тароналари» халқаро фестивали, хонандалар, раққосалар, энг яхши касб усталарининг кўрик-танловлари, «Ўзбекистон-Ватаним маним», «Энг улуғ, энг азиз», «Келажак овози» ва бошқа кўрик-танловлар ўтказилмоқда.

Юртимизда маънавий-маърифий шароитни янада яхшилаш, минг йиллар мобайнида унинг бағрида сайқалланиб келаётган ибратли анъана ва қадриятларни тарғибташвиқ этиш борасида кўплаб тадбирлар ташкил этилмоқда. Шу мавзуда илмий-оммабоп, публицистик асарлар, ҳужжатли фильмлар ва телекўрсатувлар яратилиб, турли кўргазмалар ташкил қилинмоқда. Бу соҳадаги фаолиятнинг йўналиши ҳар бир киши онги ва қалбига миллий ғояни сингдириш, баркамол авлодни вояга етказиш, эзгулик, бағрикенглик, инсонпарварлик, меҳроқибат, имон-эътиқодни тарбиялашга, маънавий қадриятларнинг миллий-этник асослари ва замонавийликни уйғунлаштиришга қаратилган.

Маънавий камолот ва унинг ғоявий асослари хусусида гап юритганимизда, юксак ватанпарварлик туйғуси ҳар бир маданиятли киши учун зарурий фазилат эканини, бу туйғуни шакллантириш зарурияти доимийлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Ҳар бир киши қалбида она-Ватанга, ўзи туғилиб ўсган заминга меҳр-муҳаббат бўлиши, мамлакатимиз тарихи, ўтмиш ютуқларидан фахрланиш туйғуси қарор топиши ва бу туйғулар қардош халқлар, биродар миллатлар ва бошқа мамлакатларнинг меҳнаткашлари, Ер юзида тараққиёт, тинчлик-омонлик учун ҳаракат қилаётган барча кишилар билан бирдамлик туйғуси билан уйғунлашиб кетишига эришиш бу борадаги энг асосий тамойилдир.

Ватанни севиш туйғуси турли йўналишларда шаклланади, бу борадаги бир фикрни келтирмоқчимиз. Зеро, бу фикр Ватан билан боғлиқ туйғуни шакллантириш тенденциясини намоён этади. Абдулла Авлоний ватанпарварлик туйғусига қуйидагича ёндашган: «Ҳар бир кишининг туғилиб ўсган шаҳар ва мамлакатини шул кишининг ватани дейилур. Ҳар

ми тугилган, ўсган ерини жонидан ортиқ суяр, биз туркистонликлар ўз ватанимизни жондан ортиқ суйдугимиз каби, араблар арабистонларини, қумлик иссиқ чўлларини, эскимослар шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасаларди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб, ҳижрат қилурлар эди". Бу фикрда ортиқча сўз йўқ. унда араблар, туркистонликлар ва эскимосларнинг тақдосланиши ҳам бежиз эмас. Чунки бунда дунёдаги кўп сонли халқлардан бири – арабларда ҳам, улардан камроқ сонли турктан туркистонликларда ҳам, кам сонли халқ эскимосларда ҳам Ватанга боғлиқлик туйғуси тенг, муқаддас, баробар ва бир хил мавжудлиги таъкидланади. Шу билан бирга, бу туйғу Ватан табиатининг қандайлиги билан эмас, балки кишиларнинг унга муносабати билан ўлчанишига алоҳида эътибор берилади ва унинг тириклик осон ерларга ҳижрат қилиш туйғусидан фарқи борлиги уқтирилади.

Ватанпарварлик фақат ҳиссиётга асосланадиган оддий туйғу эмас, унда маънавий, ахлоқий ва интеллектуал жиҳатдан камолот ҳам акс этади. Уни тарбиялаш учун ана шу жиҳатларга эътибор бермоқ лозим. Бу туйғунини нотўғри тарбиялаш қўйидаги номақбул ҳоллар юзага келишига сабаб бўлиши мумкин: у фақат миллий ёки минтақавий доирада қолиши, умуминсонийлик даражасига кўтарилмаслиги, ўз ватани камоли талаблари даражасида хизмат қиладиган шахсни тарбиялайдиган туйғуга айланмаслиги; қандай кўринишда бўлиши ёки қандай ном билан аталишидан ташқи назар, маҳаллийчилик худбинлигини келтириб чиқариши, кишиларда космополитик позицияни яъни, "Қаерда яшасам, ўша ер менинг ватаним!" шиорига асосланган ғайриинсоний тарзда вужудга келтириши ҳам мумкин.

Бундан ташқари, ҳақиқий ватанпарварлик Ватан камоли йўлида қилинаётган беминнат меҳнат, унга ҳокисор муносабатда намоён бўлади. "Қаерда яхши яшасам, ўша ер менинг ватаним!" шиорига амал қиладиган кишини

ҳақиқий ватанпарвар дейиш қийин. Гарчанд бундай кишилар ўзларини ҳақ эканликларини исботлаш учун турли мисоллар келтирсалар ҳам Ватан тақдири доимо унда яшаётганлар қўлида бўлади. Гап шу Ватанда яшаётганларда ватанпарварлик туйғусини тўғри тарбиялашдадир. Тўғри тарбияланган Ватан туйғуси миллатчиликдан, космополитизмдан, ватанфурушликдан фарқ қилибгина қолмасдан, балки уларга қарама-қарши ҳамдир, у доимо умуминсоний талабларга жавоб беради. Ўз Ватанини севишга асосланган туйғунини тўғри тарбиялаш ўзга халқ, бошқа миллат вакилида ҳам ана шундай туйғу борлигини англаш, уни қадрлаш ва ҳурмат қилишни ҳам англатади.

Ҳозирги даврда маънавий камолот, ватанпарварлик туйғуси ва умуминсоний кадриятларга содиқликни тарбиялаш борасидаги вазифаларни бажариш жуда муҳим. Айниқса, маданий ва ахборот хизмати кўрсатишни ривожлантириш вазифаси бу борада устувор аҳамият касб этади. Маълумки, юртимизда 130дан ортиқ миллат вакиллари яшайди. Уларнинг урф-одатлари, анъаналари, миллий хусусиятлари хилма-хил. Бу соҳадаги вазифаларни ҳал қилишда ана шу хилма-хиллик асосланган чора-тадбирларни амалга ошириш кутилган натижаларни бермоқда. Бу борада миллий ранг-барангликни тўғри ақс эттирадиган тафаккур ва маданий онни такомиллаштириш тарбиянинг асосий воситаларидан биридир. Шу сабабдан ҳам аҳолини оммавий ахборот воситалари орқали оладиган хабарлари сифатини ошириш, телевизион кўрсатувлар сифати ва мазмунини яхшилаш, телевидение ва радиоэшиттириш дастурларида маданий ахборотлар сонини кўпайтириш, аҳолини кўрсатув ва эшиттиришларга бўлган қизиқишларини ҳисобга олиш, маданий меросимиз, улут ўтмишдошларимиз ва замондош адибларимиз асарларини кўплаб нашр қилиш асосида шахсий эҳтиёжлар, миллий истиқлол талаблари, умуминсоний ғояларга асосланган мезонларнинг уйғунлигига эришишга ҳаракат қилиш лозим. Бундан ташқари, маданий-маърифий ва мафкуравий соҳада аҳолига хизмат кўрсатиш, меҳнаткашларнинг маданий дам олиш эҳтиёжларини қондириш, алоҳида қат-

ламларга ўзига хос тарзда ёндашишнинг реал имкониятларидан тўлиқ фойдаланишни талаб қилади.

Аҳолини маънавий тарбиялаш ҳозирги кундаги энг муҳим вазифалардан биридир. Бу, айниқса, ишбилармонлар, сармоядорлар, тадбиркорлар, фермерлар ва бошқа шу каби мулкдорлар қатламига тегишли. Бу қатлам орасида маданий-маърифий ва мафкуравий соҳалардаги ишлар республикамизда маданийлашган бозорни шакллантириш имконини беради. Маданият ва мафкуравий тарбиянинг жамиятга, халққа келтирадиган самараси иқтисод ва ишлаб чиқариш соҳалари фойдасидан қолишмайди. Фақат бу соҳадаги маънавий даромадларни пулга чақиб, молиявий статистик кўрсаткичлар билан ўлчаб бўлмайди, балки унинг қадрини кўрсаткичлар билан баҳолаш мумкин, холос.

Маълумки, фақат миллий истиқлол давридагина халқимиз тарихининг сир сақланиб келинган саҳифалари, маданий мероснинг тақиқланган қирралари, фалсафа, дин ва ҳурфикрлиликнинг юртимиз маданий ривожланишига, кишилар маънавиятига таъсири каби масалалар тўғрисида фикр юритиш имкони пайдо бўлди. Бу борада маданий мерос, тарих, урф-одат ва анъаналар ҳамда диний қадриятларнинг шахс дунёқарашига таъсири, кишиларни ижтимоий-сиёсий соҳадаги фаолиятида қай тарзда намоён бўлиши, маданий эҳтиёжларни қондириш, одамларда ватанпарварлик, юксак фуқаролик позициясини вужудга келтиришга алоҳида аҳамият берилди. Истилочилар истибдодига қарши кураш тарихи ва маданий меросимизни чуқур ўрганиш, халқларимиз тарихида қадриятлар таъсири, айниқса, ислом дини қадриятларини халқимиз маданий ривожланишдаги ўрни, илоҳиёт илми ва амалиёти алломалари — ал Бухорий, ат Термизий, Ибн Кубро, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбандлар бой меросини тадқиқ қилиш борасида сезиларли ишлар қилинди. Бизнинг кунларимизда ана шу муаммоларнинг ҳал этилгани, азалий тарихимизни очилмаган саҳифаларидан баҳраманд бўлаётганимиз истиқлол туфайлидир.

Маданий ва тарихий мерос халқ сақлаб келаётган авлодлар руҳидир. Ҳар қандай даврнинг маънавий дунёси

қандай бўлса, жамият ривожини ҳам шундай бўлади. Халқимизга нисбатан, собиқ Иттифокдаги каби, у ўтмишда саводсиз эди, дейиш тарихий маҳдудликдир. 1906 йилда «Вестник воспитания» журналида ёзилган: «Туркистон ўлкасида саводхонликка эришиш учун минг йиллар керак бўлади», деган алмисоқдан қолган гаплар ҳақиқатга тўғри келмайди. Улар «Авесто» ва «Ўрхун-Енисей» ёзма ёдгорликларини, Хоразмий ва Форобийнинг ўлмас асарлари «Игорь жангномаси»дан олдинроқ битилганини, жаҳонга мутафаккир ва алломаларнинг бутун бир плеядасини етказиб берган халқни маънавий жиҳатдан камситаётганларини ўйлаб ҳам кўрмаган. Бу борадаги андазаларни ўзгартириш вақти келмадимикан? — деган саволни ўзларига бермаганлар ҳам. Баъзилар томонидан юқоридаги журнал саҳифаларидаги маълумотни 100 йилдан бери унутилмай келинаётгани таассуфли ҳол.

Тарих ниҳоятда ўзар, уни алдаш кийин, у ўтмишда ҳам халқимиз маърифатининг бошқалардан кам бўлмаганидан далолат беради. Масалан, IX-X асрлардаёқ Ўрта Осиёда болалар ўқитиладиган бошланғич мактаблар бўлган. Масжидлар қошида ёки шахсий уйларда ташкил қилинган ва мадрасани битирган кишилар мукаллимлик қиладиган бу мактабларда ўқувчиларга диний билимлар билан бирга фаннинг турли соҳалари ўргатилган. Қиз болалар Тошкент ва Фарғонада Отин биби, Бухоро ва Қашқадарёда Бибихалфа, Хоразмда Элтибиби деб улуғланадиган муаллимлар қўлида таҳсил кўрганлар. Ўқувчилар ёзув қоидалари, дин, адабиёт, арифметика ва жуғрофияга оид билимларни кунт билан ўрганиб борган. Маънавий тарбиянинг ўзига хос кўринишлари бўлган, унда болалар ва катталар тарбияси уйғунлашиб кетган. Тарихий меросга муҳаббат ўз халқни ўтмишини англаш ва уни ўрганишга ҳавас қилишдан бошланади.

Ватан сўзининг маъноси туғилган уйдан, илк бора хатлаб ўтилган остонадан бошланади. Умуминсоний кадриятлар эса қуруқ шиорлар эмас, балки ҳар бир киши алоқадор бўлган ҳаётнинг муайян ҳақиқатларидир. Ушбу кад-

* «Вестник воспитания» СПб. 1906. №1, 42 бет.

риятларнинг хиралашиб қолмаслиги учун ҳар биримиз фаол ва бу ишга дахлдор бўлмоғимиз лозим. Республика-миз ҳудудида тўрт мингдан ортиқ маъмурий ёдгорликлар мавжуд. Уларнинг кўплари ЮНЕСКО муҳофазасига олинган. Кейинги йилларда республикамызда тарихий-маданий меросни авайлаб-асраш бўйича кўплаб тадбирлар амалга оширилмоқда. Самарқанд, Бухоро, Хева, Шаҳрисабз, Қўқон каби бутун дунёга машҳур тарихий шаҳарлардаги кўплаб меъморчилик обидалари қайта тикланмоқда.

Қадриятлар тизими ўзгараётган, бир тизим иккинчисига ўз ўрнини бўшатиб бераётган даврда турмушда қадриятларга муносабат ўзгариб боради. Бу ҳол, айниқса, авлодлар ўртасидаги муносабатда, уларнинг янги шароитларга нисбатан қарашларида яққол кўзга ташланади. Янги қадриятлар тизимининг вужудга келиши авлодлар ўртасидаги маънавий яқинликни таъминловчи алоқа, уларнинг қадриятлар мезони тўғрисидаги ўзаро билим ва тажриба алмашиш жараёнидаги инкор, ворислик ва янгиланиш диалектикасида ҳам яққол намоён бўлади.

Ўтмишда яшаган авлодлар янги қадриятлар тизими тўғрисидаги орзу-умидларини мерос қолдирадилар, иккинчи авлод эса янги қадриятлар тизимига ўтишни таъминлайди, унинг тамал тошларини қўяди, учинчиси уни мустаҳкамлайди ва келажакка етказди. Мустақил Ўзбекистоннинг истиқлоли натижасида вужудга келаётган янги қадриятлар тизимидаги умуминсоний ва миллий бўғинларнинг ўзаро алоқасида урф-одатлар, анъаналар, маросимларнинг аҳамияти ниҳоятда салмоқли бўлмоқда. Негаки, айнан урф-одатлар, анъана, маросимлар бир қадрият тизимидан бошқасига мерос қоладиган, ҳатто янги қадриятлар тизими таянадиган маънавий тиргаклардан бири ролини ўтайди. Янги қадриятлар тизимидаги маънавий бўғинлар қаторида урф-одатлар, анъана ва маросимлар қандай ўрин эгаллашидан қатъи назар, уларнинг ўзига хос мавқеи ва аҳамияти ҳар қандай тизимда ҳам сақланиб қолади. Фақат бу тизимнинг умумий тузилишига мос равишда урф-одатлар, анъана ва маросимлар янгича мазмун, аҳамиятга эга бўлиши, ранг-баранг хусусият кашф этиши мумкин. Аммо ҳар

қандай ҳолатда ҳам янги кадриятлар тизимида ушбу бўғин мавжудлиги сақланиб қолади.

Юқорида айтилганидек, кадриятлар тизими ва унинг истиқболлари белгиланаётган даврда ёш авлодга эътибор кучайди, улар муаммоларини ҳал қилиш долзарб вазифалардан бирига айланди. Чунки ҳар бир ўзлигини англаган халқ учун нафақат ўтмиш, балки келажак ҳам кадрлидир, истиқбол эса ёш авлод камолотига кўп жиҳатдан боғлиқ. Аҳолисининг 60 фоиздан кўпроғи ёшлардан иборат бўлган юртимиз учун бу ниҳоятда муҳим. Бундай шароитда республикадаги демографик хусусият ҳисобга олинган, оналик ва болаликни муҳофаза қилишга, ёш авлоднинг сиҳат-саломатлиги, жисмоний ва маънавий камолоти назарда тутилган, олис истиқболга хизмат қиладиган “Таълим тўғрисида”ги қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. 1993 йилнинг 4 мартида «Соғлом авлод учун» ордени, «Соғлом авлод учун» халқаро жамғармаси ташкил этилиши, йилларга ном беришда бунга алоҳида эътибор берилиши, хусусан, 2010 йилга “Баркамол авлод йили” дея ном берилиши келажак авлод камолотига қаратилган ишларнинг мисолидир. Ёш авлодга замонавий таълим бериш, болаларни мактабгача тарбия муассасаларига жалб этиш, ёлғиз, касалманд ва кам қонли оналарга ҳар томонлама ёрдам бериш, таълим-тарбиянинг фаол шакллари ва техникавий воситаларидан фойдаланишни кучайтириш, ўқитувчиларнинг касб маҳорати, малакасини ошириш ва бошқаларга эътибор ошаётгани шулар жумласидандир. Бу борадаги фаолиятнинг самарали ташкил этилиши жамиятимиз келажаги — ёш авлод тарбияси, унинг сиҳат-саломатлиги, маънавий-ахлоқий камолотига боғлиқ эканлигидан далолат беради.

Хулоса

Ўзбекистоннинг мустақилликни қўлга киритиши ва истиқлол йўлидан собитқадамлик билан бораётгани юрти-мизда ўзига хос янги қадриятлар тизими шаклланиши учун имкон яратди. Мустақиллик ушбу қадриятлар тизимининг ижтимоий-сиёсий кафолати ва уни мустақкамлашнинг асосий шартидир. Ўзбекистон Конституциясида, Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг асарлари, нутқ ва мақола-ларида мамлакатимизда шаклланаётган янги қадриятлар тизимининг аниқ манзарасини кўриш ва бу борадаги истиқболни тасаввур қилиш мумкин. “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” бу соҳада ҳам янги босқични бошлаб берди.

Шу маънода, Ўзбекистоннинг истиқлолига асосланадиган янги қадриятлар тизими жаҳон умумижтимоий қадриятлар тизимининг мустақил бўғинига, унинг ўзига хос таркибий қисмига айланди. Ҳозирги даврга келиб, республикамизга хос умумаксиологик тизим ва унинг таркибий қисмлари замонавий мазмун касб этмоқда, унда умуминсоний жиҳатларнинг устуворлиги, шарқона, минтақамиз ва халқимизнинг азалий қадриятлари умумжаҳон миқёсида етакчи бўлган умумаксиологик талаб ва тамойиллар билан уйғунлашиб кетмоқда.

Маълумки, собиқ Иттифоққа хос умумий қадриятлар тизими ўтмишга айлангани республикамизнинг мустақил ривожланиши жараёни қадриятлар билан боғлиқ муаммоларга янгича қараш имконини берди, яъни, қадриятларнинг замондаги ўзгаришларида инкор ва ворислик диалектикаси қай тариқа амалга ошиши мумкинлигини таҳлил қилиш учун объектив асослар пайдо бўлди. Бундай шароитда бир қадрият тизимининг бошқасига айланиш жараё-

ни қонуниятлари ва замонавий хусусиятларини ўрганиш эҳтиёжи амалий ҳамда назарий заруриятга айланди.

Юртимизга хос умумаксиологик тизим собиқ Иттифоқ-дагидан мутлақо фарқ қилади. Унда жаҳон цивилизация-сининг эришган ютуқлари ва умуминсониятнинг асосий кадриятлари устувор бўлмоқда. Яъни, умуминсоний кадриятларнинг устуворлиги таъминланишига алоҳида эътибор берилмоқда. Бу тизимнинг асосий-марказий кадриятлари Юрт тинчлиги, Ватан равнақи ва Халқ фаровонлиги гояларини ижтимоий барқарорлик, жамиятдаги субъектлар (миллатлар, синфлар, қатламлар, партиялар ва ҳоказо) ўртасидаги ҳамжиҳатлик, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, умумжаҳон цивилизацияси ютуқлари ва шарқона анъаналарнинг уйғунлигига эришиш, ватанпарварлик ва инсонпарварлик, ҳуқуқий давлат ва кучли ижтимоий ҳимоя механизмига эга бўлган бозор муносабатларига хос жиҳатларни ифодалайди. Мазкур кадриятлар тизимини янада такомиллаштириш республикамиздаги туб ўзгаришларнинг асосий йўналишларидан биридир.

Ана шуларнинг барчаси Ўзбекистонда умумжаҳон кадриятлар тизимининг таркибий қисми сифатида, инсоният цивилизациясининг ютуқларини ўзида ифодалаган, мустақиллик, демократик тамойиллар, умуминсоний кадриятлар, барқарорлик, тинчлик ва ўзаро ҳамжиҳатлик, инсонпарварлик ва ватанпарварлик устувор бўлган янги-ча ижтимоий, иқтисодий, маънавий, сиёсий, ҳуқуқий кадриятлар тизими шаклланиши ва мустаҳкамланиши имконини бермоқда.

Бу шундан далолат беради-ки, ҳозирги даврда Ўзбекистонда жамият ҳаётининг барча соҳаларида, янги-ча кадриятлар тизими шаклланди ва уни такомиллаштиришнинг асослари мустаҳкамланмоқда. Мамлакатимиздаги янги кадриятлар тизимини мустаҳкамлаш имкониятлари куйидаги ижтимоий-сиёсий асосларга таянади:

— мустақил тараққиёт йўлидан борилиши, республиканинг жаҳондаги халқаро алоқаларнинг тенг ҳуқуқли субъекти-

га айланиши, Ўзбекистоннинг суверен давлат сифатида БМТ ва бошқа халқаро ташкилотларнинг аъзоси экани;

— ижтимоий-сиёсий ҳаётда жаҳон цивилизацияси ва демократик давлат тамойилларининг устувор бўлишига эътибор берилаётгани, демократик сайловлар, кўппартиявийлик принципига амал қилиниши, давлат ҳокимияти органларининг ҳуқуқий асосда шакллантирилгани;

— жамият ҳаётининг барча соҳаларида қонун устуворлигига риоя қилинишининг белгилаб қўйилгани, кучли ижтимоий сиёсат ўтказиш, ҳуқуқий давлат қуриш томон борилаётгани, кишиларнинг ёши, жинси, миллати, дини ва бошқа ижтимоий белгиларидан қатъи назар, тенг ҳуқуқли эканлиги ва қонун олдида баробарлиги;

— ижтимоий-сиёсий ҳаётда барқарорлик ва жамият аъзолари ўртасидаги ҳамжиҳатликка асосий эътибор берилаётгани, ислохот ва ўзгаришларнинг босқичма-босқич амалга оширилаётгани, барча жабҳаларда қадриятлар тикланиб, мустаҳкамланаётган мазкур жараёнда тадрижий тараққиёт тамойилига асосланган йўлдан борилаётгани ва бошқалар.

Мамлакатимиз истиқлолига асосланадиган янги қадриятлар тизимини такомиллаштириш жараёнининг ижтимоий-сиёсий соҳадаги асослари инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини тўла-тўқис барқарорлаштириш назарда тутилаётган ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш, қонунлар, Президент қарорлари ва фармонларини амалиётга тадбиқ этиш ҳамда бажариш самарадорлигини ошириш, бу борадаги вазифаларга янада масъулиятли ёндашиш билан узвий боғлиқ.

Ана шу бир-бири билан уйғун ва чамбарчас алоқадор бўлган жараёнлар республика миқёси ҳамда миллий даражадаги вазифаларни белгилайди. Ўзбекистон аҳолисининг кўп миллатлилиги ва унинг таркибида ёш авлод кўпчилигини ташкил этишини, улар умуминсоний, миллий қадриятлар уйғунлигини таъминлаш ва шахс қадрини оширишда муҳим аҳамият касб этишини ҳисобга олиб,

аҳоли орасида ўтказилаётган ташвиқотлар, чора-тадбирларни амалга оширишда барча ижтимоий субъектлар, қатлам ва партияларга хос хусусиятларга, уларни истиқлол манфаатлари йўлида бирлаштирадиган, ўзаро ҳамжиҳатлигини таъминлайдиган тамоилларга алоҳида эътибор бериш муҳим аҳамиятга эга.

Қадриятшунослик мавзусига бағишланган илмий-назарий манбаларни ва Ўзбекистонда янги қадриятлар тизими шаклланиши амалиётини Президент Ислон Каримов асарлари асосида ўрганиш бу йўналишдаги устувор хусусиятларни англаш имконини беради. Бунда ҳозирги даврда қадриятларни барқарорлаштириш амалиётининг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Аввало, «Қадриятлар» тушунчасини қадриятшуносликнинг махсус категорияси сифатида ўрганиш республикамизда ижтимоий-фалсафий билимлар тизими кенгайишига, илмий аксиологик муаммоларни ҳал қилиш борасидаги тадқиқотлар мазмуни, йўналишлари ва кўлами ўзгаришига олиб келади.

Таъкидлаш лозимки, «Қадриятлар» категориясининг моҳияти, мазмуни, тузилиш асосий шакллари ва намоён бўлиш хусусиятларини ўрганиш унинг ижтимоий ҳаёт, жамиятнинг манзараси билан узвий боғлиқ экан, турли даража ҳамда ҳолатларда зоҳир бўлиши, ранг-баранг вазифаларни бажаришини тасаввур қилиш имконини беради. Яъни, муайян даврнинг ижтимоий манзарасида қадриятлар ўзига хос ўрин тутаяди, турлича намоён бўлади.

Бугунги кунга келиб, қадриятшунослик муаммоси билан бевосита шугулланувчи ва шу соҳага алоқадор мутахассис ҳамда тадқиқотчилар зиммасига ниҳоятда муҳим вазифалар юклатилмоқда. Бу борада қадриятлар омили таъсирчанлигини янада ошириш, замонавий дунёқарашни шакллантириш бўйича қатор йўналишлар мавжуд:

— қадриятлар мавзуси билан боғлиқ муаммоларни тадқиқ этиш доирасини кенгайтириш, унинг турли шакл, намоён бўлиш хусусият ва жиҳатларини таҳлил қилишни замонавий талаблар даражасига кўтариш;

— қадриятшуносликнинг қонуниятлари, демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш шароитида қай тариқа амал қилишини кўрсатиб бериш асосида мазкур фан самарасини намоен қилиш;

— қадриятшуносликнинг замонавий муаммоларига башишланган илмий-амалий анжуманларни кўпроқ ўтказиш;

— «Қадриятшунослик» дарслигини яратиш ва уни ўрганиш доирасини кенгайтириш;

— юртимизда шаклланган янги қадриятлар тизимининг истиқболга хизмат қиладиган, аҳолининг бу жараён билан боғлиқ фикр-мулоҳазаларини ўрганишга асосланган кенг қамровли аксиологик тадқиқотлар ўтказиш;

— ушбу вазифаларни бажаришга алоқадор бўлган мутахассис ва тадқиқотчилар иштирокида қадриятлар омил таъсирчанлиги ва инсон қадрини оширишнинг аниқ режалари, йўллари, усуллари, чора-тадбирларини умумлаштирадиган, истиқболга мўлжалланган дастурлар яратиш ва ҳаётга татбиқ этиш имкониятларини ўрганиш.

Хуллас, ушбу вазифаларнинг амалга оширилиши юртимизда мустақилликка асосланган, умуминсоний қадриятлар устуворлиги таъминланган, пировард натижада халқимизнинг азалий орзу-умиди бўлган ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш, юртимизнинг келажаги учун суянч ва таянч бўладиган кўп инсонларни вояга етказиш имконини яратади. “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” бу соҳада ҳам янги босқични бошлаб берди. Концепцияда кўзда тутилган устувор йўналиш ва долзарб вазифаларнинг бажарилиши мамлакатимизда шаклланган қадриятлар тизимини мустаҳкамлашнинг имкониятларини янада кенгайтиради.

Мазкур соҳада зиммамиздаги вазифаларни бажаришда маънавий-маърифий воситалар ҳамда тарғиботнинг таъсирчан усуллари қўллаш фаолиятимизнинг устувор йўналиши бўлиб қолмоқда. Бу эса ҳар биримизни ушбу йўналишда фаол ва омилкор бўлишга ундайди ҳамда барчамизга улкан масъулият юклайди.

Мундарижа

Кириш.....	3
I боб. Қадриятшуносликнинг фалсафий-тарихий асослари ва долзарб масалалари	
1-мавзу. «Қадриятшунослик» фанининг баҳс мавзулари, жамиятдаги ўрни ва аҳамияти.....	6
2-мавзу. Қадриятлар мавзусининг фалсафий-тарихий таҳлили.....	19
3-мавзу. Қадриятшуносликнинг замонавий йўналишлари.....	37
II боб. «Қадриятлар» категорияси, унинг асосий шакллари	
4-мавзу. «Қадрият» тушунчаси, унинг моҳияти ва мазмуни.....	50
5-мавзу. Моддий қадриятлар.....	67
6-мавзу. Маънавий қадриятлар.....	91
7-мавзу. Умуминсоний қадриятлар.....	111
8-мавзу. Миллий қадриятлар	125
9-мавзу. Ижтимоий-сиёсий қадриятлар.....	140
10-мавзу. Диний қадриятлар, виждон эркинлиги ва бағрикенглик тамойиллари.....	188
11-мавзу. Инсон қадри ва шахсий-индивидуал қадриятлар.....	211
III боб. Қадриятшуносликнинг фалсафий масалалари	
12-мавзу. Аксиологик онг ва қадриятли дунёқараш.....	226
13-мавзу. Қадриятларни қадрлаш ва қадрсизланиш муаммолари.....	236
14-мавзу. Қадриятларни асраб-авайлаш — давр талаби.....	247
15-мавзу. Қадриятлар амалиётидаги тарихийлик ва замонавийлик.....	252
16-мавзу. Қадриятларни шакллантирадиган омиллар.....	259
IV боб. Қадриятлар тизими ва унинг амалиётидаги жараёнлар	
17-мавзу. «Қадриятлар тизими» тушунчаси ва унинг намоён бўлиш хусусиятлари.....	269

18-мавзу. Қадриятлараро алоқадорлик, мутаносиблик ва уйғунлик — барқарор тараққиёт омили.....	283
19-мавзу. Қадриятлараро номутаносиблик ва зиддиятлар — ижтимоий беқарорликнинг сабаби ва оқибати.....	303
20-мавзу. Қадриятлар тизимининг ўзгариши — инкор, ворислик ва янгиланиш сифатида.....	320
V боб. Мустақил тараққиёт ва қадриятлар тизими такомил	
21-мавзу. Янги қадриятлар тизими шаклланишининг ижтимоий-сиёсий асослари.....	339
22-мавзу. Иқтисодий ислохотлар ва янги қадриятлар тизими.....	352
23-мавзу. Маънавий соҳадаги ислохотлар — қадриятлар тизимини мустаҳкамлаш омили.....	365
Хулоса.....	377

Қиёмиддин Назаров

Аксиология
(Қадриятлар фалсафаси)

«Akademiya»
Тошкент 2011

Мухаррир ва мусаххих: М. Абдуллаева
Дизайнер Л. Тўйчиев
Техник муҳаррир М. Юсупова
Нашр учун масъул Б. Умаров

Нашр. лицен. АЛ № 117. Босишга рухсат этилди .
Бичими 84x108 ¹/₃₂. Офсет босма. Шартли босма табоги. 20.16.
Нашриёт ҳисоб табоги 24.0. Адади .

«YOSH KUCH PRESS MATBUOTI» МЧЖ
босмаҳонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент ш. Чилонзор тумани,
Сўғалли ота 5-уй.